

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI RAQAMLI
TEKNOLOGIYALAR VAZIRLIGI**

**MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGI TOSHKENT
AXBOROT TEKNOLOGIYALARI UNIVERSITETI**

Otakuziyeva Zuxra Maratdayevna

MAKROIQTISODIYOT

Darslik

TOSHKENT 2023

Makroiqtisodiyot: Darslik/ Z.M.Otakuzieva. Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti. Toshkent: 2023, 326 bet.

Z.M.Otakuzieva

Mazkur darslik iqtisodiyotning muhim qismini o'rganuvchi makroiqtisodiyot faniga bag'ishlangan bo'lib, unda ushbu fanga tegishli bo'lgan asosiy makroiqtisodiy tushunchalarning mohiyati, makroiqtisodiy muammolar, ularni hal etish yo'llari va aralash iqtisodiy tizimda davlatning monetar, fiskal siyosat yuritishda qo'llaydigan vositalari, ularning iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishdagi ahamiyati atroflicha ko'rib o'tilgan. Darslikda fanning usul va tamoyillari, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash usullari, makroiqtisodiy muvozanatning turli xil modellari, iqtisodiy o'sish, tashqi savdo siyosatini yuritishning asoslari va usullari, to'lov balansi, valyuta kursi mavzulari nazariy jihatdan yoritib berilgan.

Darslik 5234100 – “Raqamli iqtisodiyot” (tarmoqlar va sohalar bo'yicha), 5350300 – “Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida iqtisodiyot va menejment”, 5232800 – “Elektron tijorat” va 60611400 – “Pochta aloqasi texnologiyasi” yo'nalishlari bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar uchun tavsiya etiladi hamda faoliyati iqtisodiyot bilan bogliq mutaxassislar, menejerlar, tadbirkorlar va shu bilan birga makroiqtisodiyot bilan qiziquvchi kitobxonlar uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi, “Strategik va moliyaviy menejment” kafedrasi professori, i.f.d. T.I.Bobaqulov.

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti “AKT sohasida iqtisodiyot” kafedrasi mudiri, dotsent, i.f.n. N.A.Iminova.

MUNDARIJA

MUQADDIMA	5
1-BOB. “MAKROIQTISODIYOT” FANIGA KIRISH	8
1.1. “Makroiqtisodiyot” fanining shakllanishi.....	8
1.2. Makroiqtisodiyotning nazariy asoslari	18
1.3. Asosiy makroiqtisodiy muammolar.....	24
Tayanch iboralar.....	38
Nazorat savollari.....	38
Mavzuga doir testlardan namunalar.....	39
2- BOB. ASOSIY MAKROIQTISODIY KO‘RSATKICHLAR	42
2.1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlar tizimi.....	42
2.2. Milliy hisoblar tizimining asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichi sifatida Yalpi ichki mahsulot (YaIM) ko‘rsatkichining mohiyati.....	46
2.3. Nominal va real ko‘rsatkichlar. Narxlar indeksi.....	63
Tayanch iboralar.....	71
Nazorat savollari.....	71
Mavzuga doir testlardan namunalar.....	72
3-BOB. MAKROIQTISODIY BEQARORLIK: ISHSIZLIK VA INFLYATSIYA	75
3.1. Iqtisodiyotning davriy tebranishi va uning fazalari.....	75
3.2. Ishsizlikning kelib chiqish sabablari va uning asosiy turlari.....	82
3.3. Inflyatsiya. Fillips egri chizig‘i.....	92
Tayanch iboralar.....	109
Nazorat savollari	109
Mavzuga doir testlardan namunalar.....	110
4- BOB. UMUMIY MAKROIQTISODIY MUVOZANAT: AD-AS	113
4.1. Yalpi talab va unga ta’sir etuvchi omillar.	113
4.2. Yalpi taklif va unga ta’sir etuvchi omillar. Yalpi taklif kesimlari.....	116
4.3. Makroiqtisodiy muvozanat tushunchasi	119
Tayanch iboralar.....	128
Nazorat savollari	128
Mavzuga doir testlardan namunalar.....	129
5- BOB. KLASSIK VA KEYNSCHA MODELLAR TAHLILI	134
5.1. Makroiqtisodiy muvozanatning klassik modeli.....	134
5.2. Keynscha makroiqtisodiy model: asosiy qonun va xulosalar.....	140
5.3. Keynscha modelda iste’mol va jamg’arma funktsiyalari.....	145
Tayanch iboralar.....	161
Nazorat savollari	161
Mavzuga doir testlardan namunalar.....	162

6- BOB. PUL BOZORIDA MUVOZANAT	165
6.1. Pul tushunchasi, uning turlari va funktsiyalari.....	165
6.2. Pul taklifi (agregatlari).....	173
6.3. Banklar va ularning iqtisodda tutgan o‘rni.....	176
6.4. Pul-kredit siyosati.....	189
Tayanch iboralar.....	200
Nazorat savollari	201
Mavzuga doir testlardan namunalar.....	202
 7- BOB. FISKAL SIYOSAT	 204
7.1. Fiskal siyosat, uning vositalari.....	204
7.2. Davlat byudjeti. Byudjet taqchilligi.....	209
7.3. Davlat byudjeti taqchilligini moliyalashtirish yo‘llari.....	213
Tayanch iboralar.....	218
Nazorat savollari	219
Mavzuga doir testlardan namunalar.....	219
 8- BOB. IS - LM MODEL	 222
8.1. Tovar va pul bozorlarining o‘zaro bog‘liqligi.	222
8.2. Tovar va pul bozori muvozanati.....	236
Tayanch iboralar.....	240
Nazorat savollari	240
Mavzuga doir testlardan namunalar.....	240
 9- BOB. IQTISODIY O‘SISH	 243
9.1. Iqtisodiy o‘sh va uning ko‘rsatkichlari.....	243
9.2. Iqtisodiy o‘shning neokeynscha modellari.....	254
9.3. Iqtisodiy o‘shning neoklassik modellari.....	258
Tayanch iboralar.....	261
Nazorat savollari	261
Mavzuga doir testlardan namunalar.....	262
 10- BOB. JAHON XO‘JALIGI. TO‘LOV BALANSI VA VALYUTA KURSI	 265
10.1. Xo‘jalik hayotining internatsionallashuvi. Jahon xo‘jaligi.....	265
10.2. Xalqaro savdo nazariyasi va savdo siyosati.....	272
10.3. To‘lov balans iva valyuta kursi.....	278
Tayanch iboralar.....	292
Nazorat savollari	292
Mavzuga doir testlardan namunalar.....	294
 Atamalar lug‘ati	 297
Testlar javoblari	322
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati	323

“Iqtisodchi olim va siyosatchilarning g‘oyalari, nazariyalari ular haq bo‘lganlarida ham yoki xatolikka yo‘l qo‘yganliklarida ham odatda bizlar o‘ylaganimizdan ko‘proq darajada ahamiyatga egadir. Xaqiqatda aynan ular dunyoga hukmronlik qiladilar. Amaliy ish bilan shug‘ullanuvchilar o‘zlarini bunday intellektual nazariyotchilar bilan bog‘lamasalarda, aslida ularning o‘zlari o‘tgan zamondagi biror-bir iqtisodchining quli hisoblanadilar”.

Djon Meynard Keynes

MUQADDIMA

Mamlakatimizdagi chuqur iqtisodiy islohotlar, ijtimoiy hayotning turli jabhalarida amalga oshirilgan bunyodkorlik ishlari, iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash, keng tarkibiy o‘zgarishlar o‘zining salmoqli natijalarini ko‘rsatib kelmoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan rivojlantirish va isloh qilish strategiyasining samaradorligi, inqirozga qarshi kurashish borasida to‘plangan tajriba nufuzli xalqaro moliya va iqtisodiy institutlarning, jahondagi yetakchi ilmiy markazlarning yuqori baholarini olmoqda. Barqaror bank tizimi, davlat qarzi darajasining o‘tgan yillar mobaynida nisbatan pastligi va chetdan qarzlarni olishga puxta o‘ylab yondoshish mamlakatni global inqirozning salbiy oqibatlaridan muhofaza qilib, O‘zbekiston iqtisodiyotining jadal sur‘atlar bilan o‘sishiga va kelgusi yillarda uning yanada faol o‘sishi prognoz qilinayotganligiga sabab bo‘lmoqda.

Global iqtisodiyotda jiddiy muammolar saqlanib qolayotganligiga qaramay, mamlakatimiz iqtisodiyoti barqaror yuqori sur‘atlar bilan rivojlanishda davom etmoqda va aholi turmush darajasi barqaror o‘sib, mamlakatimizning jahon bozorlaridagi mavqei yanada mustahkamlanib bormoqda.

Hozirda mamlakatimiz hayotida va umuman jahon iqtisodiyotida bo‘lib o‘tayotgan global jarayonlarni chuqurroq anglab yetish, bunday o‘zgarishlarni tahlil etib, ularga xolisona baho bera olish, ya‘ni iqtisodiy bilimlarga nazariy tomondan yondoshish nafaqat iqtisodiy sohadagi mutaxassislar uchun, balki ko‘pgina kishilarda qiziqish uyg‘otishi tabiiy holdir. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, “Makroiqtisodiyot” dan yozilgan ushbu darslik hozirgi kunda dolzarbdir. Bundan tashqari, ushbu darslikni yozgan muallifning asosiy maqsadi talabalarga makroiqtisodiyotning nazariy bilimlarini berish orqali ularga o‘zlari

yashayotgan jamiyatning iqtisodiy qonun-qoidalarini to'g'ri va chuqurroq tushunishlari, hamda jamiyatda o'z o'rnilarini topish va keng qamrovli bilimlar egasi bo'lib yetishishlariga ko'maklashishdan iboratdir.

Alohida sub'ektlarning individual bozorlarda iqtisodiy hatti-harakatini o'rganuvchi mikroiqtisodiyotdan farqli o'larok, makroiqtisodiyot iqtisodiyotni bir butunligicha o'rganadi, iqtisodiyotda umumiy mavjud bo'lgan muammolarni tahlil qiladi, umumiy (yalpi) kattaliklar, ya'ni: yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, yalpi talab, yalpi taklif, yalpi iste'mol, investitsiyalar, narxlarning umumiy darajasi, ishsizlik darajasi, davlat qarzlar va boshqalar bilan ish ko'radi.

Resurslarning to'liq bandligi va inflyatsiyasiz iqtisodiy o'sishga erishish maqsadida iqtisodiy sikl (davriy tebranish) boshqariladi va bu davlat makroiqtisodiy siyosatining vositalari orqali amalga oshiriladi. Bunday vositalarga soliq - budjet (fiskal) va pul-kredit (monetar) siyosatlarini kiritishimiz mumkin. Soliq - budjet siyosatini davlat bevosita boshqarsa, pul-kredit siyosatini – davlat bilvosita Markaziy Bank orqali amalga oshiradi. Uzoq va qisqa muddatlardagi maqsadlar koordinatsiyasi, fiskal, monetar siyosatlar instrumentlari va muqobil strategiyalarni ishlab chiqish tanlovi makroiqtisodiy nazariyaning bevosita tadqiqot ob'ekti hisoblanadi.

Aholi sonining o'sishi va texnologik jarayonlarning jadallashuvi kabi omillarning o'zaro ta'siri barqaror iqtisodiy o'sish darajasini, bu omillarning uzoq muddat jarayonidagi dinamik o'zgarishi esa ishlab chiqarish salohiyati dinamikasini belgilab beradi. Qisqa muddat davomida esa iqtisodiyot o'zining asosiy bir tekis rivojlanayotgan traektoriyasidan chetlashishi mumkin. Shuning uchun barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash deganda davriy tebranishlarni boshqarishni tushunish lozim deb hisoblanadi. Bunday darajadagi muammolarni anglash, tushuntirish va hal etishda makroiqtisodiyot fanining o'zni beqiyosdir.

Darslikning "Makroiqtisodiyot" faniga kirish va uning nazariy asoslari deb nomlangan birinchi bobida fanning shakllanishi tarixi, predmeti va ob'ekti, makroiqtisodiy tahlilning uslub va tamoyillari, makroiqtisodiyotning boshqa fanlar bilan aloqalari, Keyns nazariyasining mohiyati, asosiy makroiqtisodiy muammolar, keynschilar va yangi keynschilar, iqtisodiy tizimlar va ularning modellari, doiraviy oqim modeli batafsil yoritib berilgan.

Ikkinchi bobda asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, yani, milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimi, milliy hisoblar tizimining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichi sifatida Yalpi ichki

mahsulot ko'rsatkichining mohiyati, nominal va real ko'rsatkichlar, narxlar indeksi, milliy farovonlikni baholashning muammolari keltirib o'tilgan.

Uchinchi bob "Makroiqtisodiy beqarorlik: Ishsizlik va inflyasiya" deb nomlangan bo'lib, unda iqtisodiyotning davriy tebranishi, ishsizlik, uning kelib chiqish sabablari va turlari, inflyatsiya, uning kelib chiqish sabablari va oqibatlari, talab va taklif inflyatsiyasiga doir nazariy materiallar batafsil berilgan.

Navbatdagi to'rtinchi bobdan umumiy makroiqtisodiy muvozanat: yalpi talab va yalpi taklif modeliga bag'ishlangan va unda yalpi talab va yalpi taklif, ularga ta'sir etuvchi omillar, makroiqtisodiy muvozanat mavzulari o'rin olgan.

Beshinchi bobda klassik va keynscha modellar tahlili, jumladan makroiqtisodiy muvozanatning klassik modeli, keynscha makroiqtisodiy model, keynscha modelda iste'mol va jamg'arma funktsiyalari yoritib berilgan.

Darslikning oltinchi bobida pul bozorida muvozanat, pul tushunchasi, uning turlari va funktsiyalari, pulga talab, uning turlari va omillari, pul taklifi (agregatlari), banklar va ularning iqtisodda tutgan o'rni, pul-kredit siyosati mavzulari ochib berilgan.

Ettinchi bobda fiskal siyosat, uning vositalari, davlat budjeti, budjet taqchilligi, davlat budjeti kontseptsiyalari keltirib o'tilgan.

Sakkizinchi bob IS - LM modeli, ya'ni, tovar va pul bozorlarining o'zaro bog'liqligiga bag'ishlangan bo'lib, bunda IS egri chizig'i (investitsiyalar-jamg'armalar) tovarlar bozoridagi muvozanat, LM egri chizig'i (ya'ni, likvidlilik - pullar) pullarga bo'lgan talab (eng avvalo naqd pullarning absolyut likvidlilik xususiyati bilan bog'liq) taklifga teng bo'lgandagi vaziyatni, ya'ni pul bozoridagi muvozanatni xarakterlashi haqida so'z boradi.

To'qqizinchi bob "Iqtisodiy o'sish" deb nomlangan bo'lib, unda iqtisodiy o'sish va uning ko'rsatkichlari, iqtisodiy o'sish turlari va omillari, davlat siyosati va iqtisodiy o'sish, iqtisodiy o'sishning afzalliklari va kamchiliklari, iqtisodiy o'sishning neokeynscha modellari mavzulari o'rin olgan.

Oxirgi, yakunlovchi o'ninchi bobda jahon xo'jaligi, to'lov balansi va valyuta kursi, jahon xo'jaligining asosiy xususiyatlari, xalqaro savdo nazariyasi va savdo siyosati, to'lov balansi va valyuta kursi keltirib o'tilgan.

1-BOB. “MAKROIQTISODIYOT” FANIGA KIRISH

1.1. “Makroiqtisodiyot” fanining shakllanishi

Makroiqtisodiyot fanining shakllanishi tarixi. Makroiqtisodiyot mikroiqtisodiyot kabi iqtisodiyot nazariyasining bir bo‘limi hisoblanadi va u yunoncha so‘zdan olingan bo‘lib, undagi “makro” so‘zi “katta” (tegishli “mikro” - «kichkina»), “iqtisodiyot” so‘zi esa “xo‘jalikni yuritish” ma‘nosini anglatadi.

Dastavval makroiqtisodiyotning paydo bo‘lishi, uning fan sifatida shakllanishi tarixi va unga tegishli bo‘lgan asosiy muammolarga bir oz to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiq bo‘ladi. “Makroiqtisodiyot» atamasi yaqin o‘tmishda, ya’ni XX asrning birinchi yarmida paydo bo‘lgan bo‘lsada, ammo makroiqtisodiy tahlil iqtisodiyot nazariyasi paydo bo‘lgan davrdan boshlab qo‘llanilgan. Buni F.Kenening “Iqtisodiy jadval” deb nomlangan xo‘jalik hayotining makroiqtisodiy modeli misolida ham uchratishimiz mumkin.

Makroiqtisodiyot atamasini birinchi bo‘lib 1933 yilda taniqli norveg olimi, iqtisodchi-matematik, ekonometrikaga asos solgan olimlardan biri, Nobel mukofoti laureati Ragnar Frish o‘z maqolasida tilga olgan (Ragnar Frisch). Zamonaviy makroiqtisodiyot nazariyasi esa taniqli ingliz iqtisodchisi, Kembridj maktabining vakili, lord Jon Meynard Keyns (John Maynard Keynes)ning fundamental asarida mazmunan keng yoritilgan. 1936 yilda “Bandlikning umumiy nazariyasi, foiz stavkasi va pul” kitobi chop etilib, unda Keyns makroiqtisodiy tahlilga asos solgan edi.

J.M.Keyns tadqiqotining ahamiyati shu darajada katta ediki, iqtisodiy adabiyotlarda “Keyns inqilobi” atamasi paydo bo‘ldi va keyns makroiqtisodiy modeli yoki iqtisodiy jarayonlarga shu davrgacha mavjud bo‘lib kelgan an’anaviy yagona klassik yondoshishga, ya’ni mikroiqtisodiy tahlilga (klassik model) qarama-qarshi bo‘lgan keynscha yondoshish paydo bo‘ldi.

Bu davrga kelib endi makroiqtisodiy muammolarning barchasini mikroiqtisodiy tahlil nuqtai nazaridan, ya’ni alohida olingan iste’molchi, firma yoki tarmoq darajasida hal etish mumkin emas edi (Keyns nazariyasi yaratilganiga qadar iqtisodiy jarayonlarga mikroiqtisodiy nuqtai nazardan yondashilgan). Aynan shuning uchun, ya’ni umumiy, makroiqtisodiy muammolar mavjud bo‘lganligi sababli ularga endi makrodarajada yondashish zaruriyati tug‘ildi va shu sababli iqtisodiyot

nazariyasida mustaqil bo'lgan bo'lim, mustaqil fan – *makroiqtisodiyot* paydo bo'ldi.

Makroiqtisodiyot fanining predmeti va ob'ekti. Alohida (individual) xo'jalik sub'ektlari (iste'molchi yoki ishlab chiqaruvchi)ning individual bozorlarda iqtisodiy hatti-harakatini o'rganuvchi mikroiktisodiyotdan farqli o'laroq, makroiqtisodiyot iqtisodiyotni bir butunligicha o'rganadi, iqtisodiyotda umumiy mavjud bo'lgan muammolarni tahlil qiladi, umumiy (yalpi) kattaliklar, ya'ni: yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, yalpi talab, yalpi taklif, yalpi iste'mol, investitsiyalar, narxlarning umumiy darajasi, ishsizlik darajasi, davlat qarzlari va boshqalar bilan ish ko'radi. "Makroiqtisodiyotda alohida olingan daraxtlar emas, balki butun bir o'rmon o'rganiladi", - deyiladi Amerika olimlari K.R.Makkonnell va S.L.Bryularning "Ekonomiks" deb nomlangan mashhur kitobida.

Makroiqtisodiyotga iqtisodchi olimlar tomonidan ko'pgina ta'riflar berilgan bo'lib, ulardan birida shunday deyiladi: makroiqtisodiyot – iqtisodiyotning bir bo'g'ini sifatida uni yaxlitlikda, shu bilan birga barqaror iqtisodiy o'sish, inflyatsiya darajasini minimallashtirish va barqaror to'lov balansini ta'minlab berish nuqtai nazaridan o'rganadi.

Yuqoridagi ta'riflarni hisobga olib, ularni to'ldirib aytishimiz mumkinki, makroiqtisodiyot - bu mamlakat iqtisodiyotini yaxlit bir tizim sifatida o'rganuvchi fan bo'lib, u iqtisodiyot nazariyasining bo'limi sifatida barqaror iqtisodiy o'sish, resurslarning to'liq bandligi, inflyatsiya darajasini minimallashtirish, fiskal siyosat, monetar siyosat, to'lov balansini muvozanatini ta'minlash kabi ko'pgina davlat ahamiyatiga molik masalalar bilan shug'ullanadi.

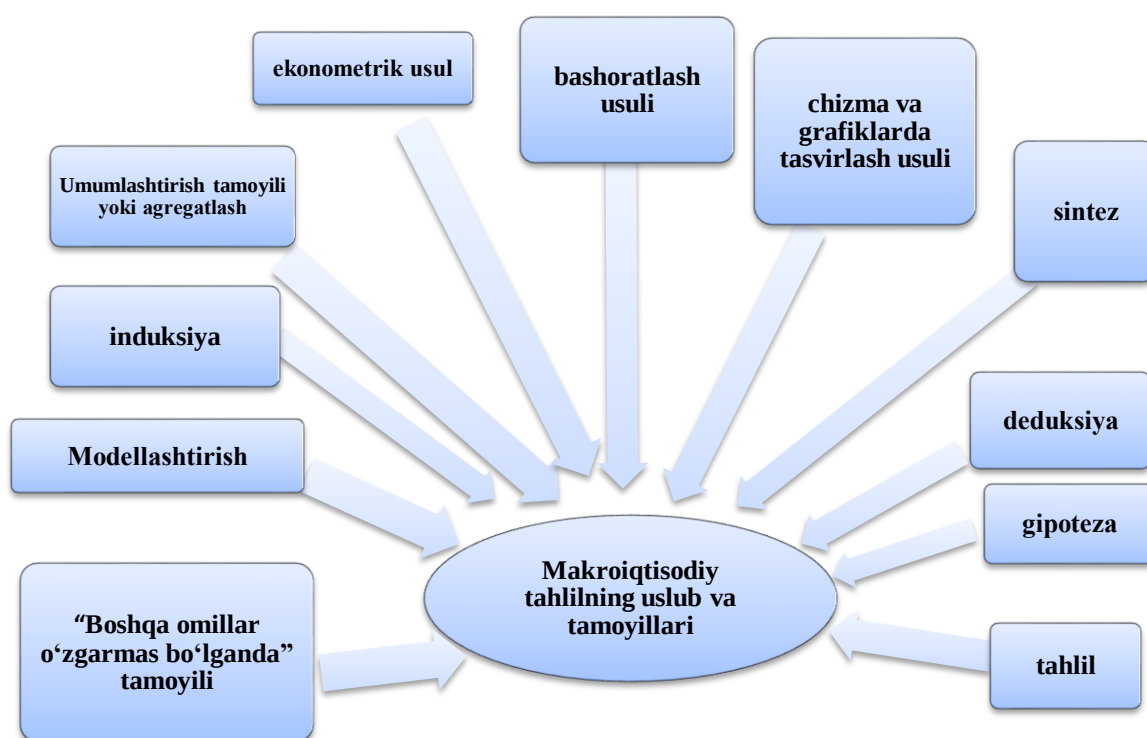
Makroiqtisodiyot (macroeconomics) fani iqtisodiyotni bir butunligicha o'rganuvchi fan bo'lib, bunda iqtisodiyot katta bir butun birlashgan tizim sifatida, iqtisodiy jarayonlar va ularning ko'rsatkichlari umimlashgan holatda o'rganiladi.

Dastlabki makroiqtisodiy tahlillar. Makroiqtisodiy tahlilning uslub va tamoyillari. Uslub (approach) – bu bir necha usul va tamoyillar yig'indisi hisoblanib, ular orqali tadqiqot maqsadiga erishish yo'llari belgilanadi. Iqtisodiyot nazariyasi rivojlanishining turli bosqichlarida tadqiqotning turli xil uslublaridan foydalanilgan (formal-logik, dialektik va boshq.) va hozirda ham ulardan zamonaviy tadqiqotlarda keng foydalanilmoqda.

Iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda iqtisodiyot nazariyasi (jumladan mikroiktisodiyot va makroiqtisodiyot) uchun standart

hisoblangan dialektika va mantiqning uslub va tamoyillari qo'llaniladiki, bunday umumiy uslub va tamoyillarga: abstraktlashtirish (mavhumlashtirish), ya'ni iqtisodiy hodisa va jarayonlarni tadqiq etish va tushuntirishda modellarni qo'llash; deduksiya va induksiya usullari yoki ularni birgalikda qo'llash, normativ va pozitiv tahlilni qo'shib olib borish, umumlashtirish, "boshqa omillar o'zgarmas bo'lganda" tamoyillaridan foydalanish, iqtisodiy agentlarning ratsional harakatlari tahmini va boshqalarni kiritishimiz mumkin. Modellash tirish yoki abstraktlashtirish makroiqtisodiy tahlilning asosiy uslubi hisoblanadi va shuning uchun barcha makroiqtisodiy jarayonlar modellar orqali o'rganiladi.

Ularni har birini alohida ko'rib o'tamiz (1.1.-rasm):

1.1.-rasm. Makroiqtisodiy tahlilning uslub va tamoyillari

- modellashtirish (abstraksiya usuli, ya'ni iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'rganish va ma'lum yechimlarni topishda ulardan eng asosiylarini tanlab tadqiq etish yoki boshqacha aytganda faktlarni kutilayotgan natijalar bilan bog'lash);
- chizma yoki grafiklarda tasvirlash usuli (masalan, ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i, aylanma harakat modeli);
- ekonometrik metod (statistik ma'lumotlarni tahlil qilish usuli);

- bashoratlash usuli (borliqdagi real ma'lumotlarga asoslanib kelajak rivojini belgilab berish);
- tahlil – bir butunni bo'laklarga bo'lib tadqiq etish;
- sintez – tadqiqot ob'ekti bo'laklarini butunlash orqali uni o'rganish va ma'lum bir qaror qabul qilish;
- induksiya – xususiylikdan umumiylikka, faktlardan nazariyaga borish orqali iqtisodiyotdagi voqea va hodisalarni tadqiq etish;
- deduksiya – umumiylikdan xususiylikka, nazariyadan faktlarga murojaat qilish orqali amaldagi jarayonlarni tekshirib tasdiqlash yoki inkor etish.
- gipoteza yoki boshqacha aytganda tahmin qilish usuli.

Pozitiv iqtisodiyot bu amaldagi iqtisodiy holatni ilmiy jihatdan asoslab berish bo'lsa, normativ iqtisodiyot esa iqtisodiy holatni iqtisodiy nazariyaga asoslangan holda qanday bo'lishi lozimligini ko'rsatadi. Masalan: Pozitiv iqtisodiyot shunday ta'kidlaydi: "Ishsizlik ish kuchining 7% ini tashkil etdi". Normativ iqtisodiyot: "Ishsizlikni qisqartirish lozim",-deydi.

Makroiqtisodiy tahlilning asosiy xususiyati shundan iboratki, uning eng muhim tamoyili umumlashtirish hisoblanadi. Iqtisodiyotning o'zaro bog'liqligi va uning qonuniyatlarini, iqtisodiyotni bir butun darajada o'rganish faqatgina umumlashtirish yoki agregatlash (aggregation) tamoyili orqali amalga oshiriladi. Makroiqtisodiy tahlil agregatlashni talab etadi.

Agregatlash – alohida elementlarni bir butun agregatga birlashtirishni ifodalaydi. Agregatlash doimo abstraktlashtirishga asoslanadi, ya'ni unchalik ahamiyatga ega bo'lmagan jihatlarni chiqarib tashlab, ahamiyatga molik bo'lgan iqtisodiy jarayon va hodisalarning qonuniyatlarini ajratib ko'rsatish demakdir. Agregatlash: makroiqtisodiy agentlar, makroiqtisodiy bozorlar, makroiqtisodiy bog'liqliklar, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

Iqtisodiy agentlarning nisbatan tipik harakatiga asoslangan agregatlash to'rtta makroiqtisodiy agentlarni ajratib beradi:

- uy xo'jaliklari;
- firmalar;
- davlat;
- chet el sektori.

1)Uy xo'jaliklari (households) – bu mustaqil, oqilona harakat qiluvchi makroiqtisodiy agent hisoblanib, uning iqtisodiy faoliyat yuritishdan maqsadi tovar va xizmatlardan oladigan foydalilikni

maksimallashtirishdir. U iqtisodiyotda: a) iqtisodiy resurslar egasi (mehnat, yer, kapital va tadbirkorlik faoliyati). Iqtisodiy resurslarni sotib, uy xo'jaliklari daromad ko'radilar, daromadning asosiy qismini esa iste'mol (iste'mol harajatlari)ga sarflaydilar va shuning uchun ular b) tovar va xizmatlarning asosiy xaridori bo'lib maydonga chiqadilar. Daromadlarning qolgan qismini esa uy xo'jaliklari jamg'aradilar va shuning uchun ular v) asosiy jamg'aruvchilar yoki kreditor ya'ni, iqtisodiyotga kredit vositalarini taklif etuvchi hisoblanadilar.

2) Firmalar (business firms) - bu ham mustaqil, oqilona harakat qiluvchi makroiqtisodiy agent hisoblanib, uning iqtisodiy faoliyat yuritishdan maqsadi foyda olishni maksimallashtirishdir. Ular: a) iqtisodiy resurslar xaridori bo'lib bozorga chiqadilar, bu resurslar orqali esa ishlab chiqarish jarayoni yuz beradi va shuning uchun firmalar b) iqtisodiyotda tovar va xizmatlarning asosiy ishlab chiqaruvchisi bo'lib hisoblanadilar. Ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan olingan tushumni firmalar uy xo'jaliklariga omillar daromadi ko'rinishida to'laydilar. Ishlab chiqarishni kengaytirish, kapital zahirasi o'sishini ta'minlash va yemirilgan kapitalni qoplash uchun firmalarga investitsion tovarlar (va birinchi navbatda asbob-uskunalar) kerak, shuning uchun firmalar v) investorlar bo'lib hisoblanadilar, ya'ni investitsion tovarlar xaridoridir. Investitsion harajatlarni moliyalashtirishda mablag'larni qarzga olar ekanlar, demak ular g) iqtisodiyotning asosiy debitori (qarz oluvchisi) hisoblanadilar, ya'ni kredit vositalariga talabni keltirib chiqaradilar.

Uy o'jaliklari va firmalar iqtisodiyotning xususiy sektori (private sector)ni tashkil etadilar.

3) Davlat (government) deganda, davlatga tegishli barcha muassasa va tashkilotlar tushuniladiki, ular siyosiy va yuridik huquqqa ega va iqtisodiyotni tartibga solishda iqtisodiy jarayonlarga ta'sir eta oladilar. Davlat - bu mustaqil va oqilona harakat qiluvchi agent, uning asosiy vazifasi - bozor muvaffaqiyatsizliklarini oldini olish va yo'qotish (marketfailures) va jamiyat farovonligini oshirish va aynan shuning uchun u : a) umumjamiyat ne'matlarni ishlab chiqaruvchi; b) davlat sektori faoliyatini ta'minlash va uning ko'pgina vazifalarini bajarish uchun tovar va xizmatlar xaridori; v) milliy daromadni taqsimlovchi (soliqlar tizimi va transfertlar orqali); g) davlat byudjetining holatiga ko'ra, moliya bozorida kreditor va qarzdor bo'lib maydonga chiqadi. Bundan tashqari davlat d) bozor iqtisodiyotini tartibga soladi. U iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator institutsional asoslar yaratadi (qonunlar, xavfsizlik tizimi, sug'urta tizimi, soliq tizimi va boshqalar), ya'ni «o'yin

qoidalarini»ni ishlab chiqadi; pul taklifini ta'minlaydi va nazorat qiladi, chunki pul emissiyasida monopol huquqqa ega; makroiqtisodiy siyosat yuritadi.

Makroiqtisodiy siyosat o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi:

- a) iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi strukturaviy (tarkibiy) siyosat;
- b) iqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi, iqtisodiyotning davriy tebranishlarining oldini olishga qaratilgan va resurslarning to'liq bandligini, barqaror narx darajasi va tashqi iqtisodiy muvozanatni ta'minlovchi siyosat.

Barqarorlik siyosatining asosiy ko'rinishlari:

- fiskal (yoki soliq – byudjet) siyosat;
- monetar (yoki pul – kredit) siyosat;
- tashqi iqtisodiy siyosat;
- daromadlar siyosati.

Xususiy va davlat sektori yopiq (closed economy) iqtisodiyotni tashkil qiladi.

4) chet el (xorijiy) (foreign sector) sektori - dunyoning boshqa barcha mamlakatlarini birlashtiradi va mustaqil oqilona harakat qiluvchi agent hisoblanib, muayyan mamlakat bilan:

- xalqaro savdo (tovar va xizmatlar eksport va importi);
- kapital harakati (moliyaviy aktivlar, ya'ni kapitalning eksport va importi) aloqalarini amalga oshiradi.

Tahlilga chet el (xorijiy) sektorining qo'shilishi ochiq iqtisodiyot (open economy)ni keltirib chiqaradi.

Ko'p hollarda tadqiq etilayotgan jarayonlarni soddalashtirish uchun yopiq iqtisodiyot tushunchasidan foydalaniladi, ya'ni bunda muayyan bir mamlakat iqtisodiyoti tovar va xizmatlarni ayirboshlashda xalqaro maydonda ishtirok etmaydi. Yopiq iqtisodiyot avtarkiya hisoblanib, bunday mamlakat tovar va xizmatlarning eksport va import operatsiyalarini amalga oshirmaydi.

Ammo ba'zi bir iqtisodiy muammolar ochiq iqtisodiyotni tadqiq etishni taqazo etadi, chunki endi bunda muayyan bir mamlakat turli mamlakatlar bilan xalqaro savdo va moliyaviy munosabatlarga kirishadi.

Ochiq iqtisodiyotning boshqa bir mamlakatlar bilan o'zaro aloqasi ikki usulda amalga oshiriladi, bular:

- 1) jahon tovarlar bozorida tovar va xizmatlarning oldi-sotdisi;
- 2) jahon moliya bozorida moliyaviy resurslarning oldi-sotdisi.

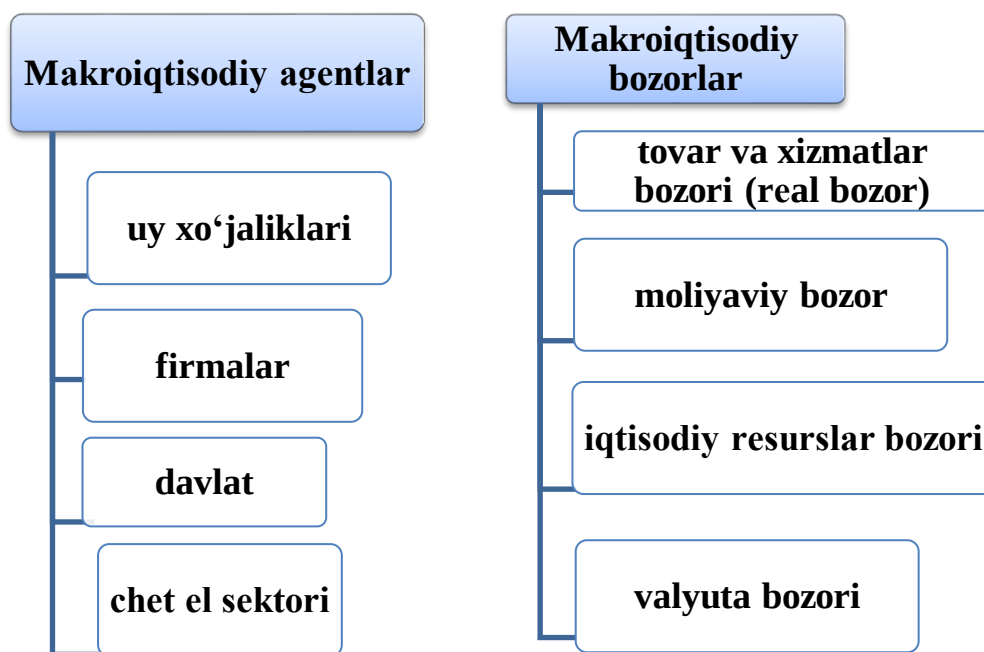
Tovar va xizmatlar narxi har qanday mamlakat ichki bozorida sotuvchi va xaridor hatti-harakatini muvofiqlashtirgani kabi xalqaro

bitimlarda ham narxlar jahon bozorlarida ishtirok etuvchi va o‘zaro aloqaga kirishuvchi iste’molchilar va ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi hatti-harakatning o‘zaro mos kelishini ta’minlaydi. Xalqaro narxlarning eng muhim turlari nominal va real ayirboshlash kurslaridir.

Bozorlarni agregatlash (aggregation markets) har bir alohida bozorda amal qiluvchi qonuniyatlarni aniqlash, ya’ni: talab va taklif shakllanishi xususiyatlarini va har bir bozorda uning muvozanat shartlarini tadqiq etish; talab va taklif nisbatlari asosida muvozanat narx va muvozanat hajmni aniqlash; har bir bozorda muvozanat o‘zgarishi oqibatlarini tahlil etish maqsadida amalga oshiriladi.

Bozorlarni agregatlash to‘rtta makroiqtisodiy bozorni ajratish imkonini beradi(1.2.-rasm):

- tovar va xizmatlar bozori (real bozor);
- moliyaviy bozor (moliyaviy aktivlar bozori);
- iqtisodiy resurslar bozori;
- valyuta bozori.

1.2.-rasm. Makroiqtisodiy agentlar va bozorlar

a) Agregatlangan tovar va xizmatlar bozori (goods market)ni hosil qilish uchun iqtisodiyotda ishlab chiqarilayotgan barcha turli-tuman tovarlarni abstraktlashtirib (ajratib olib), ushbu bozorda amal qiluvchi eng asosiy qonuniyatlarni, ya’ni tovar va xizmatlarga bo‘lgan talab va taklif konuniyatlari shakllanishini aniqlash zarur bo‘ladi. Talab va taklif nisbati

tovar va xizmatlarga bo'lgan muvozanat narx (equilibrium price level) va muvozanat hajm (equilibrium output)ni aniqlash imkonini beradi. Tovar va xizmatlar bozori real bozor (real market) deb ham ataladi, chunki unda real aktivlar sotiladi va sotib olinadi (real boyliklar - real assets).

b) Moliya bozori (financial assets market) - bu bozorda moliyaviy aktivlar (pul,aksiya va obligatsiyalar) sotiladi va sotib olinadi. Bu bozor ikki segmentga bo'linadi:

- pul bozori (money market) yoki pullik moliyaviy aktivlar bozori;
- qimmatli kog'ozlar bozori (bonds market) yoki pulsiz moliyaviy aktivlar bozori.

Pul bozorida sotish va xarid qilish jarayoni yuz bermaydi (chunki pulni pulga sotib olish mantiqqa ega emas), ammo pul bozorida amal qiladigan qonuniyatlarni, pulga bo'lgan talab va taklif shakllanishini tadqiq qilish makroiqtisodiy tahlil uchun katta ahamiyatga ega. Pul bozorini o'rganish, uning muvozanat shartlari "pulning narxi" (kredit narxi) bo'lmish foiz stavkasini va pul massasi (money stock)ning muvozanat kattaligini, hamda pul bozorida muvozanatning o'zgarish oqibatlari va uning tovar va xizmatlar bozoriga ta'sirini aniqlash imkonini beradi. Pul bozorining asosiy vositachisi banklar hisoblanadi, ular pullarni saqlaydilar va kreditga beradilar.

Qimmatli kog'ozlar bozorida aksiya va obligatsiyalar sotiladi va sotib olinadi. Qimmatli qog'ozlar xaridori - bu birinchi navbatda uy xo'jaliklari, ular o'z jamg'armalarini daromad olish maqsadida ishlatadilar (aksiyalar bo'yicha dividendlar va obligatsiyalar bo'yicha foiz oladilar). Aksiyalarni sotuvchilar (emitentlar)i bo'lib firmalar, obligatsiyalarni sotuvchilari esa - firmalar va davlat hisoblanadi. Firmalar aksiya va obligatsiyalarni o'z investitsion harajatlarini moliyalashtirish, ishlab chiqarishni kengaytirish uchun, davlat esa obligatsiyalarni davlat byudjeti taqchilligini moliyalashtirish maqsadida chiqaradi.

v) Resurslar bozori (resource market) makroiqtisodiy modellarda mehnat bozori orqali aks ettirilgan (labour market), chunki bu bozorda amal qiluvchi qonuniyatlar (mehnatga bo'lgan talab va taklifning shakllanishi) makroiqtisodiy jarayonlarni tushuntirib berish imkonini beradi (ayniqsa qisqa muddatda). Uzoq muddatli makroiqtisodiy modellarda kapital bozori tadqiq etiladi. Mehnat bozoridagi muvozanat iqtisodiyotda mehnatning muvozanat hajmi (labour force) va "mehnat narxi" muvozanati - ish haqi stavkasi (wage rate)ni aniqlash imkonini

beradi. Mehnat bozorida muvozanat buzilishining tahlili ishsizlikni kelib chiqish sabablari va turlarini tushuntirib beradi.

g) Valyuta bozori (foreign exchange market)da esa turli mamlakatlar milliy pul birligi (valyuta) o‘zaro bir-biriga ayirboshlanadi (dollar ienalarga, rubl yevroga, so‘m dollarga va xakozo). Bir milliy valyutani ikkinchi bir valyutaga ayirboshlash natijasida valyuta kursi (exchange rate) shakllanadi.

Ekzogen va endogen o‘zgaruvchan ko‘rsatkichlar. Har qanday model (nazariya, tenglama, grafik) real borliqning sodda va abstrakt ko‘rinishi hisoblanadi, chunki tadqiqot o‘tkazishda barcha elementlarni bir vaqtning o‘zida barchasini hisobga olish mushkul masala hisoblanadi. Shuning uchun har qanday makroiqtisodiy modelni absolyut deb hisoblash mumkin emas. Bunday makroiqtisodiy modellar barcha mamlakatlar uchun bir vaqtning o‘zida bir xil to‘g‘ri javob berish imkonini bermaydi. Ammo bunday “umumiylashtirilgan” modellar orqali bandlik, ishlab chiqarish, inflyatsiya, investitsiya, iste’mol, foiz stavkasi, valyuta kursi kabi ichki (endogen) iqtisodiy ko‘rsatkichlarni boshqarishning kompleks muqobil usullari aniqlanadi.

Model tashqarisida belgilanuvchi tashqi (ekzogen) o‘zgaruvchan ko‘rsatkichlar qatoriga esa hukumatning fiskal (soliq-byudjet) va Markaziy Bankning monetar siyosati instrumentlarini – davlat harajatlaridagi o‘zgarishlar, soliqlar va pul massasi kabilarni kiritishimiz mumkin bo‘ladi.

Iqtisodiy muammolarni hal etishda modellarning turli xil usullar orqali yechimlar topa olish imkoniyatiga ega ekanligi makroiqtisodiy siyosatning muqobilligi va egiluvchanligini ta’minlaydi. Makroiqtisodiy modellardan foydalanish fiskal (coliq - byudjet), monetar (pul - kredit), valyuta va tashqi savdo siyosat dastaklarini muvofiqlashtirishni optimallashtirish hamda hukumat va Markaziy Bankning iqtisodiyotni davriy tebranishini boshqarish bo‘yicha chora-tadbirlarini samarali olib borish imkoniyatini yaratib beradi.

Tovar va xizmatlar, daromad va harajatlar aylanma harakat modeli, yalpi talab (AD) va yalpi taklif (AS) modeli, Keyns xochi, IS-LM, Fillips, Laffer egri chiziqlari, Solou modeli va shu kabi boshqa umumlashtirilgan makroiqtisodiy modellar makroiqtisodiy tahlilning umumiy vositalari hisoblanadi, ammo aytish joizki, ular milliylik xususiyatidan mustasnodir.

Makroiqtisodiyotning boshqa fanlar bilan aloqalari. Mikroiktisodiyot ham makroiqtisodiyot kabi iqtisodiyot nazariyasining bir bo‘limi hisoblanadi. Mikroiktisodiyot iste’molchi tanlovi va firma

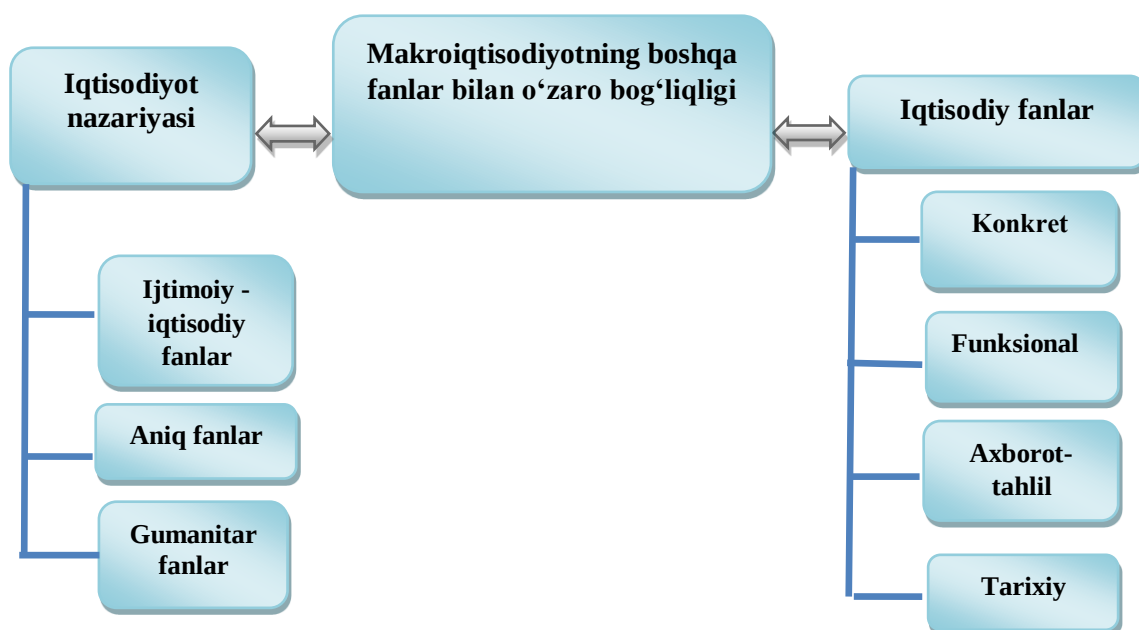

nazariyalarini o'zida mujassamlashtiradi. *Mikroiqtisodiyot* (microeconomics) alohida olingan iqtisodiy agentlar: iste'molchi (uy xo'jaligi) va ishlab chiqaruvchi (firma)lar darajasida ular iqtisodiy hatti-harakatlari qonuniyatlarini tadqiq etib, ular nima uchun iqtisodiy qarorlar qabul qilishlarini, shu bilan birga alohida olingan bozorlarning amal qilish tamoyillarini o'rganadi. Iqtisodiy jarayon va hodisalar mikrodarajada o'rganilib tadqiq etilganda firma», "uy xo'jaligi", «alohida tarmoq» atamalari keng qo'llaniladi va ma'lum bir ko'rsatkichlar, ya'ni: konkret olingan mahsulot narxi va uning hajmi, bir firmada ishlovchi ishchilar soni, alohida firma, uy xo'jaligi yoki oila harajati va daromadi va xakozolar bilan ish ko'riladi.

Iqtisodiyot nazariyasini makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot bo'limlariga ajratish degani bu ular o'rtasida umuman bog'liqlik yo'q degani emas. Aksincha ularni o'zaro chambarchas bog'liq deb hisoblasak to'g'ri bo'ladi, chunki ko'pgina iqtisodiy kategoriya va muammolar ularning har ikkisiga ham tegishlidir, ammo turli darajada hal etiladi. Masalan, resurslarning kamyoblighi, ishlab chiqarish imkoniyatining cheklanganligi, tanlov muammosi, samaradorlik (Pareto-samaradorlik), "harajatlar-ishlab chiqarish" modeli va boshqa ko'pgina iqtisodiy kategoriyalar har ikkisi uchun umumiydir.

Shu o'rinda aytib o'tish joizki, oxirgi vaqtda iqtisodiyot nazariyasida yangi bir bo'lim – "mezoiqtisodiyot" paydo bo'lganligini kuzatishimiz mumkin. Iqtisodiyot nazariyasining bunday oraliq bo'limida makroiqtisodiy muammolar tadqiqoti mikroiqtisodiy tahlil asosida olib boriladi. 1970-yillarda nemis iqtisodchisi Gans Rudolf Peters "mezoiqtisodiyot" (yunoncha "mesos" so'zidan olingan bo'lib, "o'rtacha" degan ma'noni anglatadi) deb atalmish iqtisodiyot nazariyasi yangi bo'limining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqdi. Mezoiqtisodiyot - an'anaviy mikroiqtisodiy muammolarni iqtisodiy agentlar hatti - harakatiga makroiqtisodiy kattaliklar, ya'ni umumiy talab, inflyatsiyali kutishlar, davriylik, iqtisodiy o'sish va xakozolar ta'sirini hisobga olgan holda tadqiq etadi. Hozirgi davrda iqtisodiyot nazariyasining ushbu bo'limi olimlar tomonidan o'rganilib tadqiq etilmoqda.

Makroiqtisodiyot iqtisodiyot nazariyasining tarkibiy qismi sifatida iqtisodiyot nazariyasi kabi ko'pgina ijtimoiy-iqtisodiy, aniq va gumanitar fanlar bilan uzviy bog'liq. Bularga: matematika, falsafa, psixologiya, huquq, tarixni va bir qator iqtisodiy fanlarni kiritish mumkin (1.3-rasm).

1.3.-rasm. Makroiqtisodiyotning boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi

Iqtisodiy fanlar bilan bog'liqligini esa o'z o'rinda quyidagilarga bo'lish mumkin:

- *konkret* (sanoat, qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va korxona iqtisodiyoti va boshqalar), ya'ni iqtisodiyotning alohida olingan sektorlari xususiyatlarini chuqurroq o'rganish;
- *funksional* (moliya, kredit, marketing, menedjment va boshqalar), xo'jalikda yuz berayotgan muhim jarayonlarni tahlil qilishga ixtisoslashgan;
- *axborot-tahlil* (statistika, iqtisodiy modellashtirish va boshqalar) ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash bilan bog'liq;
- *tarixiy* (xalq xo'jaligi iqtisodiyoti, milliy iqtisodiyot, iqtisodiyot tarixi, iqtisodiy bilimlar tarixi).

1.2. Makroiqtisodiyotning nazariy asoslari

Keyns nazariyasining mohiyati. XX asrning birinchi yarmida iqtisodiy inqirozlarning vaqti-vaqti bilan takrorlanishi tufayli ko'pgina "kapitalizmni tartibga solishga" oid iqtisodiy g'oyalar soni ko'paydi. Ana shunday yo'nalishning yorqin tarafdori bo'lib ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns (1884-1946) shuhrat qozondi. Iqtisodchi, davlat arbobi bo'lgan Keyns Iton va Kembridj universitetlarida iqtisodiyot va matematikadan ta'lim oldi, A.Marshall qo'lida o'qidi (1902-1906, 1909-1915 yillarda o'qituvchilik qildi, 1920 yildan Kembridj universitetida professor, 1913-1946 yillarda iqtisodiy jurnal muharriri bo'lib ishladi).

1909 yil “Indeks uslubi” iqtisodiy maqolasi, 1913 yilda uning birinchi asari – “Pul muomalasi va Hindiston moliyasi” kitobi chop etildi. 1919 yilda “Versal tinchlik shartnomasining iqtisodiy oqibatlari” nashr etilishi bilan u iqtisodichi sifatida ko‘pchilikka tanildi. Bu asarida u shartnomaga nisbatan bir qancha tanqidiy fikrlar bildirgan edi. Keynes 20-30 yillarda iqtisodiyotga oid bir nechta kitoblar yozdi (“Ehtimollik to‘g‘risida risola” (1921), “Pul islohoti to‘g‘risida risola” (1923), “Mister Cherchelning iqtisodiy oqibatlari” (1925), “Erkin tadbirkorlikning intihosi” (1926), “Pul to‘g‘risida risola” (1930) va boshqalar), ammo unga mashhurlik keltirgan bosh asari – “Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi” (1936) kitobidir. 1940 yilda “Urush xarajatlarini qanday qoplash mumkin” degan kitobi ham nashr etildi. Bu asarlardagi bosh masala kapitalizmni oqlash, uning inqirozlarsiz rivojini ta‘minlashning abadiyligini isbotlashga urinishdir. Uning yaratgan nazariyasi iqtisodiyot ta‘limotlari tarixida alohida o‘rin egallaydi va bu o‘ziga xos inqilob bo‘lib, hozirgi davrda ham ahamiyatlidir. Keynes asosiy asarining boshidayoq klassik maktabga qarshi ekanligini bayon etdi.

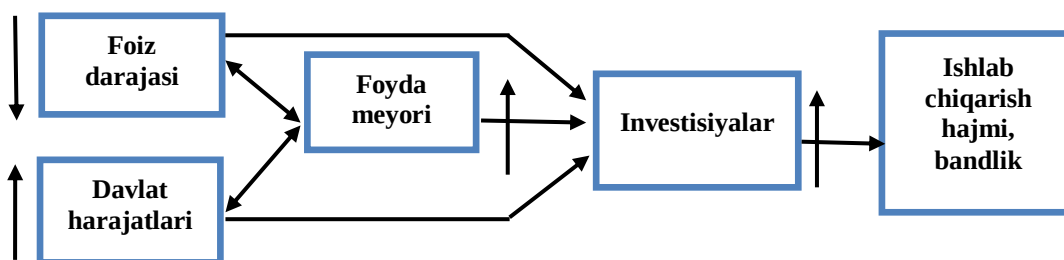
Keyns ta‘limotining asosiy va yangi g‘oyasi shuki, bozor iqtisodiy munosabatlari tizimi mukammal va o‘z-o‘zini avtomatik ravishda tartibga sola olmaydi. Shu sababli maksimal darajada bandlikni va iqtisodiy o‘rishni faqat davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi ta‘minlay oladi.

Aslida Keynes iqtisodchi Alfred Marshall (Kembridj maktabi)ning davomchisidir, ammo uning yondoshuvi boshqacha. Asosiy nazariy muammolar qiymat, kapital, ish haqi va boshqalar bo‘yicha asoslanadi. Psixologik omillarning ustunligiga ishonadi va qiymatning mehnat nazariyasini, qo‘shimcha qiymatni inkor etadi, uni ishlab chiqarish omillari konsepsiyasi bilan almashtiradi. Keynes kapitalizm bozor iqtisodi illatlarini to‘g‘rilash uchun davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi tarafdori bo‘lib chiqdi. Vaholanki, avvalgi olimlar (klassik maktab) buni inkor etganlar va inqirozni tasodifiy voqea deb hisoblaganlar. Avvalgi tadqiqotchilardan farqli ravishda “samarali talab”ni, ya‘ni iste‘mol va jamg‘arishni birinchi o‘ringa qo‘yadi. Iqtisodiy ta‘limotlardan biri – merkantilizm davlatning iqtisodiyot (siyosat)ga aralashuvi talab etiladi, proteksionizm iqtisodiy siyosati shuni talab etadi. J.M.Keyns u yaratgan konsepsiyaga merkantilistlarning ta‘sirini inkor etmaydi. Ikkala ta‘limotdagi umumiy g‘oyalar quyidagilardan iborat:

Mamlakatda pul masalasini ko‘paytirish uchun intilish (pulning qadrini biroz pasaytirish) va shunga muvofiq ssuda foizini kamaytirish va ishlab chiqarishga investitsiyalarni qo‘yishni rag‘batlantirish vositasi

sifatida, baho (narx-navo) lar oshuvini qo'llash (savdo ishlab chiqarishni rag'batlantirish usuli sifatida), pulning yetishmasligi ishsizlik sababi deb tan olinadi hamda iqtisodiy siyosatning milliy (davlat) xususiyatiga ega ekanligi tushuniladi. U tadqiqotning makroiqtisodiy uslubini, ya'ni makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bo'lgan milliy daromad va jamg'armalar o'rtasidagi bog'lanish hamda nisbatlarni tadqiq qilish g'oyasini ilgari surdi. Bu tadqiqot usuli o'z davrida fiziokratlar (F.Kene, A.Tyurgo) tomonidan qo'llanilgan. Keynsgacha mikroiktisodiy yondashuv, ya'ni alohida xo'jalik ob'ektlari bo'lgan firmalar iqtisodiyotini tahlil etish rasm bo'lgan edi. Firmaning rivoji millat mamlakat ravnaqi bilan bir deb qaralar edi. Asosiy e'tibor umumiy iqtisodiyotga emas, balki firmaga qaratilgan edi. Keynes ta'limoti iqtisodiy siyosat bilan chambarchas bog'liqdir. Davlat tomonidan rag'batlantiriladigan talab "samarali talab" konsepsiyasi ilgari suriladi. Kapitalizmning bosh illatlari bu ishsizlik va inqirozlardir, Keynes asosiy e'tiborni "iste'molga moyillik" va "jamg'arishga moyillik"ka qaratadi.

Keynsning umumiy bandlik nazariyasi quyidagilarga asoslanadi: ish bilan bandlik ortishi tufayli milliy daromad va demak, iste'mol ortadi, ammo iste'mol daromadga nisbatan sekinroq ortadi, chunki daromad ortishi bilan "jamg'arishga intilish" kuchayadi. Uningcha, asosiy psixologik qonun shundan iboratki, kishilar odatda daromadlar ortishi bilan iste'molni ham o'stiradi, ammo bu o'sish daromadlar darajasida bo'lmaydi. Oqibatda daromadlar o'sishi bilan jamg'arish ortadi va iste'mol nisbati kamayib boradi. Oxirida esa "samarali talab" kamayadi, talab shunday yo'l bilan ishlab chiqarish hajmlariga va bandlik darajasiga ta'sir etadi (1.4.-rasm).

1.4.-rasm. Keynsning umumiy bandlik nazariyasining chizmadagi ko'rinishi

Iste'mol talabining yetarlicha o'smasligi yangi investitsiyalarga xarajatlarning oshuvi yo'li bilan qoplanishi, ya'ni ishlab chiqarish iste'molining ishlab chiqarish vositalariga qarab oshuvi yo'li bilan

qoplanishi mumkin. Shu sababli investitsiyalarning umumiy hajmi bandlik hajmini belgilashda hal qiluvchi rolni o'ynaydi. Keynsning fikri bo'yicha investitsiyalar hajmi investitsiyalarga bo'lgan intilishga bog'liq. Kapital "eng yuqori samaradorligi"ning pasayishi kapital massasining o'sishi, shuningdek, tadbirkorlarning bo'lajak daromadlariga ishonchsizlikka "moyilligi" bilan tushuntiriladi. Keyns ta'limoti bo'yicha bandlikning umumiy hajmi uch omilga – "iste'molga moyillik", "eng yuqori samaradorlik" va foiz me'yoriga bog'liq.

Keyns ochgan "asosiy psixologik qonun" uningcha, istalgan jamiyat uchun qo'llanilishi mumkin va iste'mol talabining kamomadi asriy tendensiyaga ega hamda barcha uchun yagona iste'mol qonuni mavjuddir.

Keyns foizga alohida e'tibor beradi, uni pul qarzi uchun berilgan haq deb hisoblaydi. Foiz uningcha, muomaladagi pul miqdoriga va "likvidlilik afzalligi"ga bog'liq (likvidlilik – pulga tez aylana olish, qadrlilik demakdir). Uning miqdori "likvidlilik afzalligi"ga to'g'ri va muomaladagi pul miqdoriga teskari proporsionaldir.

Keynsning fikricha, foiz me'yori ma'lum davrga likvidlilikdan, ya'ni boylikning likvid, pul shaklidan voz kechish hisobiga beriladigan mukofotdir. Boylikning pul shakli eng harakatchan va qulaydir, shu sababli kapitalist doim o'z boyligini pul shaklida saqlashga va undan ajralmaslikka intiladi. Mana shu niyat, manna shu ishtiyoq Keyns tomonidan "likvidlilik afzalligi" deb ataladi. Bu kapitalist likvid shaklda saqlamoqchi bo'lgan resurslarning miqdori bilan o'lchanadi.

Keynsning umumiy nazariyasida investitsiyalarning umumiy bandlik hajmini aniqlashdagi asosiy roli to'g'risidagi tezis muhimdir. Ular iste'mol talabining yetarli emasligini to'ldirishi (kompensatsiyalash) kerak. Bunda ishlab chiqarishni kengaytirish masalasi iste'mol talabi oshuvidan alohida qaraladi. Investitsiyalarning ko'payishi ishlab chiqarishga qo'shimcha ishchilarni jalb etishga olib keladi, bu esa bandlik, milliy daromad va iste'mol o'suvini ta'minlaydi. Yangi investitsiyalar tufayli bandlikning dastlabki o'suvi yana qo'shimcha bandlikni vujudga keltiradi, chunki qo'shimcha ishchilarning talabini qondirish zarurati tug'iladi. Qo'shimcha bandlikning o'sish koeffitsientini Keyns *multiplikator* deb ataydi, u bir tomondan investitsiyalar o'sishi, ikkinchi tomondan bandlik va daromadlarning o'sishi o'rtasidagi nisbatni ko'rsatadi.

Multiplikator "iste'molga eng yuqori moyillik" bilan bog'liq, chunki u iste'molga ketgan sarflar o'sishining daromadlar o'sishiga nisbatini bildiradi. "Iste'molga eng yuqori moyillik" qancha yuqori

bo'lsa, multiplikator ham shunchalik katta va demakki, bandlik yaxshi bo'ladi. Keynes bir qancha hisob-kitoblarga asoslanib, AQSh ning multiplikatorini aniqladi, u 2.5 ga teng ekan. Bu daromadlar o'sishi investitsiyalar ortishidan 2.5 marta ortiq degani, ya'ni 1 dollar investitsiya 2.5 dollar daromad keltiradi. Olim o'zining iqtisodiy dasturini ilgari suradi. Unga ko'ra Keynes ishsizlik va inqirozlarning muqarrarligini va kapitalistik tizim mexanizmi bu voqealarni avtomatik ravishda hal etish imkoniyatiga ega emasligini aytib o'tadi. Hozirgi davrda shaxsiy tashabbus asosida yechiladigan masalalarni markazlashgan nazorat asosida hal qilish hayotiy zaruriyatga aylanmoqda. Bunda davlat soliq tizimi, foiz me'yorini qisman cheklash, ba'zi boshqa yo'llar bilan iste'molga moyillikni oshirishga yordam berish kerak, deydi u.

Hozirgi davr tili bilan aytganda, Keynsning fikricha, bozor iqtisodiyotida talab va taklif avtomatik tarzda muvozanatga kelmaydi. O'z davrida J.B.Sey va biz yuqorida ko'rib chiqqan boshqa olimlar bu masalada yagona fikrda bo'lib, har qanday taklif o'z-o'zidan talabni yaratadi ("Bozor qonunlari") degan edilar. Keynes "Sey qonuni" ga qarshi chiqadi, uni to'g'ri tanqid ostiga oladi.

Xususiyl investitsiyalarni rag'batlantirish uchun foiz me'yorini tartibga solish taklif etiladi. Uningcha, davlat muomaladagi pul miqdorini oshirish yo'li bilan foiz darajasini tartibga solish imkoniyatiga ega. Muomaladagi pul miqdorini oshirish amalda inflyatsiya (pulning qadrsizlanishi) ni qo'llash demakdir, ammo bunda ssuda foizi kamayadi va pul ishlab chiqarishga qo'yish uchun rag'batlantiriladi.

To'la bandlikni ta'minlash uchun faqat investitsiyalarning emas, balki milliy daromadni ham tartibga solish taklif etiladi. Buni hal qilish vositasi sifatida soliqlarga murojaat qilish kerak deyiladi. Aholining "jamg'armalari" ni muomalaga kiritish maqsadida soliqlarni oshirish talab etiladi va bu omonatlar davlat investitsiyalarini oshirish uchun foydalanilishi mumkin deyiladi. Shu vaqtning o'zida boylarning solig'ini oshirishga qarshilik qilinadi. Keynes o'z taklifini quyidagicha tushuntiradi: mehnatkashlarning soliqlarini oshirishdan maqsad - ularning "jamg'armalari"ni kamaytirish va iste'molni rag'batlantirishdir. Haqiqiy ish haqini pasaytirish uchun inflyatsiya asosida narx-navoni oshirish yo'li tavsiya etiladi. Real ish haqini pasaytirmasdan to'liq bandlikni ta'minlash mumkin emas, degan fikr ishchilarga uqtiriladi. Daromadlikning pasayib borishi tufayli bandlikning birmuncha ortishi ilgari band bo'lganlarning real daromadlari qisqarishi bilan bog'liq. Keynes ishchilarga murojaat qilib, ish haqini oshirish uchun kurashish kerak emas, deydi, chunki bu

jami haqiqiy ish haqining ishchilarning turli guruhlarini o'rtasida qayta taqsimlanishiga olib keladi, uning o'rtacha miqdori esa o'zgarmaydi. U ish haqini "o'zgartirmaslik" siyosatini o'tkazish va shu yo'l bilan narx-navo o'sishi sababli ish haqini oshirish talablarini yo'qqa chiqarishni taklif etadi. Uningcha, ishchilar haqiqiy ish haqining pasayishiga chidashlari kerak, chunki shu yo'l bilan ishsizlikning oldi olinadi. Kapitalistlarga esa haqiqiy ish haqini pasaytirishning ahamiyati tushuntiriladi. Keyns bundan tashqari nominal ish haqini pasaytirishga ham qarshi emas edi.

Ishsizlik va inqirozlarga qarshi kurash bahonasida unumsiz iste'molning barcha ko'rinishlari turli yo'llar bilan reklama qilinadi. Iqtisodiyotni harbiylashtirish bilan birga hukmron sinflarning parazitik iste'molini oshirish ana shunday yo'llar guruhiga kiritiladi.

Keynsni hozirgi davrda hammaga yaxshi tanish ibora bo'lgan "*aralash iqtisodiyot*"ning otasi deyish mumkin, bu iqtisodiyotda hukumat hal qiluvchi rolga egallaydi. Sof iqtisodiyot deyarli hech qaysi davlatda yo'q. Keynsning iqtisodiy g'oyalari birinchi navbatda «buyuk inqiroz» ta'siri ostida paydo bo'ldi. 1929-1933 yillardagi bu buyuk inqiroz Amerikani larzaga keltirdi, ishlab chiqarish yarmiga (50%)ga qisqardi. 17 mln odam ishsiz edi (25%), 9 mln omonatchi kuyib qoldi. Ana shunday sharoitda iqtisodiyotni qutqarishning muhim yo'li-hukumat harajatlari ekanligi ko'rsatib berildi. Keyns o'zining asosiy asarining birinchi satrlaridan boshlab "klassik iqtisodiy maktabga qarshi" ekanligini yozadi (ayniqsa davlatning iqtisodiyotga aralashuvi masalasida turli fikrlar mavjud).

Keyns yaratgan sifat jihatidan yangi ta'limotda o'sha davrda asosan shaxsiy xususiy tashabbusga berilgan masalalarni nazorat qilish uchun markazlashgan nazoratni yaratishni hayotiy zarurat ekanligi ko'rsatiladi. Davlat iste'molga moyillikni oshirish uchun, qisman, mazkur soliqlar tizimi orqali, qisman foiz normasini belgilash va boshqa mumkin bo'lgan usullar yordamida o'z rahbarlik ta'sirini o'tkazishi kerak bo'ladi. Chunki mavjud sistema (tizim) eng muhimi hozirda ishlayotganlar mehnatini taqsimlashda emas, balki bandlik hajmini aniqlashda yaroqsiz bo'lib qoldi, deb yozadi Keyns.

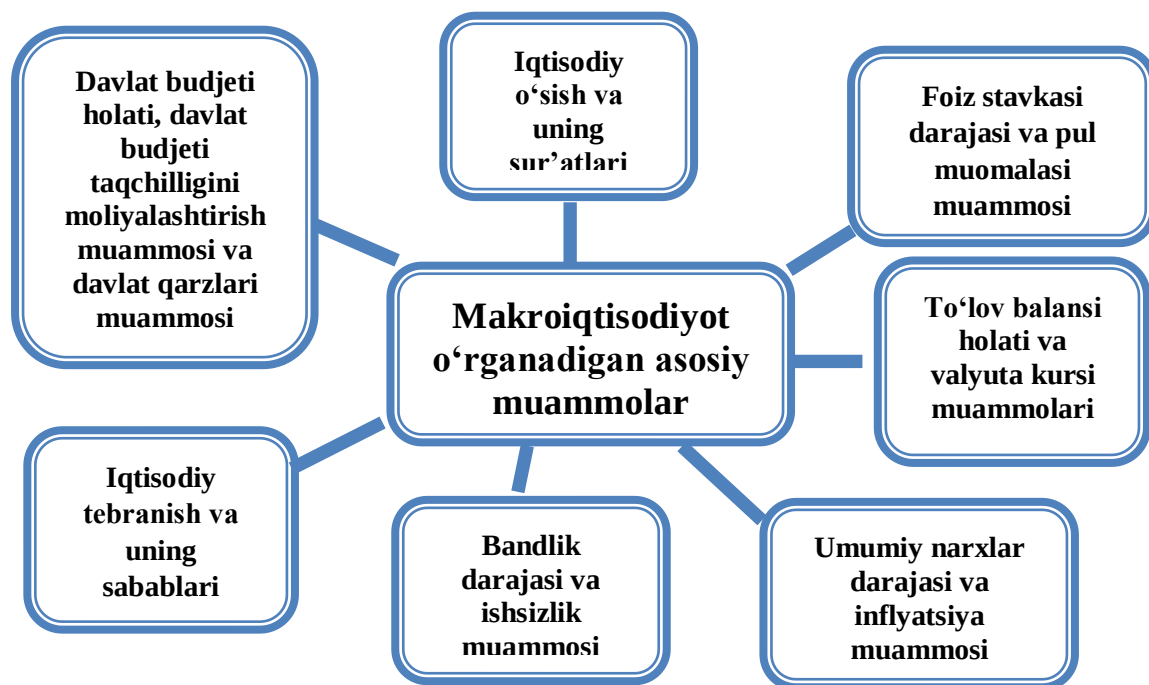
Albatta, to'la bandlikni ta'minlashga zarur bo'lgan markazlashgan nazorat muassasalari tufayli davlatning an'anaviy funksiyalarini ancha kengaytirishni talab etadi. Ammo shu bilan birga, shaxsiy tashabbus va ma'suliyatni amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar ham doim mavjud bo'ladi, deb o'ktiradi u davlat tomonidan iqtisodiy jarayonlarni tartibga

solishning samaradorligi davlat investitsiyalari uchun mablag‘lar topish, aholini ish bilan to‘la band qilish va foiz me‘yorini qat’iy belgilashga bog‘liq bo‘ladi. Foiz stavkalari qanchalik past bo‘lsa, bu investitsiyalarga rag‘batni shunchalik oshiradi, investitsion talab oshadi, bandlik o‘sadi, ishsizlik yo‘qolib boradi.

1.3. Asosiy makroiqtisodiy muammolar

Resurslarning to‘liq bandligi va inflyatsiyasiz iqtisodiy o‘shishiga erishish maqsadida iqtisodiy sikl (davriy tebranish) boshqariladi va bu davlat makroiqtisodiy siyosatining vositalari orqali amalga oshiriladi. Bunday vositalarga soliq-byudjet (fiskal) va pul-kredit (monetar) siyosatlarini kiritishimiz mumkin. Soliq - byudjet (jumladan tashqi savdo) siyosatini davlat bevosita boshqarsa, pul-kredit (jumladan, valyuta) siyosatini – davlat bilvosita Markaziy Bank orqali amalga oshiradi. Uzoq va qisqa muddatlardagi maqsadlar koordinatsiyasi, fiskal va monetar siyosatlar instrumentlari va muqobil strategiyalarini ishlab chiqish tanlovi makroiqtisodiy nazariyaning bevosita tadqiqot ob’ekti hisoblanadi.

Makroiqtisodiyot o‘rganadigan asosiy muammolarga quyidagilarni kiritish mumkin (1.5.- rasm):

1.5.- rasm. Asosiy makroiqtisodiy muammolar

- iqtisodiy o'sish va uning sur'atlari;
- bandlik darajasi va ishsizlik muammosi;
- umumiy narxlar darajasi va inflyatsiya muammosi;
- iqtisodiy tebranish va uning sabablari;
- foiz stavkasi darajasi va pul muomalasi muammosi;
- davlat budjeti holati, davlat budjeti taqchilligini moliyalashtirish muammosi va davlat qarzlarini muammosi;
- to'lov balansi holati va valyuta kursi muammolari.

Aholi sonining o'sishi va texnologik jarayonlarning jadallashuvi kabi omillarning o'zaro ta'siri barqaror iqtisodiy o'sish darajasini, bu omillarning uzoq muddat jarayonidagi dinamik o'zgarishi esa ishlab chiqarish salohiyati dinamikasini belgilab beradi. Qisqa muddat davomida esa iqtisodiyot o'zining asosiy bir tekis rivojlanayotgan traektoriyasidan chetlashishi mumkin. Shuning uchun barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash deganda davriy tebranishlarni boshqarishni tushunish lozimdir.

Iqtisodiyot nazariyasi - bu resurslarni samarali ishlatish haqidagi fan bo'lib, resurslarning cheklanganligi sharoitida (iqtisodiyotning har qanday darajasida, ya'ni mikro - mezo va makrodarajada), uning asosiy muammosi va maqsadi samaradorlikka erishish hisoblanadi.

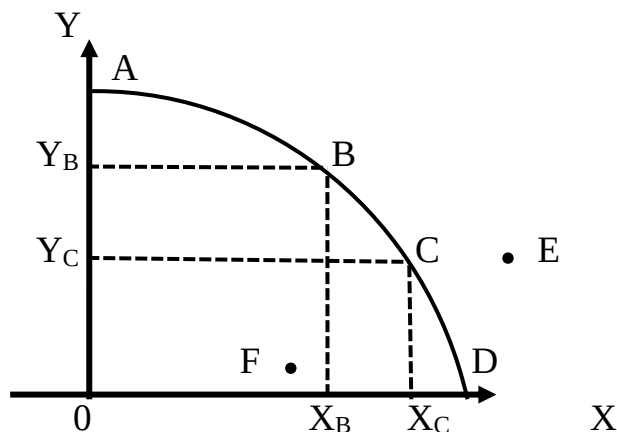
Samaradorlik resurslarning cheklanganligi sharoitida ulardan oqilona foydalangan holda cheksiz ehtiyojlarni maksimal darajada qondirish yo'llarini tadqiq etadi (ishlab chiqarishning maqsadi). Iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarish jarayonida qo'llaniladigan resurslarning miqdori bilan ushbu jarayonda ishlab chiqariladigan mahsulot miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni xarakterlaydi, ya'ni "harajatlar-ishlab chiqarish" muammosini o'zida mujassam etadi. Mavjud harajatlardan olingan mahsulotlarning nisbatan ko'payganligi samaradorlikning ortishini bildirsa, uning kamayishi samaradorlikning pasayishini bildiradi.

Har qanday jamiyat, har qanday iqtisodiy agent resurslarni samarali sarflashga, cheklangan resurslardan maksimal darajada tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga harakat qiladi. Bu maqsadga erishish uchun jamiyat o'z resurslarini to'liq ishlatishga va milliy xo'jalik ishlab chiqarish darajasini maksimal darajaga ko'tarishga intiladi.

To'liq bandlik barcha mavjud resurslarni maksimal darajada ishlatish orqali ta'minlanadi. Bunda iqtisodiyot barcha ishlashni hohlovchi va ishga layoqatli (qonun doirasida cheklanmagan) kishilarni ish bilan ta'minlashi, barcha ishlatish mumkin bo'lgan yer resurslarini, ishlab chiqarish omillarini ishga solishi lozim bo'ladi. Eng muhimi bunda

har bir resurs o'z yo'nalishida ishlatilishi kerak. Texnologiyani ham eng zamonaviysini qo'llash ishlab chiqarish hajmining kengayishiga, iqtisodiy o'sishga olib keladi.

Cheklangan resurslar sharoitida Nima? Qancha? Qanday? va Kim uchun? masalalarini yechish maqsadida iqtisodchilar turli modellardan foydalanganlar. Ularning orasida eng sodda ko'rinishdagi model bu ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idir (1.6-rasm). Shularning eng sodda ko'rinishi quyidagicha:

1.6-rasm. Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i

bunda,

OX – iste'mol buyumlarini ishlab chiqarish;

OY - ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish;

$ABCD$ – har ikki mahsulotni ishlab chiqarishning maksimal imkoniyat chegarasi;

F - mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatlaridan yetarli darajada foydalanilmaganlikni bildiradi;

E – cheklangan imkoniyatlardan tashqari imkoniyat sharoitida ishlab chiqarish (hozirda mavjud bo'lgan resurslar hisobidan unga erishish mumkin emas).

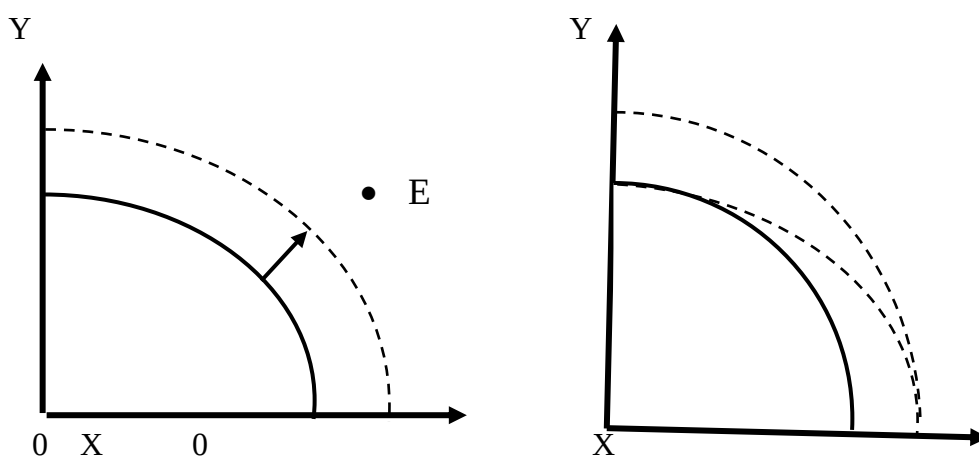
Bu modeldan ko'rish mumkinki, ma'lum davrda jamiyat faqatgina iste'mol buyumlarini ishlab chiqarishni lozim deb topsa, u holda barcha resurslar safarbar etilib iste'molga mo'ljallangan mahsulotlar ishlab chiqariladi, ammo bunday sharoitda endilikda ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishning imkoniyati mavjud bo'lmay qoladi yoki aksincha (1.6- rasmdagi A yoki D nuqta).

Modelni tahlil etishni davom ettirar ekanmiz, muqobil harajatlar mavjudligini, ya'ni ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idagi B yoki

C nuqtalarda ulardan birini kamaytirish hisobiga ikkinchisini oshirish mumkinligi yaqqol ko‘rish mumkin.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig‘i ichkarisida joylashgan har qanday nuqtada (masalan F nuqta) hozirda mavjud imkoniyatlar, ya‘ni mavjud resurslar (er, mehnat, kapital va tadbirkorlik faoliyati) dan samarali yoki to‘liq foydalanilmayotganlikni ko‘rishimiz mumkin. Chunki bunday holatda har ikki mahsulotni mavjud bo‘lgan imkoniyat darajasidan past darajada ishlab chiqarilgan hisoblanadi.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig‘i tashqarisida joylashgan har qanday nuqta (masalan E nuqta)ga esa, ya‘ni uni kengaytirishga hozirda mavjud bo‘lgan resurslar hisobidan erishish mumkin emas. Bunday kengayishga erishish uchun qo‘shimcha resurslar yoki investitsiyalar, yangi, zamonaviy texnologiyalar kiritish zarur va uning natijasida albatta iqtisodiy o‘shish yuz beradi. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerakki, hozirda iste‘molni birmuncha kamaytirish hisobiga ishlab chiqarish vositalarini oshirish ham kelgusi davrda iqtisodiy o‘shishni ta‘minlab berish imkoniyatini yaratadi (1.7-rasm).

1.7- rasm. Ishlab chiqarish imkoniyatini kengaytirish yoki iqtisodiy o‘shishga erishish

bunda,

OX – iste‘mol buyumlarini ishlab chiqarish;

OY - ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish;

E – cheklangan imkoniyatlardan tashqari imkoniyat sharoitida ishlab chiqarish.

Milliy iqtisodiyotning kelgusi davrlarda iqtisodiy jihatdan qay darajada o‘shishi, samarali bo‘lishi albatta uning makrodarajada qabul

qilgan qarorlariga, mamlakatning makroiqtisodiy siyosat yuritishida fiskal (soliq-byudjet) va monetar (pul-kredit) siyosat dastaklaridan unumli foydalana olishiga bog'liq bo'ladi. Ammo shuni unutmaslik kerakki, kelgusidagi har qanday yutuq, muvaffaqiyatga erishish hozirgi kunda qilingan qarorlar bilan albatta bog'liq bo'ladi.

Keynschilar va yangi keynschilar. J.M.Keyns g'oyalari uning izdoshlari tomonidan .davom ettirildi va uch oqimga ajraldi, biz oqimlarni keynschilik deb ataymiz.

Keyns ta'limoti ayniqsa AQShda katta shuhrat qozondi. Garvard universiteti professorlari E.Xansen (1887-1975), S.Harris, J.M.Klarklarning asarlarida bu g'oyalar rivojlantirildi va dastlab yangi keynschilik, keyinroq esa ortodoksal keynschilik deb ataldi. Keyns qoidalari asosan to'liq qabul qilindi, ammo masalan, Xansen tomonidan stagnatsiya nazariyasi bilan to'ldirildi.

Xansenning fikricha, kapitalizm qiyinchiliklari uning ichki qarama-qarshiliklaridan emas, balki "tashqi impuls"ning susayganligi tufaylidir. Davlat harajatlarini o'stirish uchun soliqlarni oshirish taklif etiladi, ularning fikricha ish haqining 25-30 foizi emas, balki 60 foizini soliq sifatida olish, shuningdek "me'yordagi inflyatsiya" ham taklif etiladi.

E.Xansen, J.M.Klark va boshqalar multiplikator konsepsiyasini to'ldirdilar. Multiplikatorlar ta'siri keyingi qator davrlarda ham bo'ladi, ya'ni uni uzluksiz jarayon deb qaradilar.

Yangi keynschilar samarali talabdan ham yuqori keskin o'sishni tushuntirishga harakat qiladilar. Ular multiplikator prinsipini *akseleratsiya* prinsipi bilan to'ldirdilar. Bu prinsipga ko'ra, aniq-tiniq sharoitlarda daromadlar o'sishi investitsiyalar o'sishiga olib kelishini ko'rsatuvchi koeffitsient (multiplikator tushunchasiga teskari). Multiplikator prinsipiga ko'ra investitsiyaning qanday ishlatilishi juda muhim ahamiyatga ega emas, u ish bilan bandlikni ta'minlab, daromadni oshirishi kerak. Yangi keynschilar esa investitsiyaning qanday ishlatilishiga katta e'tibor berib, industrlashgan investitsiya tushunchasini kiritdilar. Akselerator investitsiya o'sishining daromad o'sishiga, ya'ni investitsiyadan keyingi va undan oldingi daromadlarning farqlari nisbati bilan aniqlanadi.

Yangi prinsipning mohiyati shundaki, ba'zi bir asbob-uskuna, mashina va mexanizmlar ishlab chiqarish uchun nisbatan o'zoq vaqt talab etiladi, shu muddatni ko'tish mazkur mashinalar ishlab chiqarishni

kengaytirishga psixologik (ruhiy) ta'sir etadi, bu esa real talabdan ortiq bo'ladi va investitsiyaga talab ham ortadi.

Multiplikator va akselerator g'oyalari asoslanib iqtisodiyotning uzluksiz o'sish sxemasi ishlab chiqildi, uning asosida davlat kapital qo'yilmalari yotadi. Davlat budjeti kapitalistik iqtisodiyotda tartibga solinadigan bosh mexanizm hisoblanadi.

Soliqlar iqtisodiyot o'sganda oshadi va inqirozlar davrida kamayadi. Davlat to'lovlari esa aksincha, inqiroz davrida oshadi va o'sish davrida kamayadi. Shu yo'l bilan Xansening fikricha samarali talab hajmi me'yorlashadi. Bunda xususiy kapital qo'yilmalarini tartibga solish va davlat harajatlarini sharoitga qarab o'zgartirish chegaralari ham belgilanadi. O'sish davrida davlat harajatlarini cheklash, inqirozlar davrida uni oshirish va shu yo'l bilan xususiy harajatlarni kompensatsiyalash taklif etiladi, harbiy iqtisod maqtaladi, uni kon'yunkturani me'yorlashning eng yaxshi vositasi deb qaraladi (AQShda harbiy harajatlar doim yuqori bo'lishiga e'tibor bering).

Fransiyadagi keynschilik xususiyatlari. XX asrning 40-yillari Keynes g'oyalari Fransiyada ham shuhrat qozondi. Keynes g'oyalarini to'laligicha (G.Ardan, P.Mendes-Frans) qabul qilganlar ham bo'ldi. Ba'zilar (F.Perru) ssuda foizini tartibga solishni samarasiz deb hisobladilar, bundan ko'ra iqtisodiyotni rejalashtirish taklif etildi. Bunda davlat yo'li bilan tartibga solishni monopolistik kapitalning xususiy manfaatlariga moslashtirish kerak deyiladi.

Fransuz olimlari *imperativ* va *indikativ* rejalashtirishni ajratishadi. Imperativ rejalar direktiv harakterga ega (sotsialistik rejalashtirish). Indikativ rejalashtirishda reja markazi asosiy maqsadlarni belgilaydi va turli uslublar bilan tadbirkorlarni ma'lum hatti-harakatlarga yo'naltiradi. Ular faqat davlat sektoridagi korxonalar uchun zaruriy hisoblanadi (Hindiston, Malayziya va boshqa bir qancha kapitalistik mamlakatlarda shu usul qo'llaniladi). Uzoq muddatli prognozlar va rejalar to'zish keng qo'llanilmoqda (bu haqda to'laroq ma'lumot quyida beriladi).

Keyns uslubi kapitalizmdagi iqtisodiy inqirozlarning oldini olishga qaratilgan edi, ammo II Jahon urushidan keyin AQSh va boshqa mamlakatlarda bu inqirozlar davom etmoqda. 1948-49, 1953-54, 1957-58, 1960-61, 1967, 1969-71, 1974-75 va 1981-82 yillardagi hamda boshqa inqirozlar bu fikrimizning dalilidir.

Bular Keynes ta'limotini tanqid qilish uchun asos bo'ldi. Masalan, S.Harrisning fikricha, Keynes barcha qiyinchiliklarni hisobga ola olmagan, masalan, to'la bandlikka erishish haqida gap boradi-yu, qanday qilib uni

doimo ta'minlash haqida taklif yo'q, inflyatsiyaning eng katta darajasi noaniq, davlat qarzlarining chegarasi ham berilmagan.

Keyinchalik yangi keynschilik o'rniga postkeynschilik vujudga keldi. Ingliz iqtisodchilari J.Robinson, N.Kaldor, P.Sraffa, amerikalik olimlar A.Eyxner, S.Vayntraub mana shu postkeynschilar guruhiga kiradilar. Ular kapitalistik tizimning ichki turg'unligi konsepsiyasini tanqid qiladilar, Keynes bo'yicha go'yoki asosiy g'oya kapitalistik iqtisodiyotning nostabilligi bo'lgan. Yangi keynschilik g'oyalari ham tanqid ostiga olinar ekan, agar boshqa olimlar Keynes g'oyalarini statik, ya'ni turg'un deb qarasalar, ular bu ta'limotni dinamik, ya'ni harakatchan nazariya deb qaraydilar.

Postkeynschilarning avvalgi davrda paydo bo'lgan "yuqori naf", "ishlab chiqarish omillarining eng yuqori unumi" nazariyalarini tanqid qilishi harakterlidir. Ular o'z g'oyalarini D.Rikardoning qiymat qonuniga asoslanib ilgari suradilar. Ularga polshalik iqtisodchi M.Kaleskiyning taqsimot konsepsiyasi qo'l keldi. Investitsiyalar o'sishi bilan ayrim sinflar iste'molining hissalarini o'rtasidagi bog'lanish qonuniyati qarab chiqiladi. Postkeynschilar o'z tadqiqotlariga ijtimoiy-iqtisodiy institutlar, masalan kasaba uyushmalari rolini ham kiritadilar. Bu ta'limotda o'sish va taqsimot muammolari markaziy o'rinni egallaydi. Ishlab chiqarishda o'sish sur'atlari milliy daromadning taqsimotiga bog'liq, daromad va uning o'sishi esa jamg'armaga, umumiy jamg'arma esa ish haqi va foydadan jamg'arilgan jami summaga bog'liq. «Jamg'arishga moyillik» har kimda har xil bo'lgani sababli, taqsimotdagi o'zgarishlar jamg'armaning umumiy summasiga ta'sir etadi. Demak, milliy daromadni taqsimlash uning o'sishiga ta'sir qiladi. Undan tashqari, milliy daromadni taqsimlash kapital jamg'arilishi funksiyasi hisoblanadi. Kapitalning jamg'arilish sur'ati foyda normasini belgilaydi va demak, milliy daromaddagi foyda normasini aniqlaydi. Ish haqi hissasi qoldiq miqdor sifatida qaraladi, ammo ishchilar kurashi bu nisbatga ma'lum o'zgartirish kiritishi mumkin. Bu yo'nalish tarafdorlarining fikri real haqiqatga ancha yaqin g'oyalar hisoblanadi.

Postkeynschilar iqtisodiy siyosatlarida kapitalistik iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmini yanada takomillashtirish tarafdorlari edilar. Ko'pchilik "daromadlar siyosati"ni oqlaydi, chunki bu yo'l bilan inflyatsiyaga qarshi ko'rashish mumkin.

Keyns g'oyalarini neoklassik yo'nalish bilan yaqinlashtirishga intiluvchilar ko'p bo'lgan. Ular orasida A.Piguning xizmatlari katta. Uning fikricha, inqirozlarning asosiy sababi - bu ish haqining kam

egiluvchanligidir. Bandlik to'la bo'lmagan holda makroitisodiy muvozanat faqat ish haqi va baholarning elastik (qayishqoq) bo'lmagan holatida mumkin deb qaraladi.

Hozirgi davr keynschiligida ikkita tendensiya xukmron bo'lib hisoblanadi: 1) AQShning bir qator iqtisodchilari nomi bilan bog'liq amerika keynschilari va 2) avvalo Fransuz tadqiqotchilari nomi bilan bog'liq Yevropa keynschilari.

Iqtisodiy tizimlar va ularning modellari. Hozir dunyoda iqtisodiy tizimlarning to'rt turi mavjud bo'lib, bularga odatda sof bozor, ma'muriy-buyruqbozlik, aralash va an'anaviy iqtisodiy tizimlar kiritiladi. Ular bilan batafsilrok tanishib o'tamiz (1.1.-jadval).

1.1.-jadval

Iqtisodiy tizim turlari va ularning belgilari

№	Iqtisodiy tizim turlari Belgilari	an'anaviy	ma'muriy-buyruqbozlik	sof bozor	aralash
1	Mulkchilik shakli	jamo'a	davlat	xususiy	xususiy va davlat
2	Xo'jalik faoliyatini tashkil etish usuli	an'analarga asoslangan	reja asosida	bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida	bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida
3	Davlatning roli		boshqaruvchilik	deyarli mavjud emas	cheklangan
4	Misollar	Afrika qabilalari	Shimoliy Koreya, Kuba	Iqtisodiy jarayonlarga davlatning u yoki bu darajada aralashuvi deyarli barcha mamlakatlarda mavjud	AQSh, Rossiya, Yevropa, Yaponiya va boshqa davlatlar

Sof bozor iqtisodiyoti tizimi – bu xususiy mulkchilikka, erkin tanlovga, shaxsiy manfaat, raqobatga asoslangan iqtisodiy tizim bo'lib, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklaydi.

Bozor iqtisodiyoti eng avvalo *iste'molchi erkinligini* kafolatlaydi, bu esa uning tovar va xizmatlar bozorida erkin tanlovi cheklanmaganligida ifodalanadi. Iste'molchining o'z xohishiga asoslangan, majburiy bo'lmagan ayirboshlash iste'molchi suverenligining sharti hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotining har qaysi ishtirokchisi o'z resurslarini mustaqil taqsimlaydi va hohishiga ko'ra, o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda tovar va xizmatlar ishlab chiqarish

jarayonini tashkil etishi mumkin. Bu esa uning tadbirkor bo'lishida erkinlikni yaratadi. Bunda kishilar nimani, qanday va kim uchun ishlab chiqarish, qaerda, qanday, kimga, qanchaga yoki qanday narxda sotishni, tushgan daromadni qanday qilib va nimaga sarflashni o'zlari belgilaydilar. Bunda iqtisodiy erkinlik iqtisodiy mas'uliyatni bildiradi va unga tayanadi.

Kishilarning o'z *shaxsiy manfaatlarini* ko'zlab qilgan hatti-harakatlari esa iqtisodiyotni olg'a qarab siljishida asosiy kuch bo'lib xizmat qiladi. Bunda iste'molchilar tovar va xizmatlar iste'molidan oladigan foydalilikni oshirishga, ishlab chiqaruvchilar esa foydani oshirishga intiladilar. Bozor iqtisodiyoti asosini *xususiy mulkchilik* tashkil etadi. Xusiy mulkchilikka asoslangan iqtisodiy erkinlik esa erkin fuqarolik jamiyatining poydevori va tarkibiy qismi hisoblanadi.

Sof bozor iqtisodiyotiga asoslangan iqtisodiy tizimda tovar va xizmatlarning ishlab chiqarilishi, resurslar taklifi *erkin raqobat* sharoitida amalga oshiriladi, bu esa ko'pgina mustaqil harakat qiluvchi iste'molchi va sotuvchilar mavjud ekanligidan dalolat beradi. Bunday sharoitda bu tizim tarafdorlari fikricha, resurslardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish, bandlikning barqaror rivojlanishiga va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash imkoniyatiga erishish mumkin bo'ladi. Shuning uchun ham bunday tizimda *davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi cheklanadi*, uning roli xususiy mulkni himoyalash va erkin bozor iqtisodiyotining samarali faoliyat yuritishiga imkon yaratuvchi huquqiy tizimni yaratishdan iborat bo'ladi.

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiy tizim deganda, ishlab chiqarish vositalariga davlat egalik qilgan, iqtisodiy qarorlarni jamoa bo'lib qabul qilinadigan, iqtisodiyotni davlat rejasi asosida markazlashtirilgan boshqaruv orqali tashkil etish tushuniladi. Resurslar hajmi, ishlab chiqariladigan mahsulotlar tarkibi va ularning taqsimlanishi markaziy rejalashtiruvchi organ tomonidan boshqariladi. Korxonalar davlat mulki hisoblanib, uning ko'rsatmalariga asosan ishlab chiqarish jarayonlari tashkil etiladi. Boshqacha aytganda, ishlab chiqarish rejasi har bir korxona uchun yuqoridan belgilab beriladi va ularning har biriga ishlab chiqarish bo'yicha topshiriqlarini amalga oshirishlari uchun ushbu reja asosida resurslar taqsimlab beriladi.

Ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlarining milliy mahsulotdagi nisbati ham, aholining iste'moli ham markazlashgan tartibda taqsimlanadi. Ishlab chiqarish vositalarining tarmoqlar bo'yicha taqsimoti esa iqtisodiyotdagi tarmoqlarning ustuvor va uzoq muddatga

mo'ljallanganiga mos ravishda markaziy rejalashtirish organi tomonidan belgilab beriladi.

Aralash iqtisodiy tizim yuqoridagi har ikki tizim elementlarini sintezlashtiradi, ya'ni bozor mexanizmi davlatning iqtisodiy jarayonlarga faol aralashuvi bilan to'ldiriladi. Shu y'rinde aytish joizki, real hayotda iqtisodiy tizimlar ko'p hollarda aralash holatda uchraydi. Ammo ularning nisbati turli modellar uchun turlichadir. Masalan, *Amerika modeli* nisbatan liberal hisoblanib, unda ijtimoiy tenglikka erishish masalasi umuman qo'yilmaydi. Bu model tadbirkorlikni rag'batlantirishga, aholining nisbatan faol qismini boyishiga qaratilgan. Aholining kam ta'minlangan qismi turmush darajasiga muvofiq qisman imtiyoz va nafaqalar bilan ta'minlanadi. Bu model yuqori mehnat unumdorligiga va kishilarning shaxsiy muvaffaqiyatiga asoslanadi.

Shved modeli kuchli ijtimoiy siyosat yuritishi bilan ajralib turadi va u milliy daromadni nisbatan kam ta'minlangan aholi qatlami tomon qayta taqsimlanishi orqali mulkiy tengsizlikni kamaytirishga qaratilgan. Tabiiyki, bunday «ijtimoiylik» faqatgina soliqlarning yuqori darajasida ta'minlanishi mumkin.

Yapon modeli aholi turmush darajasi (jumladan ish haqi darajasi) mehnat unumdorligi ortishidan orqada qolishi bilan xarakterlanadi. Buning hisobiga mahsulot tannarxi kamayib, uning jahon bozorida raqobatbardoshligi keskin ortadi. Mulk bo'yicha keskin tabaqalanishga to'siqlar qo'yilmaydi. Bunday model faqatgina millatning yuqori darajada o'zligini anglab yetishida, kishilarning milliy manfaatni ularning shaxsiy manfaatlaridan yuqori qo'ya olishida, xalqning Vatan uchun, Yurt ravnaqi uchun ma'lum bir moddiy yo'qotishlarga tayyorligida mavjud bo'lishi mumkin bo'ladi.

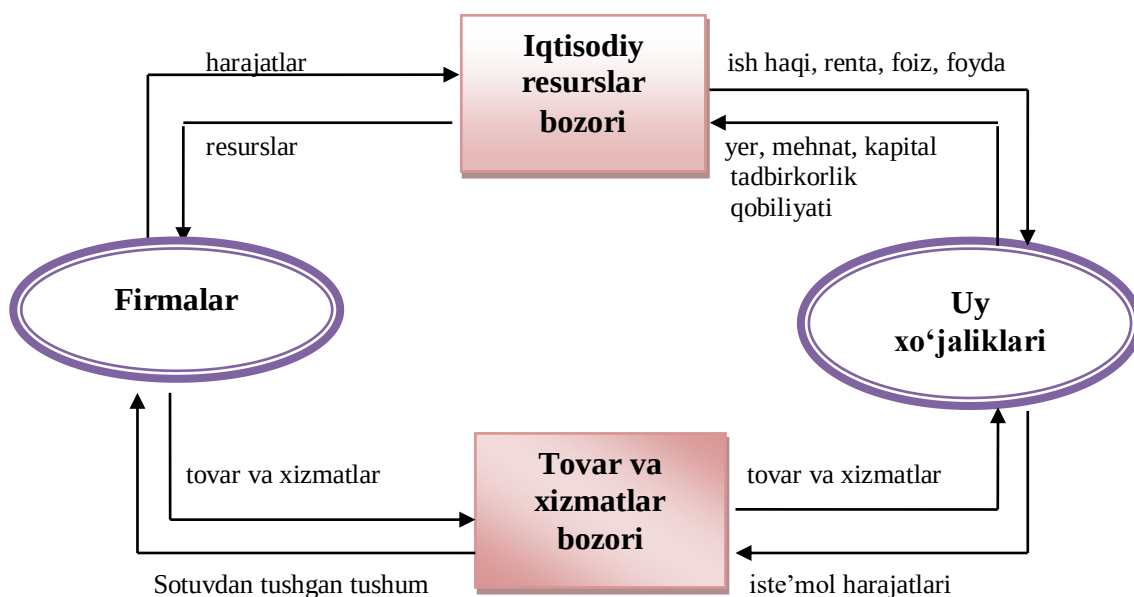
An'anaviy iqtisodiy tizim elementlari barcha iqtisodiy tizimlarning tarkibida mavjud bo'lib, bunday iqtisodiy tizim an'ana, urf-odatlariga asoslanadi. U ko'pincha iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan davlatlarda hukm suradi. Bunda ishlab chiqarish texnikalari, ayirboshlash, daromadlarni qayta taqsimlash vaqt belgilab bergan urf-odatlariga asoslanadi. Me'rosga ega bo'lishlilik va kastalar indvidlarning ijtimoiy-iqtisodiy rolini belgilab beradi. Texnik rivojlanish va innovatsiyalar an'ana yoki urf-odatlariga qarshi qaratilganligi, jamiyat turmush tarzi barqarorligiga xavf tug'dirganligi sababli chegaralangan bo'ladi.

An'anaviy iqtisodiy tizimda yashovchi kishilar uchun diniy va madaniy qadriyatlar iqtisodiy faoliyatga nisbatan birlamchi deb qaraladi. Bunday jamiyatga u yoki bu iqtisodiy tizim elementlari ma'lum bir

darajada kirib kelar ekan, qaysiki iqtisodiy rivojlanish yo‘lini o‘zlari uchun ko‘proq manfaatli deb bilmasinlar (sof bozor iqtisodiy tizimi yoxud ma‘muriy - buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiy tizim), bu ularning tub ijtimoiy manfaatlariga zid kelmasligiga asoslangan holda yashaydilar.

Doiraviy oqim modeli. «Oqimlar va in’ektsiyalar». Makroiqtisodiy muvozanatning umumiy shartlari. Iqtisodiy agentlar harakatlarining eng tipik jihatlarini (agentlarni agregatlash) va bozorlarning amal qilishida nisbatan muhim bo‘lgan qonuniyatlarini (bozorlarni agregatlash) aniqlash makroiqtisodiy bog‘liqliklarni agregatlash, ya’ni makroiqtisodiy bozorlarda makroiqtisodiy agentlar harakatlari qonuniyatlarini tadqiq etish imkonini beradi.

Makroiqtisodiy tahlil asosini eng oddiy ko‘rinishdagi **doiraviy oqim modeli** (yoki YaIM, daromadlar va harajatlar doiraviy aylanma harakat modeli) tashkil etadi. Buni esa **mahsulotlar, harajatlar va daromadlarning doiraviy aylanishi** chizmasi orqali tasvirlash mumkin (yoki doiraviy oqim modeli-model of circular flows) (1.8-rasm).

1.8-rasm. Mahsulotlar, harajatlar va daromadlarning doiraviy aylanishi

Dastavval ikki kategoriyali modelni ko‘rib chiqamiz, bu model faqat ikki makroiqtisodiy agentdan, ya’ni uy xo‘jaliklari, firmalardan va ikki bozordan - tovar va xizmatlar bozori va iqtisodiy resurslar bozoridan iborat. Bunday modelda davlat iqtisodiy jarayonlarga aralashmaydi va

ushbu model tashqi dunyo bilan hech qanday aloqada bo'lmaydi deb tahmin qilinadi. Chizmadan ko'rinib turibdiki, bunday ko'rinishdagi iqtisodiy tizim yopiq bo'lib, bir iqtisodiy agentlarning daromadlari boshqa bir iqtisodiy agentlarning harajatlari hisoblanadi.

“Daromadlar-harajatlar” va “resurslar-mahsulotlar” oqimlari uzluksiz va bir vaqtning o'zida qarama-qarshi yo'nalishlarda harakatlanadi. Firmalar ishlab chiqargan (taklif etgan), tovar va xizmatlar bozoriga keltirgan mahsulotlarni uy xo'jaliklari sotib oladilar (ya'ni, ularga talab bildiradilar).

Tovar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun firmalar iqtisodiy resurslarni (er, mehnat, kapital va tadbirkorlik faoliyatini) resurslar bozorida sotib oladilar, ya'ni ularga talab bildiradilar. Bunday iqtisodiy resurslarni ularning egalari - uy xo'jaliklari taklif etadilar. Tovar va xizmatlar sotib olganda uy xo'jaliklari sarf-harajat kiladilar. Uy xo'jaliklarining tovar va xizmatlarga qilgan harajatlari iste'mol harajatlari (consumption spending) deb nomlanadi.

Firmalar o'z mahsulotlarini uy xo'jaliklariga sotganda daromad ko'radilar (revenue), bundan ular uy xo'jaliklariga iqtisodiy resurslar uchun hak to'laydilar, bu esa firmalar uchun harajat (costs) hisoblanadi (uy xo'jaliklari uchun omillar daromadi - mehnat omili uchun ish haqi, yer omili uchun renta, kapital omili uchun foiz va tadbirkorlik faoliyati uchun foyda hisoblanadi, ular yig'indisi esa milliy daromadni tashkil etadi). Olingan daromadlarni uy xo'jaliklari tovar va xizmatlarni sotib olish uchun sarflaydilar (iste'mol harajatlari). Daromadlar va harajatlar aylana bo'ylab harakatlanadi.

Aylanma harakat modelida har bir iqtisodiy agent daromadi sarflanganda boshqa bir iqtisodiy agent daromad ko'radi, bu esa keyingisining qiladigan harajatiga asos bo'ladi.

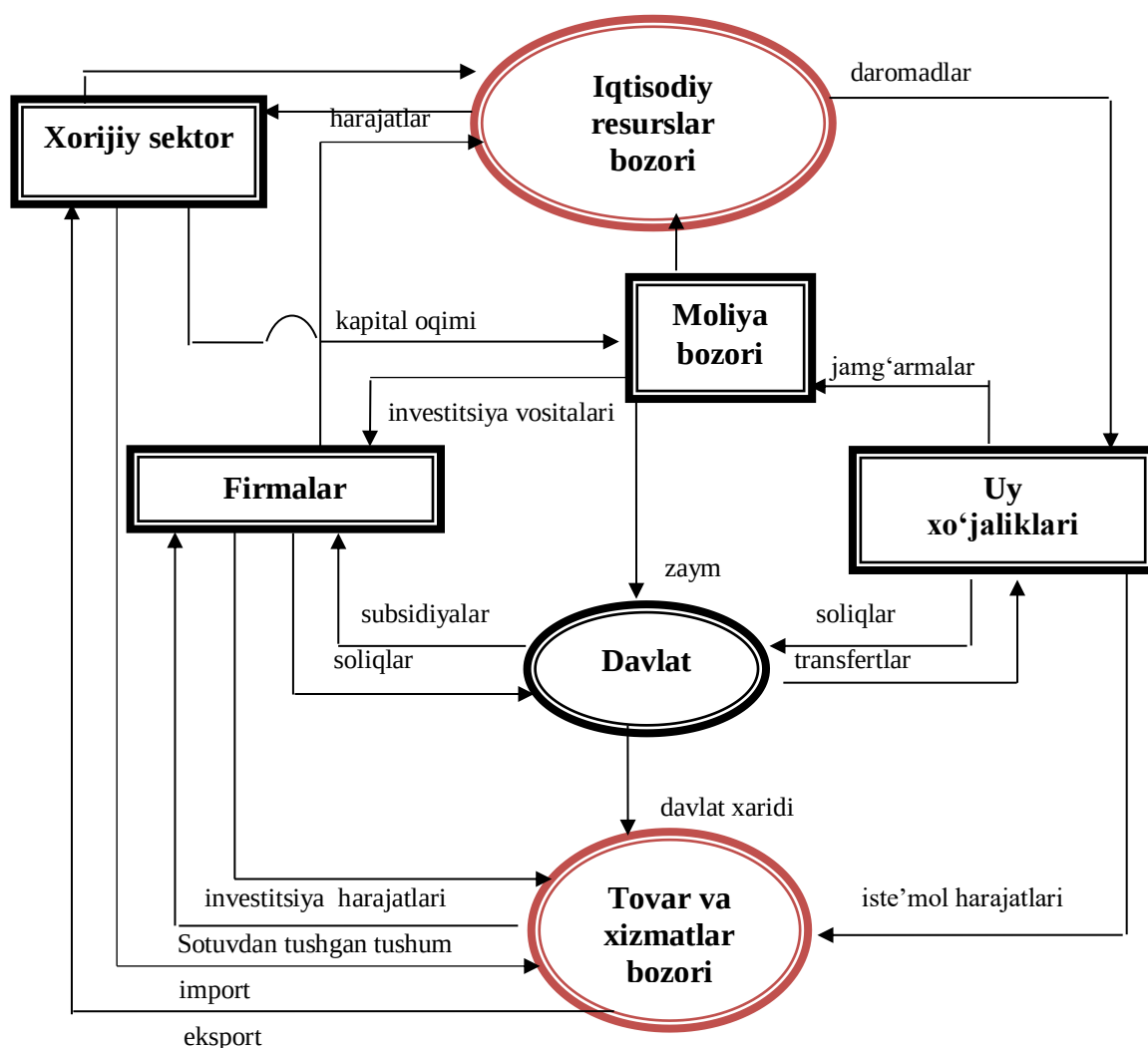
Harajatlar ortishi daromad o'sishiga olib keladi, daromad o'sishi esa kelgusida harajatlarning ko'payishiga zamin yaratib beradi. Shuning uchun ham chizma aylanma harakat modeli yoki doiraviy oqim modeli (model of circular flows) nomini olgan. Moddiy oqimlar soat miliga qarshi, pullar esa soat strelkasi yo'nalishida harakatlanadi.

Talab soat strelkasi yo'nalishida, taklif esa unga qarshi yo'nalishda harakatlanadi. Chizmadan quyidagilarni ko'rish mumkin:

- a) har bir moddiy oqim narxi pul oqimi kattaligiga teng;
- b) milliy mahsulot milliy daromadga teng;
- c) umumiy talab umumiy taklifga teng;
- d) umumiy daromad umumiy harajatlarga teng.

Aylanma harakat modelining asosiy xulosasi shundan iboratki, firmalar sotuvidan tushgan daromadning umumiy hajmi uy xo‘jaliklariga kelib tushgan umumiy daromad hajmiga teng. Bu degani, yopiq iqtisodiyot (slosed economy), ya’ni, tashqi dunyo bilan aloqalari bo‘lmagan va davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashmagani sharoitida ishlab chiqarish umumiy hajmining puldagi miqdori uy xo‘jaliklari daromadining umumiy miqdoriga teng ekanligidir.

Davlat ishtirokidagi ochiq iqtisodiyotda aylanma harakat modeli birmuncha murakkablashadi (1.9-rasm). Bunday modelga ikki agent, ya’ni hukumat va tashqi dunyoni qo‘shish natijasida mavjud muvozanat buziladi, chunki “daromad-harajat” oqimida *jamg‘arma*, *soliq to‘lovlari* va *import* ko‘rinishdagi «oqimlar» paydo bo‘ladi.

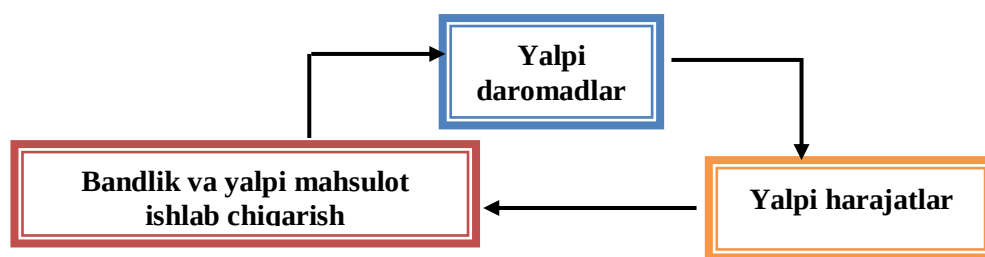
1.9-rasm. Davlat ishtirokida ochiq iqtisodiyotdagi aylanma harakat modeli

“Oqimlar” - bir qism milliy daromadning mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan mahsulotlardan boshqasiga safarbar etilishidir. Bir vaqtning o‘zida “daromad-harajat” oqimiga “in’ektsiya” - ya’ni, investitsiyalar, davlat harajatlari va eksport ko‘rinishidagi qo‘shimcha mablag‘lar oqib quyilishi mumkin.

“In’ektsiyalar” - mamlakat ichida ishlab chiqarilgan har qanday mahsulot hajmiga iste’moldagi o‘zgarish tufayli qilingan qo‘shimcha harajatlardir. Aylanma harakat modelida garchi uy xo‘jaliklarining harajatlar yuzasidan qilgan qarorlari va firmalarning ishlab chiqarish bo‘yicha qabul qilgan qarorlari avvaligidek qolsa-da, ammo u endi bir oz murakkablashadi: transfertlar, subsidiya, soliqlar va boshqa iqtisodiy dastaklar orqali davlat bunday sharoitda ishlab chiqarish, bandlik va inflyatsiya darajalari tebranishini tartibga solib turadi.

Agarda uy xo‘jaliklari kamroq sarflashga ahd qilsalar, u holda firmalar mahsulot ishlab chiqarish hajmini pasaytirishga majbur bo‘ladilar, bu esa o‘z navbatida yalpi daromadlarning kamayishiga olib keladi. Mahsulotlarga bo‘lgan talab darajasi ishlab chiqarish va bandlik darajasini belgilab beradi, ishlab chiqarish darajasi esa ishlab chiqarish omillari egalarining daromadlar darajasini belgilab beradi, ular (daromadlar) esa o‘z navbatida yalpi talabni belgilaydi.

Aylanma oqim modelining asosiy xulosalari: real va pul oqimlari uy xo‘jaliklari, firmalar, davlat va tashqi dunyo yalpi harajatlari ularning yalpi ishlab chiqarish hajmiga teng bo‘lgan sharoitidagina hech qanday to‘siqsiz amalga oshishini ta’minlaydi. Yalpi harajatlarning ortishi bandlik, ishlab chiqarish va daromadlar hajmining oshishiga turtki beradi; tobora ortib borayotgan daromadlardan esa yana iqtisodiy agentlarning harajatlari moliyalashtiriladi, ular esa o‘z navbatida yana ishlab chiqarish omillari egalariga daromad ko‘rinishida qaytadi va hokazo (1.10-rasm). Sabab va oqibat o‘zaro o‘rin almashadilar, aylanma oqim modeli yana o‘z navbatida aylanma harakat ko‘rinishini hosil qiladi.

1.10-rasm. Daromadlar, xarajatlar, bandlik va ishlab chiqarishning o‘zaro bog‘liqligi

Agar yalpi talabni belgilab beruvchi yalpi harajatlar pasaysa, u holda bandlik va ishlab chiqarishning yalpi hajmi kamayadi, bu esa o'z navbatida yana yalpi talabni belgilab beruvchi yalpi daromadlarning kamayishiga olib keladi. Shuning uchun makroiqtisodiy siyosatning eng muhim vazifasi bo'lib yalpi talab barqarorligini belgilab berish hisoblanadi.

Bu masalani hal etishga makroiqtisodiy nazariyaning turli oqim va maktab vakillari turlicha yondashadilar. Keynscha maktab vakillari yalpi harajatlar barqarorligini ta'minlashni davlat harajatlari, soliqlar va pul taklifi kattaligidagi o'zgarishlar orqali amalga oshirishni taklif etadilar. Monetaristlar esa iqtisodiyot barqarorligi ta'minlanishida pul massasini o'zgartirishni universal vosita deb hisoblaydilar.

Neokeynscha yo'nalish vakillari makroiqtisodiy boshqaruvning ish haqi darajasi va narxlarning past darajada o'zgarishini iqtisodiy agentlarning kutishi bilan bog'liq bo'lgan kontseptsiyasiga asoslanib o'z nazariyalarini ishlab chiqimokdalar. Ratsional kutishning neoklassik modelida narx va ish haqi darajasi bozor kon'yunkturasi o'zgarishiga tez javob beradi, shuning uchun iqtisodiyot iqtisodiy agentlarning hukumat va Markaziy Bank siyosatiga ishonchi sharoitida tez barqarorlik holatiga erishadi degan g'oya ilgari suriladi.

Tayanch iboralar

makroiqtisodiyot, mikroiktisodiyot, makroiqtisodiy siyosat, agregatlash, makroiqtisodiy agentlar, makroiqtisodiy modellar, endogen o'zgaruvchan ko'rsatkichlar, ekzogen o'zgaruvchan ko'rsatkichlar, normativ iqtisodiyot, pozitiv iqtisodiyot, oqimlar, in'ektsiyalar, ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i, samaradorlik, muqobil harajatlar, sof bozor iqtisodiyoti tizimi, ma'muriy - buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiy tizim, aralash iqtisodiy tizim, an'anaviy iqtisodiy tizim, ochiq iqtisodiyot, yopiq iqtisodiyot, aylanma harakat (oqim) modeli

Nazorat savollari

1. Makroiqtisodiyot fani nimani o'rganadi?
2. Makroiqtisodiy tahlilning usullari va asosiy tamoyillarini tushuntiring.
3. Iqtisodiy model borliqni to'liq tasvirlashi kerak deb hisoblaysizmi?

4. Makroiqtisodiy agentlarni tushuntiring.
5. Ochiq va yopiq iqtisodiyot deganda nimani tushunasiz?
6. Makroiqtisodiy bozorlarni tushuntiring.
7. Samaradorlik tushunchasini ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan foydalanib tushuntirib bering.
8. Muqobil (alternativ) harajatlarni ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i orqali tushuntiring.
9. Iqtisodiy tizimlar va ularning turli xil modellarini tushuntiring.
10. Mahsulotlar, harajatlar va daromadlarning doiraviy aylanishini aylanma harakat oqimi modeli orqali tushuntiring.

Mavzuga doir testlardan namunalar

1. Makroiqtisodiyot fani iqtisodiyot nazariyasining bir bo'limi sifatida nimani o'rganadi?

- a) insoniyat iqtisodiy rivojlanishining global tendentsiyalarini o'rganuvchi fan;
- b) davlatning iqtisodiyotdagi rolini;
- c) ochiq va yopiq iqtisodiyotni;
- d) iqtisodiyotni yaxlit bir tizim sifatida o'rganuvchi fan.

2. Makroiqtisodiy tahlilning asosiy tamoyili – bu:

- a) induksiya va deduktsiya;
- b) umumlashtirish;
- c) boshqa omillar o'zgaras bo'lganda;
- d) normativ va pozitiv tahlilni qo'shib olib bormoq.

3. Keltirilganlardan qaysi birini model deb bo'lmaydi?

- a) Nyu-York fond birjasidagi savdo;
- b) ochiq va yopiq iqtisodiyotdagi aylanma harakat oqimi;
- c) ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i;
- d) Keyns xochi.

4. Iqtisodiy model nima?

- a) real borliqning nazariy ifodasi;
- b) iqtisodiy bilimlarning umumiy jihatlari;
- c) real borliqning abstrakt ko'rinishi;
- d) borliqni matematik tenglamalar orqali ifodalanishi.

5. Aralash iqtisodiy tizimga asoslangan milliy bozorning mahsulotlar, harajatlar va daromadlarning doiraviy aylanma oqimi modelida kim “o‘yin qoidalari”ni ishlab chiqadi:

- a) uy xo‘jaliklari;
- b) bank tizimi;
- c) davlat;
- d) firmalar.

6. Qaysi bir iqtisodiy tizimda iqtisodiy muammolar faqat davlat orqali hal etiladi:

- a) sof bozor iqtisodiyotiga asoslangan tizim;
- b) ma‘muriy buyruqbozlikka asoslangan tizim;
- c) aralash iqtisodiy tizim;
- d) an‘anaviy iqtisodiy tizim.

7. Dj. M.Keyns fikricha:

a) hukumat ishsizlikni pasaytirish uchun davlat xaridi va soliqlardan foydalanishi kerak;

b) bozor tizimida qisqa muddatda yuqori bandlik darajasini mustaqil ta‘minlashga qodir mexanizm mavjud;

c) iqtisodiyot markazlashgan rejalashtirish asosida rivojlanishi kerak;

d) xususiy mulkchilikni yo‘qotish zarur.

8. Dj.Keyns klassik makroiqtisodiy nazariyaning quyida sanab o‘tilgan kontseptsiyalaridan qaysi birini tanqid qilgan:

- a) Seyu qonunini;
- b) pulning miqdoriy nazariyasini;
- c) iqtisodiyotning bozor orqali o‘zini tartibga solish nazariyasini;
- d) barcha javoblar to‘g‘ri.

9. Makroiqtisodiy tahlilning eng muhim tamoyili:

- a) umumlashtirish;
- b) deduktsiya va induktsiya usullarini birgalikda qo‘llash;
- c) normativ va pozitiv tahlilni qo‘shib olib bormoq;
- d) “boshqa omillar o‘zgarmas bo‘lganda” tamoyilidan foydalanish.

10. Uy xo‘jaliklari-bu:

a) mustaqil, oqilona harakat qiluvchi makroiqtisodiy agent hisoblanib, uning iqtisodiy faoliyat yuritishdan maqsadi foydani maksimallashtirishdir;

b) mustaqil, oqilona harakat qiluvchi makroiqtisodiy agent hisoblanib, uning iqtisodiy faoliyat yuritishdan maqsadi tovar va xizmatlardan oladigan foydalilikni maksimallashtirishdir;

c) siyosiy va yuridik huquqga ega va iqtisodiyotni tartibga solishda iqtisodiy jarayonlarga ta'sir eta oladigan barcha muassasa va tashkilotlardir;

d) to'g'ri javob yo'q.

11. Barcha iqtisodiy tizimlar to'qnash keladigan fundamental muammo:

a) investitsiya;

b) ishlab chiqarish;

c) iste'mol;

d) kamyoblik.

12. Aylanma oqim modelining asosiy xulosalaridan biri:

a) yalpi harajatlarning ortishi bandlik, ishlab chiqarish va daromadlar hajmining oshishiga turtki beradi;

b) yalpi harajatlarning ortishi bandlik, ishlab chiqarish va daromadlar hajmining oshishiga turtki bermaydi;

c) aylanma oqim modeli yana aylanma harakat ko'rinishini hosil qilmaydi;

d) sabab va oqibat o'zaro o'rin almashmaydi.

2- BOB. ASOSIY MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLAR

2.1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimi

Milliy iqtisodiyot (National economy) deganda, tarixan yagona hudud doirasida tarkib topgan ma'lum bir mamlakat xalq xo'jaligi tarmoqlarining o'zaro birligi, ularning o'zaro mehnat taqsimoti va yagona maqsad yo'lida jipslashuvi tushuniladi.

Milliy iqtisodiyot yagona xo'jalik tizimi sifatida uning o'ziga xos bo'lgan munosabatlar, boshqaruv tizimi va infratuzilmasi, qonunchiligi bo'lgan mustaqil davlatchilikni anglatadi. Milliy xo'jalikni iqtisodiyotning davlat, xususiy va xorijiy sektorlari shakllantiradi.

O'zbekistonda milliy iqtisodiyot uning siyosiy va davlat mustaqilligiga erishganidan so'ng shakllana boshladi. Umuman tarixan milliy iqtisodiyot butun bir tizim sifatida avvalo kapitalizm davrida, milliy davlatchilik, mehnat taqsimoti chuqurlashganda, ishlab chiqarishda tarmoqlar tobora ixtisoslashib borgan sharoitda yuzaga kelgan.

Milliy iqtisodiyot rivojlanishini belgilab beruvchi omillar. Milliy iqtisodiyotga alohida olingan iqtisodiy tizim sifatida o'z hududiy chegaralarida tashkil topgan yopiq yoki boshqacha aytganda, avtarkiya tizimi sifatida qaramaslik kerak. Milliy iqtisodiyot jahon iqtisodiy tizimining bir bo'lagi hisoblanib, uning rivojlanishi jahon iqtisodiyoti rivoji bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli milliy iqtisodiyot rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni ikki guruhga ajratish mumkin (2.1-jadval):

- tashqi omillar;
- ichki omillar.

Tashqi omillar quyidagilardan tashkil topgan:

1. Siyosiy.
2. Iqtisodiy.
3. Demografik.
4. Madaniy.

Siyosiy omillar:

- mamlakatlar o'rtasida diplomatik aloqalarni o'rnatish yoki tugatish;
- iqtisodiy ittifoqlarni tuzish yoki yo'qotish;
- jahon bozorlariga u yoki bu mahsulotlarni chiqarish bo'yicha embargo e'lon qilish;

- har tomonlama qulay muhit yaratish yoki yaratmaslik;
- u yoki bu mamlakatlar o'rtasida urush yoki tinchlik bo'lishi holatlari va boshqalar.

Iqtisodiy omillar:

- xalqaro mehnat taqsimoti;

Jahon miqyosida bunday omillar eng avvalo u yoki bu mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotida ixtisoslashuviga ko'ra biror bir mahsulotni ishlab chiqarishga moslashganida deb qaraladi. Masalan, tabiat in'om etgan shart-sharoitlarga ko'ra Braziliya kofe yetishtirishga, Hindiston choy, bir qator arab davlatlari neft ishlab chiqarishga moslashgan.

- import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish.

2.1-jadval

Milliy iqtisodiyot rivojlanishini belgilab beruvchi omillar

Tashqi omillar	siyosiy	- diplomatik aloqalar; - iqtisodiy ittifoqlar; - embargo; - qulay muhit; - siyosiy barqarorlik.
	iqtisodiy	- xalqaro mehnat taqsimoti; - import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish; - qulay investitsiya muhiti va boshqalar.
	demografik	ish kuchi migratsiyasi.
	madaniy	- ommaviy madaniyatning kirib kelishi; - madaniy sohaga tegishli mahsulotlar importining ortishi
Ichki omillar	- tabiiy resurslar; - aholining savodxonlik darajasi; - ilmiy-texnik yutuqlar; - bozor munosabatlarining rivojlanish darajasi; - davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining natijalari; - tug'ilish va o'lim darajasi va boshqalar.	

Bunday omillar xalqaro mehnat taqsimotidan kelib chiqadi, ya'ni mamlakatning import o'rnini bosuvchi mahsulotlar yetishtirishga intilishlarida ko'rinadi. Chunki u yoki bu mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan mamlakat ushbu tovar yoki xizmatni jahon bozoriga keltirib berishda monopol hisoblanadi va tabiiyki ushbu qaramlikdan ozod bo'lish uchun boshqa mamlakatlar endi tarkibiy o'zgarishlar hisobiga o'zlarini ta'minlashga harakat qiladilar.

Demografik omillar. Bunday omillar ish kuchi migratsiyasi bilan bog'liq. Masalan, ba'zi bir mamlakatlarda migratsiya jarayonlari ishsizlikka olib kelsa, ba'zilarida ularning yetishmovchiligi yuzaga keladi. Ammo migratsiya jarayonlarining ijobiy tomonlari ham mavjud, ya'ni yuqori ish haqi olish niyatida yurgan shaxslar (migrantlar) o'z mamlakatlari iqtisodiyotida bo'layotgan o'zgarishlarga ta'sir etadilar.

Madaniy omillar iqtisodiyotga quyidagi sharoitlarda ta'sir etishi mumkin:

- ommaviy madaniyatning chetdan kirib kelishi oqibatida, masalan, kinomatografiyaga tegishli mahsulotning mamlakatga kirib kelishi oqibatida ilgari daromad olib kelayotgan milliy kinomatografiyaga talabning pasayishi holati yuzaga keladi;

- audio-, video- va boshqa mahsulotlar importining ortishi natijasida boshqa mamlakatlarga valyuta resurslarining chiqib ketishi yuz beradi va boshqalar.

Milliy iqtisodiyot rivojlanishini belgilab beruvchi ***ichki omillarga quyidagilar kiradi:***

- tabiiy resurslarning mavjudligi, ularni ishlatish va qayta ishlash darajasi;

- aholining savodxonlik va kasbiy tayyorgarlik darajasi;

- mamlakat iqtisodiyotining ilmiy-texnik yutuqlarni hayotga tatbiq eta olishga qodirligi;

- bozor munosabatlarining rivojlanish darajasi;

- davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining natijalari va boshqalar.

Shunday qilib, milliy iqtisodiyot barqarorligi va rivojlanishini, ayniqsa, hozir jadallik bilan rivojlanib borayotgan globalizatsiya jarayonlari sharoitida jahon iqtisodiy hamjamiyatidan ajratish mumkin emas. Jahon xo'jaligi alohida olingan mamlakatlar milliy xo'jaliklari birligini tashkil etadi va ular o'zaro xalqaro mehnat taqsimoti, savdo, moliya, ishlab chiqarish va ilmiy-texnik jihatdan o'zaro uzviy bog'liqdirlar.

Asosiy (absolyut miqdordagi) makroiqtisodiy ko'rsatkichlar milliy hisobchilik tizimi (MHT) tarkibida (uning to'liq nomi Milliy Mahsulot va Daromadning Hisoblar Tizimi – (System of National Product and Income Accounts) 20-yillar oxirida bir guruh amerikalik olimlar, bo'lajak Nobel mukofoti laureati Saymon Kuznes rahbarligi ostidagi Iqtisodiy Tadqiqotlar Milliy Byurosi xodimlari tomonidan ishlab chiqilgan.

Milliy iqtisodiyotni baholaydigan makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish harakatlari turli mamlakatlarda Birinchi Jahon urushi davridayoq, urush olib borayotgan davlatlarning harbiy va iqtisodiy salohiyatini baholashda boshlangan. Kelajakda iqtisodiy rivojlanish tendensiyasini bashoratlashni maqsad qilib qo'ygan MHTning keyingi rivoji 20-yillar o'rtalariga, ya'ni iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarning yuksalish davriga to'g'ri keldi.

MHTni rivojlantirishga yo'naltirilgan tadqiqotlar AQShda 20-yillarda maxsus tashkil etilgan va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarsiz o'rganish mumkin bo'lmagan iqtisodiy tebranishlar muammosini tadqiq etish bilan shug'ullangan taniqli amerikalik iqtisodchi Uesli Kler Mitchell boshqargan xususiy tashkilot – Iqtisodiy Tadqiqotlar Milliy Byurosida o'tkazilar edi. Bu yo'nalishdagi ishlar Sovet Rossiyasida ham, besh yillik rejalarni ishlab chiqishda, shuningdek Jahon iqtisodiyoti rivoji va butunjahon Inqilobi istiqbollari tendensiyasini baholashda ham olib borildi.

1929-yil oktyabrda Nyu-York fond birjasi inqirozga yuz tutdi, bu esa eng chuqur va uzoq davom etgan Jahon iqtisodiy inqirozini – Buyuk Depressiya (1929-1933yillarni o'z ichiga oladi)ni boshlab berdi. 1930-yil boshida AQSh Kongressi Amerika iqtisodiyoti holatini baholay oladigan indikator (ko'rsatkich)lar tizimini ishlab chiqish haqidagi qarorni qabul qiladi. Ammo aytish joizki, bu vaqtga kelib amalda bunday tizim mavjud edi.

Ikkinchi Jahon urushidan so'ng ko'pgina mamlakatlar BMT tavsiyalariga ko'ra, MHTga kiritilgan makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash uslubiyotini kiritdilar, bu endi turli mamlakatlarni makroiqtisodiy darajada solishtirish imkonini berdi.

Milliy hisobchilik tizimi makroiqtisodiy statistik ko'rsatkichlar yig'indisini o'zida mujassam etadi. Bu ko'rsatkichlar milliy iqtisodiyot holatini baholaydigan yalpi mahsulot (ishlab chiqarish) va yalpi daromad kattaligini xarakterlaydi. MHT yalpi ishlab chiqarish (ishlab chiqarish hajmi)ning uchta asosiy ko'rsatkichini: YaMM; YaIM; SMM va yalpi daromadning uchta ko'rsatkichini: MD; ShD; ID ni o'z ichiga oladi.

80-yillar boshlarigacha yalpi ishlab chiqarish hajmini xarakterlovchi asosiy ko'rsatkich bo'lib YaMM hisoblangan. Ammo zamonaviy iqtisodiy va xo'jalik aloqalarining internatsionallashuvi va YaMMni hisoblashning murakkablashuvi (chunki milliy ishlab chiqarish omillari ko'p davlatlarda ishlatilmoqda) sababli yalpi ishlab chiqarishning asosiy ko'rsatkichi YaIM bo'lib qoldi.

2.2. Milliy hisoblar tizimining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichi sifatida yalpi ichki mahsulot (YaIM) ko'rsatkichining mohiyati

Makroiqtisodiy tahlilda statistika va milliy hisobchilik tizimida qo'llaniladigan ko'pgina iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanishga to'g'ri keladi. Milliy hisobchilik tizimi doirasida ba'zi bir asosiy statistik agregatlardan iqtisodiy faollikni makrodarajada o'rganish uchun keng qo'llaniladi.

Milliy ishlab chiqarish hajmini belgilab beradigan va mamlakat darajasida iqtisodiy faoliyat natijalarini baholaydigan asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkich – bu yalpi ichki mahsulot (YaIM) dir. Uning dinamikasi milliy iqtisodiyot qanday darajada rivojlanayotganligini, ya'ni hukumat tomonidan olib borilayotgan iqtisodiy siyosatga doir chora-tadbirlar qanchalik samarali ekanligini baholash uchun ishlatiladi.

Yalpi ichki mahsulot (Gross Domestic Product - GDP) deganda, yil davomida iqtisodiyotda (mamlakat ichkarisida) ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovar va xizmatlarning umumiy bozor qiymatiga aytiladi.

Ushbu ta'rifning har bir so'zi alohida izohni talab etadi:

- *umumiy*; YaIM - bu umumiy ishlab chiqarish hajmini xarakterlovchi agregatlangan ko'rsatkichdir.
- *bozor*; YaIM qiymatiga faqatgina rasmiylashtirilgan bitimlarga, ya'ni oldi-sotdi jarayoni rasmiy ravishda ro'yxatdan o'tkazilgan tovarlar va xizmatlarga kiritiladi.

Shu o'rinda aytib o'tish joizki, YaIMni hisoblashda ba'zi bir norasmiy bitimlar ma'lum bir sabablarga asosan hisobga olinmaydi. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

a) o'z - o'ziga mehnat qilish (masalan, kishilar o'zlariga uy quradilar, kiyim-kechak tikadilar, to'qiydilar, uy-joy ta'miri bilan shug'ullanadilar, televizor yoki avtomobilni ta'mirlaydilar va hakozo);

b) o'zga kishilar uchun beminnat qilinadigan mehnat (masalan, mahalla yoki birodarlar hasharida ishtirok etish, kasal bemorga qarash, tanish yoki yaqin kishini avtomobilda manziliga eltib qo'yish va hakozo);

v) “yashirin iqtisodiyot” ishlab chiqargan tovar va xizmatlar qiymati.

Bulardan tashqari qaytadan sotilayotgan (ushlab turilgan narsalar) mahsulotlar ham YaIM tarkibiga kiritilmaydi, chunki ularning narxi

YaIM tarkibiga ushbu mahsulotni birinchi marotaba sotilayotgan vaqtda kiritilgan bo'ladi.

- *qiymat*; YaIM yalpi ishlab chiqarish hajmining puldagi ifodasini o'lchaydigan ko'rsatkich, ya'ni qiymat ko'rinishidagi ifodasi, boshqacha bo'lganda edi, u holda olmalar bilan ko'ylaklarni, avtomobillar bilan kompyuterlarni qo'shib bo'lmasdi. Pullar barcha tovarlar qiymatlarini belgilab berishga va iqtisodiyotda ishlab chiqarilayotgan turli-tuman tovar va xizmatlar bahosini o'lchab, ularni baholashga xizmat qiladi.

- *pirova*d; iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar pirovard va oraliq mahsulotga bo'linadi. YaIMni qayta hisoblashga yo'l qo'ymaslik maqsadida unga faqatgina pirovad mahsulot qiymatini qo'shish maqsadga muvofiqdir.

Pirovard mahsulot – bu qayta ishlash yoki qayta sotishga yo'naltirilmagan, ya'ni, yakuniy iste'molga mo'ljallangan mahsulotdir. Oraliq mahsulot esa ishlab chiqarish yoki qayta sotish jarayoniga yana bir yoki bir necha bor yo'naltiriladi. Odatda oraliq mahsulotga xom-ashyo, materiallar, yarim fabrikatlar va boshqalar kiradi. Ammo ishlatish usuliga ko'ra bir tovarning o'zi ham oraliq, ham pirovad mahsulot bo'lishi mumkin. Masalan, uy bekasining taom tayyorlash uchun sotib olgan go'shti pirovard mahsulot hisoblanib, u to'g'ridan-to'g'ri iste'molga yo'naltiriladi. "Diyor" yoki "Karvon" restorani sotib olgan go'sht esa oraliq mahsulot hisoblanadi, chunki u qayta ishlatiladi, ya'ni u ushbu restoranlar «menyu»sida belgilangan taomlarni tayyorlashda ishlatiladi (faqat shundan keyingina u pirovad mahsulotga aylanadi).

YaIMni qayta hisoblashga yo'l qo'ymaslik maqsadida unga faqatgina pirovard mahsulot qiymati qo'shiladi. Pirovad tovar va xizmatlar - bu pirovard iste'mol, jamg'arma va eksportga yo'naltirilgan mahsulotlardir. Ishlab chiqarish jarayonida sarflangan oraliq tovar va xizmatlar (masalan, xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, instrumentlar, urug'lik, yuk tashish transporti, ijara haqi xizmatlari) narxi YaIMga kiritilmaydi. Aks holda qaytadan, ya'ni ikki marotaba hisoblashga yo'l qo'yilgan bo'lar edi, chunki oraliq mahsulot narxi pirovad mahsulot tarkibiga kiritilgan bo'ladi.

- *tovar va xizmatlar*; tovar va xizmat hisoblanmaydigan har qanday narsalar YaIMga kiritilmaydi. Tovlar va xizmatlarni ayirboshlanishiga ishlatilmaydigan har qanday to'lovlar YaIMni hisoblashda hisobga olinmaydi. Bunday to'lovlarga transfert to'lovlari va

moliyaviy bitimlarni kiritish mumkin:

- *transfert to'lovlari*: xususiy, davlat transfert to'lovlariga bo'linadi va ularni sovg'a tariqasida qabul qilish mumkin. Xususiy transfert to'lovlariga birinchi navbatda ota-onaning farzandlariga, qarindosh-urug'larning bir-birlariga beradigan tuhfaalarini kiritishimiz mumkin. Davlat transfertlari – bu davlatning uy xo'jaliklariga ijtimoiy tizim yo'nalishi bo'yicha to'lovlari (masalan, ishsizlik, nogironlik, kam ta'minlanganlik bo'yicha nafaqalari) va firmalarga berilishi mumkin bo'lgan subsidiyalaridir. Transfertlar YaIMga kiritilmaydi, chunki:

a) transfert bo'yicha tovar va xizmat uchun haq to'lanmaydi, ya'ni bunday to'lov natijasida YaIM kattaligi o'zgarmaydi, yangidan hech narsa yaratilmaydi, aytish lozimki, yalpi daromad faqatgina qayta taqsimlanadi;

b) ikki marotaba hisoblashga yo'l qo'ymaslik lozim, chunki transfert to'lovlari uy xo'jaliklarining iste'mol (ularning ixtiyoridagi daromadlarining bir qismi hisoblanadi) va firmalarning investitsion (subsidiyalar ko'rinishida) harajatlarga kiritiladi.

- *moliyaviy bitimlarga* fond birjalaridagi qimmatli qog'ozlar (aksiya va obligatsiyalar)ning oldi-sotdi operatsiyalarini kiritish mumkin. Bunday operatsiyalar bajarilganda hech qanday tovar yoki xizmat bo'yicha to'lovlar amalga oshirilmaydi, bunday bitimlar YaIM kattaligini o'zgartirmaydi, ular faqatgina iqtisodiy agentlar o'rtasidagi mablag'larni qayta taqsimlaydi (ammo bunda shuni nazarda tutish lozimki, qimmatli qog'ozlarni chiqarishdan kelib tushgan daromad YaIM tarkibiga kiritiladi, chunki bunday daromad iqtisodiy resurs bo'yicha to'lov hisoblanadi va milliy daromadning bir qismi hisoblanadi).

- *iqtisodiyotda (mamlakat ichkarisida) ishlab chiqarilgan*; bunday ta'kidlash yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi (Gross Domestic Product) – YaIM bilan yalpi milliy mahsulot (Gross National Product) – YaMM o'rtasidagi farqni tushunish uchun juda muhimdir. YaMM – bu mamlakat hududida yoki uning tashqarisida mamlakat fuqarolari tomonidan *milliy ishlab chiqarish omillari hisobiga* ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovar va xizmatlarning bozor qiymatidagi ifodasidir.

Yalpi milliy mahsulotni aniqlashda *milliylik* xususiyati asosiy mezon hisoblanadi. Yalpi ichki mahsulot – *milliy* yoki *xorijdan keltirilgan ishlab chiqarish omillari hisobiga* (mamlakat hududida) ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovar va xizmatlarning bozor qiymatidagi

ifodasi hisoblanadi. YaIMni aniqlashda hududiylik omili asosiy mezon sanaladi.

Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda YaIM va YaMM o'rtasidagi farq 1-2 %dan oshmaydi. Ushbu ko'rsatkichlar o'rtasidagi sezilarli darajadagi farq boshqa mamlakat fuqarolariga xizmatlar ko'rsatuvchi mamlakatlar uchun xosdir (masalan, turizm xizmati rivojlangan mamlakatlar - Kipr, Gresiya, Malta va boshqalar - yoki bank xizmatlarini ko'rsatuvchi mamlakatlar - Lyuksemburg, Shveysariya).

- *bir yil davomida*; bu degani, oldingi davrlarda yaratilgan tovar va xizmatlar qiymati endi hisob qilinayotgan yildagi YaIMda hisobga olinmaydi, chunki ular oldingi yillarda hisobga olingan bo'ladi. Shuning uchun qaytadan hisoblashga yo'l qo'ymaslik uchun YaIMga faqat ushbu yilda yaratilgan tovar va xizmatlar qiymati qo'shiladi.

YaIM – bu ichki mahsulotdir, chunki u mazkur mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqariladi. *Rezidentlar* deb, ularning fuqaroligi yoki ishlab chiqarish resurslariga ko'ra ushbu mamlakatga (bir yildan kam bo'lmagan davrda) tegishli bo'lishi yoki bo'lmasligidan qat'iy nazar mamlakat ichkarisida faoliyat yurituvchi barcha iqtisodiy agentlar (korxonalar, uy xo'jaliklari)ga aytiladi.

YaIMni hisoblashning usullari.

YaIM ni hisoblashda 3 xil usulni qo'llash mumkin:

- *harajatlar usuli* (oxirgi ishlatilishi bo'yicha hisoblash usuli);
- *daromadlar usuli* (taqsimlash usuli);
- *qo'shilgan qiymat bo'yicha hisoblash usuli* (ishlab chiqarish usuli).

Ushbu barcha usullar bo'yicha YaIMni hisoblash bir xil natija beradi, chunki iqtisodiyotda yalpi daromadlar yalpi harajatlarga teng (1-bob, 1.6.ga qarang), qo'shilgan qiymat esa yakuniy mahsulot qiymatiga teng bo'ladi va shunisi ahamiyatliki, bunda yakuniy mahsulot qiymati iste'molchilarning yalpi mahsulotni sotib olish uchun qilgan harajatlariga teng bo'ladi.

Shuni unutmaslik kerakki, YaIM eng avvalo ishlab chiqarishni ifoda etuvchi ko'rsatkich hisoblanadi va yalpi ichki mahsulot - tovar va xizmatlar ishlab chiqarishda ishtirok etgan barcha mamlakat rezidentlari faoliyatining yakuniy mahsulotidir.

1) *YaIMni harajatlar usulida hisoblash.*

YaIMni harajatlar usuli b̄yicha hisoblashda uy xo‘jaliklari va davlatning harajatlari, yalpi investitsiyalarga harajatlar va sof eksport harajati hisobga olinadi. Umuman olganda esa, amalda bunday harajatlar ishlab chiqarilgan YaIMga bo‘lgan yalpi talabni bildiradi.

Harajatlar usuli b̄yicha hisoblangan YaIM barcha makroiqtisodiy agentlarlarning harajatlarini aks ettirib, bunda iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga kimlar oxirgi iste‘molchi, kim ularni sotib olishga mablag‘ sarflaganligi hisobga olinadi.

YaIM harajatlar usulida quyidagicha hisoblanadi:

$$\mathbf{YaIM = C+I+G+Xn} \quad (2.1)$$

bunda,

S – uy xo‘jaliklarining iste‘mol harajatlari;

I - yalpi investitsiyalar;

G - davlat harajatlari;

Xn - sof eksport.

• ***Iste‘mol harajatlari (consumption spending – S)*** – bu uy xo‘jaliklarining tovar va xizmatlar bo‘yicha qilgan harajatlari. Ushbu harajatlar umumiy harajatlarning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi va quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- kundalik iste‘mol harajatlari, ya‘ni qisqa muddatda ishlatiladigan tovarlar (ularga bir yildan kam muddat ichida xizmat qiluvchi tovarlar kiritiladi, ammo bunda qayd etish joizki, kiyim-kechaklar 1 kun yoki 5-yil xizmat qiladimi, qisqa muddatda ishlatiladigan tovarlar tarkibiga kiradi);

- uzoq muddatda ishlatiladigan tovarlarga harajatlar, ya‘ni bunday tovarlar bir yildan ortiq muddatga xizmat qiladi (ularga mebel, maishiy texnika, avtomobillar, yaxtalar, shaxsiy samolyotlar va boshqalarni kiritish mumkin va bularga faqat uy-joylarni sotib olish bo‘yicha harajatlar kiritilmaydi, chunki ular uy xo‘jaliklarining iste‘molga emas, balki investitsiyaga qilgan harajati hisoblanadi.

- uy xo‘jaliklarning xizmatlar bo‘yicha qilgan harajatlari (zamonaviy kundalik hayotimizni turli-tuman xizmat turlarisiz tasavvur etish qiyin, bundan tashqari ularga bo‘lgan talab iste‘molga bo‘lgan umumiy harajatlar ulushida kun sayin ortib bormoqda).

Shunday qilib:

Iste'mol harajatlari = kundalik iste'mol harajatlari + uzoq muddatda ishlatiladigan tovarlarga harajatlari (uy-joylarni sotib olish b̄yicha harajatlari kiritilmaydi) + uy x̄jliklarining xizmatlar b̄yicha qilgan harajatlari. (2.2)

• **Investitsiyalarga harajatlari (investment spending - I)** – bu firmalarning investitsiya tovarlariga qilgan harajatlari. Investitsiya tovarlari deganda, kapital zahiralarini oshirishni tushunish lozim.

Investitsiya harajatlari quyidagilar kiradi:

- *asosiy kapitalga investitsiyalar*: firmalarning a) asbob-uskuna, jihozlarga va b) qurilishga (bino, inshootlar qurishga) qilgan harajatlari;

- *uy-joy qurilishiga investitsiyalar* (uy xo'jaliklarining uy-joy sotib olishga qilgan harajatlari);

- *zahiralariga investitsiyalar*: tovar-material zahiralar o'z ichiga a) ishlab chiqarish jarayoni uzluksizligini ta'minlovchi xom-ashyo, materiallar zahirasi; b) ishlab chiqarish texnologiyasi bilan bog'liq hozirda tugab bitmagan ishlab chiqarishni; v) firma ishlab chiqargan va hozirda sotilib ketmagan tayyor mahsulot zahirasi. Oladi.

Asosiy kapitalga va uy-joy qurilishiga investitsiyalar o'zgarmas (fixed investment) investitsiyalar deb ataladi. Zahiralariga investitsiyalar (inventory investment) investitsiyalarning o'zgaruvchan qismi hisoblanib, YaIMni harajatlari usuli bo'yicha hisoblaganda ularning umumiy kattaligi emas, balki yil davomidagi bunday zahiralarining o'zgarish miqdori hisobga olinadi.

Agar zahira miqdori oshgan b̄lsa, YaIM ham tegishli miqdorga ortadi, chunki bunda zahira ortishiga sabab bo'lgan qo'shimcha investitsiyalar kiritilgan bo'ladi. Agarda zahiralar kattaligi kamaygan bo'lsa, bunday holda YaIM tegishli kattalikka kamayadi, chunki ushbu yilda oldingi yillarda zahirani to'ldirgan mahsulotlar sotilgan bo'ladi. Shuning uchun YaIMni zahira kamaygandagi kattalikka pasaytirish lozim bo'ladi. Shunday qilib, zahira investitsiyalari musbat yoki manfiy kattalikda bo'lishi mumkin bo'ladi.

Harajatlari bo'yicha YaIMni hisoblashda investitsiyalar deganda, *yalpi xususiy ichki investitsiyalar* tushuniladi. Yalpi investitsiyalar (gross investment - I_{gross}) tiklash uchun investitsiyalar, ya'ni amortizatsiya (depreciation - A) va sof investitsiyalar (net investment - I_{net})ni o'z ichiga oladi:

$$I_{\text{gross}} = A + I_{\text{net}} \quad (2.3)$$

Investitsiyalarni *tiklash uchun investitsiya* – amortizatsiya va sof investitsiyaga ajratish faqatgina asosiy kapitalga xos bo‘lib, uning (asosiy kapitalning) xususiyatlaridan kelib chiqadi. Chunki zahiraga investitsiyalar – bu sof investitsiyalar hisoblanadi. Gap shundaki, ishlab chiqarish jarayonida asosiy kapital yemiriladi va ma’lum darajada, ya’ni qisman yoki yangidan tiklanishni talab etadi. Investitsiyalarning asosiy kapitalni yemirilishini tiklash uchun yo‘naltirilishi *amortizatsiya* (depreciation) deyiladi. MHTda u “capital consumption allowances”, ya’ni uni “iste’mol qilingan kapital qiymati” yoki iqtisodiyotda “asosiy kapitalning iste’moli” deb yuritiladi.

Sof investitsiyalar – bu firmalar kapital hajmini oshiruvchi qo‘shimcha investitsiyalardir. Sof investitsiyalarning ahamiyatli jihati shundaki, ular ishlab chiqarishni kengaytirib, mahsulot hajmini oshiradi. Agar iqtisodiyotda sof investitsiyalar $I_{\text{net}} > 0$ mavjud, ya’ni yalpi investitsiyalar amortizatsiya miqdoridan ortiq ($I_{\text{gross}} > A$) bo‘lsa, har bir keyingi yilda ishlab chiqarishning real hajmi oldingi yildagiga qaraganda yuqori bo‘ladi.

Agar yalpi investitsiyalar amortizatsiya kattaligiga teng ($I_{\text{net}} = 0$) bo‘lsa, u holda “nolga” teng iqtisodiy o‘sish yuz beradi, bu degani iqtisodiyotda har bir keyingi yilda oldingi yildagiga teng bo‘lgan mahsulot ishlab chiqariladi. Sof investitsiyalar manfiy bo‘lganda, $I_{\text{net}} < 0$, iqtisodiyot amortizatsiyani qoplash darajasini ham ta’minlab berolmay qoladi ($I_{\text{gross}} < A$). Bunday iqtisodiyot pasayishga yuz tutadi va oxir-oqibatda chuqur inqirozga uchraydi.

Sof investitsiyalar = asosiy kapitalga sof investitsiyalar + uy-joy qurilishiga sof investitsiyalar + zahiralariga investitsiyalar. (2.4)

MHTda investitsiya harajatlariga faqatgina xususiy investitsiya (private investment)lar, ya’ni xususiy firmalar (xususiy sektor) investitsiyalari kiritiladi va davlat investitsiyalari kiritilmaydi, sababi, davlat investitsiyalari davlatning tovar va xizmatlarga bo‘lgan xaridi hisoblanadi.

Shuni ham aytib o‘tish kerakki, harajatlarning bu qismida faqatgina ichki investitsiyalar, ya’ni rezident firmalarning ushbu mamlakat iqtisodiyotiga investitsiyalari hisobga olinadi. Rezident firmalar (foreign investment)ning xorijiy investitsiyalari va chet el firmalarining ushbu

mamlakat iqtisodiyotiga yo'naltirgan investitsiyalari yalpi harajatlarning sof eksport qismiga qo'shiladi. Agarda sof eksport manfiy bo'lsa, sof xorijiy investitsiyalar (net foreign investment) manfiy, agarda u musbat bo'lsa, uning kattaligi musbat bo'ladi.

- *Yalpi harajatlar tarkibiy qismining uchinchi elementi – tovar va xizmatlarning davlat xaridi (government spending - G)* bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- *Davlat iste'moli* (iqtisodiyotni tartibga solish, xavfsizlik va huquqni himoya etishda, siyosiy boshqaruv, ijtimoiy, ishlab chiqarish infrastrukturasi ta'minlashda qatnashadigan davlatning muassasa va tashkilotlari faoliyatini ta'minlash bo'yicha harajatlar, shuningdek davlat sektorida ishlovchi xodimlar ish haqini to'lash harajatlari);

- *Davlat investitsiyalari* (davlat korxonalarining investitsiya harajatlari).

Bunda "tovar va xizmatlarning davlat xaridi" (government spending) va «davlat harajatlari» (government spendings) tushunchalari o'rtasidagi farqni ajratish muhim. Oxirgisi, ya'ni "davlat harajatlari" (government spendings) transfert, davlat obligatsiyalari bo'yicha to'lovlarni o'z ichiga oladi va ular yuqorida ta'kidlanganidek, YaIM tarkibiga kirmaydi. Chunki ular tovar va xizmat hisoblanmaydi, ularga ayirboshlanmaydi va faqatgina bunda yalpi daromad qayta taqsimlanadi.

- **Sof eksport (net export – Xn).** Yalpi harajatlar tarkibiy qismining eng so'nggi elementi *sof eksport*dir. U eksportdan tushgan daromad (export – Ex) va import harajati (import - Im) o'rtasidagi farqni bildirib, to'lov balansi saldosiga tengdir:

-

$$Xn = Ex - Im \quad (2.5)$$

Shunday qilib,

YaIM harajatlar bo'yicha = iste'molga harajatlar (S) + yalpi investitsiyalarga harajatlar (Igros) + tovar va xizmatlarning davlat xaridi (G) + sof eksport (Xn). (2.6)

YaIMni harajatlar usuli bo'yicha hisoblaganda odatda uning tarkibida iste'mol harajatlari – 60%, investitsiyalar – 20% va davlat harajatlari 10%dan ortiqroqni tashkil etadi. Umuman olganda, YaIMni harajatlar bo'yicha hisoblashda uning tarkibini tashkil etuvchi komponentlardan eng salmoqli ulushga ega bo'lgani – bu iste'mol

harajatlari bo'lsa, uning eng o'zgaruvchan tarkibiy qismi – investitsiyalarga bo'lgan harajatlar hisoblanadi.

Oxirgi o'n yilliklar ichida YaIMning harajatlar bo'yicha tarkibiy qismida *yangi industrial mamlakatlar* deb nom olgan Janubiy Koreya, Singapur, Tayvan, Gonkong kabi mamlakatlarning investitsiyalarga yo'naltirgan harajatlari 30% - 40%ni tashkil etmoqda.

Shartli belgi va raqamlarda YaIMni harajatlar usulida hisoblashni quyidagi 2.2-jadvalda keltirib o'tamiz:

2.2-jadval
YaIMni harajatlar usulida aniqlash (shartli belgilarda)

№	YaIMni tovar va xizmatlar sotib olishga mo'ljallangan barcha harajatlar	Shartli belgilar	Miqdori
1	Uy xo'jaliklarining iste'mol harajatlari	C	63
2	Yalpi investitsiyalar	I	20
3	Davlat harajatlari	G	20
4	Sof eksport	Xn	-3
	Jami: $YaIM = C + I + G + Xn$	Y	100

2) YaIMni daromadlar usulida hisoblash.

YaIMni daromadlar usuli bo'yicha hisoblashda uni barcha iqtisodiy resurslar egalari (uy xo'jaliklari) daromadlari, ya'ni ularning omillar bo'yicha daromadlarining yig'indisi deb qaraladi (2.3-jadval).

2.3-jadval
YaIMni barcha daromadlar bo'yicha aniqlash (shartli belgilarda)

№	YaIMni barcha daromadlar bo'yicha hisoblashning tarkibi	Shartli belgilar	Miqdori
1	xususiy firmalarda ishlovchilarning ish haqi	W	57
2	arenda to'lovlari yoki renta	R	0,5
3	foiz to'lovlari	R	10
4	xususiy mulk egasining daromadi	P_x	6
5	korporatsiyalar foydasi	P_k	8,5
6	biznesga egri soliqlar	T	6
7	amortizatsiya	A	12
	Jami: $YaIM = W + R + R + P_x + P_k + T + A$	Y	100

YaIMni daromadlar usulida hisoblash quyidagilarning yig'indisidan tarkib topgan:

$$YaIM = W + R + R + P_x + P_k + T + A \quad (2.7)$$

Omillar b̄yyicha daromadlarga quyidagilar kiradi:

- **Xususiy firmalarda ishlovchilarning ish haqi (W)** (*wages and salaries*) – “mehnat” omili bo'yicha daromad hisoblanib, mehnat xizmati bo'yicha to'lovlarning barcha shakllarini o'z ichiga oladi: asosiy ish haqi, unga qo'shimcha bo'lgan mukofotlar, turli moddiy ko'rinishdagi rag'batlantiruvchi tuhforalar, qo'shimcha ish uchun ish haqi va boshqalar (davlat xizmatchilarining ish haqi bu ko'rsatkichga qo'shilmaydi, chunki u davlat byudjetidan (byudjet daromadlaridan) to'lanadi va omillar bo'yicha daromad emas, balki davlat xaridining bir qismi hisoblanadi);

- **Arenda t̄ylovi yoki renta (R)** (*rental payments*) – «yer» omili bo'yicha ko'chmas mulk egalari daromadi hisoblanadi va u o'z ichiga quyidagilarni oladi: yashashga yaroqli yoki yaroqli bo'lmagan yer *uchastkalari* (bunda shunisi ahamiyatliki, agar uy egasi arendaga unga tegishli uy-joyni topshirmasada, YaIMni daromadlar bo'yicha hisoblashda ushbu arenda hisobidan olishi mumkin bo'lgan daromadi hisobga olinadi); bunday daromadlar “shartli arenda to'lovlari” deyiladi va umumiy renta to'lovlariga kiritiladi;

- **Foiz t̄ylovlari yoki foiz (R)** (*percent payments*) - bu ishlab chiqarish jarayonida kapital bo'yicha olingan daromad yoki kapitalni ishlatganligi bo'yicha to'lov hisoblanadi. Foiz to'lovlari summasiga xususiy firmalarning obligatsiyalar bo'yicha to'lagan to'lovlari kiritiladi, ammo bunga davlat obligatsiyalari bo'yicha (“davlat qarzi bo'yicha xizmat”) foiz to'lovlari kiritilmaydi, chunki davlat obligatsiyalari ishlab chiqarish maqsadida emas, davlat byudjeti kamomadini moliyalashtirish uchun chiqariladi;

- **Foyda** – bu ishlab chiqarish omillarining “tadbirkorlik qobiliyati” hisobidan olgan daromadidir. MHTda foyda korxonalarining tashkiliy-huquqiy shakliga ko'ra ikki qismga bo'linadi:

- **iqtisodiyotning nokorporativ sektoridan olingan foyda (P_x)**, u yakka tartibda va sherikchilik asosida tashkil etilgan firmalarning foydasini $\bar{y}z$ ichiga oladi, bunday foyda “xususiy mulk egasining daromad” (proprietors' income) nomini olgan;

- **iqtisodiyotning korporativ sektoridan olingan foyda (P_k)**, bunday foyda xususiy mulkchilikning aksiyadorlik shakliga asoslangan bo'ladi (aksiyador kapitaliga) va u “korporatsiyalar foydasi” deb ataladi.

Korporatsiyalar foydasi 3 ga bo'linadi: 1) *korporatsiyalar foydasiga soliqlar* (u davlatga to'lanadi); 2) *dividendlar* (foydaning taqsimlanadigan qismi), korporatsiyalar ularni aksiyadorlarga to'laydilar; 3) *korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydasi*, foydaning bu qismi davlat soliqlari va aksiya egalarining dividendlar bo'yicha hisob - kitoblaridan keyin firmalar ixtiyorida qolib, firmalar uni sof investitsiyalarni moliyalashtirish va ishlab chiqarishni kengaytirish uchun sarflaydilar. Oxirgisi albatta o'z y'rida iqtisodiy o'sishga olib keladi.

YaIMni daromadlar bo'yicha hisoblaganda unga omillar daromadidan tashqari yana ikki element qo'shiladi, ammo ular iqtisodiy resurslar egalarining daromadi hisoblanmaydi:

- ***biznesga egri soliqlar (T)***. Soliq – bu uy x'yaligi yoki firmaning ma'lum bir pullarni majburiy (qonuniy) ravishda davlatga (tovar va xizmatlarga ayirboshlamasdan turib) to'laydigan to'lovidir.

Soliqlar to'g'ri va egri soliqlarga bo'linadi. To'g'ri soliqlarga daromad solig'i, mulk va meros bo'yicha soliqlar kiritiladi. To'g'ri soliqda soliq to'lovchi va uni davlatga eltib beruvchi bitta iqtisodiy agent hisoblanadi. Egri soliqlar – bu tovar yoki xizmat narxining bir qismi hisoblanadi. Egri soliqlarning xarakterli xususiyati shundaki, ularni tovar va xizmatni xarid qiluvchi iste'molchi to'lasa, uni davlatga shu tovar yoki xizmatni ishlab chiqargan firma to'laydi.

Shunday qilib, egri soliqlarda soliq to'lovchi va uni eltuvchi har xil iqtisodiy agent hisoblanadi. YaIM ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlarning qiymatini ifodalovchi ko'rsatkich bo'lganligi sababli, har qanday tovar narxiga egri soliqlar kiradi va YaIMni hisoblashda uni omillar daromadiga kiritish lozim. Soliqlar davlatning daromadi hisoblansada, ular omillar daromadi hisoblanmaydi, chunki davlat makroiqtisodiy agent sifatida iqtisodiy resurslar egasi hisoblanmaydi.

- YaIMni daromadlar bo'yicha hisoblashda qo'shiladigan ikkinchi bir element - bu ***amortizatsiya (A)***, chunki u ham har qanday tovarning narxiga qo'shiladi.

Shunday qilib,

YaIM daromadlar bo'yicha = ish haqi (W) + arenda to'lovlari yoki renta (R) + foiz to'lovlari yoki foiz (R) + xususiy mulk egasining daromadi (P_x) + korporatsiyalar foydasi (P_k) + biznesga egri soliqlar (T) + amortizatsiya (A) (2.8).

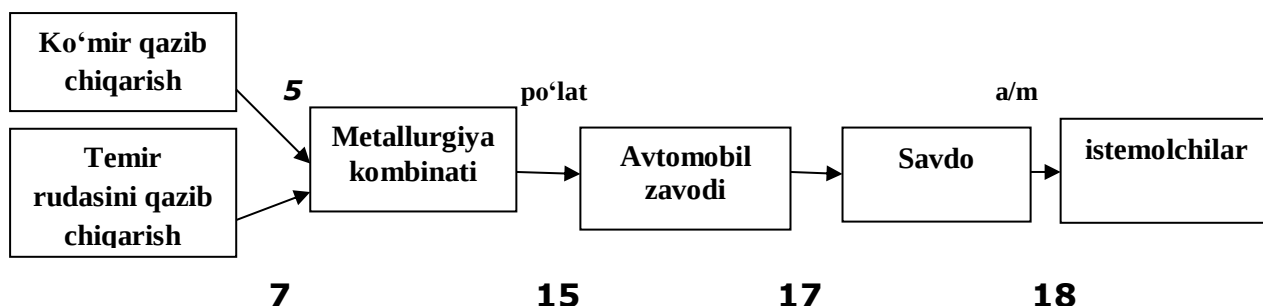
3) *YaIMni “qo‘shilgan qiymat” usulida hisoblash.*

YaIMni hisoblashning uchinchi usuli - bu “qo‘shilgan qiymat” bo‘yicha hisoblashdir. Bu degani, iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va ishlab chiqarishlari bo‘yicha qo‘shilgan qiymatlarni qo‘shib chiqish demakdir. Masalan, ko‘pgina mamlakatlarning iqtisodiyoti sektorga bo‘lingan: sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish, xizmat ko‘rsatish sohasi va boshqalar. Bu sektorlarning har biri uchun qo‘shilgan qiymatlarning yig‘indisi jamlanib hisoblanadi.

Shuni unutmaslik kerakki, YaIMni hisoblashning turli usullari bir xil natija berishi lozim. Nazariy jihatdan olib qaraganda, har bir firma tomonidan qo‘shilgan qiymat (ishlab chiqarishning har bir bosqichida) yakuniy mahsulot qiymatiga tengdir. Boshqa tomondan olib qaralganda, qo‘shilgan qiymat firma daromadi bilan uning boshqa firmalardan sotib oladigan mahsulotlariga sarflagan harajatlari o‘rtasidagi farq deb qarash mumkin, ya’ni uning sof daromadidir.

Oraliq mahsulot – bu qayta ishlash yoki qayta sotishga mo‘ljallangan mahsulotdir. Yakuniy mahsulot – bu yakuniy ishlatish (iste‘mol yoki jamg‘arma) uchun xarid qilinadigan tovar va xizmatlardir. Yakuniy mahsulot narxiga oraliq mahsulotning narxi kiritilgan bo‘lib, uni yana qayta kiritib hisoblash YaIMni ikki marotaba hisoblashga olib keladi, ya’ni yakuniy mahsulot deb sotilgan tovar yoki xizmat narxiga ishlab chiqarish jarayonining har bir bosqichida qo‘shib borilgan qo‘shimcha qiymat miqdori qaytadan kiritilgan bo‘ladi.

YaIMni “qo‘shilgan qiymat” usulida hisoblashni avtomobillar ishlab chiqarish va ularni sotish misolida ko‘rib o‘taylik (2.1- rasm).

2.1- rasm. Avtomobil narxining shakllanish jarayoni

$$YaIM = \Sigma \text{ qo‘shilgan qiymat} = 5+7+(15-12) + (17-15) + (18-17) = 5+7+3+2+1=18$$

Agarda YaIM narxiga barcha tovarlar (ko'mir, temir, po'lat, avtomobil va boshqalar)ning sotilishi mumkin bo'lgan narxlarini har birini alohida kiritsak, u holda ko'mir, ruda va boshqalarning narxi oraliq tovarlar narxida ishlab chiqarishning turli bosqichlarida hisobga olinganligi sababli, YaIM bo'rttirib ko'rsatilgan bo'ladi. Shuning uchun YaIMni qo'shimcha qiymat usulida hisoblashda unga ishlab chiqarishning har bir bosqichida yaratilgan qo'shimcha qiymat qo'shib hisoblanadi.

Milliy xo'jalik tizimidagi boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarining o'zaro nisbati (2.4-jadval).

Yuqorida aytilganidek, yalpi mahsulotning MHTdagi asosiy ko'rsatkichlari bular:

- ✓ yalpi ichki mahsulot (**YaIM**);
- ✓ yalpi milliy mahsulot (**YaMM**);
- ✓ sof milliy mahsulot (**SMM**).

Yalpi daromadning MHTdagi asosiy ko'rsatkichlari esa:

- ✓ milliy daromad (**MD**);
- ✓ shaxsiy daromad (**ShD**);
- ✓ ixtiyordagi shaxsiy daromad (**IShD**).

YaIM (Gross Domestic Product – **GNP**)ning YaMM (Gross National Product – **GDP**)dan farqi yuqorida ham qisman ko'rib o'tilgan edi.

2.4-jadval

MHT da hisoblanadigan asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zaro nisbati

Ko'rsatkichlar	Shartli belgilar	Miqdor
1. Yalpi ichki mahsulot	YaIM	100
- amortizatsiya	A	12
2. Sof milliy mahsulot	SMM	88
- biznesdagi egri soliqlar	t	5
3. Milliy daromad	MD	83
- ijtimoiy sug'urta to'lovlari;	IST	8
- korporatsiya daromadlariga soliqlar;	KDS	3
-korporatsiyalarning taqsimlanmaydigan daromadlari;	KTD	2
+ transfert to'lovlari	TR	18
4. Shaxsiy daromad	ShD	88
- individual soliqlar	IS	10
5. Ixtiyordagi shaxsiy daromad	IShD	78

Umuman olganda, $YaMM$ ko'rsatkichi kattaligi $YaIM$ ko'rsatkichi kattaligidan sof omillar daromadi (SOD) miqdoriga farq qiladi:

$$\begin{aligned} YaMM &= YaIM + SOD \\ \text{tegishli}, \\ YaIM &= YaMM - SOD \quad (2.9.) \end{aligned}$$

Sof omillar daromadi kattaligi - bu ushbu mamlakat fuqaro (rezident)lariga tegishli b'ylgan *milliy* ishlab chiqarish omillari hisobiga boshqa mamlakatlarda olgan daromadlari bilan shu mamlakatda chet el fuqaro (noredent)larining ularning ishlab chiqarish omillari hisobiga olgan daromadlari o'rtasidagi farqdir. Bu farq musbat (agarda ushbu mamlakat fuqarolarining chet eldan olgan daromadlari chet el fuqarolarining ushbu mamlakatda olgan daromadlaridan yuqori bo'lsa, bunday holda $YaMM$ ko'rsatkichi kattaligi $YaIM$ dan katta) yoki manfiy (agarda chet el fuqarolari bu mamlakatda ushbu mamlakat fuqarolarining chet eldan olgan daromadlaridan yuqori daromad olgan bo'lsalar, bunda $YaIM$ ko'rsatkichi kattaligi $YaMM$ dan katta) bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar MHT yordamida aniqlanadi va ma'lum vaqt yordamida milliy iqtisodiyot rivojlanishining pirovard natijalarini ifodalaydi. Yagona uslub asosida hisoblangan bu ko'rsatkichlar o'zaro bir-birlari bilan bog'liq bo'ladi. Bunday o'zaro bog'liqlik va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zaro nisbati 2.4 - jadvalda aks ettirilgan.

Sof milliy mahsulot (Net National Product – **NNP**), kelgusida SMM deb ataymiz, ishlab chiqarish hajmini xarakterlovchi $YaMM$ dan farqli o'laroq iqtisodiyotning ishlab chiqarish potensialini xarakterlaydi. Chunki u o'z ichiga faqatgina sof investitsiyalarni olib, tiklanadigan investitsiya (amortizatsiya)larni hisobga olmaydi. Shuning uchun SMM ni hisoblash uchun $YaMM$ dan amortizatsiyani ayirish lozim:

$$SMM = YaMM - A \quad (2.10)$$

SMM ni harajatlar va daromadlar bo'yicha hisoblash mumkin.

SMM harajatlar bo'yicha = iste'molga harajatlar (S) + sof investitsiyalarga harajatlar (I_{net}) + tovar va xizmatlarning davlat xaridi (G) + sof eksport (X_n).

SMM daromadlar bo'yicha = ish haqi + аренда to'lovlari (shartli аренда to'lovlari) + foiz to'lovlari + xususiy mulk egalarining daromadi + korporatsiyalar foydasi + biznesga egri soliqlar. (2.11.)

Milliy daromad (National Income - **NI**), kelgusida MD deb ataymiz, – bu iqtisodiy resurslar egalarining ishlab topgan yalpi daromadlaridir, ya'ni omillar daromadining yig'indisidir. Uni quyidagicha hisoblash mumkin:

a) agarda SMMdan biznesga egri soliqlarni ayirsak:

$$MD = SMM - \text{biznesga egri soliqlar} \quad (2.12)$$

b) yoki barcha omillardan olingan daromadlarni qo'shsak:

MD = ish haqi + аренда to'lovlari (shartli аренда to'lovlari) + foiz to'lovlari + xususiy mulk egasining daromadi + korporatsiyalar foydasi (2.13.)

Shaxsiy daromad (Personal Income - **PI**), kelgusida ShD deb ataymiz. Milliy daromaddan farqli ravishda u iqtisodiy resurs egalarining olgan yalpi daromadlaridir. Shaxsiy daromadni hisoblash uchun MDdan uy xo'jaliklari ixtiyoriga kelib tushmaydigan barcha boshqa daromadlarni, ya'ni shaxsiy emas, balki jamoaga tegishli qismini ayirib, ular daromadini oshiradigan va MDga qo'shilmaydigan daromadlarni qo'shish kerak bo'ladi:

ShD = MD – ijtimoiy sug'urta to'lovlari – korporatsiyalar foydasiga soliqlar – korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydalari + transfertlar + davlat obligatsiyalari bo'yicha foizlar

yoki

ShD = MD – ijtimoiy sug'urta to'lovlari – korporatsiyalar foydasi + dividendlar + transfertlar + davlat obligatsiyalari bo'yicha foizlar (2.14.)

Yalpi daromadlarning uchinchi turi – ixtiyordagi shaxsiy daromad (Disposal Personal Income – **DPI**) hisoblanib, bu daromad uy xo'jaliklari ixtiyoridadir. U shaxsiy daromaddan iqtisodiy resurslar egalari to'lashi majburiy bo'lgan individual to'g'ri soliqlar (eng avvalo daromad solig'i) kattaligiga farq qiladi:

$$I\text{ShD} = \text{ShD} - \text{individual soliqlar} \quad (2.15.)$$

$$I\text{ShD} = C + S \quad (2.16.)$$

bunda,

C – iste'mol;

S – jamg'arma.

Uy xo'jaliklari o'zlarining ixtiyoridagi daromadlarini iste'mol (consumption - C) va jamg'armaga yo'naltiradilar (saving - S).

Asosiy makroiqtisodiy tenglamalar. Yalpi ichki mahsulotning $YaIM = C + I + G + X_n$ ko'rinishida keltirilgan tengligi asosiy **makroiqtisodiy tenglama** deb ataladi.

$$YaIM = C + I + G + X_n \quad (2.17.)$$

bunda,

YaIM - yalpi ichki mahsulot;

C - iste'mol harajatlari;

I - investitsiya harajatlari;

G - davlat harajatlari;

X_n - sof eksportga bo'lgan harajatlar.

Makroiqtisodiy tahlilda boshqa bir qator tenglamalardan ham foydalaniladi va quyida biz ularni keltirib o'tamiz.

Jamg'arma va investitsiyalar tenglamasini keltirib chiqarish uchun avvalo yopiq iqtisodiyotni ko'rib o'tamiz, unda davlat sektori (soliqlar) ishtirok etmaydi:

$$YaIMga \text{ harajatlar} = Iste'mol + Investitsiyalar \quad (2.18.)$$

Jamg'arma (S) daromadning iste'moldan qolgan qismi deb qaralsa, u holda:

$$YaIM \text{ daromad bo'yicha} = Jamg'arma (S) + Iste'mol (C) \quad (2.19.)$$

Daromad va harajatlar bo'yicha YaIM o'zaro teng bo'lganligi sababli, yuqoridagi tenglamalarning o'ng tomonlarini tenglashtirsak:

$$C + I = S + C, \text{ yoki } I = S \quad (2.20.)$$

Bu tenglama tahliliga davlat va chet el sektorini qo'shsak, u yanada murakkablashadi.

Jamg'armalarni bir nechta turga ajratish mumkin:

1) *shaxsiy jamg'arma (personal savings) yoki uy x'jaliklarining jamg'armalari*, u ixtiyordagi shaxsiy daromad va iste'mol o'rtasidagi farqdir:-

$$S_{\text{personal}} = IShD - S \quad (2.21.)$$

2) *biznes jamg'armalari (savings of business)*, o'z ichiga korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydasi va amortizatsiyani oladi,

ular esa o'z navbatida ishlab chiqarishni kengaytirish uchun asos va ichki manbaa bo'lib xizmat qiladi;

3) *xususiy jamg'armalar* (private savings), xususiy sektor jamg'armalari, ular uy xo'jaliklari va firmalarning jamg'armalari yig'indisidan tashkil topgan, ya'ni shaxsiy va biznes jamg'armasi yig'indisidir:

$$S_{\text{private}} = S_{\text{personal}} + S_{\text{business}} \quad (2.22.)$$

4) *davlat jamg'armalari* (government savings), bunday jamg'armalar davlat byudjetida ortiqchalik, ya'ni davlat byudjeti musbat saldogaga ega bo'lganda, byudjet daromadlari uning harajatlaridan yuqori bo'lganda jamg'ariladi.

$$S_{\text{government}} = \text{byudjet daromadi} - \text{byudjet harajati} > 0 \quad (2.23.)$$

Davlat byudjeti daromadlariga barcha soliq tushumlari, davlat korxonalaridan olinadigan foyda, xususiylashtirishdan olingan daromad va boshqalarni kiritish mumkin:

Byudjet daromadlari = individual soliqlar + korporatsiyalar foydasiga soliqlar + biznesga egri soliqlar + ijtimoiy sug'urta to'lovlari + davlat korxonalari foydasi + xususiylashtirishdan olingan daromad

Byudjet harajatlari = tovar va xizmatlarning davlat xaridi + transfertlar + davlat obligatsiyalari bo'yicha foizlar.

$$\text{Byudjet saldosi} = \text{byudjet daromadlari} - \text{byudjet harajatlari}$$

5) *Milliy jamg'armalar* (national savings) – xususiy va davlat jamg'armalari yig'indisidan iboratdir:

$$S_{\text{national}} = S_{\text{private}} + S_{\text{government}} \quad (2.24.)$$

6) *Chet el sektori jamg'armalari* (foreign sector savings), bu ushbu mamlakat savdo balansi defitsit (manfiy saldo) holatida, ya'ni import eksportdan yuqori bo'lsa, boshqacha aytganda, sof eksport manfiy bo'lganda yuzaga keladi. Bu degani, chet el sektorining ushbu mamlakatga sotgan tovar va xizmatlar (ushbu mamlakat uchun bu – import bo'yicha harajatlar)dan tushgan daromadi bu mamlakatning tovar va xizmatlarni sotib olish bo'yicha qilgan harajatlaridan (bunday mamlakat uchun bu eksportdan olingan daromad hisoblanadi) yuqoriligini bildiradi:

$$S_{\text{foreign}} = \text{Im} - \text{Ex} > 0 \quad (2.25.)$$

Barcha sektorlar jamg'armalarining yig'indisi (xususiy, davlat va chet el) yalpi investitsiyalar kattaligiga tengdir:

$$I = S_{\text{private}} + S_{\text{government}} + S_{\text{foreign}} = S + (T - G) + (Im - Ex) \quad (2.26.)$$

Xususiy jamg'armalar daromadlar, transfertlar, davlat xizmati bo'yicha foiz to'lovlari yig'indisi va undan soliqlar, iste'molni ayirganga tengdir, ya'ni:

$$S_{\text{private}} = (Y + TR + N - T) - C \quad (2.27.)$$

bunda,

Y – daromad;

TR – transfertlar;

N - davlat xizmati bo'yicha foiz t'lovlari;

T – soliqlar;

C – iste'mol.

Davlat jamg'armalari quyidagicha aniqlanadi:

$$S_{\text{government}} = (T - TR - N) - G \quad (2.28.)$$

Ba'zida MHT bo'yicha hisoblash lozim bo'lgan masalalarda oqim va in'eksiyalar kattaliklarini aniqlash kerak bo'ladi. Bunday holatda **oqimlar**ga quyidagilar kiradi: xususiy jamg'armalar, ularga o'z o'rinda shaxsiy va biznes jamg'armalari kiradi; barcha turdagi soliqlar, jumladan ijtimoiy sug'urta to'lovlari; import; **in'eksiyalar** bular: sof investitsiyalarga harajatlar, tovar va xizmatlarning davlat xaridi, dividendlar, transfertlar, davlat obligatsiyalari bo'yicha foiz to'lovlari, va eksport.

2.3. Nominal va real ko'rsatkichlar. Narxlar indeksi

MHTning barcha asosiy ko'rsatkichlari yil davomida iqtisodiy faoliyatning natijalarini joriy yil narxlarida aks ettiradi va shuning uchun ular nominal ko'rsatkichlar hisoblanadi. Ammo nominal ko'rsatkichlardan o'zaro mamlakatlar yoki bitta mamlakatning turli davrlarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini qiyoslash uchun foydalanish mushkul, chunki ular narxlar darajasi ta'siri ostida bo'ladi. Bunday qiyoslashni faqatgina o'zgarmas (solishtirma yoki bazis) narxlarda hisoblangan real ko'rsatkichlar (ishlab chiqarishning real hajmi va daromadning real darajasi) orqali amalga oshirish mumkin bo'ladi. Shu

sababli nominal va real (narx darajasi o'zgarishidan xolos b'ylgan) ko'rsatkichlarni alohida o'rganish va ularni tushunib olish muhim ahamiyatga ega.

Nominal YaIM – bu joriy narxlarda, ya'ni ushbu yil narxlarida hisoblangan ko'rsatkich bo'lib, u qiymat ko'rsatkichi hisoblanadi va shuning uchun narxlar darajasining o'zgarishi uning kattaligiga ta'sir ko'rsatadi.

Nominal YaIMga ikkita omil ta'sir ko'rsatadi:

- 1) ishlab chiqarish real hajmining o'zgarishi;
- 2) narxlar darajasining y'zgarishi.

Real YaIMni hisoblash uchun esa nominal YaIMni unga ta'sir etuvchi narxlar darajasidan “xolos etish” lozim bo'ladi.

Real YaIM – bu qiyosiy narxlarda, ya'ni o'zgarmas yoki bazis yil narxlarida hisoblangan yalpi ichki mahsulotdir. Bunda bazis yil qilib istalgan yilni olish mumkin, ya'ni tanlangan bazis yil joriy yildan oldin ham, undan keyin ham bo'lishi mumkin (masalan, 1980 yil uchun real YaIMni hisoblash uchun 1999 yil narxlari bazis yil qilib olinishi mumkin yoki aksincha. 1999 yil uchun 1980 yil narxlari bazis yil deb qabul qilinadi). Shunday qilib, real YaIM quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Real YaIM} = (\text{Nominal YaIM} / \text{Narxlar indeksi}) \times 100\% \quad (2.29.)$$

Agarda nominal YaIM, real YaIM va narxlar umumiy darajasining foizdagi o'zgarishi ma'lum bo'lsa, u holda ularning o'zaro nisbati quyidagicha bo'ladi:

$$\text{Real YaIMning o'zgarishi (\%larda)} = \text{nominal YaIMning o'zgarishi (\%larda)} - \text{umumiy narxlar darajasining o'zgarishi (\%larda)} \quad (2.30.)$$

Masalan, agar nominal YaIM 15%ga oshsa, inflyatsiya sur'atlari 10%ni tashkil etsa, u holda real YaIM 5%ga ortadi. Ammo ushbu formulani narxlarning umumiy darajasi, ya'ni inflyatsiya darajasi past darajada o'zgarganda qo'llash tavsiya etiladi.

Narxlarning umumiy darajasi narxlar indeksi orqali hisoblanadi. Bazis yilda nominal YaIM real YaIMga teng bo'ladi, narxlar indeksi esa 100%ga yoki 1ga teng b'yladi. Narxlar indeksi inflyatsiya sur'atlaridagi o'zgarishni aks ettiradi. Narxlar indeksi hisoblanganda YaIM deflyatori, iste'mol narxlar indeksi va turli tovarlar guruhlarining narx indeksleri hisoblanadi.

Agarda narxlar indeksi 1 dan kichik bo'lsa, nominal YaIM korrektirovkasi YaIM ko'rsatkichi miqdori ortishiga tomon o'zgaradi va

bu **inflyatsiyalash** deb ataladi. Narxlar indeksi 1 dan katta бўlganda, nominal YaIM korrektirovkasi YaIM ko'rsatkichi miqdori kamayishiga tomon o'zgaradi va bu **deflyatsiyalash** deb ataladi.

Misol. Quyida ikki yillik gipotetik (taxminiy) ma'lumot mavjud deylik (2.5-jadval):

2.5-jadval

Yillar	Nominal YaIM (mlrd.\$)	YaIM deflyatori (%)
2020	60,2	100
2023	70	130

Bu jadval ko'rsatkichlariga ko'ra, 2023 yilda real YaIMni hisoblab topish uchun quyidagi oddiy matematik amalni formulaga ko'ra bajarish lozim bo'ladi, bunda asos (bazis) yil bo'lib 2020 yil xizmat qiladi: real YaIM = $70 / 1,3 = 53,8$ (mlrd.\$) yoki real YaIM = $(70 / 130) \times 100\% = 53,8$ (mlrd.\$).

Narxlar indeksi. Narx indeksi inflyatsiya sur'atlari o'zgarishi, ma'lum bir davrda hayot darajasining qiymatini baholash uchun hisoblanadi.

Narx indeksi ma'lum bir davrda tovar va xizmatlarga bo'lgan o'rtacha umumiy narxlarni bazis yildagi o'rtacha umumiy narxlarga nisbati bilan aniqlanadi.

Iste'mol, ulgurji, chakana narxlar indeksi, ishlab chiqaruvchilar narxlari indeksi, shuningdek eksport va import mahsulotlari narxlari indeksi, sanoat tovarlari narxlari indeksi va boshqa turdagi indekslar mavjud.

Asosiy agregatlangan indeks ko'rsatkichi – bu YaIM deflyatori (YaIM narxlar indeksi)dir va u quyidagicha hisoblanadi:

$$\text{YaIM deflyatori} = \text{Nominal YaIM} / \text{Real YaIM} \quad (2.31.)$$

YaIM deflyatori o'rtacha narx indeksi (narxlar darajasi) bo'lib, unda YaIMni tashkil etuvchi barcha turdagi tovar va xizmatlar hisobga olinadi.

Deflyator joriy davrdagi ishlab chiqarish hajmini bazis yil narxlarida aniqlash imkonini beradi, bu bilan real va nominal YaIM o'rtasida bog'liqlik o'rnatadi.

YaIM deflyatori barcha yakuniy tovar va xizmatlar narxlarini o'z ichiga oladi:

- iste'mol tovar va xizmatlar narxi;
- investitsiya tovarlari va xizmatlari narxi;

- davlat xaridiga mo'ljallangan tovar va xizmatlar narxi;
- xorijiy iste'molchilar sotib olgan tovar va xizmatlarning narxlari.

Aholi turmush darajasining qiymati haqidagi ma'lumotni **iste'mol narxlar indeksi** beradi. Iste'mol narxlar indeksi «iste'mol savati» qiymati o'zgarishini ko'rsatadi. *Iste'mol narxlar indeksi* (INI yoki CPI – consumer price index)ni hisoblashda bozor savatiga oddiy shahar oilasining iste'moliga mo'ljallangan tovar va xizmatlari kiritiladi. Odatda iste'mol savati iste'molga mo'ljallangan eng zarur tovar va xizmatlar, ya'ni iste'mol va noistemol mahsulotlarning minimal to'plamini o'z ichiga oladi (rivojlangan davlatlarda INIga 300-400 turdagi tovar va xizmatlar kiritiladi). Iste'mol tovarlariga iste'molga mo'ljallangan mahsulotlar kiritilgan bo'lsa, noistemol tovar va xizmatlarga uy-joy ta'minoti, issiq suv, sovuq suv, elektr tarmog'i, transport va boshqa xizmatlar turini kiritish mumkin. Iste'mol savati tarkibiga kirgan mahsulotlar bazis yil darajasida belgilanadi, ya'ni tarkibi va soni bazis yilda kiritilgan mahsulotlardan iborat bo'ladi va u quyidagicha hisoblanadi:

$$\text{INI} = \frac{\text{Joriy yil bozor savatining narxi (joriy yil narxlarida)}}{\text{Bazis yil bozor savatining narxi (bazis yil narxlarida)}} \quad (2.32.)$$

Ishlab chiqaruvchilar narxlari indeksini hisoblashda bozor savatiga faqatgina ishlab chiqarishda ishlatiladigan tovarlar kiritiladi (masalan, AQShda ishlab chiqaruvchilar narxlari indeksini hisoblashda bozor savatiga 3200 turdagi mahsulot kiritiladi).

Iste'mol narxlari indeksining YaIM deflyatoridan farqli jihati (ularni hisoblash tegishlicha bazis va joriy yildagi kattaliklar asosida amalga oshirilsada) quyidagilar:

- INIni hisoblash faqatgina iste'molga mo'ljallangan tovar va xizmatlarning narxlari asosida amalga oshirilsa, YaIM deflyatori iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlarning narxlari asosida hisoblanadi;
- INI hisoblashda iste'molga mo'ljallangan import tovarlari ham hisobga olinsa, YaIM deflyatorini hisoblashda faqatgina milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar narxlaridan foydalaniladi;
- umumiy narxlar darajasi va inflyatsiya sur'atlarini aniqlashda YaIM va INIdan foydalanish mumkin, ammo INI hayot narxi darajasining o'zgarishi va «kambag'allik chegarasi»ni hisoblashning asosi bo'lib,

ularga asoslanib ijtimoiy ta'minot dasturlari ishlab chiqiladi;

- makroiqtisodiy modellarda umumiy narxlar indeksi sifatida YaIM deflyatori ishlatiladi va R xarfi bilan belgilanadi.

Iste'mol narxlar indeksining quyidagi turlari mavjud:

- Laspeyres indeksi;
- Paashe indeksi;
- Fisher indeksi.

1. *Laspeyres indeksi* bazis yil tovarlar to'plami uchun hisoblanadi va u asosan iste'mol narxlari indeksi va ishlab chiqaruvchilar narxlari indeksini hisoblashda foydalaniladi:

$$P_l = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^t \cdot Q_i^0}{\sum_{i=1}^n P_i^0 \cdot Q_i^0} \quad (2.33.)$$

bunda,

R_i^t – i ne'matning joriy yildagi narxi;

R_i^0 – i ne'matning bazis yildagi narxi;

Q_i^0 – bazis yilda ishlab chiqarishning tovar tarkibi.

Ushbu indeks o'rtacha narx darajasini bo'rttirib ko'rsatadi, chunki u bazis yilda belgilab olingan tovar va xizmatlar to'plami tarkibiga tayanadi. Real hayotda iste'molchilar iste'mol savati tarkibini o'zgartirib turishga moyil bo'ladilar: narxi oshgan tovar va xizmatlarni nisbatan arzonroq bo'lgan tovar va xizmatlar bilan almashtiradilar. Shuning uchun bozor savatida arzon tovar va xizmatlar ko'proq bo'lib, narxi yuqori bo'lgani ozroq bo'ladi. Bundan tashqari, tovar va xizmatlar sifati ushbu indeks hisoblashda hisobga olinmaydi, demakki, o'z-o'zidan ma'lumki, ular narxining ortishi ham inobatga olinmaydi.

2. *Paashe indeksi*. Paashe indeksi joriy yil tovarlari tarkibi orqali hisoblanadi:

$$P_p = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^t \cdot Q_i^t}{\sum_{i=1}^n P_i^0 \cdot Q_i^t} \quad (2.34.)$$

bunda,

R_i^t – i ne'matning joriy yildagi narxi;

R_i^0 – i ne'matning bazis yildagi narxi;

Q_i^t – joriy yilda ishlab chiqarishning tovar tarkibi.

Paashe indeksi o'rtacha narx indeksining dinamik o'zgarishini pasaytirib ko'rsatadi, chunki u ham tarkibiy o'zgarishlarni hisobga

olmaydi va ularni joriy yilda belgilaydi. Bunda bazis yildagi bir qator tovar va xizmatlar narxlar ortishi sababli joriy yilda iste'mol savatiga kiritilmasligi mumkin.

1. *Fisher indeksi* R_l va R_p kamchiliklarini bartaraf etadi va quyidagicha hisoblanadi:

$$P_f = \sqrt{R_l \cdot R_p} \quad (2.35.)$$

Misol keltirish orqali ushbu indekslarni hisoblashni ko'rib o'taylik (2.6-jadval). Faraz qilaylik, uch turdagi ne'mat ishlab chiqariladi va iste'mol qilinadi: bulochkalar, kitob va telefonlar. 2.6 - jadvalda ikki davr (2020y. va 2023 yillar) uchun ularning narxlari va miqdorlari keltirilgan.

2.6-jadval

Yillar	2020	2020	2023	2023
	Narxi	Hajmi	Narxi	Hajmi
Bulochkalar	1	85	2	70
Kitoblar	75	10	100	7
Telefonlar	200	3	170	4

Eslatib o'tamiz, Laspeyres indeksi bazis yil tovar va xizmatlar to'plami narxidagi o'zgarishlarni aniqlaydi:

$$P_l = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^t x_i^0 Q_i^0}{\sum_{i=1}^n P_i^0 x_i^0 Q_i^0} = \frac{2 \cdot 85 + 100 \cdot 10 + 170 \cdot 3}{1 \cdot 85 + 75 \cdot 10 + 200 \cdot 3} = \frac{1680}{1435} = 1,17.$$

Paashe indeksi joriy yil tovar va xizmatlar to'plami narxidagi o'zgarishlarni hisoblash imkonini beradi:

$$R_p = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^t x_i^t Q_i^t}{\sum_{i=1}^n P_i^0 x_i^t Q_i^t} = \frac{2 \cdot 70 + 100 \cdot 7 + 170 \cdot 4}{1 \cdot 70 + 75 \cdot 7 + 200 \cdot 4} = \frac{1520}{1395} = 1,09.$$

Fisher indeksi. Laspeyres va Paashe indeksleri aholining turmush darajasi narxlarda qay darajada ortganligini ko'rsatsa, Fisher indeksi ularni umumlashtirib, o'rtachasini keltirib chiqaradi:

$$R_f = \sqrt{1,17 \cdot 1,09} = \sqrt{1,275} \approx 1,13.$$

Umuman olganda, iste'mol narxlari indeksini hisoblashdan maqsad – aholi turmush darajasi va ushbu davrda davlatning ijtimoiy siyosatini baholash, kelajak davrlarga rejalarni aniqlashdan iboratdir.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblashning murakkabliklari. Milliy farovonlikni baholashning muammolari. MHTdagi ko'rsatkichlar yalpi mahsulot va yalpi daromadni faqatgina miqdor jihatdan hisoblab beruvchi ko'rsatkichlar hisoblanib, ular bir qator kamchiliklardan holi emas. Masalan, ular ilmiy-texnik taraqqiyot va iqtisodiy o'sishning salbiy jihatlarini hisobga olmaydilar, bundan tashqari YaIM va MD ko'rsatkichiga nisbatan kamroq darajada ortadigan *farovonlik, hayot sifati darajasini* aks ettirmaydi. Farovonlik darajasini aniqlashda odatda a) aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM (GDP per capita), ya'ni $YaIM / mamlakatdagi\ aholi\ soni$; yoki b) aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi MD (NI per capita), ya'ni $MD / mamlakatdagi\ aholi\ soni$ ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Mamlakatlarni o'zaro ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha qiyoslash uchun ularni nisbatan qat'iy valyutada, ya'ni AQSh dollarida hisoblash amaliyotda keng tarqalgan.

Ammo ushbu yuqorida keltirib o'tilgan ko'rsatkichlar ham mukammal hisoblanmaydi va hayot sifati darajasini aniq belgilab bera olmaydi. *Ularning asosiy kamchiliklari:*

a) ular o'rtacha tenglashtirilgan (agarda bitta kishida ikkita avtomobil, ikkinchi bir kishida umuman avtomobil bo'lmasa, u holda har birida o'rtacha bittadan mavjud deb hisoblanadi);

b) ular farovonlik darajasining ko'pgina sifat jihatlarini hisobga olmaydi (bir xil kattalikdagi MDga ega ikki mamlakat turlicha: savodxonlik darajasi, umr kechirishining davomiyligiga ko'ra, salomatlik va o'lim darajasi, jinoyatchilik darajasi va boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha farqlanishi mumkin);

v) ular dollarning turli mamlakatlar uchun turlicha sotib olish qobiliyatiga ega ekanligini rad etadi (1 dollarga AQShda va masalan, Hindistonda turli hajmdagi tovarlarni xarid qilish mumkin);

g) ular iqtisodiy o'sishning salbiy oqibatlarini hisobga olmaydi (atrof-muhit ifloslanish darajasi, shovqin, gazlar bilan ifloslanganlik darajasi va boshqalar).

Aholining farovonlik darajasini yanada aniq belgilab berish maqsadida 1972 yilda ikki amerikalik iqtisodchi – Nobel mukofoti laureati Djeyms Tobin i Uilyam Nordxauz(jahonga mashhur «Ekonomiks» kitobini Nobel mukofoti laureati Pol Samuelson bilan birgalikda yaratishgan)lar «Sof iqtisodiy farovonlik» (*Net Economic Welfare*) deb atalgan ko'rsatkichni hisoblashning uslubiyotini taklif etganlar. Ushbu uslubiyotga asosan, sof iqtisodiy farovonlik ko'rsatkichini hisoblashda YaIMga kirmaydigan(value of goods), ammo

farovonlikni oshiradigan barcha norasmiy (ya'ni bitimlarga va oldi-sotdi operatsiyalariga kiritilmaydigan) tovar va xizmatlar qiymati (masalan: kishilarning o'z ma'lumotlarini oshirishga, farzandlari tarbiyasiga sarflaydigan bo'sh vaqtlari; ularning o'zlari uchun bajaradigan mehnatlari; tibbiyot xizmati sifati darajasining oshishi; atrof-muhit ifloslanishi darajasining kamayishi va boshqalar)ni qo'shib, kishilar turmushi yoki farovonlik darajasini pasaytiruvchi (value of bads) barcha narsalar (masalan, kasallanish va o'lim darajasi, ta'lim sifati, o'rtacha umr ko'rish darajasi, jinoyatchilik va atrof-muhitning ifloslanish darajasi, urbanizatsiyaning salbiy oqibatlarini)ni ayirish kerak bo'ladi.

Xufyona (yashirin) iqtisodiyot. Xufyona (yashirin) iqtisodiyot deganda, xo'jalik yuritishda rasmiy ravishdagi hisob-kitoblariga kiritilmaydigan va qonunga xilof faoliyat turlari yig'indisini tushunmoq zarur. Ya'ni, xufyona iqtisodiyot natijalari rasmiy statistik ma'lumotlarda hisobga olinmaydi va shu sababli mamlakatning YaIMini hisoblashda uning tarkibiga kiritilmaydi. Xufyona iqtisodiyot «keng qamrovli» hayot ne'matlarining ishlab chiqarilishi faoliyatini aks ettirib, u asosan noqonuniy ravishda shaxsiy manfaat ko'rishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. U amaldagi qonunchilikni va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning jamoa tartibida oladigan daromadlarini tan olmaydi, davlatning daromadlarni qayta taqsimlashdagi (soliqlar orqali) faoliyatini chegaralaydi (chunki xufyona iqtisodiyot ishtirokchilari tomonidan davlatga soliqlar to'lanmaydi).

Xufyona iqtisodiyotga quyidagi xususiyatlar xosdir:

1. Davlat tomonidan xo'jalik faoliyatining ruyxatga olinmasligi.
2. Soliqlar to'lanmasligi sababli olingan daromad hisobiga ushbu faoliyat bilan shug'ullangan shaxslarning noqonuniy ravishda boyib ketishi.
3. O'zgaralar mulkini o'zlashtirish va boylikni jinoyatchi kishilar hisobiga oqib o'tishi.
4. Barcha ijtimoiy ishlab chiqarish bosqichlarining xufyona iqtisodiyot tomonidan qamrab olinishi (ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash va iste'mol).

Xufyona iqtisodiyot qonuniy va noqonuniy turlarga bo'linadi.

Qonuniy xufyona iqtisodiyot – bu qonuniy ravishda ruxsat etilgan faoliyat turlari bo'lib, undan tushgan daromaddan davlat g'aznasiga hech qanday pul tushumlari kelib tushmaydi (kichik savdo, uylarni ta'mirlash, kichik tibbiyot amaliyoti, repetitorlik va boshqalar kirishi mumkin).

Noqonuniy xufyona iqtisodiyot esa o'z o'rinda soxta va maxfiy turlarga bo'linadi.

Soxta xufyona iqtisodiyot – bu davlat xizmatidagi shaxslar va korxona rahbarlarining shaxsiy boyishlari maqsadida o'z faoliyatlarida noqonuniy vositalardan foydalanishlaridir (qo'shib yozish, firibgarlik va boshqalar).

Maxfiy xufyona iqtisodiyot – bu qonun bilan ta'qiqlangan faoliyatdir (narkobiznes, kontrabanda, qurol-yarog' sotish, qalbaki pullarni bosib chiqarish va boshqalar).

Xufyona iqtisodiyot jinoyatchilikni keltirib chiqaradi (xom ashyo va tayyor maxsulotni o'g'irlash, ta'magirlik, korrupsiya – davlat hokimiyati organlarini pora berib o'z tomoniga og'dirib olish va boshqalar). Shu sababli bunday noqonuniy iqtisodiyotni keltirib chiqaruvchi sabablarni o'rganish, ularning salbiy oqibatlarini oldini olish va bartaraf etish nafaqat davlatning, balki barcha jamiyat a'zolarining burchi hisoblanadi. Chunki aynan ana shu unsur kishilarning sog'lom turmush tarziga, raqobatchilik muhitiga va umuman har qanday mamlakatning ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy jihatdan rivojiga to'siq bo'luvchi omil hisoblanadi.

Yashirin iqtisodiyot hissasini to'g'ridan-to'g'ri baholaydigan hisoblash usuli mavjud emas, ammo bilvosita usullarga: rasmiy sarflangan elektroenergiyadan qo'shimcha ravishda ishlatilgan energiya sarfini va muomalada rasmiy bitimlar uchun xizmat qiladigan pul massasidan ortiqcha (qo'shimcha) bo'lgan pul miqdoridan foydalanganlikni kiritish mumkin.

Tayanch iboralar

milliy iqtisodiyot, milliy hisobchilik tizimi, yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy mahsulot, qo'shimcha qiymat, oraliq mahsulot, YaIMni hisoblashning daromadlar va harajatlar usuli, sof milliy mahsulot, milliy daromad, shaxsiy daromad, ixtiyordagi shaxsiy daromad, nominal va real YaIM, narxlar indeksi, iste'mol narxlar indeksi, Laspeyres indeksi, Paashe indeksi, Fisher indeksi, deflyator, sof iqtisodiy farovonlik ko'rsatkichi, xufyona (yashirin) iqtisodiyot.

Nazorat savollari

1. Milliy iqtisodiyot va uning rivojlanishini belgilab beruvchi tashqi va ichki omillarni tushuntiring.
2. Milliy hisobchilik tizimi deganda nimani tushunasiz?

3. MHT tizimi doirasida iqtisodiy faollikni makrodarajada o'rganish uchun qanday asosiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi?
4. YaIMga ta'rif bering va uni batafsil tushuntirib bering.
5. YaIMni hisoblashda ba'zi bir norasmiy bitimar hisobga olinmaydi. Ularni tushuntiring.
6. YaIM va YaMM o'rtasidagi farqni tushuntiring.
7. YaIMni hisoblashning harajatlar va daromadlar usullarini tushuntiring.
8. YaIMni hisoblashning "qo'shilgan qiymat" usulida ikki marotaba hisoblashga yo'l qo'ymaslik deganda nimani tushunmoq kerak?
9. YaIM ko'rsatkichining milliy farovonlik darajasini har doim ham to'liq aks ettira olmasligi sabablarini tushuntiring.
10. Agarda uy bekalarining bir qismi ishga kirishga qaror qilsa, uy yumushlari bo'yicha esa uy xizmatchilarini yollashsa, u holda bunday o'zgarishlar YaIM kattaligida qanday aks etadi?
11. Milliy xo'jalik tizimidagi boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlar va ularning o'zaro nisbati.
12. Nominal va real YaIM deganda nimani tushunasiz? YaIM deflyatori qanday aniqlanadi?

Mavzuga doir testlardan namunalar

1. Quyida sanab o'tilganlarning qaysi biri YaMM tarkibiga kiradi:

- a) uy bekasining xizmati;
- b) qo'shnisidan foydalanilgan avtomobilni sotib olish;
- c) brokerdan aksiyalarni sotib olish;
- d) mahalliy kitob do'konidagi yangi darslikning qiymati;

2. Kapital iste'moliga ajratmalar bu:

- a) sof investitsiyalar;
- b) sof chet el investitsiyalari;
- c) amortizatsiya;
- d) iste'mol tovarlarini xarid qilish uchun ishlatilishi mumkin bo'lmagan jamg'armalar.

3. Milliy daromad hajmini aniqlashda sanab o'tilgan ko'rsatkichlardan qaysilari ishlatilmaydi:

- a) korporatsiya foydasi;
- b) davlat transfert to'lovlari;
- c) tadbirkorlarning kreditga olgan kapitali uchun to'laydigan foizlari;

d) ijaradan olingan daromad.

4. Shaxsiy daromad bu:

- a) bir yilda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymati;
- b) uy xo'jaliklarining yil davomida olgan daromadi;
- c) ushbu mamlakatda joylashgan xususiy manbaalardan yig'ilgan jamg'arma miqdori;
- d) YaMMdan amartizatsiyani chegirish.

5. YaMMni ishlab chiqarishda davlat sektorining hissasini aniqlash uchun nima zarur?

- a) tovar va xizmatlarni sotib olishga ketgan davlat harajatlari hajmini hisoblash;
- b) xizmatlar jumlasiga kirmaydigan tovarlarga ketgan davlat sarflari miqdorini aniqlash;
- c) oraliq tovarlarga davlat sarflarini chiqarib tashlagan holda, faqat yakuniy mahsulot sotib olish bilan bog'liq davlat harajatlarini hisobga olish;
- d) davlatning faqat iste'mol tovarlariga harajatlarini hisobga olish.

6. Agar real YaMM 6% kamaysa, aholi soni esa xudi shu yili 3% qisqarsa, unda:

- a) aholi jon boshiga real YaMM pasayadi;
- b) aholi jon boshiga real YaMM ko'payadi;
- c) real YaMM oshadi, nominal YaMM esa pasayadi;
- d) nominal YaMM o'zgarmaydi.

7. Ish haqi quyidagi holda hisobga olinadi:

- a) daromadlar oqimi usuli bo'yicha YaMMni hisoblashda;
- b) harajatlar oqimi usuli bo'yicha YaMMni hisoblashda;
- c) sof eksportni hisoblashda;
- d) davlat korxonalariga sof subsidiyalarni hisoblashda;

8. Faraz qilamiz, YaMM 500 mlrd. dollardan 600 mlrd. dollargacha, YaMMning deflyatori esa 125 dan 150 gacha oshdi. Shunday sharoitda real YaMM quyidagicha bo'ladi:

- a) o'zgarmaydi;
- b) oshadi;
- c) kamayadi;
- d) mavjud ma'lumotlar asosida hisoblash mumkin emas.

9. Agarda firmalar o'zlarining foydalarini aksiyadorlarga dividendlar shaklida to'lasalar, u holda milliy hisobchilikda qaysi bir ko'rsatkich ortadi:

- a) YaIM;
- b) sof investitsiyalar;
- c) amortizatsiyalar;
- d) shaxsiy daromad.

10. MHTdagi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar to'plamini ko'rsating:

- a) YaIM va YaMM;
- b) YaIM, YaMM va SMM;
- c) MD, ShD va ID;
- d) YaIM, YaMM, SMM, MD, ShD va ID.

11. Milliy daromadga ta'rif bering:

- a) ma'lum vaqt davomida mamlakatda yaratilgan barcha tayyor mahsulotlar va xizmatlarning bozor qiymatida hisoblangan miqdoridir;
- b) muhim makroiqtisodiy ko'rsatkich sifatida qaralib, u YaMM bilan amortizatsiya ajratmalari o'rtasidagi farq bilan aniqlanadi;
- c) bu milliy ishlab chiqarishdan olingan daromad yoki ijtimoiy ishlab chiqarishdagi barcha daromad turlarining yig'indisidir;
- d) to'g'ri javob yo'q.

12. YaMMni hisoblashning qaysi usullarini bilasiz?

- a) daromadlar bo'yicha hisoblash usuli;
- b) daromadlar va harajatlar bo'yicha hisoblash usuli;
- c) harajatlar bo'yicha hisoblash usuli;
- d) daromadlar, harajatlar va qo'shilgan qiymat usuli.

13. Harajatlar bo'yicha hisoblash usulining komponentlari:

- a) uy xo'jaliklarining iste'mol harajatlari;
- b) uy xo'jaliklarining iste'mol harajatlari va investitsiya harajatlari;
- c)) uy xo'jaliklarining iste'mol harajatlari va tovar, xizmatlarga bo'lgan davlat xaridi;
- d) uy xo'jaliklarining iste'mol harajatlari, investitsiya harajatlari, tovar va xizmatlarga bo'lgan davlat xaridi, sof eksport.

14. O'y xo'jaligining iste'mol harajatlari o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- a) uzoq muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlarini;
- b) kundalik foydalaniladigan iste'mol buyumlarini;
- c) iste'mol qilinadigan xizmatlarga ketgan harajatlarni;
- d) yuqoridagilarning barchasini.

3-BOB. MAKROIQTISODIY BEQARORLIK: ISHSIZLIK VA INFLYASIYA

3.1. Iqtisodiyotning davriy tebranishi va uning fazalari

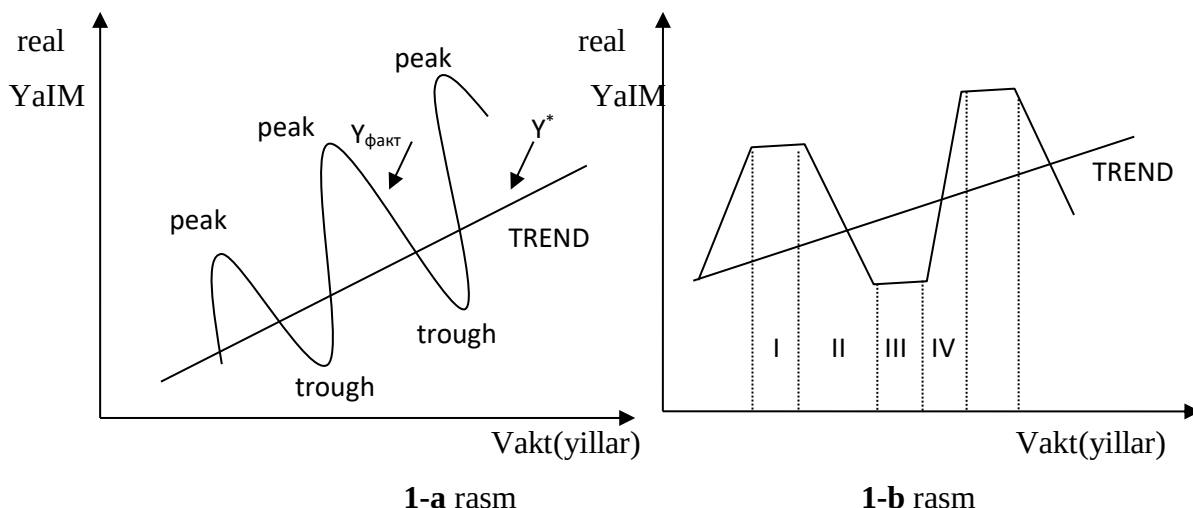
Iqtisodiyotning rivojlanishini odatda iqtisodiy o'sishni xarakterlovchi to'g'ri chiziq aks ettirsada, amalda iqtisodiyot doimiy ravishda bunday uzluksiz, ya'ni trend bo'yicha rivojlanmaydi. Aksincha, trenddan doimiy uzilishlar, pasayishlar va yuksalishlar kuzatiladi, ya'ni iqtisodiyot davriy (siklik) ravishda rivojlanadi (3.1-a rasm). Iqtisodiy yoki biznes sikl (business cycle) iqtisodiyotda vaqti-vaqti bilan bo'ladigan pasayishlar va yuksalishlarni ya'ni, iqtisodiy faollik tebranishlarini namoyon etadi. Bu tebranishlar bir maromda kechmaydi va ularni oldindan bashorat qilib bo'lmaydi, shuning uchun ham "sikl" iborasi shartlidir. Siklning odatda 2 ekstrimum nuqtasi ajratiladi: a) cho'qqi yoki eng yuqori nuqta (peak), u iqtisodiy faollikning maksimumiga; b) tub yoki eng quyi nuqta, u iqtisodiy faollikning minimumiga to'g'ri keladi.

Sikl, odatda, 2 fazaga ajratiladi: 1) pasayish fazasi va retsessiya (recession), u cho'qqidan eng quyi nuqttagacha davom etadi. Uzoq davom etadigan va chuqur pasayish depressiya (depression) deyiladi. Shuning uchun ham 1929-1933 yillardagi inqiroz "Buyuk depressiya" nomini oldi; 2) o'sish yoki jonlanish fazasi (recovery), u quyi nuqtadan cho'qqigacha davom etadi (3.1a -rasm).

Boshqa bir qarashlarga ko'ra iqtisodiy sikl 4 fazaga ajratiladi (3.1b-rasm), lekin bunda ekstrimum nuqtalar ajratilmaydi. Unga ko'ra, iqtisodiyot iqtisodiy faollikning maksimum yoki minimumiga erishganda, u ma'lum bir muddat (ba'zida uzoq vaqt) davomida shu holatda bo'ladi:

1) I faza – bum (boom), bunda iqtisodiyot maksimal faollikka erishadi. Bu yuqori darajadagi bandlilik va inflyatsiya davridir (iqtisodiyot potentsial ishlab chiqarish hajmidan, ya'ni trend darajasidan yuqorida bo'ladi). Bunday sharoitda, ya'ni iqtisodiyotda haqiqiy YaIM potentsial YaIMdan yuqori bo'lsa **inflyatsiyali uzilish** yuz beradi va bunda iqtisodiyot "qizib ketadi" ("overheated").

2) II - faza pasayish (recession yoki slump). Iqtisodiyot asta-sekin trend darajasi (potentsial YaIM)ga qaytadi, iqtisodiy faollik darajasi pasayadi, haqiqiy YaIM o'zining potentsial darajasiga yetadi, undan keyin trenddan pastga tusha boshlaydi va bu keyingi faza – inqirozga olib keladi.

1-a rasm 1-b rasm
3.1- rasm. Iqtisodiy sikl va uning fazalari

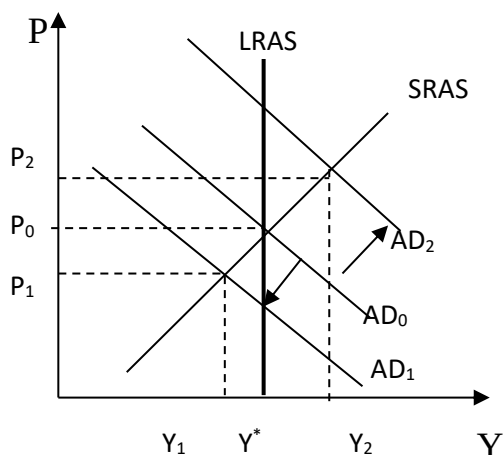
3) III – faza – inqiroz (crisis) yoki stagnatsiya (stagnation). Haqiqiy YaIM potentsial YaIMdan past bo‘lganligi sababli, iqtisodiyotda **retsessiyali uzilish** yuzaga keladi. Bu iqtisodiy resurslardan to‘liq darajada foydalanmaslik, ya’ni yuqori darajadagi ishsizlik davri hisoblanadi.

4) IV - faza – jonlanish va o‘rish. Iqtisodiyot asta-sekin inqiroz xolatidan chiqib, haqiqiy YaIM o‘zining potentsial darajasiga yaqinlasha boshlaydi, keyin esa o‘z maksimumiga erishguncha oshib boradi va yana bum fazasiga yetib keladi.

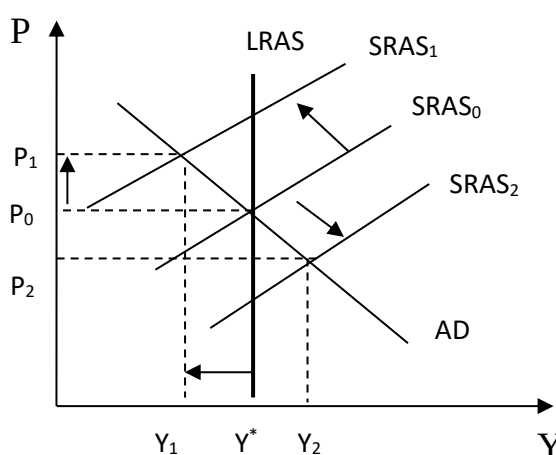
Iqtisodiy tebranishlar sabablari. Iqtisodiy nazariyada iqtisodiy tebranishlarning bir qancha sabablari ko‘rsatiladi: tabiat bilan bog‘liq hodisalar, urushlar, inqiloblar va harbiy to‘ntarishlar; prezident saylovlari; iste’molning yetarlicha bo‘lmaganligi; aholi o‘rishining yuqori sur‘atlari; investorlarning optimistik yoki pessimistik kayfiyatlari; pul taklifining o‘zgarishi; texnik va texnologik yangiliklarning hayotga tadbiq etilishi; narx shoklari va boshqalar. Haqiqatda esa yuqoridagi barcha sabablarni bitta asosiy sabab sifatida, ya’ni yalpi talab va yalpi taklif, yalpi harajatlar va yalpi ishlab chiqarish hajmi o‘rtasidagi nomutanosiblik deb qarash mumkin.

Iqtisodiyot rivojlanishining davriyligini quyidagicha tushuntirish mumkin: yoki yalpi taklif o‘zgarmagan holda yalpi talabning o‘zgarishi (yalpi harajatlarning o‘sishi yuksalishga, ularning pasayishi retsessiyaga olib keladi) yoki yalpi talab o‘zgarmagan holda yalpi taklifning

o'zgarishi (yalpi taklifning kamayishi iqtisodiy pasayishni, uning ortishi esa yuksalishni nazarda tutadi) (3.2(a va b)-rasm).

2 a - rasm

2 b - rasm

3.2-rasm Iqtisodiy siklning AD – AS modeli orqali tasvirlanishi

bunda,

SRAS – qisqa muddatli keynscha kesma;

LRAS – uzoq muddatli klassik kesma;

AD – yalpi talab egrisi;

R – narxlar darajasi;

Y^* - milliy ishlab chiqarishning potentsial hajmi;

Y – milliy ishlab chiqarishning real hajmi.

Iqtisodiy tebranishlar turlari. Iqtisodiy tebranish davomiyligiga ko'ra, bir nechta turlarga bo'linadi:

- “Kontratev” iqtisodiy tebranishlari, 40-60 yil davom etadi. Bunday tebranishlar texnik taraqqiyot va strukturaviy (tarkibiy) o'zgarishlar hisobiga ro'y beradi. U buyuk rus iqtisodchisi N.D. Kontratev sharafiga nomlangan. U “iqtisodiy kon'yukturaning uzun to'lqinlari” nazariyasini ishlab chiqdi.

- klassik iqtisodiy tebranishlar, 1-“klassik” inqiroz (ishlab chiqarish inqirozi) 1825 yil Angliyada sodir bo'lgan, ular 10-12 yil davom etadi va asosiy kapital, ya'ni asbob-uskunalarining yoppasiga yangilanishi bilan bog'liq (asosiy kapitalning ma'naviy eskirishi tezlashib borishi ma'nosida bugungi kunda bunday iqtisodiy tebranishlarning davomiyligi qisqardi).

- Kitchin iqtisodiy tebranishlari 2-4 yil davom etadi va zahiralarining, MD, ishsizlik, inflyatsiya darajalarining o'zgarishi bilan bog'liqdir.

Quyidagi jadvalda hozirda keng tarqalgan davriy tebranishlarning asosiy turlarini keltirib o‘tamiz (3.1-jadval).

3.1- jadval

Davriy tebranishlarning asosiy turlari

Davriy tebranishning asoschisi	Siklning davomiyligi	Davriy tebranishning asosiy xususiyatlari
Kitchin	2-4 yil	zahiralar, MD, ishsizlik va inflyatsiya kattaliklaridagi o‘zgarishlar
Juglyar	7-12 yil	investitsiyalar, MD, ishsizlik va inflyatsiya kattaliklaridagi o‘zgarishlar
Kuznets	16-25 yil	daromad, immigratsiya, uy-joy qurilishi, yalpi talabdagi o‘zgarishlar
Kondratev	40-60 yil	texnik taraqqiyot, tarkibiy o‘zgarishlar
Forrester	200 yil	qo‘llaniladigan energiya va materiallarning o‘zgarishi
Toffler	1000 – 2000 yil	Sivilizatsiyalarning rivojlanishi bilan bog‘liq

Iqtisodiy tebranishlarning bir necha turlarga ajratilishi iqtisodiyotda turli xildagi jismoniy kapitallardan foydalanishning davomiyligiga asoslanadi. Masalan, yuz yillik iqtisodiy tebranishlar ilmiy kashfiyotlar va katta yangiliklar yuzaga kelishi bilan bog‘liq, ular ishlab chiqarish texnologiyasida haqiqiy inqilobni amalga oshiradilar. (masalan, «bug‘ asri» “elektr asri”ga, so‘ngra esa “elektronika va avtomatika” asriga o‘tganligini eslaylik).

Kondratevning uzun to‘lqinli iqtisodiy tebranishlari asosida ishlab chiqarish va noishlab chiqarish, bino va inshootlarining xizmat davri davomiyligi (jismoniy kapitalning passiv qismi) yotadi. Taxminan 10-12 yildan so‘ng asbob-uskunalarining jismoniy yemirilishi yuz beradi (jismoniy kapitalning aktiv qismi) va bu “klassik” iqtisodiy tebranishlarning davomiyligini asoslab beradi.

Hozirgi davrda asbob-uskunalarining almashtirilishi uchun uning jismoniy emas, ma’naviy yemirilishi birlamchi ahamiyatga ega. Ma’naviy eskirish ishlab chiqarish quvvati yuqoriroq, mukammalroq asbob-uskunalarining paydo bo‘lishi bilan bog‘liq. Yangi texnika va texnologiya hozirda 4-6 yil va undan qisqaroq (masalan, AKT sohasida) muddatda paydo bo‘layotganligi uchun iqtisodiy tebranish davomiyligi qisqarib bormoqda. Bundan tashqari, ko‘pgina iqtisodchilar iqtisodiy tebranish

davomiyligini uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar iste'molchilar tomonidan keng miqyosda, har 2-3 yil muddatda (ayniqsa rivojlangan davlatlarda) yangilanishi bilan bog'laydilar.

Hozirda iqtisodiyotda iqtisodiy tebranish fazalari davomiyligi va tebranishlar amplitudasi turli xil bo'layotganini kuzatish mumkin. Bu masalan, birinchi navbatda oqibatlari hali-hanuz davom etayotgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi va turli mamlakatlar iqtisodiyotlarining o'ziga xos xususiyatlari: davlat aralashuvi darajasi, iqtisodiyotni tartibga solish xarakteri, xizmat sohasining ulushi va rivojlanish darajasi (noishlab chiqarish sohasining), ilmiy-texnik inqilobning rivojlanish sharoitlari bilan bog'liq.

Davriy tebranishlarni nodavriy tebranishlardan ajrata bilish lozim. Iqtisodiy tebranishlar yuz berayotgan sharoitda iqtisodiyotdagi barcha makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishi kuzatiladi va bunday davriy o'zgarish iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga ta'sir ko'rsatadi. Nodavriy tebranishlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ishi mavsumiy xarakterga ega ba'zi sohalardagina iqtisodiy faollikning o'zgarishi (masalan, kuzda hosil terimi vaqtida qishloq ho'jaligida, bahor va yozda qurilishda);

- faqat ba'zi sohalarda iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishi (masalan, bayram oldi chakana savdo hajmlarining keskin o'sishi va ushbu sohalarda iqtisodiy faollikning oshishi).

Umuman olganda, iqtisodiyot har doim ham bir tekisda trend bo'yicha rivojlana olmaydi. Yuqorida aytib o'tilgan sabablar ta'sirida iqtisodiyot o'z izidan chiqib ketsa, bu albatta ishlab chiqarish hajmining kamayishi yoki ortib ketishi, yuqori bandlik darajasi va ishsizlik, inflyatsiya yoki deflyatsiya, iqtisodiy o'sish yoki pasayish kabi holatlarga olib kelishi mumkin.

Aholining asosiy kategoriyalari. Makroiqtisodiy beqarorlik vaziyati yuzaga kelib, iqtisodiy rivojlanish pasayish tomon o'zgarganda, iqtisodiy resurslardan to'liq foydalanmaslik oqibatida ishsizlik muammosi yuzaga kelishi mumkin. Ishsizlarni aniqlash uchun eng avvalo aholining asosiy toifalarini ko'rib chiqish lozim bo'ladi.

Mamlakat aholisi (population – POP) makroiqtisodiy nuqtai nazardan ikki toifaga ajratiladi (3.1):

- ishchi kuchi tarkibiga kiritiladigan aholi (labour force - L);
- ishchi kuchi tarkibiga kiritilmaydigan aholi (non-labour force - NL)

$$POP = L + NL \quad (3.1)$$

Ishchi kuchi tarkibiga kiritilmaydigan aholi (non-labour force - **NL**) tarkibiga ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashmaydigan va ish qidirishga intilmayotgan kishilar kiritiladi. Ya'ni ushbu toifaga aholining quyidagi guruhlari kiritiladi: *16 yoshga to'lmaganlar; ahlok tuzatish koloniyalarida o'z muddatlarini o'tayotgan shaxslar; ruhiy kasallik bo'yicha davolash muassasalarida bo'lgan shaxslar va invalidlar* (ushbu guruhga tegishli kishilar «institutSIONal aholi» deb ataladi, chunki ular davlat qaramog'idagi shaxslar hisoblanadi). Bulardan tashqari, ishchi kuchi tarkibiga kiritilmaydigan aholiga ishlashi mumkin bo'lgan, ammo ba'zi sabablarga ko'ra, hozirda ishlay olmaydigan va umuman ish qidirmayotgan kishilar kiradi: *talaba yoshlar* (chunki ular o'quv yurtlarda o'qishlari lozim); *nafaqaga chiqqan kishilar* (ular o'z umrlari davomida ishlab bo'lganlar); *uy bekalari* (ular kuni bilan mehnat qiladilar, ammo ular jamoaga tegishli ishlab chiqarishda qatnashmaydilar va o'z mehnatlari uchun haq olmaydilar); *daydilar* (chunki umuman ishlashni xohlamaydilar); *ish qidirishni to'xtatib qo'ygan shaxslar* (hozirga qadar ish qidirib yurgan shaxslar, ammo ish topmaganlari sababli uni topishdan umidsizlikka tushib, ishchi kuchi tarkibidan chiqib ketganlar).

Ishchi kuchi tarkibiga kiritiladigan aholi toifasi («labour force»)ga ishlay oladigan, ishlashni xohlovchi va ishni faol qidiruvchi kishilar kiritiladi. Ya'ni ular jamoa ishlab chiqarishda band bo'lgan yoki hozirda ish joyiga ega bo'lmagan, ammo ish qidirishga mavjud imkoniyatlarini safarbar etayotgan shaxslardir. Shunday qilib, umumiy ishchi kuchi ikki kismdan iborat bo'ladi:

- *band bo'lganlar* (employed - **E**) – ya'ni ish joyiga ega bo'lganlar, bunda ular to'lik yoki to'liq bo'lmagan ish kuni yoki ish haftasiga ega yoki ega emasliklari ahamiyatga ega emas. Bundan tashqari kishilar ba'zi sabablarga ko'ra ishlamasalarda, ammo ish bilan band hisoblanadilar: a) qonuniy ta'til vaktida; b) kasalliklari tufayli ishga chiqa olmasalar; v) namoyishlarda ishtirok etayotgan bo'lsalar va g) yomon ob-havo sharoitida yoki favqulotda yuz bergan hodisa tufayli ishga chiqa olmasalar;

- *ishsizlar* (unemployed - **U**) – ya'ni ish joyiga ega bo'lmaganlar, ammo uni faol qidirayotgan shaxslar. Ishsizlarni ishchi kuchi tarkibiga kiritilmaydigan kishilardan eng asosiy farqi – ularning faol ish qidirishlarida hisoblanadi.

Shunday qilib, ishchi kuchining umumiy soni quyidagicha aniqlanadi:

$$L = E + U \quad (3.2)$$

bunda,

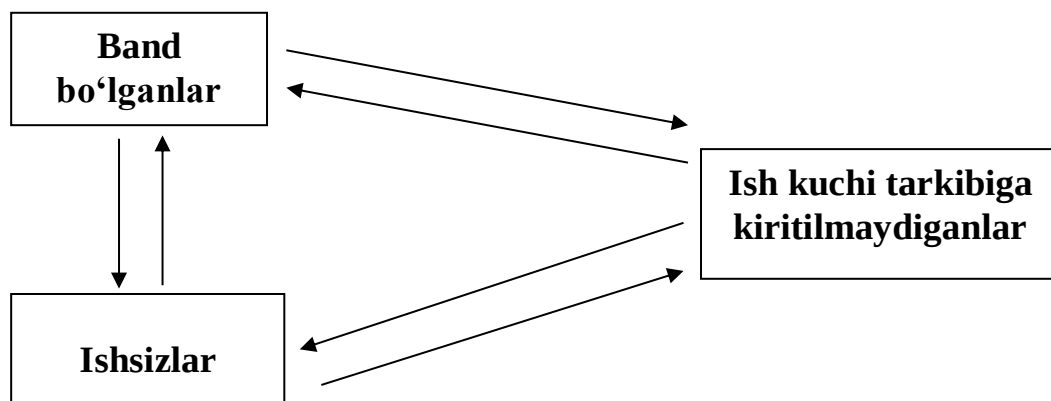
L - umumiy ishchi kuchi soni;

E - band bo'lganlar soni;

U – ishsizlar soni.

Harbiy xizmatni o'tayotgan harbiylar rasmiy ravishda band bo'lsalarda ishsizlik darajasini hisoblashda hisobga olinmaydilar, chunki ishsizlik faqatgina iqtisodiyotning fuqarolik sektoriga tegishli hisoblanadi).

Aholining “band bo'lganlar”, “ishsizlar” va “ish kuchi tarkibiga kiritilmaydiganlar” toifalari o'rtasida doimiy ravishda aloqa mavjud bo'lib, ularga o'zaro bir-biri bilan o'rin almashish jarayonlari xosdir (3.3-rasm).

3.3-rasm. Aholining turli toifalari o'rtasida o'zaro aloqadorlik

Band bo'lganlarning bir qismi vaqti kelib o'z ish joylarini yo'qotishlari va ishsizlar qatoriga kirishlari yoki aksincha, ishsiz bo'lib yurganlar ish o'rinlariga ega bo'lib qolishlari mumkin. Iqtisodiyotning jamiyatga tegishli sektorida ishlayotgan ba'zi bir kishilar uni tark etishlari (masalan, nafaqaga chiqishlari yoki uy bekasi bo'lib qolishlari), bir qator ishsizlar esa ish topishdan umidlarini uzib ishchi kuchi tarkibidan umuman chiqib ketishlari va ularning qatorini to'ldirishlari mumkin. Bundan tashqari, jamiyatning ishlab chiqarish sektorida band bo'lmaganlar bir kun kelib faol ish qidiruvchilarga aylanishlari (uy bekalari, o'quv yurtlarini bitirgan yoshlar, o'zini o'nglab olgan daydilar)

ham tabiiy holdir. Odatda barqaror rivojlanayotgan iqtisodiyotda ish joylarini yo‘qotganlar soni ish o‘rinlarini faol qidirayotganlar soniga teng bo‘ladi.

Ishsizlikni belgilab beradigan asosiy ko‘rsatkich bu – ishsizlik darajasi hisoblanadi. Ishsizlik darajasi (rate of unemployment - u) ishsizlar sonini umumiy ishchi kuchi soni (band bo‘lganlar va ishsizlar soni yig‘indisi)ga nisbati bilan aniqlanib, foizlarda ifodalanadi:

$$u = \frac{U}{L} \cdot 100\% \quad \text{yoki} \quad u = \frac{U}{E + U} \cdot 100\% \quad (3.3)$$

bunda,

u – ishsizlik darajasi;

U - ishsizlar soni;

L - umumiy ishchi kuchi soni;

E – band bōlganlar soni.

Umuman olganda, ishsizlik barcha mamakatlar uchun salbiy ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlariga olib keluvchi jiddiy makroiqtisodiy muammo hisoblanadi. Shuning uchun turli mamlakatlar ishsizlik darajasini uning tabiiy darajadan yuqori darajada bo‘lmasligining yo‘llarini izlash maqsadida turli davrlarda chora-tadbirlar dasturlarini ishlab chiqadilar. Masalan, 2007 yilda boshlangan va hozirda ham salbiy oqibatlari davom etayotgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi keltirib chiqarayotgan ishsizlik muammosini hal etishga doir vazifalarni hal etishda turli mamlakatlar o‘z chora-tadbirlar dasturlarini ishlab chiqmoqdalar.

3.2. Ishsizlikning kelib chiqish sabablari va uning asosiy turlari

Odatda ishsizlik kelib chiqishining asosiy uchta sababi keltiriladi:

- 1) ish yo‘qotish (ishdan bo‘shatilishi tufayli);
- 2) ish joyidan ixtiyoriy ravishda ketish;
- 3) mehnat bozoriga birinchi marotaba murojaat etish.

Ishsizlikning asosan uch turi mavjud bo‘lib ularga: friktsion, strukturaviy va davriy ishsizlik kiritiladi.

Friktsion ishsizlik (“friktsiya” so‘zidan olingan bo‘lib, ishqalanish ma’nosini anglatadi) deganda ish qidirish bilan bog‘liq ishsizlikni tushunmoq darkor. Ish qidirish juda ko‘p vaqt va harakatni talab etgani

sababli, kishilar ma'lum vaqt ishsiz bo'lib yuradilar. Friksion ishsizlikning asosiy xususiyati shundaki, ish joyini ma'lum bir kasbiy tayyorgarlik va malakaga ega bo'lgan tayyor mutaxassislar izlaydilar. Shuning uchun bunday turdagi ishsizlikning asosiy sababi ish o'rinlari haqidagi ma'lumotning yetarli darajada mavjud emasligi hisoblanadi, ya'ni bugun ish o'rnini yo'qotgan kishi odatda ertasiga uni topish imkoniyatiga ega bo'lmay qoladi.

Friksion turdagi ishsizlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) rahbariyat buyrug'iga asosan ishdan bo'shatilganlar;
- 2) o'z xohishi bilan ishdan bo'shaganlar;
- 3) ilgari ish joylariga qayta qabul qilinishlarini kutayotganlar;
- 4) ish topgan, ammo hali ishga kirishmaganlar;
- 5) mavsumiy ishchilar (mavsumiy ish bo'lmaganda);
- 6) mehnat bozoriga endigina kelib qo'shilgan kasbiy tayyorgarlik va malakasi bo'lmagan kishilar.

Tarkibiy ishsizlik iqtisodiyotda ruy berayotgan tarkibiy o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Bunday o'zgarishlar esa o'z navbatida: a) turli tarmoqlar mahsulotlariga bo'lgan talabdagi tarkibiy o'zgarishlarga va b) ilmiy-texnik taraqqiyot bilan bog'liq iqtisodiyot tarmoqlarining tarkibiy o'zgarishlariga bog'liqdir. Talabning tarkibi doimo o'zgarib borishi sababli, ba'zi tarmoqlarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga talab ortib boradi, bu esa o'z navbatida ularda ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshishiga olib keladi. Ba'zi tarmoqlar mahsulotlariga esa aksincha, talab kamayib, bandlikning qisqarishi ishchilarni ishdan bo'shatish va ishsizlar soni ortishiga sabab bo'ladi. Vaqti kelib ishlab chiqarishning tarmoqlar bo'yicha tarkibiy o'zgarishlari ham tabiiy holda o'zgaradi: ba'zi bir tarmoqlar eskiradi va yo'qolib boradi, masalan, paravozlar, faytunlar, kerosin lampalar va oq-qora televizorlar ishlab chiqarish, ular o'rniga boshqalari masalan, shaxsiy kompyuterlar, rangli televizorlar, mobil aloqa telefonlari va boshqalar. Masalan, O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgach, iqtisodiyotning ko'pgina tarmoqlarida chuqur tarkibiy o'zgarishlar yuz berganligi sababli, ko'pgina kishilar ilgari kasb-hunar, mutaxassisliklaridan voz kechib, boshqa sohada ish o'rinlariga ega bo'lish uchun kasbiy malakalarini, mutaxassisliklarini o'zgartirishga majbur bo'ldilar.

Tarkibiy ishsizlikning asosiy sababi – ishchi kuchi tarkibining ish joylari tarkibiga mos kelmasligidadir. Bu degani ma'lum kasb va malakaga ega bo'lgan kishilar zamonaviy talab va zamonaviy tarmok tarkibiy o'zgarishlarga javob bera olmasliklari va shu sababli ishdan

bo'shab ish topa olmasliklari hisoblanadi. Bundan tashqari, endigina o'quv yurtlarini tugatib mehnat bozoriga qo'shilgan yoshlar bitirgan mutaxassisliklari buyicha iqtisodiyotga bugungi «keraksiz» deb topilsalar, bundaylar ham tarkibiy ishsizlarga aylanadilar. Shuning uchun o'quv yurtlari kelajak mutaxassislarini tayyorlashda bu masalaga alohida e'tiborlarini qaratishlari lozim bo'ladi.

Tarkibiy ishsizlik friktsion ishsizlikdan uzoqroq davom etishi va ko'proq harajat talab etishi bilan farq qiladi, chunki yangi tarmoqlarda maxsus tayyorgarliksiz ishlash mumkin emas.

Ammo aytish joizki, yuqorida keltirilgan friktsion va tarkibiy ishsizlik turlarining mavjud bo'lishi tabiiy jarayon hisoblanadi (ya'ni jamiyat rivoji va ishchi kuchining doimiy ravishda harakatlanishi bilan bog'liqdir). Bu jarayon ayniqsa, iqtisodiyoti yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar uchun ham xos hisoblanadi, chunki ilmiy-texnik taraqqiyot tufayli turli tarmoqlar mahsulotlariga talab tarkibi doimo ravishda o'zgarib turadi, shu sababdan iqtisodiyotda hozirda va bundan keyin ham tarkibiy siljishlar ro'y beradi va bunday o'zgarishlar tarkibiy ishsizlikni keltirib chiqaradi. Iqtisodiyotda friktsion i tarkibiy ishsizlik mavjud bo'lgan sharoitda ham ishchi kuchlarining to'liq bandligi ta'minlanadi, bunda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi uning potentsial hajmiga teng bo'ladi.

Ishsizlikning tabiiy darajasi (natural rate of unemployment – u^*) – bu ishchi kuchlarining to'liq bandligi (full-employment) ta'minlangandagi darajasi bo'lib, ulardan samarali va ratsional foydalanilayotganlikni bildiradi. Bu degani, barcha ishlashni xohlovchilar ish topish imkoniyatiga ega bo'ladilar va ish bilan ta'minlanadilar. Shuning uchun ishsizlikning tabiiy darajasini *to'liq bandlik (full-employment rate of unemployment) sharoitidagi ishsizlik darajasi* deyilar va tabiiy ishsizlik darajasiga mos keluvchi ishlab chiqarish hajmini esa *tabiiy ishlab chiqarish* hajmi (natural output) deb ataydilar. Iqtisodiyotda to'liq bandlik sharoitida faqatgina friktsion i strukturaviy ishsizlik mavjud ekan, u holda tabiiy ishsizlik ularning yig'indisidan iborat bo'ladi:

$$u^* = u_{\text{фрикц}} + u_{\text{структ}} = \frac{(U_{\text{фрикц}} + U_{\text{структ}})}{L} \cdot 100\% \quad (3.4.)$$

bunda,

u^* – ishsizlik darajasi;

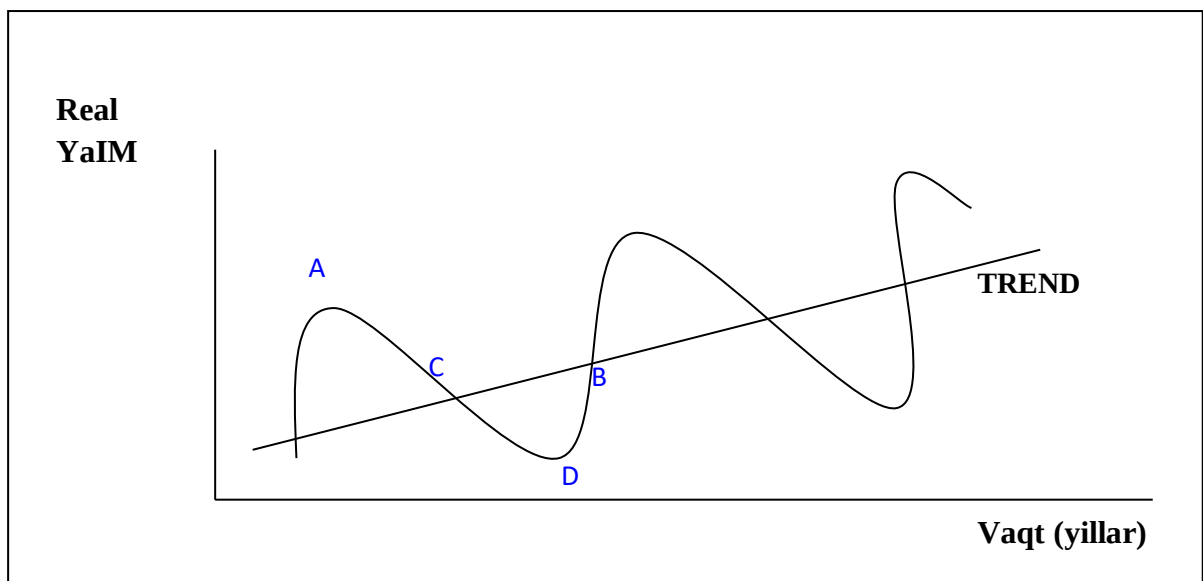
U_{frik} – friksion ishsizlik turidagi ishsizlar soni;

U_{strukt} - tarkibiy (strukturaviy) ishsizlik turidagi ishsizlar soni;

L - umumiy ishchi kuchi soni.

Ishsizlikning tabiiy darajasi ko'rsatkichi zamonaviy ba'zi tushuntirishlarda *inflyatsiya darajasini tezlashtirmaydigan ishsizlik darajasi* deb ham yuritiladi (NAIRU, ya'ni non – accelerating inflation rate of unemployment). Buni tushuntirish uchun iqtisodiy o'sish va davriylik grafigidan foydalanamiz.

3.4-rasmda keltirilgan chizmada trendning har bir nuqtasi potentsial YaIM darajasini yoki resurslarning to'liq bandligini anglatadi (V va S nuqtalar). Sinusoidadagi, ya'ni iqtisodiy siklni tasvirlovchi har bir nuqta (A va D nuqtalar) esa haqiqiy YaIM hajmini bildiradi.

3.4-rasm. Davriy tebranishda ishsizlik va inflyatsiya

Agar haqiqiy YaIM hajmi potentsialdan yuqori bo'lsa (A nuqta), ishsizlikning haqiqiy darajasi tabiiy darajadan past bo'ladi, yalpi talab yalpi ishlab chiqarish hajmidan yuqori bo'ladi va bu holat yuqori darajadagi bandlikka olib keladi. V nuqtadan A nuqtaga o'tilganda narxlar darajasi ortib boradi, ya'ni inflyatsiya jarayoni tezlashadi. Iqtisodiyot potentsial ishlab chiqarish darajada (to'liq bandlik sharoitida), ya'ni tabiiy ishsizlik sharoitida bo'lganda inflyatsiya jarayoni tezlashmaydi.

Ishsizlikning tabiiy darajasi kattaligi vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi. Masalan, 60-yillarda uning darajasi ishchi kuchlarining 4%ini tashkil etgan bo'lsa, hozirgi vaqtda 6% - 7%ni tashkil etmoqda. Tabiiy ishsizlik darajasi ortishining asosiy sababi ish qidirish bilan bog'liq vaqtning uzayishi hisoblanadi. Bu esa o'z o'rnida quyidagilar bilan izohlanadi:

- 1) ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lovlarining ortishi;
- 2) ishsizlik bo'yicha nafaqa to'lovi vaqtining uzayganligi;
- 3) ishchi kuchi tarkibida ayollar ulushining ortishi;
- 4) mehnat bozorida yoshlar ulushining ortishi.

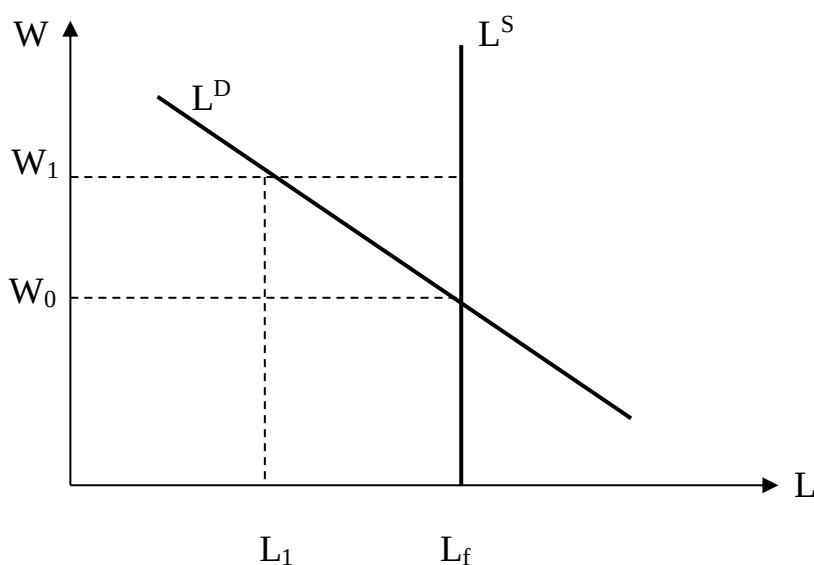
Haqiqiy ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ortib ketish jarayoni kuzatilsa, u holda iqtisodiyotda pasayish, ya'ni *retsessiya* holati yuz beradi. Retsessiya sababli yuzaga kelgan ishsizlik **davriy ishsizlik** deyiladi. Grafikda bunday turdagi ishsizlikning yuzaga kelishi D nuqtaga to'g'ri keladi, bunda haqiqiy YaIM o'zining potentsial darajasidan past bo'ladi. Bunday holatda iqtisodiyot o'z resurslarini to'liq ishlatmaydi, ya'ni haqiqiy ishsizlik darajasi tabiiy darajadan yuqori bo'ladi. Zamonaviy sharoitlarda davriy ishsizlikning mavjudligi yalpi harajatlarning yetishmasligi, ya'ni yalpi talabning qisqarishi, hamda yalpi taklifning kamayishi bilan bog'liqdir.

Ixtiyoriy va majburiy ishsizlik. Ishsizlikni turli xil iqtisodiy yo'nalish vakilari o'z makromodelarida turlicha talqin qiladilar. Masalan klassik model vakilarining fikricha, ishsizlik ishchilarning ma'lum bir ish haqi darajasida ishlashni xohlamasliklari tufayli yuzaga keladi. Shuning uchun, ya'ni ishchilar o'z xohishlari bo'yicha ishlashdan voz kechar ekanlar, demak klassik modelda ishsizlik ixtiyoriy xarakterga ega bo'ladi. Zamonaviy sharoitlarda klassiklarning tarafdorlari bo'lgan neoklassik yo'nalish vakillari ham aynan shu sababga ko'ra ixtiyoriy ishsizlikni mavjud deb hisoblaydilar va uni friksion ishsizlikka kiritadilar. Tabiiy ishsizlik darajasida mehnat bozorida muvozanat (mehnatga bo'lgan talab uning taklifiga teng bo'lgandagi vaziyat) ta'minlanadi, ya'ni muvozanat ish haqi stavkasida ishlashni xohlovchi kishilar erta yoki kech ish topadilar va bu jarayon har qanday iqtisodiyot uchun xosdir.

Ammo klassiklardan farqli ravishda neoklassik yo'nalish vakillari ishsizlikning bir qismi majburiy xarakterga ega ekanligini tan oladilar va bunday ishsizlikni *kutish bilan bog'liq bo'lgan ishsizlik* (wait unemployment) deb ataydilar. Kutish bilan bog'liq bo'lgan ishsizlikning kelib chiqish sababi mehnat bozorida muvozanatning buzilishi, ya'ni real

ish haqi stavkasining muvozanat darajadan yuqori belgilanishida deb tushuntiriladi (3.5-rasm).

(W_0) ga teng bo'lgan ish haqi stavkasida mehnat bozori ishchi kuchining to'liq bandligi darajasida (L_f) muvozanat holatida bo'ladi. Ammo ish haqi darajasi (W_1)da o'rnatilsa, u holda taklif (L_f) mehnatga bo'lgan talabdan ortiq bo'ladi va faqatgina L_1 ga teng bo'lgan ishchi kuchi ishga yollanadi. L_1 va L_f orasidagi farq kutish bilan bog'liq ishsizlikni tashkil etadi va bunday ishsizlik ish haqi darajasi yana muvozanatga kelganda, ya'ni (W_0) ga teng bo'lganda bartaraf etiladi.

3.5-rasm. Kutish bilan bog'liq ishsizlik (neoklassik nazariya)

bunda,

W – ish haqi stavkasi;

L_f - to'liq bandlik darajasidagi ishchi kuchi soni;

L_1 - taklif mehnatga bo'lgan talabdan ortiq b'ylgandagi ishchi kuchi soni;

L^D – mehnatga b'ylgan talab;

L^S – mehnat taklifi.

Ishsizlik oqibatlari. Davriy ishsizlikning mavjud bo'lishi jiddiy makroiqtisodiy muammo bo'lib, makroiqtisodiy beqarorlikni va mavjud resurslar to'liq bandlik sharoitida ishlatilmayotganligining yorqin ifodasi hisoblanadi.

Ishsizlikning iqtisodiy va noiqtisodiy oqibatlari mavjud bo'lib, ular individual va umumjamiyat darajalarda namoyon bo'ladi. Ishsizlikning noiqtisodiy oqibatlari – bu ish yo'qotishning psixologik, ijtimoiy va siyosiy oqibatlari.

Individual darajadagi ishsizlikning noiqtisodiy oqibatlari deganda shuni tushunmok lozimki, agarda kishi uzoq vaqt davomida ish topa olmasa, u holda bu holat uni psixologik stressga, asab, yurak va qon-tomir tizimi kasalliklariga, oilasining buzilishiga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari barqaror daromad manbaini yo'qotish kishini jinoyatchi bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin.

Umumjamiyat darajasida esa ishsizlikning noiqtisodiy oqibatlari bu birinchi navbatda ijtimoiy va siyosiy beqarorlikda namoyon bo'lishidir. Ishsizlikning ijtimoiy oqibatlari – bu mamlakatda kasallik, o'lim va jinoyatchilik darajasining yuqori bo'lishida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, ishsizlik tufayli jamiyatning ta'lim, kasbiy va malakaviy tayyorgarlik bo'yicha sarf - harajatlari qaytib qoplanmaydi, chunki kishilar o'z bilim va kasbiy malakalarini endilikda amalda qo'llash imkoniyatidan mahrum bo'ladilar.

Individual darajada ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari kishining o'z daromadidan mahrum bo'lishida, o'z kasbiy malakasini yo'qotishida (ayniqsa zamonaviy kasblarni egallagan shaxslar uchun) namoyon bo'ladi.

*Ishsizlikning umumjamiyat darajadagi iqtisodiy oqibatlari*ga YaIMning potentsial darajada ishlab chiqarilmasligida namoyon bo'ladi. Davriy ishsizlikning mavjudligi (haqiqiy ishsizlik darajasi tabiiy ishsizlikdan yuqori bo'lgan vaziyat) resurslar to'liq ishlatilmayotganligini bildiradi. Shuning uchun bunday sharoitda haqiqiy YaIM potentsial YaIMdan kam bo'ladi. Haqiqiy YaIMning potentsial YaIMdan ortda qolishi (uzilishi) quyidagicha hisoblanadi (3.5):

$$GDP = \frac{Y - Y^*}{Y^*} \cdot 100\% \quad (3.5)$$

bunda,

Y– haqiqiy YaIM;

Y* - potentsial YaIM.

60-yillardagi AQSh prezidenti Kennedining maslahatchisi, iqtisodchi olim Artur Ouken (A.Okun) bir necha o'n yillik statistik ma'lumotlar asosida ishlab chiqarish hajmining ortda qolishi va davriy ishsizlik o'rtasidagi empirik bog'liqlikni o'rgandi va iqtisodiy adabiyotlarda "Ouken konuni" deb nom olgan qonuniyatni yaratdi (3.6).

$$\frac{Y - Y^*}{Y^*} = -\beta(u - u^*) \quad (3.6)$$

Tenglamaning chap qismida YaIMning uzilish formulasi yozilgan.

Tenglamaning o'ng qismida:

u – ishsizlikning haqiqiy darajasi;

u^* - ishsizlikning tabiiy darajasi;

$(u - u^*)$ – davriy ishsizlik darajasi;

β - *Ouken koeffitsienti* ($\beta > 0$).

Ushbu koeffitsient agarda ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan 1%ga ortgan sharoitda, haqiqiy YaIM potentsial YaIMga nisbatan necha foizga kamayganini ko'rsatadi. AQSh iqtisodiyoti uchun ushbu koeffitsient o'sha yillarda A.Ouken hisobi bo'yicha 2.5-3%ni tashkil etgan. Boshqa davlatlar uchun turli davrlarda bu ko'rsatkich turlicha bo'lishi mumkin. Tenglamaning o'ng tarafidagi «manfiy» ishora haqiqiy YaIM va davriy ishsizlik darajasi o'rtasida teskari boqliqlikni bildiradi, ya'ni ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, haqiqiy YaIM hajmi potentsial YaIMga nisbatan shunchalik kam bo'ladi.

O'zbekistonda ishsizlikni bartaraf etishning davlat siyosati.

Ishsizlik jiddiy makroiqtisodiy muammolardan biri bo'lganligi va makroiqtisodiy beqarorlikni keltirib chiqarganligi sababli davlat ishsizlikni bartaraf etish uchun muhim chora-tadbirlar ishlab chiqadi. Ishsizlikning kelib chiqish sabablari turlicha bo'lganligi uchun, har qaysi davlat uning har bir turi uchun alohida chora-tadbirlar ishlab chiqishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ishsizlikning barcha turlari uchun umumiy bo'lgan chora-tadbirlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ishsizlik bo'yicha nafaqalar to'lash;
- bandikni ta'minlovchi xizmatni tashkil etish (ishga joylashtirish bo'yicha tashkilot).

Friktsion ishsizlik bilan kurashishning maxsus chora-tadbirlariga quyidagilar kiradi:

- bo'sh ish joylari bo'yicha ma'lumotlarni to'plash va ularni taqdim etish tizimini takomillashtirish (faqatgina ushbu shaharda emas, balki mamlakatning boshqa shahar va joylarida);
- ushbu maqsad uchun maxsus xizmat tashkil etish.

Tarkibiy ishsizlik uchun esa quyidagi chora-tadbirlar maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- kasb-hunar bo'yicha qayta tayyorlaydigan davlat xizmati va

muassasalarini tashkil etish;

- shu turdagi xususiy xizmatlarga yordam ko'rsatish.

Davriy ishsizlik bilan kurashishning asosiy vositalariga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarishning keskin pasayib ketishi va ishsizlikning yoppasiga ko'payib ketishini oldini olishga yo'naltirilgan antisiklik (aksildavriy, barqarorlashtirish) siyosatini o'tkazish;
- iqtisodiyotning davlat sektorida qo'shimcha ish joylarini tashkil etish.

Aholi bandligini ta'minlash jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi. O'zbekistonda mustakillik yillarida aholini ish bilan ta'minlashni yanada yaxshilashning eng muhim yo'nalishi sifatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, xizmat ko'rsatish va kasanachilik sohalarini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishni rag'batlantirish, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etayotganligini shu o'rinda aytib o'tish joiz.

Bugungi kunda mamlakatimizda aholini ish bilan ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan tarkibiy o'zgarishlar quyidagilardan iborat:

1. Aholining ish bilan bandligi tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish hamda ishsiz aholini yangi, mehnat bozorida raqobatdosh kasb-hunarlariga o'rgatish.

2. Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash, ayniqsa tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiya masalalariga e'tiborni kuchaytirish. Bu yangi ish o'rinlari yaratish bilan bir qatorda ichki va tashqi iste'molga mo'ljallangan yangi mahsulotlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni ham ko'zda tutadi.

3. Ish bilan bandlikka ko'maklashuvchi markazlar faoliyatini takomillashtirish, bunda eng avvalo ushbu markazlar tuzilmasini maqbullashtirish, global inqiroz sharoitida ustuvor chora-tadbirlarni belgilab olish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish vazifalaridan kelib chiqqan holda, aholini ish bilan ta'minlash uchun ajratilayotgan moliyaviy mablag'larni oqilona taqsimlash chora-tadbirlarini amalga oshirishni talab etadi.

Yangi ish o'rinlarini tashkil etish, iqtisodiyot tarmoqlari tarkibini diversifikatsiya qilish, malakali mutaxassislar tayyorlash va shuningdek, 12 yillik majburiy ta'lim tizimiga o'tish borasida ko'rilgan chora-tadbirlar aholining bandlik darajasini yanada oshirish imkonini berdi.

O'zbekistonda davlat ish bilan ta'minlashga muhtoj bo'lgan aholiga quyidagilarni kafolatlaydi:

- ishsizlik nafaqasini to'lash;
- mehnat organlarining yo'llanmasi bo'yicha kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash yoki malaka oshirish davrida stipendiya to'lanishi hamda shu davrni umumiy mehnat stajiga qo'shish;
- ishsiz shaxsga qaramog'idagilarini hisobga olgan holda, moddiy yordam berish;
- haq to'lanadigan jamoat ishlarida qatnashish imkoniyati;
- mehnat organlarining taklifiga binoan ishlash uchun ixtiyoriy ravishda boshqa yerga ko'chish bilan bog'liq xarajatlarini qoplash.

Oxirgi yillarda respublikada ish bilan ta'minlanishga muhtoj bo'lgan aholiga ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatining ortishi ishsizlik darajasining kamayishini ta'minladi.

Shunday qilib, respublikada ish izlab mehnat muassasalariga murojaat qilganlar, ish bilan ta'minlanganlar soni yildan-yilga oshib, ishsizlar soni va darajasi pasayib borishi kuzatildi. Buning asosiy sababi:

- iqtisodiy faol aholi va ish bilan band aholining o'sib borishi;
- mehnat resurslarining yuqori sur'atlarda o'sishi, mehnat muassasalari xizmatlarining yaxshilanishi va ularga ish izlab murojaat qilayotganlar sonining oshishi;
- mehnat muassasalari taklif etayotgan ko'plab bo'sh ish o'rinlarining mavjudligi, fuqarolarni ishga joylashtirish faoliyatining yaxshilanishi va buning natijasida ish izlab murojaat qilganlar aksariyat qismining ish bilan ta'minlanishi.

Bozor munosabatlari sharoitida ishsiz shaxslarni kasbga tayyorlash va qayta tayyorlash, ularning malakasini oshirish – to'la va samarali ish bilan ta'minlashga ko'maklashuvchi eng muhim omillardan biri bo'lib, unga aholini ijtimoiy himoya qilish choralarining bir turi sifatida qaraladi.

Respublikada ishga joylashishga muhtoj aholini bir martalik ishga jalb qilish ishlari ham yildan-yilga takomillashib bormoqda. Bu faoliyatning mohiyati shundaki, o'z mehnat layoqatini qisqa muddatli (to'liq bir ish kunida yoki to'liqsiz bir ish kunida, ikki yoki undan ortiq, lekin bir oydan kam ish kunida) ishga sarflash istagida bo'lgan fuqarolarga mehnat muassasalari ish beruvchi va yollanma ishchini bir-biri bilan uchrashtirish va kelishib olishlariga ko'maklashmoqda.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bugungi kunda O'zbekistonda mehnat muassasalari tomonidan fuqarolarni ishga joylashtirish bilan

birga, mehnat bozoridagi talab va taklifni muvofiqlashtirish, ishsiz fuqarolarni turli kasblarga tayyorlash, pul to'lanadigan jamoat ishlarini tashkil etish, mehnat yarmarkalari uyushtirish, mehnat bozoridagi talab va taklifni tadqiq qilish, bu bozordagi talabni o'sishiga ko'maklashish, hukumatning mehnat munosabatlaridagi ijtimoiy kafolatlarini amalga oshirish bo'yicha ko'p ishlar qilinmoqda.

3.3. Inflyatsiya. Fillips egri chizig'i

Inflyatsiya va uning ko'rsatkichlari. Inflyatsiya ("inflation") italyancha "inflatio" so'zidan olingan bo'lib, "bo'rtish, ko'tarilish" ma'nosini anglatib, umumiy narxlar darajasining barqaror o'sish tendentsiyasini bildiradi.

Bu ta'rifda quyidagi so'zlar muhim ahamiyatga ega:

1) *barqaror*, bu degani, inflyatsiya – bu uzoq davom etadigan, ya'ni barqaror o'sish tendentsiyasiga ega jarayondir, shuning uchun uni narxlarning qisqa davrdagi sakrashlaridan farqlash lozim;

2) *umumiy narxlar darajasi*, bu degani inflyatsiya iqtisodiyotdagi barcha narxlarning bir maromda o'sishini anglatmaydi. Alohida olingan tovar va xizmatlar narxlari ma'lum bir davrda turlicha o'zgarishi mumkin: oshishi, pasayishi, o'zgarmasligi mumkin. Muhimi, umumiy narxlar indeksi, ya'ni YaIM deflyatorining ortishi yuz beradi.

Inflyatsiyaga qarama-qarshi jarayon deflyatsiya (deflation) hisoblanib, u umumiy narxlar darajasining barqaror pasayish tendentsiyasini anglatadi. Shuningdek dezinflyatsiya (desinflation) tushunchasi ham mavjudki, u inflyatsiya sur'ati yoki boshqacha aytganda inflyatsiya darajasining pasayishini bildiradi.

Inflyatsiyaning asosiy ko'rsatkichi - inflyatsii sur'ati yoki darajasi (rate of inflation - π) hisoblanib, u joriy va oldingi yil narxlar darajasi foizdagi farqining oldingi yil narxlar darajasining foiziga nisbati va 100%ga ko'paytirish orqali aniqlanadi:

$$\pi = \frac{P_t - P_{t-1}}{P_{t-1}} \cdot 100\% \quad (3.7)$$

$$\text{yoki} \quad \pi = \frac{\Delta P}{P_{t-1}} \cdot 100\% \quad \text{yoki} \quad \pi = \left(\frac{P_t}{P_{t-1}} - 1 \right) \cdot 100\%$$

bunda,

π - inflyatsii sur'ati yoki darajasi;

P_t - joriy yildagi umumiy narxlar darajasi (YaIM deflyatori);

P_{t-1} – oldingi yil narxlarining umumiy darajasi (YaIM deflyatori).

Narxlar umumiy darajasining ortishi sababli aholi qo'lidagi pul mablag'larining xarid qobiliyati pasayadi. Pullarning xarid qilish qobiliyati deganda, bir pul birigiga xarid kilinishi mumkin bo'lgan tovar va xizmatlarning umumiy hajmi tushuniladi. Agarda tovar va xizmatlarning narxlari ortib borsa, ushbu pullarga endilikda avvalgi davrga nisbatan kamroq mahsulotlar sotib olish mumkin bo'lib qoladi, ya'ni pullarning xarid qilish qobiliyati birmuncha pasayadi.

Inflyatsiya turlari. O'lchov mezoniga ko'ra, inflyatsiya bir necha turlarga bo'linadi. Agarda o'lchov mezoni inflyatsiya sur'atlari (darajasi) bo'lsa, u holda inflyatsiya quyidagi turlarga ajratiladi: mo'tadil inflyatsiya, sakrab chopuvchi inflyatsiya, yuqori darajadagi inflyatsiya va giperinflyatsiya.

- *Mo'tadil inflyatsiya* yiliga 3-5% (10%gacha) ni tashkil etadi. Bu turdagi inflyatsiya zamonaviy iqtisodiyot uchun normal holat hisoblanib, odatda ishlab chiqarish hajmini oshirishda rag'batlantiruvchi kuch bo'lib ham xizmat qiladi.

- *Sakrab chopuvchi inflyatsiya* ham yiliga foizlarda hisoblanadi, uning sur'atlari esa ikki xonali sonlar orqali ifodalanadi va rivojlangan davlatlar uchun jiddiy iqtisodiy muammo hisoblanadi.

- *Yuqori darajadagi inflyatsiya* oyiga foizlarda o'lchanib, yiliga 200 - 300% va undan ortik foizni tashkil etishi mumkin (inflyatsiya yiliga hisoblanganda «murakkab foiz» formulasidan foydalaniladi), bunday inflyatsiya ko'pgina rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyotini boshdan kechirayotgan mamlakatlarda kuzatiladi.

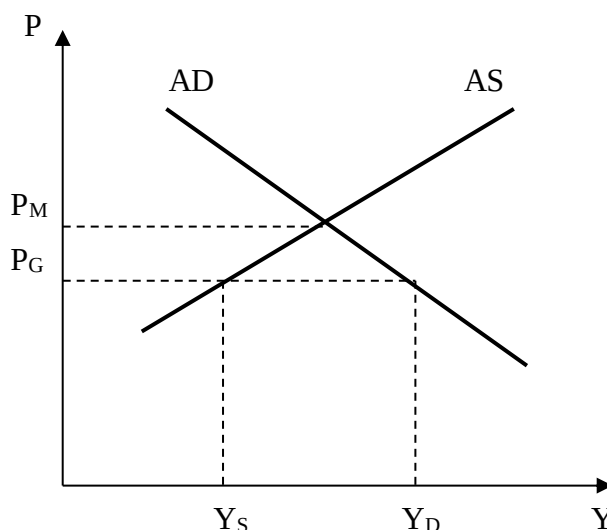
- *Giperinflyatsiya*, haftasiga yoki kuniga foizlarda o'lchanib, uning darajasi oyiga 40-50% yoki yiliga 1000% ni tashkil etadi. Giperinflyatsiyaga klassik misol tariqasida Germaniyada 1922 - 1924 yillardagi (bunda umumiy narxlarning o'sish darajasi sur'atlari yiliga 10^{12} ni tashkil etgan) va Vengriyadagi 1945 –1946 yillardagi (bunda umumiy narxlarning o'sish darajasi sur'atlari yiliga $3.8 \cdot 10^{27}$ marttani, oyiga o'sish 198 marttani tashkil etgan) inflyatsiyani keltirish mumkin.

Agarda o'lchov mezoni inflyatsiyaning paydo bo'lish shakllari bo'lsa, u holda inflyatsiyani: oshkora (ochiq) inflyatsiyaga va bostirilgan (yashirin) inflyatsiyaga ajratish mumkin.

- *Oshkora* (ochiq) *inflyatsiya* umumiy narxlar darajasining ko‘tarilishi bilan kuzatiladi.

- *Bostirilgan* (yashirin) *inflyatsiya* narxlarni davlat tomonidan belgilanganligi oqibatida yuzaga keladi, ya’ni bunda davlat narxlarni erkin ravishda talab va taklifning muvozanati oqibatida o‘rnatiladigan bozor narxlaridan pastroq darajada belgilaydi. Yashirin inflyatsiya shaklining asosiy ko‘rinishi tovarlarning tanqisligi (defitsiti)da namoyon bo‘ladi.

Tanqislik (defitsit) inflyatsiya ko‘rinishining bir shakli bo‘lib xizmat qiladi, chunki inflyatsiyani xarakterlovchi xususiyatlardan biri pullar to‘lov qobiliyatining pasayishi hisoblanadi. Defitsit pullarning to‘lov qobiliyati yo‘qligini, ya’ni kishilar ularga hech narsa xarid qila olmasliklarini anglatadi.

3.6-rasm. Bostirilgan (yashirin) inflyatsiya

bunda,

AD – yalpi talab;

AS – yalpi taklif;

P_M – muvozanatli bozor narxi, bunda yalpi talab yalpi taklifga teng;

P_G – davlat tomonidan o‘rnatilgan narxlar darajasi;

Y^S – yalpi taklif;

Y^D – yalpi talab;

Y^D va Y^S o‘rtasidagi farq – bu tovarlar tanqisligini ifodalovchi kattalik.

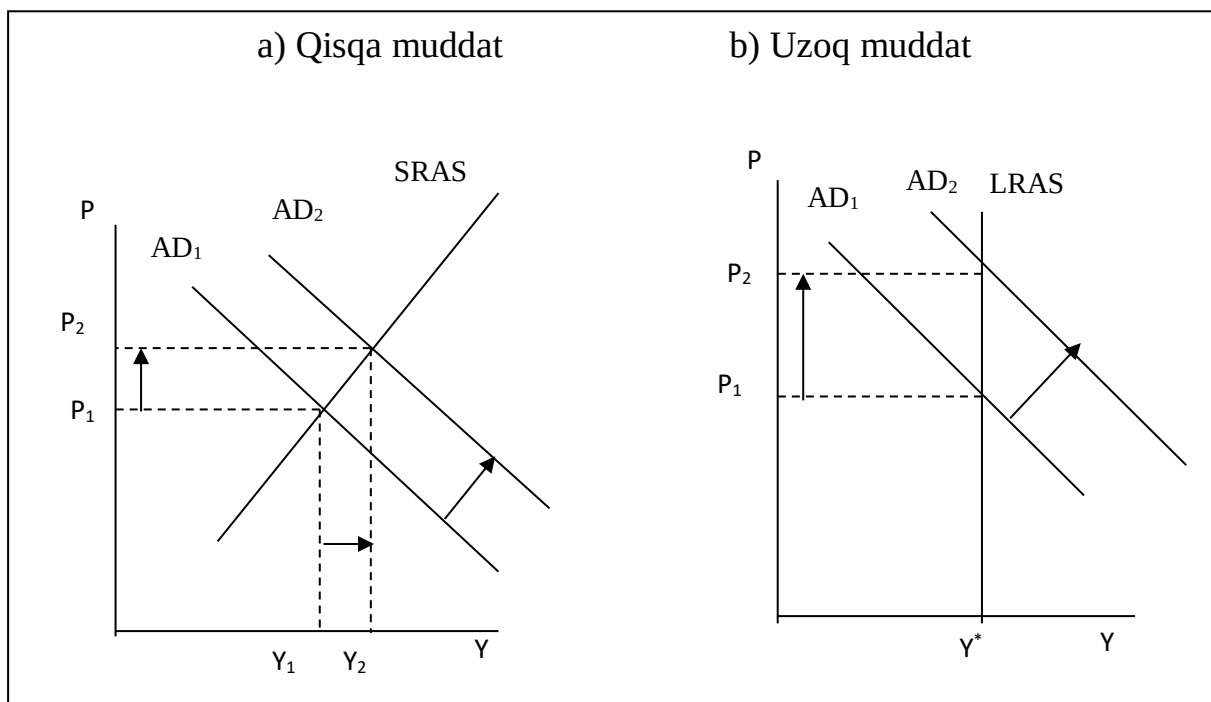
Inflyatsiyaning kelib chiqish sabablari va oqibatlari. Inflyatsiya harajatlari. Odatda inflyatsiyaning ikki asosiy sababi keltirib o‘tiladi:

- 1) *yalpi talabning ortishi;*
- 2) *yalpi taklifning kamayishi.*

Umumiy narxlar darajasining oshishiga olib kelgan sababga ko‘ra inflyatsiyani ikki turga ajratadilar:

- a) talab inflyatsiyasi
- b) harajatlar inflyatsiyasi.

Agarda inflyatsiyaning kelib chiqish sababi yalpi talabning ortishi bo‘lsa, bunday inflyatsiya *talab inflyatsiyasi* (demand-pull inflation) deyiladi. Bunda yalpi talabning oshishi yalpi harajatlar (iste‘mol, investitsiya, davlat xaridi va sof eksport) tarkibidagi istalgan bir yoki bir necha tashkil etuvchining o‘zgarishi yoki pul taklifining ortishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin (3.7-rasm).

3.7-rasm. Talab inflyatsiyasi

bunda,

AD – yalpi talab;

SRAS – qisqa muddatdagi yalpi taklif chizig‘i;

P – umumiy narxlar darajasi;

Y – milliy ishlab chiqarishning real hajmi;

LRAS – uzoq muddatdagi yalpi taklif chizig‘i.

Ko'pgina iqtisodchilar (ayniqsa monetarizm yo'nalishi tarafdorlari) *talab inflyatsiyasining asosiy sababini* pul massasining ko'payishida deb hisoblaydilar va ular bunday xulosaga pullarning miqdoriy nazariyasi tenglamasi (yoki Fisher tenglamasi)ni tahlil qilish orqali keladilar. Monetarizm maktabi asoschisi va yo'l boshchisi, amerikalik iqtisodchi olim, Nobel mukofoti laureati Milton Fridman bu haqda quyidagicha fikr bildiradi: "Inflyatsiya - bu doimo va har joyda sof holatdagi faqatgina pul bilan bog'liq bo'ladigan hodisadir".

Pullarning miqdoriy nazariya tenglamasi:

$$M \cdot V = P \cdot Y, \quad (3.8)$$

bunda,

M (money supply) – nominal pul taklifi (muomaladagi pul massasi);

V (velocity of money) – muomaladagi pul tezligi (uning kattaligi bir yilda o'rtacha bir pul birligi necha marta aylanishini ko'rsatadi yoki masalan, 1 rubl, 1 dollar va boshqalar yoki bir pul birligi yiliga o'rtacha nechta bitimga xizmat qilishini bildiradi)

P (price level) – narxlar darajasi;

Y (yield) – ishlab chiqarishning real hajmi (real YaIM).

Narxlar darajasini real ishlab chiqarish hajmiga ko'paytmasi ($P \times Y$) nominal ishlab chiqarish hajmi (real YaIM)ni beradi. Muomaladagi pullar tezligi odatda o'zgarmas kattalik hisoblanadi, shuning uchun pullar taklifining ortishi, ya'ni tenglama chap qismining ortishi uning o'ng qismining oshishiga olib keladi. Pul hajmining ortishi qisqa muddatda ham (chunki zamonaviy qarashlarga ko'ra yalpi taklif egri chizig'i yuqoriga, ya'ni musbat yo'nalishga ega), uzoq muddatda (yalpi taklif egri chizig'i vertikal yo'nalishga ega) ham narxlar darajasining oshishiga olib keladi. Bunda qisqa muddatda inflyatsiya real ishlab chiqarish hajmining ortishi bilan kuzatilsa, uzoq muddatda real ishlab chiqarish hajmi o'zgarmaydi va o'zining tabiiy (potentsial) hajmiga teng bo'ladi.

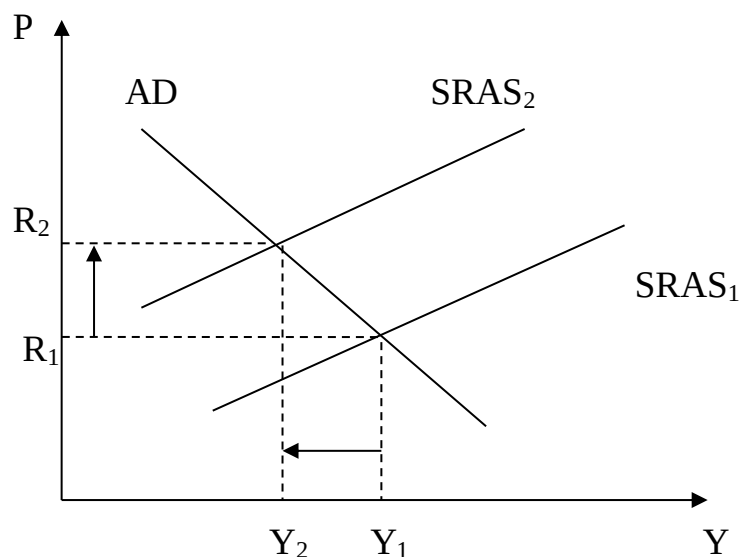
Uzoq muddatda pullarning betarafigi (neytraligi) tamoyili amal qiladi, ya'ni, pul taklifining o'zgarishi real ko'rsatkichlarga (real ishlab chiqarish hajmi kattaligi o'zgarmaydi va Y^* potentsial darajada qoladi) ta'sir ko'rsatmaydi.

Savol tug'ilishi mumkin: nima uchun hukumat (ayniqsa ,rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyotini boshdan kechirayotgan

mamlakatlarda) inflyatsiya jarayonlarining salbiy oqibatlarini bilib turib pul taklifini oshiradilar? Gap shundaki, pul emissiyasi odatda davlat budjeti taqchilligi (defitsiti)ni moliyalashtirish maqsadida amalga oshiriladi va shu sababdan pul massasining ortishi oqibatida inflyatsiya jarayonlari bunday mamlakatlarda jiddiy makroiqtisodiy muammoga aylanadi.

Agar inflyatsiya yalpi taklifning qisqarishi oqibatida yuzaga kelgan bo'lsa (ya'ni harajatlarning ortishi oqibatida yuz bersa), u holda bunday inflyatsiya harajatlar inflyatsiyasi deb ataladi (cost-push inflation). Harajatlar inflyatsiyasi **stagflyatsiya** holatiga olib keladi, ya'ni bu – bir vaqtning o'zida ishlab chiqarishning pasayib ketishi va narxlar darajasining oshishidir (3.8-rasm).

3.8-rasm. Taklif (harajatlar) inflyatsiyasi

bunda,

R – narxlar darajasi;

Y –milliy ishlab chiqarishning real hajmi;

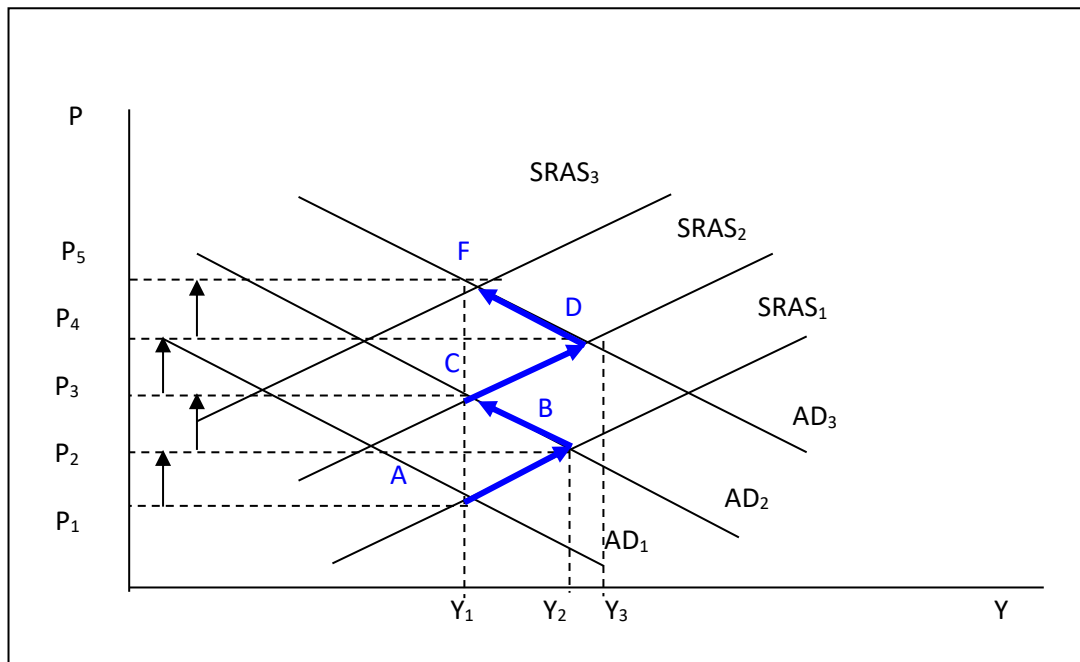
AD – yalpi talab;

SRAS – qisqa muddatda yalpi taklif.

Talab inflyatsiyasi va harajatlar inflyatsiyasining birlashuvi natijasida *inflyatsion spiral* hosil bo'ladi (3.9 - rasm). Faraz qilaylik, markaziy bank pul taklifini ko'paytirdi, bu esa yalpi talabning ortishiga

olib keladi. Yalpi talab egrisi AD_1 o'ngga, ya'ni AD_2 ga siljiydi. Natijada narxlar darajasi R_1 dan R_2 ga ko'tariladi, qisqa muddatda ish haqi stavkasi o'zgarmas bo'lganligi sababli (masalan, W_1), bunday holatda real daromadlar pasayadi (real daromad = nominal daromad/narxlar darajasi, ya'ni narxlar darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, real daromadlar shunchalik past bo'ladi).

Ishchilar ish haqi stavkasi darajasini narxlar darajasiga proporsional ravishda oshirilishini talab qiladilar (masalan, W_2 gacha). Bu o'z navbatida firmalar harajatlarning ortishiga olib keladi va yalpi taklif egrisi - $SRAS_1$ ning chapga va yuqoriga - $SRAS_2$ gacha siljishiga olib keladi. Bunda narxlar darajasi R_3 gacha ko'tariladi. Real daromadlar yana pasayadi ($W_2/P_3 < W_2/P_2$). Ishchilar yana nominal ish haqi darajasini oshirishni talab etadilar. Uning oshirilishini ishchilar avval real ish haqi darajasining oshirilganligi kabi qabul qiladilar va shuning uchun iste'mol harajatlarini oshiradilar. Yalpi harajatlar ortadi, yalpi talab egrisi o'ngga - AD_3 gacha siljiydi, narxlar darajasi esa R_4 gacha ko'tariladi. Bunda firmalar harajatlari o'sadi, va yalpi taklif egrisi chapga va yuqoriga $SRAS_3$ gacha siljiydi, bu esa yana o'z navbatida narxlar darajasining yana R_5 gacha ko'tarilishiga sabab bo'ladi. Real daromadlarning pasayishi yana ishchilarning yuqoriroq ish haqi darajasini talab qilishlariga olib keladi va bu holat yana takror va takror davom etaveradi. Harakat spiral bo'yicha davom etib boraveradi va har bir yuqoridagi o'ram yuqoriroq narxlar darajasiga, ya'ni yuqoriroq inflyatsiya sur'atlariga to'g'ri keladi. (A nuqtadan V nuqtaga, keyin S, undan keyin D, so'ng F nuqtaga va hakovzoga siljiydi). Shuning uchun bu jarayon inflyatsiyali spiral yoki «ish haqi – narxlar» spirali nomini olgan. Narxlar darajasining oshishi ish haqi darajasining ortishiga, ish haqi darajasining ortishi esa narxlar darajasining ortishiga sabab bo'ladi.

3.9-rasm. Inflyatsiyali spiral

bunda,

R – narxlar darajasi; AD – yalpi talab;

Y – milliy ishlab chiqarishning real hajmi;

SRAS – qisqa muddatda yalpi taklif.

Inflyatsiyaning oqibatlari. Inflyatsiya tufayli yuzaga keladigan asosiy muammolarga quyidagilarni keltirish mumkin: 1) *real daromadlarning pasayishi* va 2) pullar xarid qobiliyatining tushib ketishi.

Daromadlar real va nominal daromadlarga ajratiladi. *Nominal daromad* – bu iqtisodiy resurs egalarining o‘z resurslarini sotishlari evaziga oladigan pul daromadlaridir. *Real daromad* – bu kishilarning o‘z nominal daromadlariga (olgan pullari hajmiga) hozirda real sotib olishi mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlari miqdoridir.

$$\text{Real daromad} = \text{Nominal daromad} / \text{Narxlar darajasi}$$

yoki

$$\text{Real daromad} = \text{Nominal daromad} / 1 + \pi \quad (3.9)$$

bunda, π – inflyatsiya darajasi.

Tovar va xizmatlarning narxlar darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, kishilar o‘z nominal daromadlariga endilikda shunchalik kam miqdorda ularni xarid qila oladilar, shuning uchun ularning real daromadlari pasayib

ketadi. Ayniqsa, giperinflyatsiyaning salbiy oqibatlari nafaqat kishilarning real daromadlari pasayishiga, balki kishilar turmush darajasining keskin tushib ketishiga olib kelishini tarixiy dalillar misolida yaqqol ko'rish mumkin.

Pullarning xarid qobiliyati – bu bir pul birligiga sotib olinishi mumkin bo'lgan tovar va xizmatlarning miqdoridir.

Agarda narxlar oshsa, pullarning xarid qobiliyati pasayib ketadi. Agarda R – narxlar darajasi bo'lsa, u holda pullarning xarid qobiliyati $1/R$ ga teng bo'ladi, ya'ni pullarga almashtirilishi mumkin bo'lgan tovar va xizmatlarning pul ifodasidir (value). Masalan, agar tovar va xizmatlar savati \$5 ga teng bo'lsa, u holda $R = \$5$. 1\$ narxi $1/R$ ga yoki tovarlar savatining $1/5$ ini tashkil etadi. Bu degani 1\$ ga tovarlar savatining $1/5$ ini ayirboshlash mumkin bo'ladi. Agarda tovarlar savati ikki marotaba oshsa va endilikda u \$10 ni tashkil etsa, pullarning qiymati yarmiga kamayadi. Savat narxi endi \$10 yoki $R = \$10$ ga teng ekan, pulning qiymati tovarlar savatining $1/R$ yoki $1/10$ gacha kamaydi. Shunday qilib, tovar va xizmatlar savatining narxi ikki marotaba oshsa, ya'ni \$5 dan \$10ga, tovarlar savatidagi pulning qiymati $1/5$ dan $1/10$ gacha pasayadi.

Narxlar darajasi yoki inflyatsiya sur'atlari qanchalik yuqori bo'lsa, pullarning xarid qobiliyati shunchalik past bo'ladi va shuning uchun kishilar inflyatsiya davrida kamroq pul miqdorini saqlashni istaydilar, chunki naqd pullarni jamg'argan kishilar bu davrda o'ziga xos *inflyatsiya solig'i* – pullarning xarid qobiliyati uchun soliqni to'laydilar. Inflyatsiya solig'i o'z navbatida inflyatsiya ketayotgan vaqtning boshlang'ich va keyingi davridagi pullarning xarid qilish qobiliyati o'rtasidagi farqning kattaligiga tengdir. Kishi qanchalik ko'p naqd pulga ega bo'lsa va inflyatsiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, inflyatsiya solig'i katta bo'lib, pullarning xarid qobiliyati (qiymati) shunchalik kamayadi. Shuning uchun yuqori inflyatsiya yoki giperinflyatsiya davrida «pullardan qochish» deb nomlangan jarayon yuz beradi (“run from money”). Pullar emas, real qiymatga ega bo'lgan moddiy boyliklar ko'proq ahamiyatga ega bo'ladi.

Milton Fridman o'zining “AQShning monetar tarixi” deb nomlagan mashhur kitobida 1923 yilning oktabrida Germaniyada yuz bergan giperinflyatsiyani tahlil qilib, uning oddiy inflyatsiyadan farqini oddiy qiyoslash orqali quyidagicha tushuntirib bergan edi: “Agar aravani sudrab ketayotgan biror kishi pul bilan to'ldirilgan qoplarni do'konga kirishdagi eshik oldida tashlab kirib ketsayu, magazindan chiqqanida arava turganini va pul bilan to'ldirilgan qoplar esa yo'qligini ko'rsa, u holda bu

– inflyatsiya; agarda u aksincha, arava yo‘qligini, ammo qoplardagi pullarning qoldirilib ketilganini ko‘rsa, u holda bu – giperinflyatsiyani anglatadi”.

Giperinflyatsiyaning jiddiy va halokatli oqibatlariga quyidagilar kiradi:

1) moliya tizimining barbod bo‘lishi (pullar o‘z ahamiyatini yo‘qotadi va oqibatda barterga o‘tiladi);

2) farovonlikning pasayib ketishi (real daromadlar halokatli tarzda qisqaradi);

3) investitsiya mexanizmning buzilishi va barbod bo‘lishi (ishlab chiqarishga sarflanadigan investitsiyalar uzoq muddat ichida o‘zini qoplaydi va shuning uchun pularning shiddatli ravishda qadrsizlanishida ularni jalb etish investor uchun samarasiz hisoblanadi).

Giperinflyatsiyaning asosiy sababi davlat budjeti harajatlarini senoraj hisobiga moliyalashtirish orqali pul massasini ko‘paytirishdir, bu esa o‘z navbatida urushlar ketayotgani sababli yoki budjetdagi taqchillikning kattaligi (uni inflyatsiyasiz, ya’ni noemissiyali yo‘llar bilan moliyalashtirish mumkin bo‘lmay qolgan sharoitda) tufayli amalga oshiriladi.

Inflyatsiya harajatlari. Inflyatsiya jarayoni jiddiy harajatlar bilan bog‘liq bo‘lib, ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- “*eskirgan oyoq-kiyimlar*” harajatlari (*shoe leather costs*). Bu inflyatsiyaning transaksion harajatlari bo‘lib, ular nakd pullarni olish bilan bog‘liq bo‘lgan harajatlardir. Holbuki, inflyatsiya naqd pullarning qadrsizlanishini inflyatsiyali soliq orqali keltirib chiqarar ekan, kishilar pullarni uylarida kamroq saqlash maqsadida ularni banklarda yoki kelgusida daromad keltiradigan qimmatbaho qog‘ozlarni sotib olishga sarflaydilar. Agar kishilarning daromadi ularning banklardagi hisob raqamlariga o‘tkazilib borilsa, narxlar darajasi o‘sgan sharoitda ular ushbu hisob raqamlaridagi pullarni tez-tez olish uchun banklarga ko‘proq qatnashlariga to‘g‘ri keladi, bunda ular yo‘l haqi, piyoda yurganliklari uchun oyoq-kiyimlarini to‘zitishlariga, vaqtlarini yo‘qotishlari, navbat kutib turishlari va hokozolar bilan bog‘liq harajatlarni ko‘proq qilishlariga to‘g‘ri keladi.

Agarda kishilar pullarini aktsiya yoki qimmatbaho qog‘ozlar sotib olishga sarflasalar, narxlar darajasi ko‘tarilgan sharoitda naqd pullarga ega bo‘lishlari uchun vaqtlarini sarflab, broker (qimmatbaho qog‘ozlar

bozori vositachisi) topib va uni yollab, unga komission haqi to'lab transaktsiyali harajatlar qilishlariga to'g'ri keladi.

- “*menyu*” harajatlari (*menu costs*). Bunday turdagi inflyatsiya harajatlari firma-sotuvchilari tomonidan amalga oshiriladi. Narxlar darajasi o'zgargan sharoitda ular: a) tez-tez narx ko'rsatkichlar, preyskurantlarni almashtirishlari, o'z mahsulotlari kataloglarini o'zgartirib qayta bosmadan chiqarishlari, ya'ni anchagina poligrafiya harajatlarini; b) ularni tarqatish va yangi narxlarni reklama qilish bo'yicha pochta harajatlarini; v) eng yangi narxlar bo'yicha qarorlar qabul qilish uchun harajatlarni amalga oshirishlariga to'g'ri keladi.

Yuqorida keltirib o'tilgan va boshqa bir qator inflyatsiya bilan bog'liq bo'lgan harajatlar inflyatsiya sur'atlari barqaror va u kutilgan sharoitda ham mavjud bo'ladi. Ammo agarda u kutilmagan bo'lsa, u holda inflyatsiya iqtisodiyot uchun qo'shimcha harajatlar bilan bog'liq bo'lgan muammolar keltirib chiqaradi.

Kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya. Inflyatsiyaning oqibatlari kutilayotgan (*expected*) yoki kutilmagan (*unexpected*)ligiga ko'ra turlicha bo'ladi. Kutilayotgan inflyatsiya sharoitida iqtisodiy agentlar o'z hatti-harakatlari orqali o'zlarining real daromadlari va pullarining qadrsizlanishini kamaytirishga, ya'ni minimallashtirishga erishishlari mumkin. Masalan, kutilayotgan inflyatsiya sur'atlariga proportsional ravishda ishchilar o'z ish haqlari darajasini ko'tarilishini, firmalar o'z mahsulotlariga narxlarni ko'tarishni talab qilishlari mumkin. Kreditorlar kreditlarni real foiz stavkasi (kredit bo'yicha real daromad) - r va kutilayotgan inflyatsiya darajasi π^e yig'indisiga teng bo'lgan nominal foiz stavkasi (R_n)da berishga tayyor bo'ladilar:

$$R_n = r + \pi^e \quad (3.10)$$

bunda,

r – real foiz stavkasi;

π^e - kutilayotgan inflyatsiya darajasi.

Kredit davrning boshida berilib, qarzdor tomonidan oxirida to'langanligi sababli, inflyatsiyaning kutilayotgan (*expected*) darajasi muhim ahamiyatga egadir. Nominal foiz stavkasining kutilayotgan inflyatsiya darajasiga bog'liqligi iqtisodiy adabiyotlarda “Fisher samarasi” nomini olgan (taniqli amerika iqtisodchisi Irving Fisher nomi bilan bog'liq, chunki u birinchi bo'lib bunday bog'liqlikni asoslab berdi).

«Fisher samarasi» quyidagicha tushuntiriladi: agarda kutilayotgan inflyatsiya darajasi *1foizga oshsa, u holda nominal foiz stavkasi xuddi shunday 1 foizga ortadi*. Bundan real foiz stavkasini hisoblash formulasini topish mumkin:

$$r = R - \pi^e \quad (3.11)$$

Ammo shuni esda tutish lozimki, bunday formuladan faqat past foizdagi inflyatsiya darajasini (10% gacha) hisoblashda foydalanish mumkin, yuqoriroq darajadagi inflyatsiya sur'atlarini hisoblashda esa quyidagi formuladan foydalanish kerak bo'ladi:

$$r = \frac{R - \pi^e}{1 + \pi^e} \cdot 100\% \quad (3.12)$$

Bu esa nafaqat daromad (real foiz stavkasi)ni hisoblash, balki uning xarid qobiliyatini baholash kerakligi bilan tushuntiriladi. Modomiki, narxlar darajasi π^e ga teng bo'lgan kattalikka o'zgarar ekan, u holda nominal foiz stavkasi va kutilayotgan narxlar darajasi o'rtasidagi farqqa teng daromad kattaligini yangi narxlar darajasiga, ya'ni $(1 + \pi^e)$ ga bo'lish kerak. Inflyatsiyaning past sur'atlarida bunday yig'indi 1 ga yaqin bo'ladi, ammo inflyatsiyaning yuqori sur'atlarida uning miqdori yuqori darajada bo'ladi va unga e'tiborsizlik bilan qarash mumkin bo'lmay qoladi.

Kutilmagan inflyatsiya oqibatlari. Kutilmagan inflyatsiya oqibatlari kishilar daromadlari va boyligining erkin ravishda qayta taqsimlanishida namoyon bo'ladi (*arbitrary redistribution of wealth*). Kutilmagan inflyatsiya iqtisodiy agentlarning ba'zilarini boyishiga va boshqalarining kambag'allashuviga olib keladi, ya'ni daromad va boylik quyidagi yo'nalishda harakatlanadi:

- kreditorlardan qarz oluvchilar tomon. Agarda inflyatsiya darajasi kutilgandan yuqori bo'lsa, kreditor qarz oluvchidan ma'lum vaqt o'tgach, xarid qobiliyati pasaygan pullarni qaytib oladi va zarar ko'radi. Aksincha, bunday holatda qarz oluvchi bitim asosida olgan pul mablag'laridan xarid qobiliyati yuqori bo'lgan sharoitda foydalanib, undan o'z yutug'ini oladi. Va agarda, aksincha, inflyatsiya darajasi kutilgandan pastroq darajada bo'lsa, daromad qarz oluvchidan kreditor tomonga o'tadi;

- ishchilardan firmalar tomon. Agarda inflyatsiya darajasi kutilgandan yuqori bo'lsa, kelajakda pul oluvchilar (ishchilar) zarar ko'radilar, chunki endi ular nisbatan xarid qobiliyati pasaygan daromad oladilar, pul to'lovchilar (firmalar) esa foyda ko'radilar. Aksincha,

inflyatsiya darajasi kutilgandan pastroq darajada bo'lsa, daromad firmalardan ishchilar tomonga o'tadi;

- doimiy, ya'ni barqaror daromadga ega bo'lgan shaxslardan o'zgaruvchan daromadga ega bo'lgan shaxslar tomon. Barqaror daromadga ega bo'lgan shaxslar (masalan, davlat xizmatchilari, shuningdek, transfert to'lovlariga yashovchi shaxslar) o'z nominal daromadlarini kutilmagan inflyatsiya (agarda daromad indeksatsiya qilinmasa) sharoitida o'zgartirish imkoniga ega bo'lmaydilar va ularning real daromadlari keskin pasayadi. O'zgaruvchan daromadga ega bo'lgan shaxslar esa o'z nominal daromadlarini inflyatsiyaga mos ravishda oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar, shuning uchun ularning real daromadlari pasaymaydi va aksincha, oshishi mumkin bo'ladi;

- pul shaklidagi jamg'armaga ega kishilardan jamg'armaga ega bo'lmagan kishilar tomon. Inflyatsiya darajasi yuqori bo'lganda, jamg'armalarning real qiymati pasayadi, shuning uchun kishilarning pul ko'rinishidagi real boyligi kamayadi.

- qariyalardan yoshlarga tomon. Kutilmagan inflyatsiyadan qariyalar ko'proq aziyat chekadilar, chunki, bir tomondan, ular kat'iy daromad oladilar, ikkinchi tomondan, ular pul ko'rinishidagi jamg'armaga ega bo'ladilar. Yoshlar esa o'z nominal daromadlarini oshirish imkoniyatiga ega va qolaversa, jamg'armaga ega emaslar va shuning uchun ular kutilmagan inflyatsiyadan kamroq zarar ko'radilar;

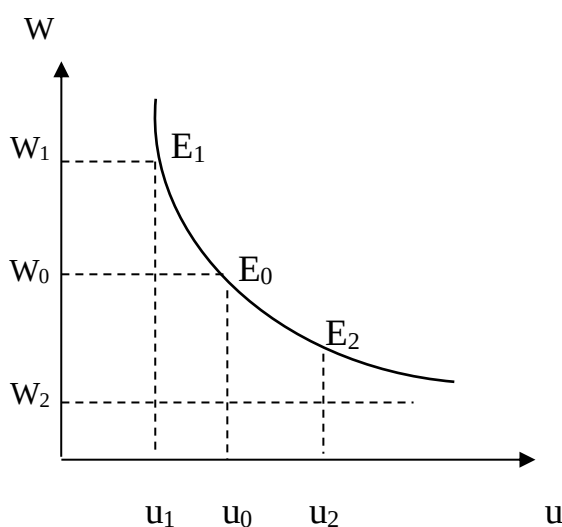
- naqd pullarga ega bo'lgan barcha iqtisodiy agentlardan davlatga tomon. Kutilmagan inflyatsiyadan ma'lum darajada aholi zarar ko'radi. Undan faqatgina bitta iqtisodiy agent – davlat boyish imkoniga ega bo'ladi. Muomalaga qo'shimcha pul chiqarish (pul emissiyasi) bilan davlat naqd pullarga o'ziga xos soliq o'rnatadi va u *senoraj* deyiladi. Emissiyadan oldingi va keyingi pullarning xarid qilish qobiliyati bu – davlatning inflyatsiyadan olgan daromadi, ya'ni senorajdir. Davlat tovar va xizmatlarni xarid qilar ekan, qadrsizlangan pullar bilan to'lovni amalga oshiradi, ya'ni qanchalik muomalaga qo'shimcha ravishda pullar chiqarilgan bo'lsa, ushbu pullarning xarid qilish qobiliyati shunchalik past bo'ladi.

Fillips egri chizig'i. Inflyatsiya va ishsizlik o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni Fillips egri chizig'i yordamida tasvirlash mumkin. Ular o'rtasidagi bog'liqlik mamlakat iqtisodiy rivojlanishining davriyligida namoyon bo'ladi. Davriy tebranishning pasayish fazasida, ya'ni narxlar darajasi pasayganda ishsizlik ortadi va aksincha, yuksalish fazasida inflyatsiya sur'atlari ortganda ishsizlik darajasi qisqaradi. Inflyatsiya va

ishsizlikning cheklanganlik darajasi davriy tebranishning tegishli eng yuqori va eng quyi nuqtalarida erishiladi. Masalan, iqtisodiy faollikning eng cho‘qqi nuqtasida inflyatsiya darajasi eng yuqori bo‘ladi, ishsizlik darajasi esa eng past darajada bo‘ladi. Davriy tebranishning eng quyi nuqtasida esa ishsizlik darajasi eng yuqori bo‘lib, inflyatsiya darajasi eng past bo‘ladi.

Inflyatsiya sur‘atlarining o‘zgarishi, aniqrog‘i, ish haqining o‘shish sur‘atlari va ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni O. Fillips tadqiq qilgan (3.10–rasm).

3.10-rasm. Qisqa muddatda Fillips egri chizig‘i

bunda,

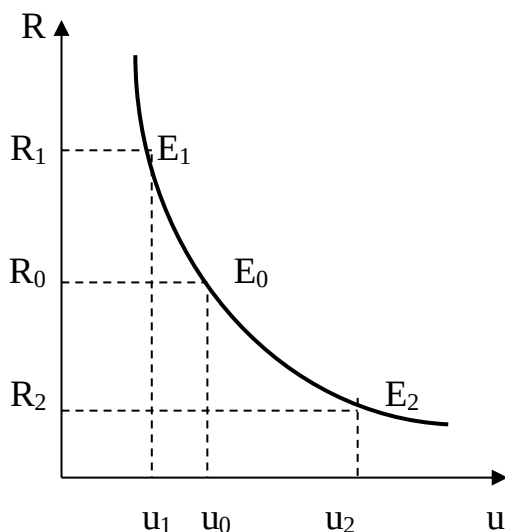
u - ishsizlik darajasi;

W - ish haqining o‘shish sur‘atlari.

Gorizontal o‘q bo‘ylab Fillips ishsizlik darajasi (unemployed - u) ni, vertikal o‘q bo‘yicha esa ish haqining o‘shish sur‘atlari (W)ni belgiladi. Yuksalish davrida ish haqining yuqori o‘shish sur‘atlari va ishsizlikning past sur‘atlari (W_1 ; u_1), davriy tebranishning pasayish fazasida esa aksincha, - ish haqining past va ishsizlikning yuqori sur‘atlari (W_2 ; u_2) kuzatildi. O‘rtacha holat (W_0 ; u_0) ish haqi va ishsizlik sur‘atlarining eng maqbul (optimal) barqaror iqtisodiy rivojlanish vaziyatini aks ettiradi. Ya‘ni, bunday vaziyatda ikkala ko‘rsatkichning minimal darajasiga erishiladi.

Keyinchalik Fillips egri chizig‘i modifikatsiya qilingan: taniqli iqtisodchi olimlar P.Samuelson va R.Solou ish haqi sur‘atlarini

narxlarning o'sish darajasiga yoki inflyatsiyaga o'zgartirdilar (3.11-rasm).

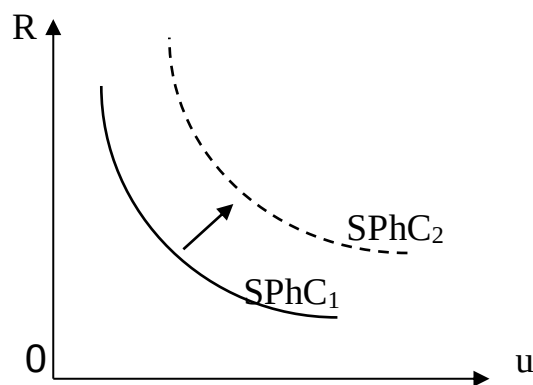

3.11-rasm. Modifikatsiyalangan qisqa muddatdagi Fillips egri chizig'i

Bunday yangi ko'rinishdagi modifikatsiyalangan Fillips egri chizig'ining gorizontal o'qi bo'ylab ular ishsizlik darajasini (u), vertikal o'qi bo'ylab tovar va xizmatlar narxlarining o'sish sur'ati (R)ni belgiladilar. Endilikda bu chizma davriylikning turli fazalarida inflyatsiya va ishsizlik darajalari tebranishlarini aniqroq aks ettirdi. Yuksalish fazasida ($R_1; u_1$) inflyatsiya sur'atlari ko'tariladi, ishsizlik esa kamayadi. Pasayish fazasida ($R_2; u_2$) ishsizlik ko'payib, inflyatsiya sur'atlari pasayadi.

Aytish joizki, yuqorida keltirilgan egri chiziqlar bo'yicha tahlillar faqat qisqa muddat uchun ahamiyatga egadir. Bundan tashqari, Fillips egri chizig'i 20-asrning oxirgi choragi statistikasining ma'lumotlarini tasdiqlab berolmadi, chunki bu davrga kelib ham narxlar darajasi, ham ishsizlikning o'sishi kuzatildi. Bu hodisa iqtisodiyotda *stagflyatsiya* deb atalishi oldingi boblarda ham aytib o'tilgan edi, ya'ni **stagflyatsiya** – bu iqtisodiy davrning pasayish fazasida yuz beradigan, inflyatsiya va ishsizlik sur'atlarining bir vaqtda oshishi bilan kuzatiladigan jarayondir.

“Stagflyatsiya” atamasi ikki so'zning yig'indisidan tashkil topgan: stagnatsiya (turg'unlik) va inflyatsiya. Grafikda u qisqa muddatdagi Fillips egri chizig'ini (shot-term Phillips curve) koordinatalar o'qiga nisbatan o'ngga siljiganligi bilan tushuntiriladi (3.12-rasm).

3.12-rasm. Stagflyatsiyaning grafik izohi

bunda,

SPhC - qisqa muddatdagi Fillips egri chizig‘i;

u - ishsizlik darajasi;

R – narxlar darajasi.

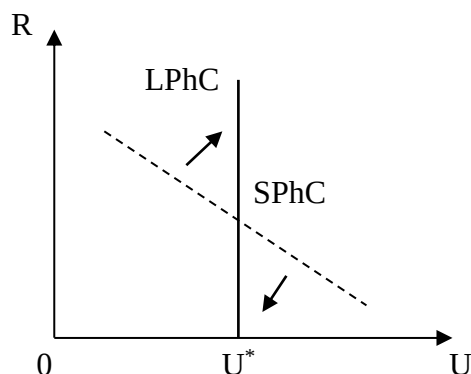
Bunday holatda qisqa muddat Fillips egrisining yangi punktir chizig‘i (SPhC₂) dagi har bir nuqta uning uzluksiz chizig‘i (SPhC₁) dagi har bir nuqtasidan yanada yuqoriroq bo‘lgan inflyatsiya va ishsizlik darajalari bilan farq qiladi. Inflyatsiya va ishsizlik sur‘atlarining bir vaqtda oshishi yalpi talabning kamayishi tufayli narxlar darajasini oshirib, ishlab chiqarish hajmini kamaytiradi va iqtisodiy pasayishni yanada chuqurlashtiradi.

Qisqa muddatdagi Fillips egri chizig‘i iqtisodiyotning muvozanat (turg‘un, statik) holatini xarakterlaydi, ammo uzoq muddatning tendentsiyasi (yo‘nalishi)ni aks ettira olmaydi. Shuning uchun u M.Fridmen tomonidan uzoq muddat uchun tabiiy ishsizlik darajasi nazariyasiga asoslanib modifikatsiyalashtirildi.

Tabiiy ishsizlik darajasi nazariyasi uzoq muddatda mo‘‘tadil inflyatsiya darajasiga ishsizlikning tabiiy darajasida erishish mumkinligini, u esa o‘z navbatida mehnat bozori holatiga bog‘liq ekanligini tasdiqlaydi. Bu nazariyaga asosan, Fillips egri chizig‘i uzoq muddatda vertikal ko‘rinishga ega. Bunda ishsizlikning tabiiy va haqiqiy darajalari mos kelganda mehnat bozori kuchlari muvozanatga keladi, narxlarning haqiqiy darajasi yoki inflyatsiya bashorat (prognoz) ko‘rsatkichiga teng bo‘ladi (3.13-rasm).

Uzoq muddatda Fillips egri chizig‘i (LPhC)ni grafikda tushuntirishda uning qisqa muddatdagi egrisi (SPhC) punktir yordamida tasvirlansa, tahlilimizni anglash osonlashadi. Uzoq muddat oralig‘ida Fillips egri chizig‘i (LPhC – long-term Phillips curve) uzluksiz vertikal

chiziq ko‘rinishiga ega bo‘ladi, bunda u to‘liq bandlik holatini aks ettiradi (u^*).

3.13-rasm. Uzoq muddatda Fillips egri chizig‘i

bunda,

SPhC – qisqa muddat oralig‘ida Fillips egri chizig‘i;

LPhC - uzoq muddat oralig‘ida Fillips egri chizig‘i;

u^* - to‘liq bandlik holati.

Uzoq muddatdagi Fillips egri chizig‘ining tahlili xo‘jalik sub’ektlarining inflyatsiyani kutish hisob-kitoblariga asoslanadi. Oxirgisi esa ikki, ya’ni moslashuv va ratsional kutish nazariyalariga asoslanadi. Bu nazariyalarda inflyatsiyani kutishning to‘liq bandlik yoki ishsizlikning tabiiy darajasi (ya’ni, davriy ishsizlik mavjud bo‘lmagan) sharoitida uning yalpi taklifga ta’siri ko‘rib o‘tiladi. Ammo ta’kidlab o‘tish kerakki, inflyatsiya va ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni aks ettiruvchi yuqorida keltirilgan zamonaviy bunday egri chiziqlar uning asl ko‘rinishiga nisbatan o‘zgartirilgan bo‘lsada, hamon u Fillips egri chizig‘i deb ataladi.

Ammo tabiiy savol tug‘iladi: qaysi bir qarashlarni to‘g‘ri deb hisoblash mumkin? Qisqa muddatda inflyatsiya va ishsizlik o‘rtasidagi teskari proportsional bog‘liqlikni aks ettiruvchi Fillips egri chizig‘inimi yoki uzoq muddatda bunday bog‘liqlikni rad etuvchi tabiiy daraja kontseptsiyasi (moslashuv va ratsional kutish nazariyalari)nimi? Bu savolga javob K.L.Makkonnell va S.L.Bryularning mashhur “Ekonomiks” deb nomlangan kitobida shunday deb tushuntiriladi: “Ko‘pgina iqtisodchilar qisqa muddatda inflyatsiya va ishsizlik o‘rtasida teskari bog‘liqlik borligini tan oladilar, ammo uzoq muddatda bunday bog‘liqlik ehtimoldan uzoqdir. Bundan tashqari, yalpi taklifning kamayishi stagflyatsiyani, ya’ni bir vaqtning o‘zida ham narxlar ham ishsizlik darajalarining ortishiga va ishlab chiqarish sur’atlarining pasayishiga olib kelishi mumkin”.

Tayanch iboralar

iqtisodiyotning davriy tebranishi, yuksalish, pasayish, cho‘qqi, tub (eng quyi) nuqta, iqtisodiy faollik, Kondratev, Kitchin to‘lqinlari, nodavriy tebranishlar, retsessiya, depressiya, trend, inflyatsion va retsession uzilish, iqtisodiy inqiroz, stagnatsiya, stagflyatsiya, yalpi talab, yalpi taklif, aholi toifalari, institutsional aholi, bandlik, ishsizlik, friksion ishsizlik, tarkibiy ishsizlik, davriy ishsizlik, ishsizlikning tabiiy darajasi, ixtiyoriy va majburiy ishsizlik, Ouken qonuni, ishlab chiqarishning potentsial darajasi, inflyatsiya, umumiy narx darajasi, inflyatsiya darajasi, inflyatsiya turlari, giperinflyatsiya, oshkora inflyatsiya, bostirilgan (yashirin) inflyatsiya, talab va taklif inflyatsiyasi inflyatsion spiral, Fisher tenglamasi, pullarning xarid qilish qobiliyati, kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya, inflyatsiya harajatlari, Fillips egri chizig‘i, stagflyatsiya

Nazorat savollari

1. Iqtisodiyotning davriy tebranishi va uning fazalarini tushuntiring.
2. Iqtisodiy nazariyada iqtisodiy tebranishlarning bir qancha sabablari ko‘rsatiladi. Ularni tushuntirib bering.
3. Iqtisodiy tebranish davomiyligiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?
4. Ishchi kuchi yoki iqtisodiy faol aholi deganda nimani tushunasiz?
5. Ishlayotgan yoki band bo‘lgan aholi deganda kimlar tushuniladi?
6. Ishchi kuchi tarkibiga kiruvchi ishsizlar tushunchasiga ta’rif bering.
7. Ishsizlik darajasi va u qanday aniqlanadi?
8. Ishsizlikning qanday ko‘rinishlarini bilasiz?
9. Friksion ishsizlik deganda kanday ishsizlik tushuniladi?
10. Strukturaviy ishsizlik turini tushuntirib bering.
11. Davriy ishsizlik deganda qanday ishsizlikni tushunasiz?
12. Ishsizlikning tabiiy yoki me’yordagi darajasi deganda nimani tushunasiz?
13. Ishsizlikning haqiqiy darajasi deganda nimani tushunmoq lozim?
14. Iqtisodiyotning ishlab chiqarish potentsiali nima?
15. Ouken qonuni.

16. O'zbekistonda mehnat bozoriga aholining qaysi guruhleri kiradi?
17. Talab va taklif inflyatsiyasini tushuntiring (grafik yordamida).
18. Ishsizlik va inflyatsiya o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalovchi Fillips egri chizig'ini tushuntiring.

Mavzuga doir testlardan namunalar

- 1. Yaqin orada yana ishga joylashishga umid qilayotgan odam:**
- a) bandlar guruhiga kiradi;
  - b) ishsizlar guruhiga kiradi;
  - c) ishchi kuchi tarkibida hisobga olinmaydi;
  - d) to'la band bo'lmagan sifatida qaraladi.
- 2. Agar kishi kasal bo'lsa va ishlay olmasa, qaysi javob to'g'ri?**
- a) bandlar guruhiga kiradi;
  - b) ishsizlar guruhiga kiradi;
  - c) ishchi kuchi tarkibida hisobga olinmaydi;
  - d) to'la band bo'lmagan sifatida qaraladi.
- 3. Iqtisodiyotdagi pasayish tufayli ishini yo'qotganlar ishsizlikning qaysi ko'rinishiga mansub:**
- a) ishsizlikning friksion ko'rinishiga;
  - b) ishsizlikning tarkibiy ko'rinishiga;
  - c) ishsizlikning davriy ko'rinishiga;
  - d) uzluksiz ishsizlikka.
- 4. O'z xohishi bilan ishdan bo'shagan ishchi, agar u ishchi kuchi tarkibiga kirsaydu, lekin hali ish topolmagan bo'lsa, u ishsizlikning qaysi ko'rinishiga mansub:**
- a) ishsizlikning friksion ko'rinishiga;
  - b) ishsizlikning tarkibiy ko'rinishiga;
  - c) ishsizlikning davriy ko'rinishiga;
  - d) uzluksiz ishsizlikka.
- 5. Dj. M.Keyns fikricha:**
- a) hukumat ishsizlikni pasaytirish uchun davlat xaridi va soliqlardan foydalanishi kerak;
  - b) bozor tizimida qisqa muddatda yuqori bandlik darajasini mustaqil ta'minlashga qodir mexanizm mavjud;
  - c) iqtisodiyot markazlashgan rejalashtirish asosida rivojlanishi kerak;
  - d) xususiy mulkchilikni yo'qotish zarur.

6. Ko‘pchilik iqtisodiyotchilarning fikriga ko‘ra, qisqa muddatli davrda bandlik darajasi va milliy ishlab chiqarish hajmi nima bilan belgilanadi?

- a) narxlar darajasi;
- b) mavjud ishchi kuchining soni;
- c) milliy kapital zahiralar;
- d) yalpi xarajatlar darajasi.

7. Filips egri chizig‘i inflyatsiya bilan quyida keltirilganlarning qaysi biri o‘rtasidagi bog‘lanishni ko‘rsatadi?

- a) pul taklifi;
- b) ishsizlik darajasi;
- c) foiz darajasi;
- d) siyosiy iqtisodiy davr.

8. Ishchi kuchi tarkibidan chiqib ketganlar qatoriga quyidagilardan qaysi biri kiradi?

- a) 16 yoshga to‘lmaganlar;
- b) maxsus muassasalardagi shaxslar;
- c) ish qidirayotgan, mehnatga layoqatli yoshdagi kishi;
- d) pensioner va uy bekasi.

9. Ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan qanchalik yuqori bo‘lsa, YaMM uzilishi shunchalik:

- a) kam bo‘ladi;
- b) ko‘p bo‘ladi;
- c) o‘zgarmas bo‘ladi;
- d) to‘g‘ri javob yo‘q.

10. Ouken qonunining mohiyati shundan iboratki, agarda ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan 1%ga oshsa, YaMM hajmini orqada qolishi:

- a) 2%;
- b) 6%;
- c) 4%;
- d) 2,5%ni tashkil etadi.

11. Filips egri chizig‘i o‘z mohiyatiga ko‘ra nimani aks ettiradi?

- a) narx bilan ishlab chiqarish hajmi o‘rtasidagi bog‘liqlikni;
- b) foiz stavkasi va investitsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni;
- c) ishchi kuchi soni va ish haqi o‘rtasidagi bog‘liqlikni;
- d) ishsizlik va inflyatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni.

12. O‘zbekistonda mehnat bozoriga aholining qaysi guruhlari kiradi?

- a) o‘qishni bitirib, birinchi marotaba ish qidirib yurgan yoshlar;
- b) tarmoq korxonalaridagi strukturaviy o‘zgarishlar natijasida ishsiz bo‘lib yurgan xodimlar;
- c) vaqtincha ishsiz yurgan va mehnat birjalari ko‘magida yangi ish joyi qidirib yurgan shaxslar;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

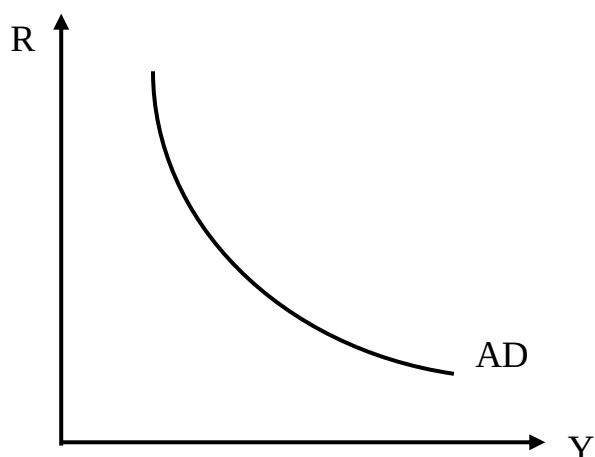

4- BOB. UMUMIY MAKROIQTISODIY MUVOZANAT: AD-AS

4.1. Yalpi talab va unga ta'sir etuvchi omillar

Yalpi talab – bu muayyan davrda milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar hajmini uy xo'jaliklari, korxonalar, hukumat hamda xorijiy xaridorlar tomonidan ma'lum bir narxlar darajasida sotib olinishidir.

Boshqa omillar o'zgarmas bo'lganda, narxlar darajasi pasayganda milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar hajmiga uy xo'jaliklari, korxonalar, hukumat hamda xorijiy xaridorlar tomonidan yalpi talab ortadi va aksicha, narxlar darajasi ortsa, ularning milliy mahsulotlarga bo'lgan yalpi talabi kamayadi. Shunday qilib, narxlar darajasi va ishlab chiqarilgan real milliy mahsulotning hajmiga bo'lgan yalpi talab o'rtasida teskari proportsional bog'liqlik mavjud bo'lib, uning grafikdagi ko'rinishi quyidagicha (4.1-rasm):

4.1-rasm. Yalpi talab egri chizig'i

bunda,

R – narxlar darajasi;

Y– real milliy ishlab chiqarish hajmi;

AD – yalpi talab egrisi.

Yalpi talab egrisiga narxlar darajasi bilan bog'liq va narxlar darajasiga bog'liq bo'lmagan omillar ta'sir ko'rsatadi. Eslatib o'tamiz, mikroiqtisodiyotda talab egri chizig'i yo'nalishi daromad va o'rinbosar tovarlar samarasi deb nomlangan narx omillari orqali tushuntirilgan edi,

makrodarajadagi yalpi talab egrisi yo‘nalishini endi bunday omillar orqali izohlab bo‘lmaydi, chunki makroiqtisodiy darajada endi bir yoki bir necha tovar narxlari emas, millionab tovarlar uchun umumiy bo‘lgan narxlarning o‘rtacha darajasi hisobga olinadi.

Yalpi talabga ta’sir etuvchi omillar:

- ***Narx omillari***
- ***Narxga bog‘liq bo‘lmagan omillar.***

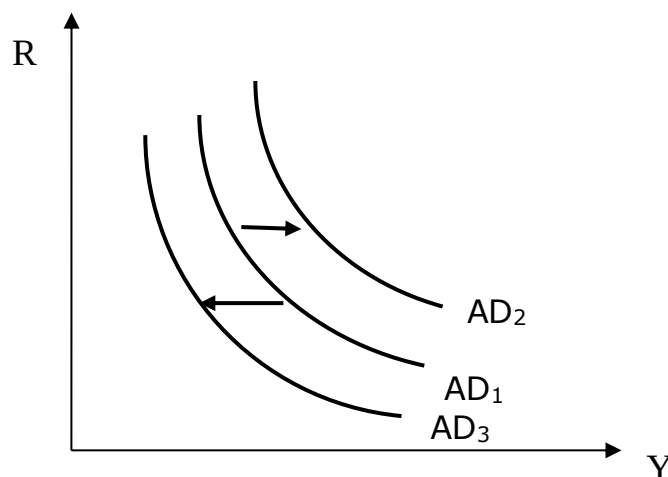
Narx omillari. Yalpi talabga ta’sir ko‘rsatuvchi eng asosiy omil – bu narxlar darajasidir. Yalpi talab egrisining pastga, ya’ni quyiga qarab yo‘nalganini yoki narxlar darajasi va yalpi talab hajmi o‘rtasida teskari proportsional bog‘liqlik borligini narxlar darajasi bilan bog‘liq bo‘lgan quyidagi omillar orqali tushuntirish mumkin:

❖ ***foiz stavkasi samarasi*** (Keyns samarasi), ya’ni bunda narxlar darajasi ko‘tarilishi bilan pullarga bo‘lgan talab ortadi, oqibatda (agarda pul massasi o‘zgarmas deb hisoblansa) foiz stavkasi ko‘tariladi va buning natijasida iqtisodiyotga kiritiladigan investitsiyalar qisqaradi va bunday holat yalpi talabning kamayishiga olib keladi;

❖ ***real kassa qoldig‘i yoki boylik samarasi*** (Pigu samarasi), bunda narxlar darajasi ortishi bilan real moddiy boyliklarning, moliyaviy aktivlarning xarid qobiliyati tushib ketadi va oqibatda iste’mol va u bilan bog‘liq yalpi talab kamayadi. Yoki aksincha, narxlar darajasi pasayganda real moddiy boyliklarning xarid qobiliyati oshadi va u esa o‘z navbatida yalpi talabning ortishiga olib keladi;

❖ ***import xaridlar samarasi*** shuni bildiradiki, agarda mamlakatda narxlar darajasi oshsa, ushbu mamlakatda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga chet el xaridorlarining yalpi talabi kamayadi, ya’ni eksport kamayadi. Yoki aksincha, mamlakatda narxlar darajasi pasaysa import kamayadi va eksport ortib, yalpi talabda sof eksport hajmi oshadi.

Narxga bog‘liq bo‘lmagan omillar. Yalpi talabga narx bilan bog‘liq bo‘lmagan bir qator omillar ham ta’sir etishi mumkinki, ular yalpi talab egri chizig‘ini o‘ngga yoki chapga siljishiga olib keladi, ya’ni yalpi talabning ortishi AD ni o‘ngga, ya’ni AD₁ dan AD₂ ga, uning kamayishi esa AD₁ dan AD₃ ga siljitadi (4.2-rasm).

4.2-rasm. Narxga bog‘liq bo‘lmagan omillar ta’sirida yalpi talabning siljishi

Yalpi talabning narxga bog‘liq bo‘lmagan va uni siljituvchi omillarini quyida keltirib o‘tamiz.

1. *Iste’mol harajatlaridagi yzgarishlar:*

- iste’molchining moddiy farovonligi;
- iste’molchining kutishi;
- iste’molchining qarzдорligi;
- soliqlar.

2. *Investitsiya harajatlaridagi yzgarishlar:*

- foiz stavkalari;
- investitsiyalardan kutilayotgan sof foyda;
- korxonalardan olinadigan soliqlar;
- texnologiya;
- ortiqcha quvvatlarning mavjud bo‘lishi yoki bo‘lmasligi.

3. *Davlat harajatlaridagi yzgarishlar.*

4. *Sof eksport hajmi harajatlaridagi yzgarishlar:*

- chet eldan olinadigan milliy daromad;
- valyuta kurslari.

Ya’ni yalpi talab (AD)ni asosiy makroiqtisodiy tenglama orqali tasavvur etish mumkin: $Y = C + I + G + X_n$. Ushbu tenglama tashkil etuvchilaridan birortasining o‘zgarishi milliy ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishiga olib kelishi mumkin.

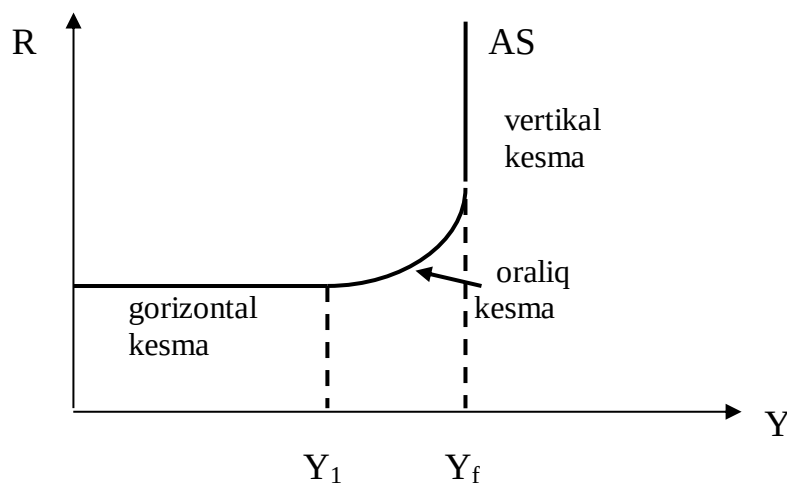
4.2. Yalpi taklif va unga ta'sir etuvchi omillar. Yalpi taklif kesimlari

Yalpi taklif – bu ma'lum bir davr mobaynida, muayyan narxlar darajasida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan va xaridorlarga taklif etilayotgan real milliy mahsulot hajmidir.

Narxlar darajasining ortishi ishlab chiqarishni rag'batlantiradi va yalpi taklifning ortishiga olib keladi va aksincha narxlar darajasining pasayishi yalpi taklifni kamaytiradi. Bunda narxlar darajasining o'zgarishi ASni yalpi taklif egri chizig'i bo'ylab siljitadi.

Yalpi taklif egri chizig'i yo'nalishiga qaratilgan turli xil tushuntirishlar mavjud. Klassik va neoklassik maktab vakillarining ta'kidlashlaricha, yalpi taklif egri chizig'i vertikal ko'rinishga ega bo'lgan chiziq bo'lib, yalpi talab hajmidagi o'zgarishlar nisbatan sezilarlidir, chunki u faqat narxlar darajasiga ta'sir etib, ishlab chiqarish hajmi va bandlikka ta'sir ko'rsatmaydi.

Keynschilar esa yalpi taklifni gorizontaal yo'nalgan deb hisoblaydilar va shuning uchun yalpi talabning har qanday hajmda kamayishi ishlab chiqarish va bandlikka sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli odatda yalpi taklif egri chizig'i grafikda uchta kesmaga ajratiladi (4.3-rasm):

4.3-rasm. Yalpi taklif egri chizig'i va uning kesimlari

Keynscha (gorizontaal) kesma. Rasmda Y_f miqdordagi hajm to'liq bandlik sharoitidagi real milliy ishlab chiqarishning potentsial hajmini ko'rsatadi. Y_1 miqdordagi AS gorizontaal kesma Y_f miqdordagi to'liq bandlik sharoitidagi milliy ishlab chiqarishning potentsial real hajmidan kam bo'lib, iqtisodiyot tushkunlik yoki depressiya holatida ekanligini ko'rsatadi. Bunday sharoitda resurslarning to'liq bandligi ta'minlanmaydi,

ya'ni masalan mashina, asbob-uskunalar va ish kuchidan to'liq foydalanilmaydi va ishlatilmayotgan resurslarni ishga tushirib, ularni harakatga keltirish o'z ketidan narxlar darajasini o'zgarishiga olib kelmaydi.

Klassik kesma. Egri chiziq bo'yicha o'ngga siljisak, iqtisodiyot to'liq bandlikka yoki o'zining tabiiy, ya'ni ishlab chiqarishning tabiiy ishsizlik darajasi - Y_f ga erishganini ko'rishimiz mumkin. Iqtisodiyot o'zining shunday imkoniyatlari egri chizig'i darajasida bo'ladiki, bunda qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmini oshirib b'ylmaydi. Narxlar darajasining oshishi o'z ketidan real ishlab chiqarish hajmining ortishiga olib kelmaydi, chunki bunday sharoitda mavjud quvvatlardan to'liq foydalanilgan bo'ladi. To'liq bandlik sharoitida ba'zi bir firmalar o'z ishlab chiqarishlarini ba'zi bir boshqa firmalarga nisbatan resurslarga yuqoriroq narxlar belgilash bilan kengaytirishga urinadilar. Ammo bunday sharoitda biror bir firma undirib olgan resurslar va ular orqali ishlab chiqarilgan q'yshimcha mahsulotlarni boshqa firma ishlab chiqarolmaydi va ularni yo'qotadi. Natijada resurslar narxlari (ularga harajatlar) va ular orqali ishlab chiqarilgan tovarlar narxlari ortadi, ammo real ishlab chiqarish hajmi o'zgarmas bo'lib qoladi.

Oraliq kesma. Oraliq kesmada (Y_1 va Y_f oralig'ida) real ishlab chiqarilgan milliy mahsulotning ortishi narxlar darajasining ortishi bilan kuzatiladi. Nimaga? Sabablardan biri, iqtisodiyot ko'pdan-ko'p resurslar va tovarlar bozorlaridan tashkil topgan bo'lib, to'liq bandlikka erishish sanoatning turli xil tarmoq va sektorlarida notekis va har xil vaqtda paydo bo'la boshlaydi. Shuning uchun milliy ishlab chiqarishning real hajmi Y_1 va Y_f kesmaga yetganda, masalan yuqori texnologiyaga ega kompyuter sanoatida yuqori malakali kadrlar yetishmasligi va aksincha avtomobil yoki po'lat sanoatida ishsizlik kuzatilishi mumkin. Sanoatning ba'zi bir tarmoqlaridagi ishlab chiqarishda taqchilik (defitsit) va boshqa tor joylar paydo bo'lishi mumkin. Ishlab chiqarishni yanada kengaytirish yana shuni bildiradiki, agarda u to'la quvvatda ishlatilsa, ba'zi bir firmalar nisbatan eski va samarasiz asbob-uskunalarni ishlatishlariga to'g'ri keladi. Ishlab chiqarish hajmi kengayganda endi nisbatan past malakali kadrlarni ishga qabul qilishga majbur bo'ladilar. Yuqorida aytib o'tilgan barcha sabablarga ko'ra, mahsulot birligiga to'g'ri keladigan harajatlar ortadi va shuning uchun firmalar rentabellikni oshirishlari uchun o'z mahsulotlariga yuqoriroq narxlar belgilaydilar. Shuning uchun oraliq kesmada real milliy mahsulotning ortishi narxlar darajasining ko'tarilishi bilan kuzatiladi.

Yalpi taklifning narxga bog'liq bo'lmagan omillari:

1. Resurslar narxlaridagi yzgarishlar

• ichki resurslar (er, mehnat, kapital, tadbirkorlik faoliyati) ning mavjudligi;

- import resurslarning narxi;
- resurslar egalarining bozordagi mavqei.

2. Mehnat unumdorligidagi yzgarishlar.

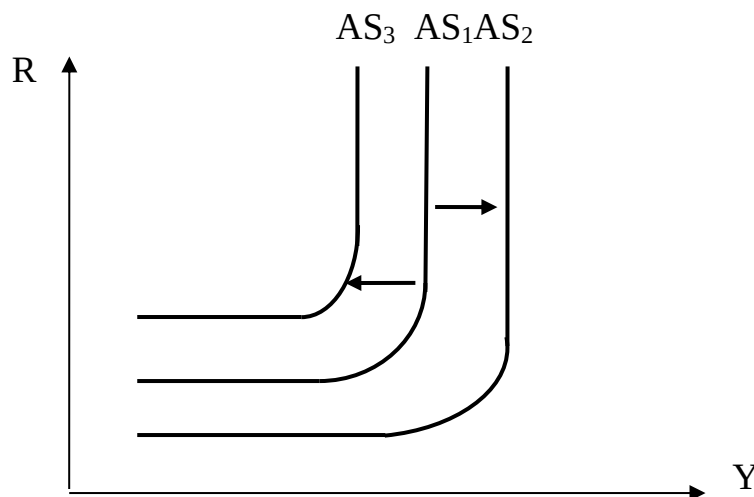
3. Texnologiyadagi yzgarishlar.

4. Huquqiy me'yorlardagi yzgarishlar.

- korxonalarga soliq va subsidiyalar;
- davlat tomonidan tartibga solish.

5. Tabiiy ofatlar, iqlimdagi yzgarishlar.

Yuqoridagi omillardan bitta yoki bir nechta yalpi taklifga ta'sir etsa (bunda $R = \text{const}$), AS egri chizig'i o'z yo'nalishini o'zgartiradi, ya'ni yalpi taklifning narxga bog'liq bo'lmagan omillari uni o'ngga yoki chapga siljitadi (4.4-rasm).

4.4-rasm. Yalpi taklifning o'zgarishi

R – narxlar darajasi;

Y – milliy ishlab chiqarishning real hajmi;

AS – yalpi taklif egri chizig'i.

Shunday qilib, pirovard mahsulotga bo'lgan narxlar darajasi o'zgarmas bo'lganda milliy mahsulot hajmi taklifiga narx bilan bog'liq bo'lmagan bir qator omillar ta'sir etishi mumkin ekanki, ular ishlab chiqarish harajatlari bilan uzviy bog'liqdir.

Iqtisodiyotning ma'lum bir davrda ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan tovar va xizmatlarining hajmi ishlab chiqarishda foydalaniladigan omillar (er, mehnat, kapital) ning soni va sifatiga bevosita bog'liq bo'ladi. Iqtisodiy resurslarning sifati ularning **unumdorligi** bilan xarakterlanadi, ya'ni bu ma'lum vaqt davomida omillar birligiga ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotdir. Yoki boshqacha aytganda, unumdorlik – bu o'rtacha mahsulot ishlab chiqarish hajmi ko'rsatkichi yoki bir birlik harajatlarga to'g'ri keluvchi real ishlab chiqarish hajmidir.

$$\text{Унумдорлик} = \frac{\text{Ishlab chiqarishning real hajmi}}{\text{харажатлар}} \quad (4.1)$$

Bir birlik mahsulotga sarflanadigan harajatlarning kamayishi mahsulotlar hajmini ortishiga va yalpi taklif egri chizig'ini o'ngga siljishiga olib keladi va aksincha, unumdorlikning kamayishi esa mahsulot birligiga to'g'ri keladigan harajatlarning ko'payishiga va yalpi taklif egri chizig'ini chap tomonga siljishiga sabab bo'ladi.

4.3. Makroiqtisodiy muvozanat tushunchasi

Makroiqtisodiy muvozanatga erishishni hal etish muammosi iqtisodiyot nazariyasining eng muhim masalalaridan biridir. Umuman makroiqtisodiy muvozanatga erishish deganda, iqtisodiy tizimni tashkil etuvchi uning barcha tarkibiy qismlarining barqaror va o'zaro mutanosib ravishda rivojlanishi tushuniladi.

Iqtisodiy barqarorlik – bu iqtisodiy tizimning shunday holatiki, uni tashkil etuvchilarining barqaror va o'zaro mutanosib ravishda rivojlanishi qayta ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlaydi.

Iqtisodiy muvozanat nazariyasi iqtisodiy statika nazariyasi deb ham ataladi. Bu nazariya iqtisodiy nazariyasi va siyosatining eng asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, iqtisodiy jarayonlarning balanslashuvi va o'zaro mutanosibligini, ya'ni ishlab chiqarish va iste'mol, talab va taklif, ishlab chiqarish harajatlari va ularning natijalari, moddiy va moliyaviy oqimlarni xarakterlaydi.

Iqtisodiy muvozanatlik milliy iqtisodiyotning shunday bir holatiki, bunda foydalaniladigan ishlab chiqarish resurslari va ularning taqsimlanish jarayoni o'zaro mos kelishi, ya'ni resurslar va ulardan foydalanish natijalari, talab va taklif, moddiy va moliyaviy oqimlar o'rtasida umumiy mutanosiblik bo'lishi ta'minlanadi.

Iqtisodiy muvozanatni ideal va real turlarga ajratadilar. Ideal muvozanat barcha xo‘jalik sub’ektlarining hatti - harakatlari ularning iqtisodiy manfaatlariga mos ravishda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoq va sektorlarida to‘liq va optimal darajada amalga oshirilganda ta’minlanadi. Bunday muvozanat qayta ishlab chiqarishning quyidagi shartlari bajarilganda, ya’ni: a) o‘tgan yilgi barcha mahsulotlar sotilganda; b) iste’molchilar bozorlarda barcha iste’mol tovarlari va xizmatlarni, ishlab chiqaruvchilar esa ishlab chiqarish omillarini xarid qila olganlarida amalga oshadi.

Ideal iqtisodiy muvozanatda mukammal (sof) raqobat sharoiti ta’minlangan bo‘ladi va ichki, tashqi samara ta’siri mavjud bo‘lmaydi.

Ammo real iqtisodiyotda bunday shartlarga odatda amal qilinmaydi: sof raqobat mavjud bo‘lmaydi, tadbirkorlik faoliyatining manfiy tashqi samarasi mavjud bo‘ladi, siklik va strukturaviy tebranishlar, ishsizlik, inflyatsiya mavjud bo‘ladi. Bularning barchasi iqtisodiyot muvozanatini buzilishiga olib keladi va shuning uchun endi iqtisodiy muvozanatni ta’minlash asosiy makroiqtisodiy masalalardan biriga aylanadi. Real muvozanat bu shunday muvozanatki, u iqtisodiyotda nomukammal raqobat sharoitida o‘rnatiladi va bunda bozorlar tashqi va ichki samaralar ta’siri ostida bo‘ladi.

Iqtisodiy muvozanatlik – bu makroiqtisodiy darajada jamiyat ehtiyojlariga mavjud iqtisodiy resurslar miqdori va ijtimoiy ishlab chiqarish natijalari hajmi hamda tarkibining o‘zaro mos kelishidir.

Iqtisodiy muvozanatni *barqaror* va *beqaror* turlarga ajratish mumkin.

Barqaror iqtisodiy muvozanat deganda, iqtisodiyotning har qanday (ichki, tashqi) ta’sirlar ostida ham bozor mexanizmi yordamida mustaqil ravishda yana o‘zining muvozanat holatiga qayta olishiga aytiladi. Agarda iqtisodiyot tashqi ta’sirlar ostida yuz bergan beqarorlik holatidan mustaqil ravishda barqarorlikka qayta olmasa, u holda iqtisodiyot *beqaror muvozanatlikka* yuz tutadi.

Iqtisodiy muvozanat *xususiy va umumiy* bo‘lishi mumkin.

Xususiy muvozanat – bu alohida olingan bozorlar, milliy xo‘jalikning turli xil tarmoqlari va iqtisodiy sektorlaridagi muvozatdir. *Umumiy muvozanat* – bu bir vaqtning o‘zida barcha bozorlarda muvozanat o‘rnatilishi, butun bir iqtisodiy tizimdagi muvozanat, ya’ni makroiqtisodiy muvozanatdir. Bunday makroiqtisodiy muvozanatga esa yalpi talab va yalpi taklif o‘zaro tenglashgandagina erishiladi.

Umumiy makroiqtisodiy muvozanatni aniqlashda muvozanat narxlar darajasi va milliy ishlab chiqarishning real hajmi tushunchalaridan keng foydalaniladi. Muvozanat narxlar darajasi mikroiktisodiyotda o'rganilgan alohida olingan tovar yoki xizmat narxidan butunlay farqli ravishda iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan millionlab tovarlarning o'rtacha narxi bo'lib, u agregatlangan, ya'ni umumlashtirilgan ko'rsatkich hisoblanadi.

Milliy ishlab chiqarishning real hajmi ko'rsatkichi ham endi bir yoki bir necha tovar yoki xizmat turi bo'yicha hisoblanmasdan, balki endi u agregatlanganligi sababli mamlakatda va uning tashqarisida milliy ishlab chiqarish omillari hisobiga ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlarni o'z ichiga oladi.

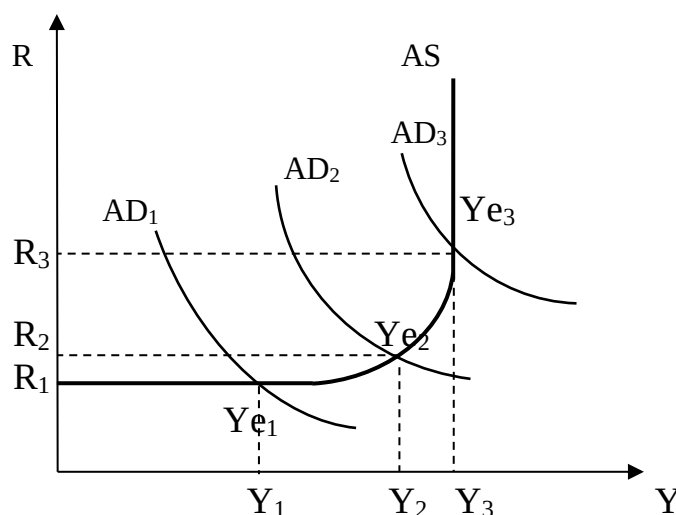
Har qanday bozor holati talab va taklifga, ya'ni ular hajmining o'zgarishiga bog'liq bo'ladi. Ular o'rtasida yuzaga kelgan nisbat narxlarning o'zgarishiga va aksincha, narxlarning o'zgarib turishi talab va taklif hajmiga bevosita ta'sir qiladi. Bunday ta'kidlash faqat mikrodarajadagi qandaydir bir alohida mahsulot yoki xizmatga xos bo'lmay, balki umuman milliy bozorga ham taalluqlidir. Bunday bozordagi talab alohida xaridorlar istagi va sotib olish qobiliyati ko'rinishida bo'lmasdan, barcha xaridorlarning umumlashtirilgan yalpi talabi sifatida amal qiladi va makrodarajadagi iste'mol qobiliyatini aks ettiradi. Taklif esa milliy ishlab chiqarish (real YaIM)ning yalpi taklifi sifatida bozorga chiqadi.

Narxlarning muvozanatli darajasi va qisqa muddatli muvozanatdan uzoq muddatli muvozanatga o'tish. Xrapovik samarasi. Narxlarning muvozanatli darajasi deb shunday narx darajasi tushuniladiki, unda yalpi talab va yalpi taklif bir-biriga mos keladi yoki bir-biriga teng bo'ladi. Narxlarning muvozanatli darajasida ma'lum miqdordagi mahsulotlarni mavjud narxlarda xaridorlar xarid qilishga, ishlab chiqaruvchilar esa taklif etish va sotishga tayyor bo'ladilar. Bu **milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmi** deb ataladi. Rasmda bu ko'rsatkich yalpi talab va yalpi taklif egri chiziqlarining kesishgan nuqtalari bilan aniqlanadi.

Chizmadan ko'rinib turibdiki, yalpi talab egri chizig'i yalpi taklif egri chizig'i bilan uning keynscha kesmasida kesishganida ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi Y_1 va muvozanatli narxlar darajasi R_1 uning Ye_1 nuqtasida kesishmoqda. Yalpi talab - AD_1 egri chizig'ining keynscha kesma bo'ylab harakati, narxlar darajasining o'zgarishi bilan kuzatilmaydi.

Yalpi talab AD_2 ning yanada oshishi egri chiziqni o'ngga surib,

narxlar darajasi va ishlab chiqarish hajmini tegishli P_2 va Y_2 nuqtalarga o'zgarishiga olib keladi (bunda muvozanatli nuqta Ye_2). Yalpi talabning keyingi o'sishi egri chiziqni yanada yuqoriga surilishiga olib keladi. Endi u AD_z holatini egallaydi va taklif egri chizig'ini klassik yoki vertikal kesmada kesib o'tadi. Bu yerda muvozanatli narx R_3 darajada, ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi Y_3 nuqtada o'rnatiladi (muvozanatli nuqta Ye_3). Yalpi taklifning bu kesmasida yalpi talabning har qanday o'zgarishi faqat narxlar darajasini o'zgarishiga olib keladi, ishlab chiqarish hajmlari esa bunda o'zgarishsiz qoladi. Oraliq va vertikal kesmalarda narxlar o'sib borishi bilan kuzatilgan yalpi talabning ko'payishi talab inflyatsiyasi mavjudligini ko'rsatadi (4.5-rasm).

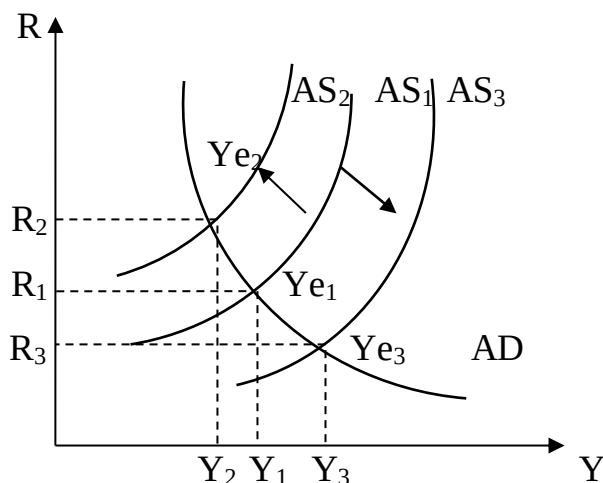

4.5-rasm. Yalpi talab o'zgarganda ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi o'zgarishi

Yalpi taklif ham yuqorida keltirib o'tilgan bir qator narxga bog'liq bo'lmagan omillar ta'siri ostida bo'ladi va bu omillar ta'sirida yalpi taklif egri chizig'i chapga yoki o'ngga suriladi (4.6-rasm).

Faraz qilaylik, iqtisodiyotda ma'lum bir narxlar darajasida ish haqi oshgan va xodimlarning ijtimoiy sug'urtasiga ajratmalar ko'paygan bo'lsin. Iqtisodiyotdagi bunday vaziyat, mahsulot birligiga sarflanadigan harajatlar o'sishiga, foydaning, demakki, yalpi taklifning ham qisqarishiga olib keladi. AS_1 egri chizig'i chapga AS_2 ga suriladi, narxlar darajasi R_1 dan R_2 gacha o'sadi, ishlab chiqarish esa Y_1 dan Y_2 ga qisqaradi. Ya'ni bu yerda ishlab chiqarish harajatlarining o'sishi bilan yuzaga kelgan inflyatsiya (taklif inflyatsiyasi) mavjud bo'ladi. O'z

navbatida ishlab chiqarishning qisqarishi ishsizlikning o'sishiga olib keladi. Bunday vaziyatni, ya'ni qachonki, narxlarning o'sishi (inflyatsiya) ishsizlikning o'sishi bilan kuzatilayotgan bo'lsa, *stagflyatsiya* deb atalishi keyingi bobda yana ko'rib o'tiladi.

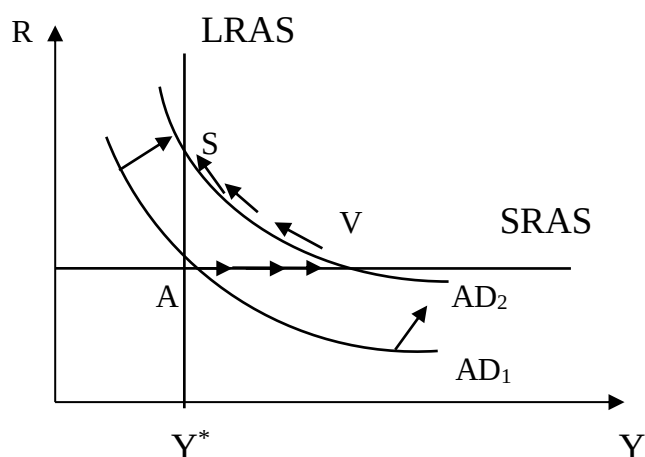
4.6-rasm. Yalpi taklif o'zgarganda ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi o'zgarishi

Agarda aksincha, narxga bog'liq bo'lmagan omillar yalpi taklifni kengaytirish tomon ta'sir etsa, masalan, yerning bahosi pasaysa, korxonalardan olinadigan soliqlar kamaysa va buning oqibatida mahsulot birligiga ketadigan sarf-harajatlar qisqarsa, unda yalpi taklif egri chizig'i o'ngga suriladi. Bunda narxlarning muvozanatli darajasi R_1 dan R_3 gacha pasayadi, ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi Y_1 dan Y_3 ga oshadi, ya'ni **iqtisodiy o'sish** holati yuzaga keladi.

Qisqa muddatli muvozanatdan uzoq muddatli muvozanatga o'tish. Yuqorida aytib o'tilganidek, AD va ASning kesishgan nuqtasi iqtisodiyot ishlab chiqarishining muvozanatli hajmi va narxlar darajasini belgilab beradi. Agar iqtisodiyotda to'liq bandlikka yaqin bo'lgandagi sharoitda muvozanat buzilsa (masalan, yalpi talab o'zgarishi natijasida), qisqa muddatli muvozanatning o'rnatilishiga intilish bilan bir vaqtda uzoq muddat uchun ham muvozanat y'rnatilishi harakati holati yuzaga keladi. Bunday ***qisqa muddatli muvozanatdan uzoq muddatli muvozanatga o'tish*** narxlar darajasini korrektilirovkasi (to'g'rilanishi) orqali amalga oshiriladi (4.7-rasm).

Masalan, pul massasining ortishi natijasida yalpi talab ortib (AD_1 AD_2), qisqa muddatli muvozanat V nuqtada o'rnatiladi, bunda $Y > Y^*$,

narxlar darajasi esa o'zgarmas bo'lib qoladi. Yuqori darajada yalpi talabning ortishi natijasida ishlab chiqarish hajmi ortadi, ammo qisqa vaqt oralig'ida ishlab chiqarilgan mahsulotlar dastavval avvalgi (eski) narxlarda sotiladi. So'ng asta-sekin ishlab chiqarish harajatlari ortib boradi: ortiqcha resurslar sonining kamayib borishi va ularga bo'lgan yalpi talabning ortishi natijasida ularning narxi ko'tariladi, masalan bunga ish haqi darajasining ko'tarilishini kiritish mumkin. Ish haqi darajasining ko'tarilishi esa o'z navbatida mahsulotlarning narxlarini oshiradi. Natijada yalpi talab kamayadi (AD_2 egri chizig'i bo'ylab V nuqtadan S nuqtaga o'tish) va iqtisodiyot o'zining oldingi ishlab chiqarish darajasiga qaytadi, ammo endi narxlar darajasi oldingisiga nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Uzoq muddatdagi muvozanat S nuqtada o'rnatiladi.

4.7-rasm. Qisqa muddatli muvozanatdan uzoq muddatli muvozanatga o'tish

SRAS – qisqa muddatli keynscha kesma;
LRAS – uzoq muddatli klassik kesma.

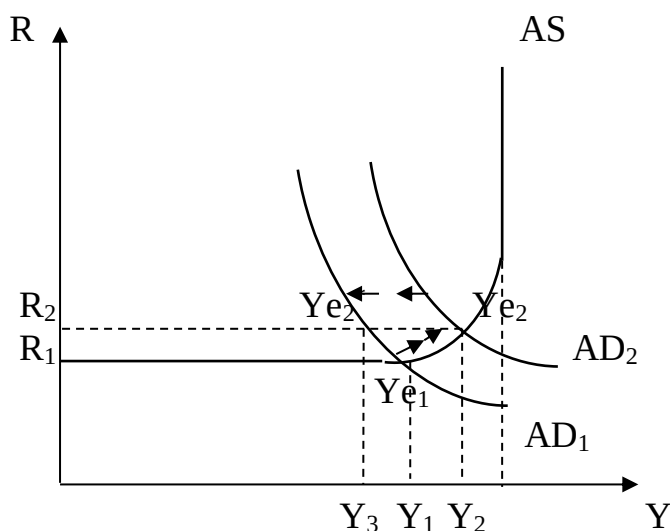
Narxlar darajasining korrektirovkasi (o'zgarishi) ADning o'zgarishiga javoban asta-sekin ro'y beradi, ammo ishlab chiqarish va bandlik esa yangi sharoitga tezroq moslashadi. Empirik dalillar shuni tasdiqlaydiki, mavjud ishlab chiqarish omillari va texnologiyalar sharoitida yalpi talab qanday omillar ta'sirida o'zgarishidan qat'iy nazar, uning muvozanatining buzilishi uzoq muddatda iqtisodiyotni o'zini-o'zi tartibga solishi natijasida ADni yana o'z potentsiali darajasiga qaytarar ekan. Resurslarning to'liq bandligi ta'minlanmagan sharoitida yalpi talabning oshishi uzoq davr yalpi taklifni rag'batlantiradi va uni potentsial ishlab chiqarish darajasiga erishishiga sabab bo'ladi. Yalpi talabning

bundan keyingi oshishi esa yuqorida aytib o‘tilgan holatga olib keladi.

Aytib o‘tish joizki, agar yalpi talab kamaysa (pul taklifining kamayishi, davlat harajatlarining qisqarishi, soliqlarning oshishi va boshqalar) AD egri chizig‘i chapga siljiydi va qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmi kamayadi, ammo narxlar darajasi keskin tushmaydi.

Xrapovik samarasi. Yalpi talab va yalpi taklif modellarini tahlil qilar ekanmiz, yuqorida ko‘rsatilganidek, oraliq kesmada yalpi talabning o‘ngga siljishi, ya’ni ortishi o‘z ketidan ishlab chiqarish hajmi va narxlarining ortishiga olib kelishini ko‘rishimiz mumkin. Ammo agarda yalpi talab kamaysa, ya’ni chapga tomon, u holda boshlang‘ich muvozanat darajaga (qisqa muddatda) qaytish mumkin bo‘lmay qolar ekan. Nima uchun? Chunki tovar va resurslar narxlari tez o‘shishga ko‘proq moyil bo‘lib, pasayishi esa qiyinroq kechadi, ya’ni o‘shishga egiluvchan va pasayishga noelastik bo‘ladi. Shuning uchun ba’zi iqtisodchilar bunday jarayonni xrapovik mexanizmi bilan taqqoslaydilar va **xrapovik samarasi** deb ataydilar (xrapovik - bu mexanizm bo‘lib, u g‘ildirakni orqaga emas faqat oldinga siljitadi).

Yalpi talab AD_1 dan AD_2 ga ortganda muvozanat holat Ye_1 dan Ye_2 ga o‘zgaradi, milliy ishlab chiqarishning real hajmi esa Y_1 dan Y_2 ga oshadi, narxlar darajasi R_1 dan R_2 ga ko‘tariladi (4.8-rasm).

4.8-rasm. Xrapovik samarasi

Ammo yalpi talabning AD_2 dan AD_1 ga kamayishi (qisqa muddatda) iqtisodiyotni boshlang‘ich holatiga qaytarmaydi (Ye_1 muvozanat nuqtaga), bunda yangi muvozanat holat - Ye_2^* yuzaga keladi, narxlar

darajasi R_2 darajada saqlanib qoladi, ishlab chiqarish hajmi esa o'zining boshlang'ich hajmi Y_1 dan ham kamayib Y_3 ga tushib qoladi. Xrapovik samarasi yalpi taklif egri chizig'ini $R_1 Y_1 Y_2 AS$ dan $R_2 Y_2^* Y_2 AS$ ga siljitadi.

Qisqa muddatda narxlar darajasining yalpi talab kamayganda egiluvchanlikka moyil emasligini asoslab beruvchi bir qator sabablari mavjud bo'lib, ular quyidagilar:

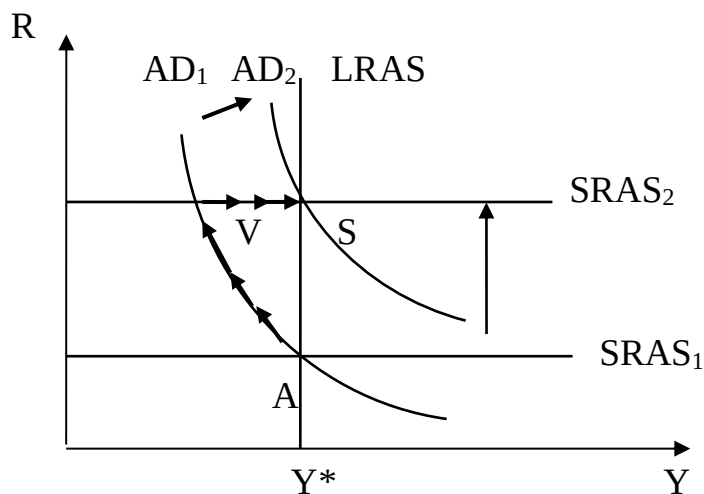
- mehnat shartnomalarining uzoq muddatga tuzilishi va bunday shartnomalarga ko'ra ish haqini ma'lum vaqtgacha kamaytirishning qonunan man etilishi;
- xom ashyo va tayyor mahsulotlar uchun avvaldan, ya'ni eski narxlar bo'yicha bitimlar tuzilishi;
- davlat va kasaba uyushmalar faoliyatining bevosita va bilvosita ta'siri;
- firmalar "samarali ish haqi"ni ushlab turishga harakat qiladilar (malakali kadrlarni saqlab qolish va mehnat unumdorligi tushib ketmasligini oldini olish uchun, aks holda past darajadagi ish haqi ishchining mehnat unumdorligiga va ma'naviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi).

Talab va taklifning shok holatga tushishi. Barqarorlik siyosati. Yalpi talab va yalpi taklifning keskin o'zgarishi – ***shok holatga tushishi*** – ishlab chiqarish hajmi va bandlikning potentsial darajadan keskin og'ishiga cabab bo'ladi. ***Talab shoklari*** pul taklifining yoki ular aylanish tezligining, investitsiyalarga bo'lgan talabning keskin o'zgarishi va boshqa bir qator sabablar oqibatida yuzaga kelishi mumkin. ***Taklif shoklari*** resurslar narxlarining keskin darajada o'zgarishi (masalan, neft shoklari), tabiiy ofatlar va buning oqibatida iqtisodiy salohiyatning kamayishi, kasaba uyushmalari faoliyatining kuchayishi, qonunchilikdagi o'zgarishlar (masalan, atrof-muhitni himoyalashga harajatlarning oshishi) va boshqa sabablar okibatida yuzaga kelishi mumkin.

AD va AS modeli yordamida bunday shoklarning iqtisodiyotga ta'sirini, davlatning bunday shoklar ta'siri ostida ro'y bergan iqtisodiy tebranishlarni oldini olishga qaratilgan barqarorlik siyosati samaradorligini, shuningdek, ishlab chiqarish hajmi va bandlikning avvalgi darajadagi muvozanat holatining qay darajada tiklanganligini baholash mumkin. Masalan, taklif shokining salbiy ta'siri (neft narxining oshishi) umumiy narxlar darajasining oshishiga (bunda qisqa muddatli AS

egri chizig'i yuqoriga $SRAS_1$ dan $SRAS_2$ ga siljiydi) va ishlab chiqarish hajmining kamayishiga (V nuqta) sabab bo'ladi (4.9- rasm).

Agarda hukumat va Markaziy Bank bunday sharoitda hech qanday chora-tadbirlar ko'rmasa, u holda iqtisodiyot yangi vaziyatga moslashadi. Ishlab chiqarish va bandlikning potentsial darajadan past bo'lishi (V nuqta) sharoitida narxlar darajasi asta-sekin pasayadi, bandlik va ishlab chiqarish darajasi esa endi avvalgi holatiga qaytadi. Bu grafikda avvalgi AD_1 egri chiziq bo'ylab qayta harakatlanishni ko'rsatib, V dan A ga qaytishni bildiradi. Ammo moslashish jarayoni juda uzoq davom etishi mumkin, iqtisodiy pasayishning bunday davomiyligi ijtimoiy vaziyatni chuqurlashtirishi va turli nizoli holatlarga olib kelishi mumkin.

4.9-rasm. Taklif shoki oqibatlari

Markaziy Bank iqtisodiy pasayishni pul taklifini oshirib neytrallashtirishi mumkin (yalpi talab egri chizig'ining o'ngga AD_1 dan AD_2 ga siljishi), ammo bunda narxlar darajasi shok ta'sirida nisbatan yuqori darajada belgilanadi (S nuqta). Xuddi shunday natijaga davlat harajatlari oshirilishi natijasida erishish mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, AD-AS modeli yordamida bozordagi vaziyat, uning tebranishlarini, shoklar ta'sirini, davlat iqtisodiy siyosatining oqibatlarini va bozor mexanizmlarining ta'sirini baholash mumkin.

Tayanch iboralar

makroiqtisodiy muvozanat, iqtisodiy barqarorlik, ideal va real iqtisodiy muvozanat, beqaror va barqaror iqtisodiy muvozanat, xususiy va umumiy iqtisodiy muvozanat, yalpi talab, foiz stavkasi samarasi, real kassa qoldig'i yoki boylik samarasi, import xaridlar samarasi, yalpi talabning narxga bog'liq bo'lmagan omillari, yalpi taklif, keynscha kesma, klassik kesma, oraliq kesma, yalpi taklifning narxga bog'liq bo'lmagan omillari, narxlarning muvozanatli darajasi, milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmi, stagflyatsiya, qisqa muddatli muvozanat, uzoq muddatli muvozanat, xrapovik samarasi, talab va taklif shoklari.

Nazorat savollari

1. Yalpi talabga ta'rif bering. AD egri chizig'ini grafikda tasvirlab, uni quyiga tomon yo'nalganligining 3 ta sababini tushuntiring.
2. AD ning o'ngga va chapga siljishi sabablarini grafik orqali tushuntiring.
3. AS ga ta'rif bering. Nima uchun uzoq muddatdagi yalpi taklif egrisi vertikal (tik) ko'rinishga ega?
4. Qisqa muddatdagi yalpi taklif egrisini keynscha kesma orqali tushuntiring.
5. AS egri chizig'ini chapga va o'ngga siljituvchi narxga bog'liq bo'lmagan omillarni tushuntiring.
6. Muvozanatli narxlar darajasi va ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmini yalpi talab va yalpi taklif o'zgargandagi holatlarda grafiklar orqali tahlil qilib tushuntirib bering.
7. Qisqa muddatli muvozanatdan uzoq muddatli muvozanatga o'tishni va xrapovik samarasini chizmada tushuntiring.
8. Quyidagi omillarning AD va ASga ta'sirini grafik tasvirlab tushuntirib bering:
  - a) foiz stavkasi darajasining pasayishi (narxlar darajasi o'zgarishi bilan bog'liq bo'lmagan);
  - b) iqtisodiyotda inflyatsion kutishlarning kuchayishi;
  - v) daromad solig'i stavkasining oshishi;
  - g) iqtisodiyotda pul taklifining ko'payishi;
  - d) iqtisodiyotga yangi texnologiyalarning joriy etilishi;
  - ye) davlatning ijtimoiy dasturlarga mablag'larni qisqartirishi;
  - j) iqtisodiy talofatlarni keltirib chiqargan kuchli zilzila oqibatlar.

9. AQSh ommaviy axborot vositalarida bir qator Janubiy Amerika mamlakatlarining ushbu mamlakat banklaridan olgan o'z qarzlarini qaytara olmasligi haqidagi e'lon paydo bo'ldi. Bu holat AQSh iqtisodiyotining yalpi talab hajmiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

10. Mamlakatda narxlar darajasining ortishi sababli aholining turmush darajasini qo'llab – quvvatlash maqsadida kasaba uyushmasi ish haqi darajasini oshirishga qaratilgan harakatni kuchaytirdi. AD – AS modelini qo'llab, bunday sharoitda qanday qilib stagflyatsiya paydo bo'lishini tushuntiring.

Mavzuga doir testlardan namunalar

1. Yalpi talab qanday belgilanadi?

- a) ATS;
- b) AD;
- c) AS;
- d) AP.

2. Yalpi taklif qanday belgilanadi?

- a) AS;
- b) AD;
- c) Q;
- d) R.

3. Agar narxlar darajasi o'sib, ishlab chiqarish esa pasaysa, unda buning sabablari quyidagilardan biri bilan belgilanadi:

- a) jami talab egri chizig'ining o'ngga ko'chishi bilan;
- b) jami talab egri chizig'ining chapga ko'chishi bilan;
- c) jami taklif egri chizig'ining chapga ko'chishi bilan;
- d) jami taklif egri chizig'ining o'ngga ko'chishi bilan.

4. Jami taklif egri chizig'ining keyns kesimi qanday ko'rinishga ega?

- a) o'suvchi qiyalik ko'rinishiga;
- b) pasayuvchi qiyalik ko'rinishiga;
- c) tik (vertikal) chiziq bilan aks ettirilgan;
- d) yotiq (gorizontal) chiziq bilan berilgan.

5. Jami taklif egri chizig'ining oraliq kesim qanday ko'rinishga ega?

- a) o'suvchi qiyalik ko'rinishiga;
- b) pasayuvchi qiyalik ko'rinishiga;
- c) tik (vertikal) chiziq bilan berilgan;
- d) yotiq (gorizontal) chiziq bilan berilgan.

6. Jami taklifning o'sishi nimaga olib keladi?

- a) narxlar darajasi va YaMM real hajmining pasayishiga;
- b) narxlar usishining sekinlashuvi va YaMM real hajmining ko'payishiga;
- c) narxlar darajasi va real ifodadagi YaMM real hajmining kamayishiga;
- d) narxlar o'sishining sekinlashuvi va YaMM real hajmining kamayishiga.

7. Iqtisodiyotdagi vaziyat jami taklif egri chizig'ining keyns kesimiga mos kelganda, jami talabning o'sishi nimaga olib keladi?

- a) narxlar oshishiga, biroq real ifodadagi YaMM o'zgarishiga ta'sir ko'rsatmaydi;
- b) real ifodadagi YaMM hajmining ko'payishiga , biroq narxlar darajasiga ta'sir ko'rsatmaydi;
- c) ham narxlar darajasi, ham real ifodadagi YaMM hajmining oshishiga;
- d) narxlar oshishiga va real ifodadagi YaMM hajmining qisqarishiga.

8. Agar import tovarlar narxlari ko'tarilsa, bu holning ehtimolga yaqin sababi:

- a) jami taklifning qisqarishi;
- b) jami taklifning o'sishi;
- c) jami talabning o'sishi;
- d) jami talabning pasayishi.

9. Agar tadbirkorlik soliqlari o'ssa, unda:

- a) jami talab qisqaradi, jami taklif hajmi esa o'zgarmaydi;
- b) jami taklif qisqaradi, jami talab hajmi esa o'zgarmaydi;
- c) jami taklif va jami talab qisqaradi;
- d) jami taklif va jami talab o'sadi.

10. Agar davlat atrof-muhitni saqlash talablarini kuchaytirs, bu nimaga olib keladi?

- a) mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishi va jami taklif egri chizig'ining o'ngga ko'chishiga;
- b) mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishi va jami taklif egri chizig'ining chapga ko'chishiga;
- c) mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishi va jami talab egri chizig'ining chapga ko'chishiga;
- d) mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi va jami talab egri chizig'ining o'ngga ko'chishiga.

11. Keynes nazariyasining klassik nazariyadan ustun kelishiga imkon bergan asosiy sabab:

- a) Keynes nazariyasi iqtisodiyotning uzoq davrdagi xatti-harakatini izohlab berganida;
- b) Keynes nazariyasi iqtisodiyotning qisqa davrdagi xatti-harakatini izohlab berganida;
- c) klassik nazariya iqtisodiyotning qisqa davrdagi hatti-harakatini izohlab bera olmaganida;
- d) „B” va „C” javoblar to‘g‘ri.

12. Agar jami talab siljishi quyidagi kesimlardan birida yuz bersa, jami talabning ko‘payishi muvozanatli SMM va narxlar darajasining o‘shishiga olib keladi:

- a) AS egri chiziqning Keynes kesimida;
- b) AS egri chiziqning oraliq kesimida;
- c) AS egri chiziqning Keynes va oraliq kecimlarida;
- d) AS egri chiziqning klassik kesimida.

13. Ortiqcha talab natijasida kelib chiqqan inflyatsiya quyidagilardan qaysi birining oqibatida rivojlanadi:

- a) jami talab egri chizig‘ining chapga surilishi;
- b) jami talab egri chizig‘ining o‘ngga surilishi;
- c) jami taklif egri chizig‘ining chapga surilishi;
- d) jami talab egri chizig‘ining o‘ngga surilishi.

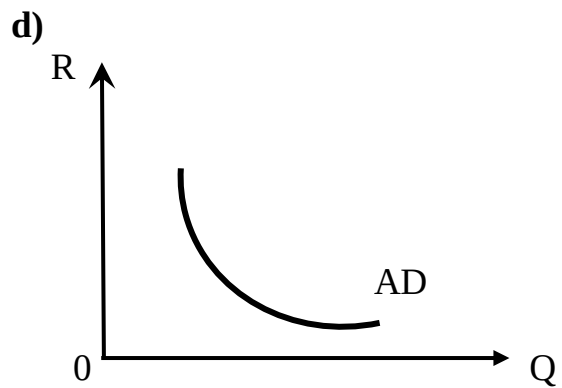
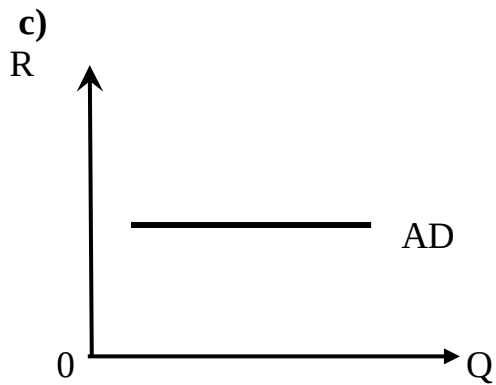
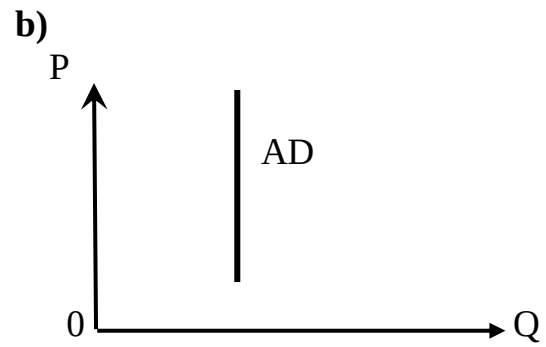
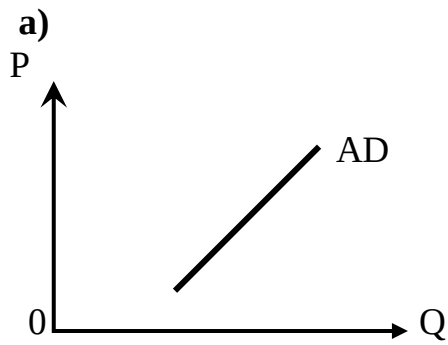
14. Taklif inflyatsiyasi quyidagilarning qaysi biri oqibatida rivojlanadi?

- a) jami talab egri chizig‘ining chapga surilishi;
- b) jami talab egri chizig‘ining o‘ngga surilishi;
- c) jami taklif egri chizig‘ining chapga surilishi;
- d) jami talab egri chizig‘ining o‘ngga surilishi.

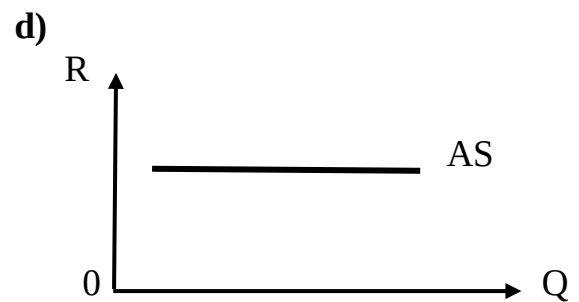
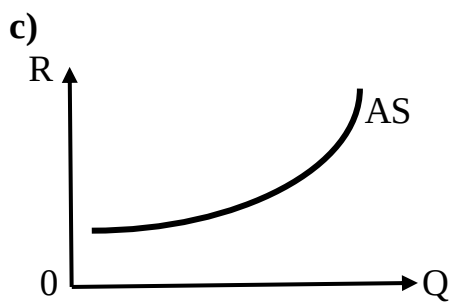
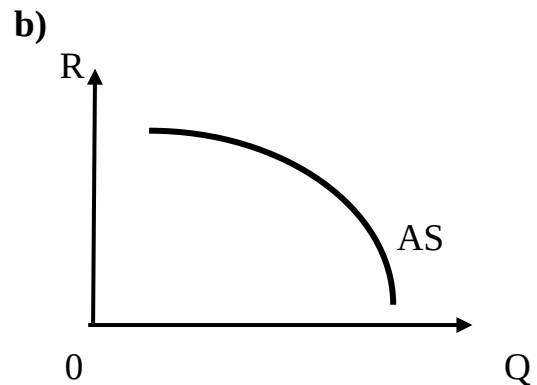
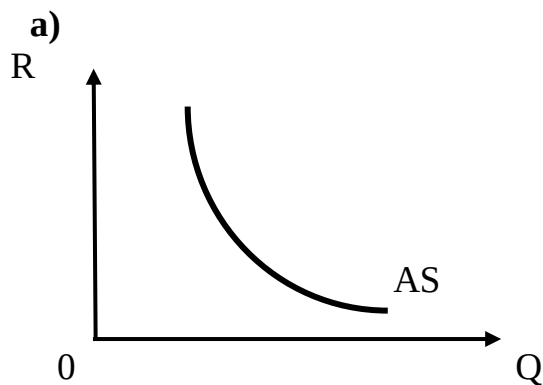
15. “AD – AS” modelida iqtisodiy o‘shish quyidagicha aks ettirilishi mumkin:

- a) AS egri chizig‘ining chapga siljishi;
- b) AD egri chizig‘ining o‘ngga siljishi;
- c) AD egri chizig‘ining chapga siljishi;
- d) AS egri chizig‘ining o‘ngga siljishi.

16. Yalpi talab(AD)ni ko'rsatuvchi grafikni ko'rsating:

17. Yalpi taklif (AS) yo'nalishini ko'rsatuvchi grafikni ko'rsating:

18. Yalpi talab (AD) egri chizig'i yo'nalishiga quyida keltirilgan omillarning qaysi biri ta'sir etadi?

- a) foiz stavkasi samarasi va boylik samarasi;
- b) foiz stavkasi samarasi va import xaridlari samarasi;
- c) foiz stavkasi samarasi, boylik samarasi va import xaridlari samarasi;
- d) import xaridlari samarasi.

19. Narxga bog'liq bo'lmagan omillarning o'zgarishi yalpi talab egri chizig'ini o'ngga va chapga siljitadi. Bu omillar narx darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmaydi. Bu omillar:

- a) $S + I$;
- b) $S + X_n$;
- c) $S + I + G + X_n$;
- d) $S + G$.

20. Yalpi taklif egri chizig'ini siljitib turuvchi omillar:

- a) resurslarga bo'lgan narxlarning o'zgarishi;
- b) unumdorlikdagi o'zgarishlar;
- c) huquqiy me'yorlarning o'zgarishi;
- d) yuqorida keltirilgan barcha omillar.

21. Yalpi taklifning keynsian kesimida yalpi talabning oshishi o'z ketidan quyidagilarning qaysi biriga olib kelishi mumkin?

- a) ishlab chiqarish hajmi ham narxlar darajasi ham oshadi;
- b) ishlab chiqarish hajmi ortadi, narxlar darajasi esa o'zgarmasdan qoladi;
- c) ishlab chiqarish hajmi o'zgarmaydi, narxlar darajasi esa ortadi;
- d) to'g'ri javob yo'q.

5-BOB. KLASSIK VA KEYNSCHA MODELLAR TAHLILI

5.1. Makroiqtisodiy muvozanatning klassik modeli

Iqtisodiy hodisa va jarayonlarga monistik (yagona) tarzda qaralgan mikroiqtisodiyotdan farqli o'laroq, makroiqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'rganishda, shuningdek yalpi talab va taklif muvozanatini xarakterlashda ikki xil yondoshuv, ikki xil maktab ko'rib o'tiladi:

- **klassik maktab** (XIX-asrning birinchi yarmi, zamonaviy sharoitlarda esa tegishli neoklassik – XIX-asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi o'n yilligi);

- **keynscha maktab** (1936 yilda J.M.Keyns va uning tarafdorlari tomonidan asos solingan, zamonaviy sharoitlarda esa tegishli neokeynscha).

Shuning uchun bir-biridan:

1) *nazariy asos*;

2) *model tenglamalari*;

3) *nazariy xulosalar*;

4) *amaliy tavsiyalar* bilan farqlanuvchi ikki xil makroiqtisodiy model mavjud bo'lib, ular o'rtasidagi asosiy farqlar quyidagilar hisoblanadi: a) bozor kon'yunkturasi o'zgarishiga narxlar egiluvchanligi va ular moslashuvchanligining tezligi masalasi; b) iqtisodiyotga davlat aralashuvining zarurligi darajasi va uning dastaklari.

Klassik va neoklassik oqim vakillari tomonidan asos solingan nazariya ular tomonidan o'rganilib, xulosalar qilinganiga ko'p vaqt o'tgan bo'lsada, ushbu nazariyaga faqatgina iqtisodiy bilimlar tarixiga qaragandek qarash noto'g'ri bo'lar edi. Aytib o'tish joizki, ortodoksal keynschilar kontseptsiyasiga tayangan iqtisodiy siyosat tanazzulga uchragandan so'ng klassiklarning ko'pgina xulosalari hozirgi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda.

Klassik modelga XVIII asrda asos solingan bo'lib, uni mazmunan boyitgan buyuk iqtisodchilar: A.Smit, D.Rikardo, J.-B. Sey, Dj.-S.Mill, A.Marshall, A.Pigu va boshqalardir.

Klassik modelning asosiy qoidalari quyidagilar:

- iqtisod ikki, ya'ni mustaqil bo'lgan: real va pul sektoriga bo'linadi. Bu makroiqtisodiyotda "klassik dixotomiya" tamoyili nomini olgan, ya'ni u ikkita bir-biriga parallel bo'lgan **bozorlar** (real va pul)larning o'zaro neytralligini – ya'ni bir-biriga bog'liq emasligini

anglatadi. Bunda pul sektori real ko'rsatkichlarga ta'sir etmaydi, u faqatgina nominal ko'rsatkichlarning real ko'rsatkichlardan farqini ko'rsatadi va bu tamoyil "pullarning betarafligi" nomini olgan. Ushbu tamoyil pullarning real sektordagi vaziyatga ta'sir etmasligini va barcha narxlar nisbiy ekanligini bildiradi. Shuning uchun **klassik modelda pul bozori mavjud emas** va real sektor uchta bozordan iboratdir:

- mehnat bozori;
- kapital bozori;
- tovar bozori.

- barcha **real bozorlar sof raqobatli** bo'lib, bu XVIII asr va butun XIX asr davriga to'g'ri keladigan iqtisodiy holatdir.

- barcha bozorlarda takomillashgan raqobat mavjud bo'lganligi sababli barcha **narxlar egiluvchan**. Bu mehnat bozorida nominal ish haqi stavkasiga, kapital bozorida foiz stavkasiga, tovar bozorida tovarlar narxlariga tegishlidir. Narxlar egiluvchan deyilganda, narxlar bozor kon'yunkturasi (ya'ni talab va taklif nisbati) o'zgarishiga mos ravishda o'zgarishini, ya'ni muvozanat qayta ta'minlanishini bildiradi.

- narxlar egiluvchan ekan, **bozor muvozanati bozorlarda avtomatik tarzda o'rnatiladi**, A.Smitning "ko'rinmas qo'l", ya'ni bozorlarni o'z-o'zini muvozanatga keltirish, tartibga solish (market-clearing) tamoyili amal qiladi.

- bozor muvozanati bozor mexanizmi orqali avtomatik tarzda ishga tushar ekan, u holda hech qanday tashqi kuch, tashqi agent iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda aralashmasligi lozim. Shunday qilib, **iqtisodiyotga davlat aralashmasligi kerak** degan tamoyil asos topdi va "laissez faire" nomini oldi, frantsuzchadan bu "hamma narsa qanday qilinsa shunday qilinsin, qanday ketsa shunday ketsin" degan ma'noni anglatadi.

- iqtisodiyotning asosiy muammosi – bu resurslarning cheklanganligi muammosidir, shuning uchun barcha **resurslar to'la bandlik sharoitida samarali va ratsional ishlatiladi** (mikroiqtisodiyotdan ma'lumki, barcha mavjud bozor strukturalari ichida resurslarning nisbatan samarali ishlatilishi aynan sof raqobatga to'g'ri keladi). Shuning uchun ishlab chiqarish hajmi doimo o'zining potentsial ishlab chiqarish darajasida bo'ladi.

- resurslarning cheklanganligi ishlab chiqarishni, ya'ni yalpi taklifni iqtisodiyotning eng asosiy muammosi qilib qo'yadi. Shuning uchun klassik model ("supply-side") iqtisodiyotni **yalpi taklif tomonidan**

o'rganadi. Asosiy bozor – bu resurs bozori va birinchi navbatda mehnat bozoridir. Yalpi talab yalpi taklifga doimo mos keladi. Iqtisodiyotda “Sey” qonuni amal qiladi. Bu qonun XIX asr boshlarida frantsuz iqtisodchisi Jan-Batist Sey tomonidan yaratilgan. U shunday ta’kidlaydi: taklif o‘z-o‘zidan talabni keltirib chiqaradi, chunki har qanday kishi bozorda ham iste’molchi, ham ishlab chiqaruvchi bo‘lib maydonga chiqadi va uning harajatlari doimo uning daromadiga tengdir. Ishchi bir tomondan o‘zining mehnati bo‘lgan iqtisodiy resursni taklif qilsa, ikkinchi tomondan shu mehnat mahsuli bo‘lgan daromadiga endi tovar va xizmatlar sotib oladi. Ish haqi ko‘rinishida bo‘lgan uning olgan daromadi o‘zi ishlab chiqargan mahsulot narxiga tengdir. Firma bir vaqtning o‘zida ham tovar va xizmatlarni sotuvchi va ham iqtisodiy resurslarni sotib oluvchi hisoblanadi. O‘z ishlab chiqargan mahsulotidan tushgan daromadini ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqarish omillarini sotib olishga sarflaydilar. Shuning uchun yalpi talab bilan bog‘liq muammo bo‘lmasligi lozim, chunki iqtisodiy agentlar o‘z daromadlarini harajatga aylantiradilar.

- resurslar cheklanganligi muammosi sekin-asta hal bo‘ladi (miqdor o‘sishi va sifat yaxshilanishi oqibatida). Ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish va texnologik jarayon uzoq davom etadigan jarayondir. Barcha narxlar iqtisodiyotda talab va taklif nisbati o‘zgarishiga javoban tez o‘zgarmaydi. Shuning uchun klassik model **uzoq muddatni tasvirlovchi model hisoblanadi.** Narxlarning absolyut egiluvchanligi va bozorlarning o‘zaro muvozanati faqatgina uzoq muddatda kuzatiladi.

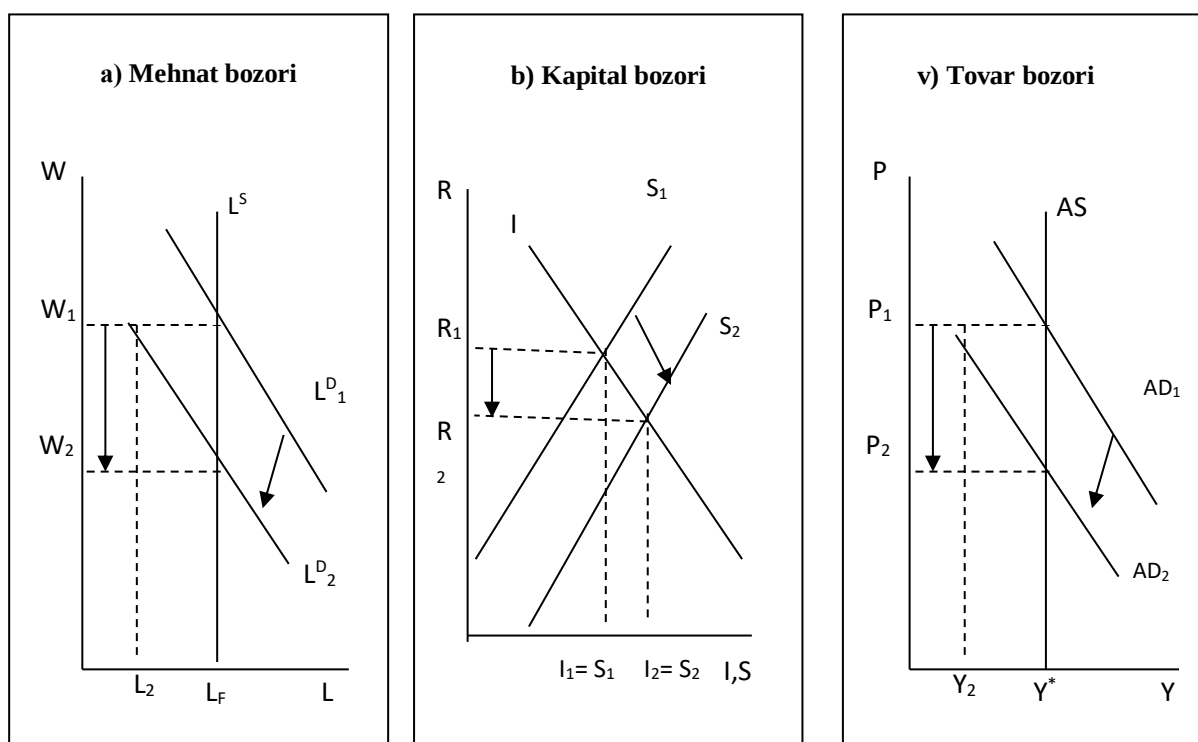
Klassik modelda yuqorida aytib o‘tganimizdek, real bozorlar uchta: **mehnat bozori, kapital bozori va tovar bozori.**

Mehnat bozorini ko‘rib chiqamiz (5.1-a rasm). Sof raqobat sharoitida resurslarning to‘liq bandligi mavjud ekan (to‘liq bandlik darajasi), mehnatning taklif egrisi (L^S – labour supply curve) vertikal ko‘rinishga ega va taklif etilayotgan mehnat hajmi L_F ga teng (full employment).

Mehnatga bo‘lgan talab ish haqi stavkasiga bog‘liq va bunday bog‘liqlik teskari proportsionallik xarakteriga ega, ya’ni ish haqining nominal stavkasi (W -wage rate) qanchalik yuqori bo‘lsa, firmalar harajatlari shunchalik yuqori bo‘ladi va ishchilarni ishga yollash kamayadi. Shuning uchun mehnatga talab egri chizig‘i (L^D_1 – labour demand curve) pastga qarab og‘adi.

Dastavval muvozanat mehnatga taklif egri chizig'i (L^S) va mehnatga bo'lgan talab egri chizig'i kesishgan nuqtada o'rnatilib, bunda ish haqi stavkasi W_1 va ish bilan bandlar soni L_F miqdorga to'g'ri keladi. Faraz qilaylik, mehnatga bo'lgan talab pasaydi va mehnatga talab egri chizig'i L^D_1 dan chapga L^D_2 gacha siljidi. Nominal ish haqi stavkasi (W_1)da tadbirkorlar L_2 miqdorga teng bo'lgan ishchilarni yollaydilar. L_F va L_2 o'rtasidagi farq ishsizlikni bildiradi.

5.1-rasm. Klassik modeldagi real bozorlar

bunda,

W – ish haqi stavkasi;

R – foiz stavkasi;

L^S – mehnat taklifi;

L^D – mehnatga bo'lgan talab;

L_F – to'liq bandlik;

Y – milliy ishlab chiqarish hajmi;

Y^* - potentsial ishlab chiqarish darajasidagi ishlab chiqarish xajmi.

I – investitsiyalar;

S – jamg'armalar;

R – narxlar darajasi;

AD - yalpi talab;

AS – yalpi taklif.

XIX asrda ishsizlik nafaqasi bo'lmaganligini hisobga olsak, klassik maktab tarafdorlari fikriga ko'ra, ishchilar ratsional harakat qiluvchi

iqtisodiy agentlar hisoblanadilar va ular hech qanday daromad ko'rmagandan ko'ra oz miqdorda bo'lsa ham daromad ko'rishni afzal ko'radilar. Nominal ish haqi stavkasi W_2 gacha tushadi va mehnat bozorida yana to'liq bandlik - L_F o'rnatiladi. Shuning uchun ishsizlik klassik modelda ixtiyoriy xarakterga ega, chunki ushbu nominal ish haqi stavkasi W_2 ga ishlash yoki ishlamaslikni ishchining o'zi hal qiladi.

Kapital bozori (5.1-b rasm) – bu investitsiyalar (I-investment) va jamarmalar (S-savings) “uchrashadigan” va unda foiz stavkasi (R-interest rate) o'rnatiladigan bozordir. Investitsion tovarlarini sotib olish uchun firmalar kapitalga talab bildiradilar, kredit resurslari taklifini esa uy xo'jaliklari o'zlarining jamg'armalarini qarzga berib amalga oshiradilar. Investitsiyalar va foiz stavkasi o'rtasida teskari proportsional bog'liqlik mavjud, shuning uchun pullik kapitalning narxi qanchalik yuqori bo'lsa, firmalarning investitsion harajatlari miqdori shunchalik kamayadi. Jamg'armalar va foiz stavkasi o'rtasida esa to'g'ri proportsional bog'liqlik mavjud, chunki foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, uy xo'jaliklarining jamg'armalarni qarz(kredit)ga berishi va undan oladigan daromadi shunchalik yuqori bo'ladi.

Dastavval $I_1 = S_1$ muvozanat R_1 foiz stavkasida o'rnatiladi. Agar jamg'armalar ortsa (S_1 dan S_2 ga jamg'arma egri chizig'i siljisa), u holda ilgarigi foiz stavkasi R_1 da jamg'armalarning bir qismi daromad keltirmaydi. Jamg'aruvchilar (uy xo'jaliklari) o'zlarining barcha jamg'armalariga daromad olishni istaydilar va pastroq foiz stavkasiga ham rozi bo'ladilar. Yangi foiz stavkasi R_2 darajasida o'rnatiladi, bunda barcha kredit vositalari to'liq ishlatiladi, chunki endi bunday pastroq foiz stavkasida investorlar ko'proq kredit oladilar va investitsiyalar miqdori I_2 miqdorga ortadi, ya'ni $I_2 = S_2$ muvozanat to'liq bandlik sharoitida o'rnatildi.

Tovar bozorida (5.1-v rasm) dastavval muvozanat yalpi taklif (AS) va yalpi talab (AD_1) kesishgan nuqtada o'rnatiladi, bunda muvozanat narx P_1 ga va potentsial ishlab chiqarish darajasidagi ishlab chiqarish hajmi – Y^* ga tengdir. Barcha bozorlar bir-biri bilan bog'liq ekan, mehnat bozorida ish haqi stavkasining pasayishi (bu esa daromadni kamayishiga olib keladi) va kapital bozorida jamg'armalarning ortishi iste'mol harajatlarini kamaytiradi, buning oqibatida yalpi talab kamayadi. AD_1 egri chiziq AD_2 ga, ya'ni chapga siljiydi. Ilgarigi P_1 narxda endi firmalar o'zlari ishlab chiqargan barcha Y^* hajmdagi tovarlarni sota olmaydilar, ular endi faqat Y_2 hajmdagi tovarlarni sotish imkoniyatiga ega bo'lib qoladilar.

Ammo firmalar ratsional harakat qiluvchi iqtisodiy agent hisoblanganligi uchun barcha ishlab chiqargan hajmdagi tovarlarni pastroq narxda bo'lsa ham sotishni afzal ko'radilar. Natijada narx P_2 darajaga tushadi va barcha hajmdagi ishlab chiqarilgan tovarlar sotiladi. Muvozanat yana potentsial ishlab chiqarish hajmi – Y^* da o'rnatiladi.

Bozorlar o'z-o'zidan narx egiluvchanligi hisobiga muvozanatlashdi, bunda har bir bozordagi muvozanat resurslarning to'liq bandligi darajasida o'rnatildi. Bunda aytish kerakki, faqatgina nominal ko'rsatkichlar o'zgardi, real ko'rsatkichlar esa o'zgarmasdan qoldi.

Shunday qilib, klassik modelda nominal ko'rsatkichlar egiluvchan, real ko'rsatkichlar esa noelastik (qattiq) hisoblanadi. Bu esa ishlab chiqarishning real hajmiga ham (u doimo potentsial ishlab chiqarish hajmiga teng), iqtisodiy agentlarning real daromadiga ham tegishlidir.

Gap shundaki, narxlar barcha bozorlarda bir-biriga proporsional ravishda o'zgaradi, shuning uchun $W_1/P_1 = W_2/P_2$ (nominal ish haqining narxlar darajasiga nisbati real ish haqiga tengdir). Bundan kelib chiqib xulosa qilsak, nominal daromad tushganiga qaramay, mehnat bozorida real daromad o'zgarmasdan qoladi. Jamg'aruvchilarning real daromadlari (real foiz stavkasi) ham o'zgarmasdan qoldi, chunki nominal foiz stavkasi ham narxlar tushgan nisbatda pasaydi. Narxlar darajasi tushganiga qaramay, tadbirkorlarning real daromadlari (sotuvdan tushgan tushum va foyda) pasaymadi, chunki aynan shu darajada harajatlar pasaydi (ish haqi harajatlari, ya'ni nominal ish haqi stavkasi). Bunda yalpi talabning pasayishi ishlab chiqarish hajmini pasayishiga olib kelmaydi, chunki iste'mol harajatlarining kamayishi (mehnat bozorida nominal daromadning kamayishi va kapital bozorida jamg'armalar miqdorining ortishi natijasida) investitsiyaga bo'lgan talabning ortishi (kapital bozorida foiz stavkasi tushishi natijasida) bilan to'ldiriladi. Shunday qilib, muvozanat faqatgina alohida olingan bozorlarda o'rnatilmay, balki muvozanat o'zaro barcha mavjud bozorlarning bir-biri bilan va oqibatda esa butun iqtisodiyotda o'rnatildi.

Klassik model xulosalaridan shuni aytish mumkinki, uzoq davom etuvchi krizislar iqtisodiyotda bo'lishi mumkin emas, balki bu faqat vaqtinchalik nomutanosiblik (disproporsiya)lardir. Bunday nomutanosibliklar bozor mexanizmi bo'lmish narx mexanizmi o'zgarishi orqali asta-sekin o'z-o'zidan yo'qoladi.

Ammo 1929-1933 yillarda AQShda tarixida "Buyuk Depressiya" deb nomlangan inqiroz ro'y berdi va u barcha rivojlangan mamlakatlarni qamrab oldi. Ushbu inqiroz navbatdagi oddiy inqirozlardan emas edi. Bu

inqiroz klassik makroiqtisodiy modelning qilgan xulosalarini va birinchi navbatda iqtisodiy tizimning o'z-o'zini boshqara olishi mumkinligini butunlay yo'qqa chiqardi. Birinchidan, 4 yil davom etgan "Buyuk Depressiya"ni endi vaqtinchalik ishdan chiqqan, avtomatik ravishda o'z-o'zini boshqara oladigan mexanizm sifatida tushuntirib berish mutlaqo mumkin emas edi. Ikkinchidan, endi bunday holatda, ya'ni AQShda ishsizlik darajasi 25%ni tashkil etgan vaqtda resurslarning cheklanganligi haqida so'z yuritish mumkin bo'lmay qolgan edi.

"Buyuk Depressiya"ning sabablari, undan mumkin bo'lgan chiqish yo'llari va kelgusida bunday iqtisodiy halokatlarga yo'l qo'ymaslik bo'yicha tavsiyalar buyuk ingliz iqtisodchisi D.M.Keynsning 1936 yilda yozilgan "Bandlikning umumiy nazariyasi, foiz stavkasi va pullar" kitobida tahlil qilinib, asoslab berildi. Ushbu kitobning chiqishi natijasida **makroiqtisodiyot** iqtisodiyot nazariyasining o'z predmeti va tahlil usuliga ega bo'lgan mustaqil bo'limiga aylandi. Keynsning iqtisodiyot nazariyaga qo'shgan hissasi shu qadar buyuk ediki, keynscha makroiqtisodiy model, ya'ni iqtisodiy tahlillar jarayoniga keynscha yondoshuvning paydo bo'lishi "Keynscha inqilob" nomini oldi.

Ammo shuni esda tutmoq kerakki, klassik maktab vakillarining mag'lubiyati iqtisodiy jarayonlar tahliliga noto'g'ri yondoshib, noto'g'ri xulosalar chiqarganliklarida deb bo'lmaydi, chunki bu modelning asosiy xulosalari XIX asrda ishlab chiqilgan bo'lib, shu davrning sof raqobat sharoitidagi iqtisodiy ahvolini aks ettirgan edi. Ammo bu xulosalar XX asrning boshlariga, nomukammal raqobat mavjud bo'lgan sharoitga endi mutlaqo to'g'ri kelmay koldi. Shu sababli Keyns klassik maktabning qilgan asosiy xulosalarini rad etdi va o'zining makroiqtisodiy modelini yaratdi.

5.2. Keynscha makroiqtisodiy model

Yuqorida aytib o'tilganidek, klassik maktab vakillarining iqtisodiy hodisa va jarayonlar haqidagi asosiy xulosalari davr sinovi (XX asrning birinchi yarmi)ga dosh bera olmadi. AQSh tarixida eng chuqur iz qoldirgan inqiroz – Buyuk Depressiyadan (1929-1933yillar) chiqib ketish yo'llarini izlash masalasi o'sha davrning rivojlangan davlatlari oldiga ko'ndalang qilib quyildi.

Bu davrda ushbu mamlakatlarda ishsizlik darajasi ortdi, ishlab chiqarish sur'atlari pasaydi va umuman iqtisodiy faollik darajasi susaydi. Masalan, AQShda bu davr ichida YaIM 30%ga kamaydi, ishsizlik darajasi 3%dan 25%ga oshdi va 1940 yilgacha o'rtacha 19%ga teng

bo'ldi. 1931-1935 yillar ichida sof investitsiyalar manfiy bo'ldi. Narxlar darajasining pasayishi (iste'mol narxlari indeksi bu davrda 25%ga kamaydi) tovarlar taklifi ortiqchaligini bartaraf etmadi, chunki yalpi talab darajasi unga nisbatan ko'proq darajada pasayib ketdi. Bir so'z bilan aytganda, Buyuk Depressiya klassiklarning *taklif talabni keltirib chiqaradi* (Sey qonuni), degan xulosasini inkor etdi va aksincha, harajatlar ishlab chiqarish darajasini belgilab beradi yoki bozor iqtisodiyotiga xos ichki qonuniyatlarga ko'ra talab doimo taklifdan kam bo'lishini belgilab berdi.

Modelning asosiy qoidolari:

- ***real va pul sektorlari o'zaro bir-birlari bilan bog'liq.*** Klassik modelga xarakterli bo'lgan pullarning neytrallik tamoyili endi "pullar ahamiyatga ega" ("money matters") tamoyili bilan almashtirildi, bu esa pullarning real ko'rsatkichlarga ta'sir etishini bildiradi. Pul bozori qimmatli qog'ozlar bozori singari moliya bozorining bir qismi (segmenti)ga aylanib, makroiqtisodiy bozorni tashkil etadi.

- ***barcha bozorlarda nomukammal raqobat hukm suradi.***

Barcha bozorlarda nomukammal raqobat hukm surganligi sababli, ***narxlar noelastik***, qattiq (rigid) yoki Keynes so'zi bilan aytganda, "yopishqoq" (sticky), ya'ni ma'lum darajada yopishib qoluvchi va ma'lum bir vaqt ichida o'zgarmasdir. Masalan, mehnat bozorida mehnat narxi bo'lgan nominal ish haqi stavkasining qattiqligi (yopishqoqligi)ni quyidagicha tushuntirish mumkin:

a) bitim asosidagi tizim amal qiladi: bitimlar (masalan, AQShda bir yildan uch yilgacha) ma'lum bir davrga imzolanadi va bu vaqt ichida bitim bo'yicha kelishilgan nominal ish haqi stavkasini o'zgartirib bo'lmaydi;

b) kasaba uyushmalari faoliyat yuritadilar, ular tadbirkorlar bilan jamoa bitimlarini nominal ish haqining ma'lum bir miqdorida bo'lishiga kelishadilar, tadbirkorlar esa bu miqdordan past bo'lgan ish haqi miqdorida ishchilarni yollashga haqli emaslar (shuning uchun ish haqi stavkasi jamoa bitimi qayta ko'rilib chiqilmagunga qadar o'zgartirilmaydi);

v) davlat minimal ish haqini o'rnatadi, tadbirkorlar shu minimal ish haqi stavkasidan past bo'lgan stavkada ishchilarni yollash huquqiga ega emaslar. Shuning uchun grafikda mehnat bozori (5.1-a rasm) mehnatga talab pasayganda (L^D_1 dan L^D_2 gacha siljiganda) mehnat narxi (nominal ish haqi stavkasi) W_2 gacha pasaymaydi, u W_1 darajada qoladi ("yopishadi").

Tovarlar bozorida narxlarning qattiqligini shu bilan tushuntirish mumkinki, unda monopoliyalar, oligopoliyalar yoki monopolistik raqobatli firmalar harakat qilib, ular esa narxlarni bir xil darajada ushlab turish imkoniyatiga egadirlar (ya'ni price-makers, endi ular sof raqobat sharoitidek price-takers bo'lmaydilar). Shuning uchun tovarlar bozori grafigida (5.1-v rasm) tovarlarga talab pasayganda, narx darajasi P_2 ga pasaymaydi, balki P_1 darajada saqlanib qoladi (4-bobdagi xrapovik samarasini eslang).

Keyns fikricha, foiz stavkasi investitsiyalar va jamg'armalar nisbati natijasida kapital bozorida shakllanmay, balki pul bozorida – pulga bo'lgan talab va taklif nisbati natijasida o'rnatiladi. Shuning uchun pul bozori to'liq makroiqtisodiy bozor bo'lib qoladi, undagi sharoitning o'zgarishi tovarlar bozoridagi sharoitning o'zgarishiga ta'sir etadi.

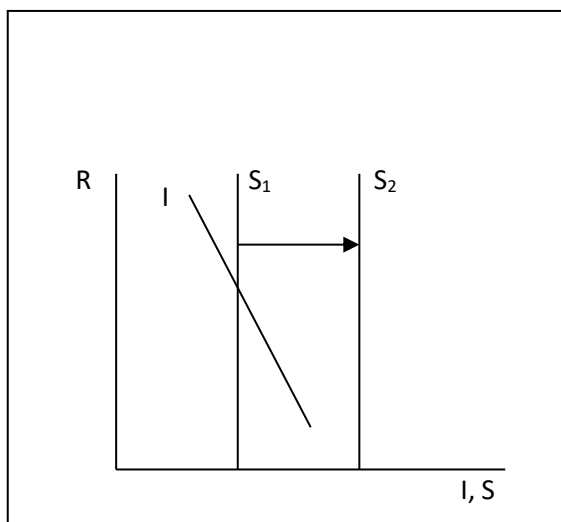
Keyns bu talqinni quyidagicha asosladi: bir xil darajadagi foiz stavkasida amaldagi investitsiyalar jamg'armalar bilan mos tushmasligi mumkin, chunki investitsiyalar va jamg'armalar turli iqtisodiy agentlar orqali amalga oshiriladi, bu agentlar esa (firmalar, uy xo'jaliklari) turli maqsadlarni ko'zlaydilar. Investitsiyalarni firmalar, jamg'armalarni esa uy xo'jaliklari amalga oshiradilar.

Keyns bu talqinni quyidagicha asosladi: bir xil darajadagi foiz stavkasida amaldagi investitsiyalar jamg'armalar bilan mos tushmasligi mumkin, chunki investitsiyalar va jamg'armalar turli iqtisodiy agentlar orqali amalga oshiriladi, bu agentlar esa (firmalar, uy xo'jaliklari) turli maqsadlarni ko'zlaydilar. Investitsiyalarni firmalar, jamg'armalarni esa uy xo'jaliklari amalga oshiradilar.

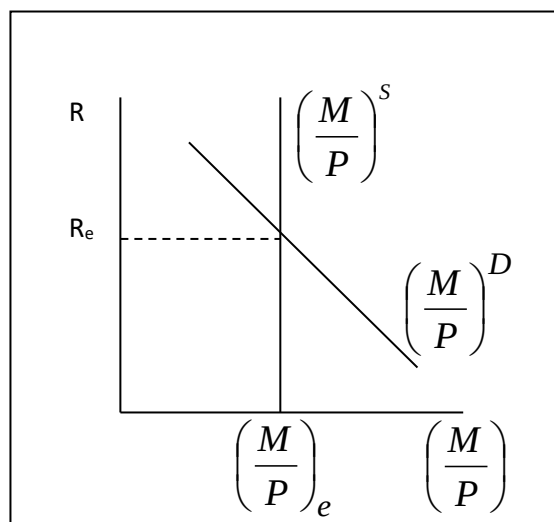
Investitsiya hajmini belgilab beruvchi asosiy omil Keyns fikricha, foiz stavkasi darajasi emas, balki *investitsiyadan kutilayotgan sof foyda me'yori*dir. Keyns buni *kapitalning chekli samaradorligi* deb ataydi. Investor kapitalning chekli samaradorligi kattaligini foiz stavkasi bilan taqqoslab investitsion qaror qabul qiladi. Agar birinchisi ikkinchisidan katta bo'lsa, u holda investor investitsiya loyihasini moliyalashtiradi (agar investor tomonidan kapitalning chekli samaradorligi masalan, 100% deb baholansa, u holda kredit 90%ga teng foiz stavkasida ham olinadi, agarda kapitalning chekli samaradorligi masalan, 9% deb baholansa, investor 10%lik foiz stavkani olishdan manfaatdor bo'lmaydi). Jamg'armalar hajmini belgilab beruvchi omil ham foiz stavkasi bo'lmay, ixtiyordagi daromad hajmi hisoblanadi ($ID=S+S$). Agarda kishining ixtiyoridagi daromadi katta bo'lmasa va bu daromad kundalik harajatlarga arang

yetsa, u holda juda yuqori foiz stavkasida ham kishilar jamg'arma qilolmaydilar.

Keynscha modeldagi investitsiyalar va jamg'armalarning o'zaro nisbati grafik ko'rinishda 5.2-rasmda berilgan. Jamg'armalar foiz stavkasiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lganligi sababli, ularning grafik ko'rinishi vertikal chiziqdan, investitsiyalar esa foiz stavkasiga nisbatan kamroq bog'liq bo'lganligi uchun qiya, pastga egiluvchan ko'rinishga ega. Agar jamg'armalar S_2 gacha ortsa, u holda muvozanat foiz stavkasini aniqlab bo'lmaydi, chunki investitsiya egri chizig'i va yangi jamg'arma egrisi S_2 kesishadigan nuqta mavjud emas. Demak, muvozanat foiz stavkasi R_e ni boshqa bozorda, ya'ni pul bozoridan topish lozim (pulga bo'lgan talab va taklif nisbati orqali 5.3-rasm).

5.2-rasm. Keynscha modelda investitsiya va jamg'armalar

5.3-rasm. Pul bozori

R – foiz stavkasi;
 S – jamg'armalar;
 I – investitsiyalar;

$(M/P)^D$ – pulga bo'lgan talab;
 $(M/P)^S$ – pulga bo'lgan taklif;
 $(M/P)_e$ – pul bozoridagi muvozanat.

- **barcha bozorlarda pullar noelastik** (qattiq) ekan, bozorlar muvozanati to'liq bandlik sharoitida o'rnatilmaydi. Mehnat bozorida 5.1-a rasm) nominal foiz stavkasi W_1 darajada, firmalar ishchilarga L_2 miqdorda talab bildirganda o'rnatiladi. L_F va L_2 o'rtasidagi farq - ishsizlar sonini bildiradi. Bu holda ishsizlik ishchilarga berilgan nominal ish haqi stavkasini rad etgani uchun emas, ushbu stavkaning qattiqligi sababli

sodir bo'ladir. Ishsizlik ixtiyoriy holatdan majburiy holatga aylanadi. Ishchilar pastroq stavkada ishlashga rozi bo'ladilar, ammo tadbirkorlar bunday ish haqi stavkasini pasaytirishga haqli emaslar. Ishsizlik jiddiy iqtisodiy muammoga aylanadi.

Tovarlar bozorida ham narxlar ma'lum P_1 darajada "yopishib" qoladi (5.1-v rasm). Ishsizlik tufayli yalpi talabning yalpi daromadlar pasayishi natijasida kamayishi (eslatib o'tamiz, ishsizlik bo'yicha nafaqalar to'lanmaydi) va shu bilan birga iste'mol harajatlarining pasayishi barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish mumkin bo'lmay qolishiga olib keladi ($Y_2 < Y^*$) va *retsessiya* (ishlab chiqarishning tushib ketishi) holati sodir bo'ladir. Iqtisodiyotning pasaygandagi holati investorlar kayfiyatiga ta'sir etadi va natijada investitsiya xarajatlari pasayadi. Natijada esa yalpi talab yanada tushib ketadi.

- xususiy sektorning harajatlari (uy xo'jaliklarining iste'mol harajatlari va firmalarning investitsiya harajatlari) potentsial ishlab chiqarish hajmiga to'g'ri keladigan, ya'ni resurslarning to'liq bandlik sharoitidagi ishlab chiqarilgan hajmiga teng bo'lgandagi yalpi talab hajmini ta'minlay olmaydi. Shuning uchun iqtisodiyotda yoki tovar va xizmatlarga o'zining talabini bildiruvchi, yohud xususiy sektor talabini rag'batlantirib, yalpi talabni oshiradigan qo'shimcha makroiqtisodiy agent paydo bo'lishi lozim. Bunday agent davlatdir. Shu tariqa **Keyns davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish** (davlat faolligi) kerakligini asoslab berdi.

- **asosiy iqtisodiy muammo** (resurslar bandligi to'liq bo'lmagan sharoitda) yalpi taklif muammosi bo'lmay, endi **yalpi talab muammosi** hisoblandi. Keynscha model iqtisodiyotni yalpi talab tomonidan o'rganuvchi "demand-side" modelidir.

- davlatning barqarorlik siyosati, ya'ni yalpi talabni tartibga soluvchi siyosat iqtisodiyotga qisqa muddatda ta'sir etar ekan, u holda Keynscha model **iqtisodiyotni qisqa muddatda** ("short-run" modeli) **tasvirllovchi modeldir**. Keyns uzoq davrga nazar solishni, iqtisodiyotni uzoq muddatda o'rganishni lozim deb hisoblamagan. U: "Uzoq davrda biz barchamiz murdalarmiz", - deb aytgan ("In long run we are all dead").

Iqtisodiyotni yalpi talabga ta'sir etish yo'li bilan (birinchi navbatda fiskal siyosat choralari bilan) tartibga solish, ya'ni davlatning yuqori darajada iqtisodiyotga aralashuvini nazarda tutgan Keynscha uslub II-Jahon urushidan keyin rivojlangan mamlakatlar uchun xarakterli edi. Ammo iqtisodiyotda inflyatsiya jarayonlarining kuchayishi va ayniqsa 70-yillar neft "shok"i oqibatlari birinchi navbatga yalpi talabni

rag'batlantirishni emas (chunki bu inflyatsiyani yanada kuchraytirib yuborar edi) yalpi taklif muammosini hal etish masalasini qo'ydi. "Keynscha inqilob" o'rniga "neoklassik aksilinqilob" keldi.

Iqtisodiy nazariyada neoklassik yo'nalishning asosiy oqimlari bular:

- 1) Monetarizm ("monetarist theory");
- 2) "Taklif iqtisodiyoti" nazariyasi ("supply-side economics");
- 3) Ratsional kutishlar nazariyasi ("rational expectations theory").

Neoklassik kontseptsialarda asosiy e'tibor makroiqtisodiyotning mikroiqtisodiy asoslari tahliliga qaratiladi. Neoklassik oqim vakillari qarashlarining "klassik maktab" namoyandalari g'oyalaridan farqi shundaki, ular klassik model qoidalarini zamonaviy iqtisodiy sharoitga mos holda qo'llaydilar va iqtisodiyotni qisqa muddatda yalpi taklif tomonidan tahlil etadilar. Shuningdek, neokeynscha yo'nalish vakillari o'zlarining kontseptsialarida zamonaviy iqtisodiyotning inflyatsiyali xarakterini hisobga oladilar. Shuning uchun zamonaviy makroiqtisodiy nazariyada neoklassik va neokeynscha qarashlarning o'zaro qarama-qarshiligi emas, balki zamonaviy iqtisodiy jarayonlarni nazariy jihatdan tushuntirib beradigan umumiy nazariy kontseptsiyani ishlab chiqish haqida so'z yuritiladi. Bunday yo'l tutish esa "main stream" nomini olgan.

5.3. Keynscha modelda iste'mol va jamg'arma funktsiyalari

Keynscha makroiqtisodiy modelda yalpi talab to'rt tarkibiy qismdan iborat: *iste'mol (S)*, *xususiy investitsiyalar (I)*, *davlat harajatlari (G)* va *sof eksport (X_n)*. Ammo ularning ichida eng asosiylari ikkita:

1) Iste'mol (S) va 2) Investitsiyalar (I). Zamonaviy sharoitlarda yalpi harajatlarning asosiy (2/3) qismi *iste'mol (S)* ga to'g'ri keladi, shuning uchun uy xo'jaliklarining iste'mol rejalari iqtisodiy hodisa va jarayonlarning yo'nalishini belgilab beruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Narxlar darajasining noelastikligi (qattiqligi) sharoitida bunday rejalar faqatgina daromad asosida tuziladi. O'z daromadlarini uy xo'jaliklari ikki yo'nalishga ajratishga moyil bo'ladilar:

a) iste'mol (S) va b) jamg'arma (S)ga.

Jamg'armalar daromadning iste'mol harajatlaridan ortgan qismi bo'lganligi sababli, daromadning jamg'arma qismi ortishi xuddi shunday kattalikdagi iste'mol qismining kamayishini bildiradi va aksincha, daromadning iste'mol qismi ortishi jamg'arma qismining kamayishiga olib keladi.

Bundan:

$$Y = C + S \quad (5.1)$$

bunda,

Y – milliy (ixtiyordagi) daromad;

S – iste'mol;

S – jamg'arma.

O'z o'rinda iste'mol va jamg'arma ixtiyordagi daromadga bog'liq bo'ladi. Iste'mol miqdorining daromad miqdoriga nisbati aholining ***iste'molga o'rtacha moyilligi (APC – average propensity to consume)*** deyiladi va quyidagicha hisoblanadi:

$$APC = C / Y \quad (5.2)$$

Jamg'armaga yo'naltirilgan miqdorning daromad miqdoriga nisbati ***jamg'armaga o'rtacha moyillik (APS – average propensity to save)*** deyiladi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$APS = S / Y \quad (5.3)$$

Shunday qilib, klassiklardan farqli o'laroq, J.M.Keyns jamg'armani foiz stavkasiga emas, daromad miqdoriga bog'liqligini asoslab berdi, ya'ni $S = S(Y)$. Xuddi shunday iste'mol ham daromadning funktsiyasi hisoblanadi: $S = S(Y)$. Bu funktsiyani xarakterlab J.M.Keyns quyidagicha xulosa qiladi: "kishilar daromadlari ortishi bilan iste'molni ko'paytirishga moyil bo'ladilar, ammo daromad o'sgan darajada emas". Ushbu asosiy psixologik qonuniyatning mazmuni tushunarli: agarda daromad o'zgarsa, iste'mol ham xuddi shu yo'nalishda o'zgaradi, ammo iste'molning o'zgarishi daromadning o'zgarishidan kam bo'ladi.

Iste'mol harajatlarining o'zgarishi uni o'zgarishiga olib kelgan daromad o'zgarishiga nisbati ***iste'molga chekli moyillik (MPC – marginal propensity to consume)*** deyiladi va u quyidagicha hisoblanadi:

$$MPC = \Delta C / \Delta Y \quad (5.4)$$

bunda,

MRS – iste'molga chekli moyillik;

ΔC – iste'mol harajatlarining o'zgargan qismi;

ΔY – daromadning o'zgargan qismi.

Iste'molga chekli moyillik tushunchasi bilan birga J.M.Keyns *jamg'armaga chekli moyillik* tushunchasini makroiqtisodiy nazariyaga kiritdi. Jamg'armaga chekli moyillik **MPS** (**marginal propensity to save**) jamg'arma miqdorining o'zgarishini uni o'zgarishiga olib kelgan daromad o'zgarishiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$MPS = \Delta S / \Delta Y \quad (5.5)$$

bunda,

MPS – jamg'armaga chekli moyillik;

ΔS – jamg'armaning o'sgan qismi;

ΔY – daromadning o'sgan qismi.

Iste'molga va jamg'armaga chekli moyillik ko'rsatkichlari uy xo'jaliklari o'zlarining qo'shimcha bir birlik daromadlarining qancha qismini iste'mol va jamg'armaga ajratganligini ko'rsatadi.

Endi iste'molga chekli moyillik va jamg'armaga chekli moyillik ko'rsatkichlari o'zaro qanday nisbatda bo'lishini aniqlaylik. Buni aniqlash uchun iste'molga chekli moyillik va jamg'armaga chekli moyillik tushunchalari tagida yashiringan iqtisodiy jarayonlarni ko'rib chiqish lozim.

Agar umumiy daromad oshsa, iste'molchilar bir qism o'sgan daromadlarini iste'molga va qolgan qismini jamg'armaga yo'naltiradilar. Qo'shimcha o'sgan daromadning yo'naltirilishi mumkin bo'lgan uchinchi bir tomoni bo'lmaganligi sababli, iste'mol va jamg'armani daromadning o'zgarishi bilan bog'liq o'zgargan qismlari yig'indisi o'zaro teng bo'ladi:

$$\Delta C + \Delta S = \Delta Y, \quad (5.6)$$

u holda,

$$\Delta C / \Delta Y + S / \Delta Y = 1 \text{ yoki} \\ MPC + MPS = 1 \quad (5.7)$$

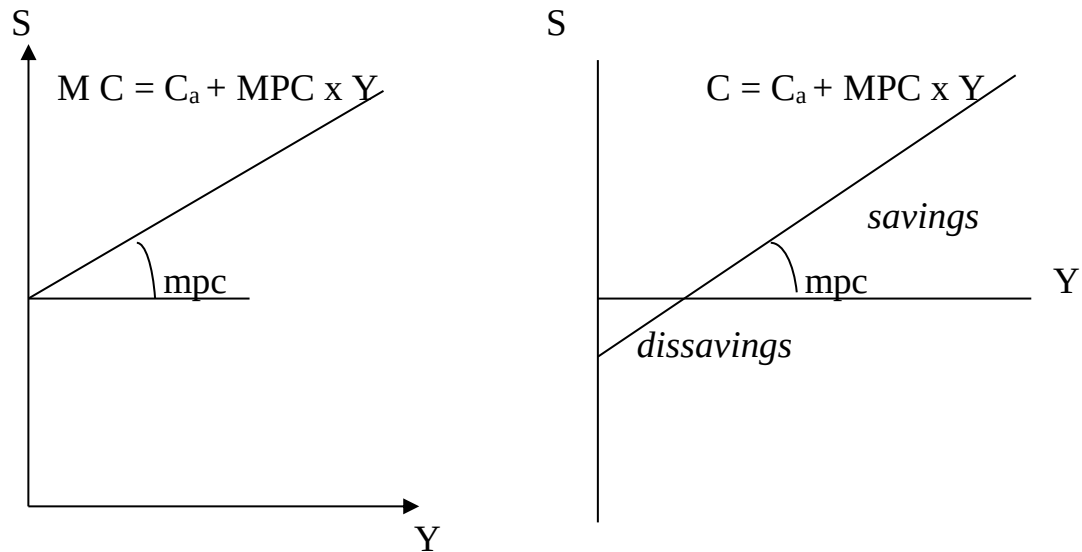
Geometrik nuqtai nazardan talqin qilsak, MRS kattaligi iste'mol (S) egri chizig'ining burchak qiyaligi tangensiga tengdir. O'z o'rnida, iste'mol (S) bilan daromadning (Y) nisbati chiziqli bog'liqlikda bo'lib, quyidagi ko'rinishga ega:

$$S = S_a + S(Y) \text{ yoki} \\ C = S_a + MPC \times Y \quad (5.8)$$

bunda,

S – iste'mol;
MPC – iste'molga chekli moyillik;
Y – daromad;
 S_a - avtonom iste'mol.

Avtonom iste'mol (S_a) uy xo'jaliklarining joriy daromadlari nolga teng bo'lgandagi iste'mol darajasini ko'rsatadi va u **avtonom iste'mol** deb ataladi (chunki u daromadga bog'liq bo'lmaydi).

5.4-rasm. Keynsning iste'mol va jamg'arma funksiyasi

Joriy daromad mavjud bo'lmaganda (yoki u mavjud bo'lib, yetarli darajada bo'lmasa), uy xo'jaliklari "qarz"ga kun kechiradilar yoki ilgari to'plagan mulklari yoki jamg'armalarini sotib yashaydilar ("manfiy jamg'arma").

Keynsning jamg'arma funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$S = Y - C = Y - (C_a + MPC \times Y) = -C_a + (1 - MPC)Y = -C_a + MPS \times Y$$

ya'ni,

$$S = -C_a + MPS \times Y \quad (5.9.)$$

bunda,

S – iste'mol;
MPC – iste'molga chekli moyillik;
Y – daromad;
 C_a – avtonom iste'mol;
MPS – jamg'armaga chekli moyillik.

Iste'mol va jamg'armaga quyidagi omillar ta'sir etishi mumkin:

- soliqlarning ortishi iste'mol va jamg'armani kamaytiradi;
- ijtimoiy sug'urtaga to'lovlarining oshishi jamg'armalar qisqarishiga olib keladi;
- sun'iy ravishda va asossiz shov-shuv natijasida oshgan talab iste'molning keskin ortishiga sabab bo'ladi;
- bozorda taklifning ortishi jamg'armalarni kamayishiga olib keladi.

Amaliyotda shuni kuzatish mumkinki, daromad ortganda iste'mol ham, jamg'armalar ham ortadi, ammo bunda iste'molga chekli moyilik (MRS) pasayish tendentsiyasiga ega bo'ladi, jamg'armaga chekli moyillik (MPS) esa oshadi.

Keynscha modelda investitsiyalar funktsiyasi. Keynscha modelda **investitsiyalar** – (I) yalpi talabni rag'batlantiruvchi *ikkinchi* bir asosiy omil hisoblanadi. Iqtisodiy tahlilda "investitsiya" atamasi jamg'armani yangi ishlab chiqarish quvvatlari va boshqa *real aktivlarni* yaratish maqsadida ishlatilishini anglatadi. Investitsiyalar tarkibiga mashina va asbob-uskunalar xarid qilish, qurilish-montaj ishlarini amalga oshirish, zahiralar o'zgartirish uchun qilinadigan barcha harajatlar kiritiladi. Shunisi muhimki, iqtisodchilar investitsiyalarni real aktivlarni sotib olishga qo'yilmalar bilan bir qatorda zahiralar bilan ham bog'laydilar. Qimmatli qog'ozlar (masalan, aktsiya va obligatsiyalar)ga mablag'larni sarflash *moliyaviy yoki portfel investitsiyalar* deb ataladi. Ishlab chiqarish quvvatlarini, ya'ni real aktivlarni ko'paytirishga xizmat qiladigan real investitsiyalardan farqli o'laroq, moliyaviy investitsiyalar mulkning qayta taqsimlanishini va unga egalik qilish huquqini bir sub'ektdan ikkinchisi tomon o'zgarishini bildiradi. Investitsiyalarni amalga oshirish tovarlar bozori bilan bog'liq bo'lsa, qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdisi moliyaviy bozor bilan bog'liqdir.

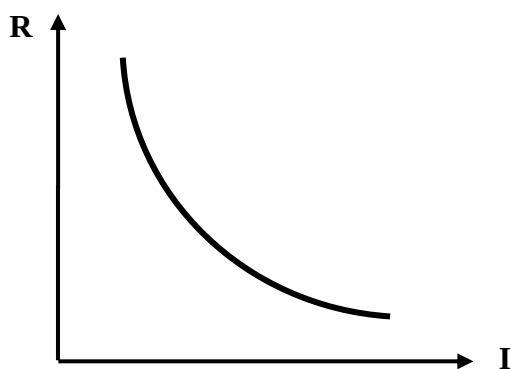
Investitsiyalar yalpi harajatlarning tarkibiy qismi bo'lganligi sababli, ular yalpi talab o'zgarishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi, jamg'armalar esa aksincha teskari yo'nalishda ta'sir etadi, ya'ni jamg'armalarning ortishi yalpi talabni kamaytiradi. Shuning uchun keynschilar iste'molga moyillikning kamayishini investitsiyalarni ko'paytirish orqali to'ldirishni taklif etadilar.

Investitsiyalar va foiz stavkasi. Investitsiya harajatlarni amalga oshirishdan maqsad foyda olishdir. Har qanday tadbirkorni investitsiya harajatlarni amalga oshirishdan avval uning qay darajada foyda keltira olishi masalasi qiziqtiradi. Oddiy misol orqali tushuntirishga harakat qilaylik. Faraz qilaylik, mebel ishlab chiqaruvchi firma xizmat muddati 1

yilga teng bo'lgan 10000 \$ lik yangi asbob-uskuna xarid qilishga qaror qildi. Hisob-kitoblar shuni ko'rsatdiki, ushbu qaror firmaga 11000\$ ga teng miqdorda daromad keltiradi. Ushbu sotuvdan tushgan daromadning 10000\$ ini firma harajatlarni qoplashga sarflasa, qolgan 1000\$ni foyda tariqasida uning ixtiyorida qoladi. Ushbu foydani asbob-uskunaga qilingan harajatlarni miqdori bilan solishtirsak, kutilayotgan sof foyda miqdori 10%ni tashkil etadi ($(1000\$/10000 \$) \times 100\%$). Ammo olingan ma'lumot investitsiya bo'yicha qilinadigan qaror uchun hali yetarli hisoblanmaydi. Firma kutilayotgan sof foyda me'yori bankning foiz stavkasi bilan solishtirishi kerak bo'ladi.

Foiz stavkasi – real kapital (bizning misolda firmaning mebel ishlab chiqarish uchun asbob-uskuna)ni xarid qilish maqsadida olingan pullik kapital uchun qo'yilgan narxdir. Firma tomonidan agarda kutilayotgan sof foyda me'yori foiz stavkasidan yuqori bo'lsa ijobiy qaror qilinadi (masalan, bizning misol uchun foiz stavkasi 6% bo'lsa). Bunday holatda investitsiya loyihasining foydaliligi 4% bo'ladi. Agarda foiz stavkasi kutilayotgan sof foyda me'yoridan yuqori bo'lsa, masalan, 12%ga teng bo'lsa, u holda investitsiya loyihasini amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'lmaydi.

Savol tug'ilishi mumkin: agarda firma investitsiyani amalga oshirish uchun sarflanadigan harajatlarni o'z hisobidan, ya'ni qarz olmay, oldingi yilgi jamg'armalari hisobidan amalga oshirsa, bunday holatda foiz stavkasi ko'rinishidagi investitsiyalash narxi o'z mazmunini saqlab qoladimi? Albatta saqlab qoladi, chunki firma uchun bu – muqobil harajatdir. Agarda firma ushbu jamg'armalarni asbob-uskunalar sotib olishga sarflamasa, ularni ssuda kapitali sifatida boshqa birovga qarzga berishi va foiz stavkasi ko'rinishida daromad ko'rishi mumkin bo'ladi (5.5-rasm).

5.5-rasm. Investitsiyalar va foiz stavkasi o'rtasidagi bog'liqlik grafigi

Shunday qilib, foiz stavkasi investitsiya bo'yicha qarorlar qabul qilish uchun muhim ahamiyatga egadir. Istalgan vaqtda firmalar investitsiyalarni amalga oshirishlarida muqobil qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Yuqori foiz stavkalari sharoitida kutiladigan sof foyda me'yori eng ko'p bo'lgan investitsiya loyihalari amalga oshirilsa, past foiz stavkasida ilgari foyda keltirmagan loyihalarni endilikda amalga oshirish imkoniyati tug'iladi va iqtisodiyotda investitsiyalar hajmi ortadi. Shuning uchun investitsiyalar hajmi va foiz stavkasi o'rtasida teskari funktsional bog'liqlik mavjud bo'lib, uni quyidagi chizmada ko'rish mumkin.

Investitsiyalar va daromad. Investitsiyalar funktsiyasini keynscha tahlilga kiritish uchun yuqorida aytib o'tilganlarning o'zi kifoya qilmaydi. Buning uchun investitsiyalar hajmining yalpi daromad miqdoriga bog'liqligini aniqlash lozim bo'ladi.

Investitsiyalar: *sof* (ishlab chiqarish hajmini oshiruvchi) va *tiklanadigan* (asosiy kapitalning yemirilgan qismini qoplovchi) turlarga bo'linadi. Keyns modelida $YaMM = SMM = MD$ bo'lganligi sababli, faqat sof investitsiyalar haqida so'z yuritiladi.

Bulardan tashqari, *avtonom* (daromad darajasiga bog'liq bo'lmagan – autonomous investment) va *indutsirlangan* (kattaligi daromad darajasi bilan aniqlanadigan – induced investment) investitsiyalar mavjud. Keyns o'z tahlilida faqatgina *avtonom* investitsiyalarni ko'rib o'tgan.

Keynscha modelda milliy ishlab chiqarishning muvozanat hajmi. AD–AS chizmasi orqali aks ettirilgan yalpi talab va yalpi taklif grafiklari, ularning muvozanatga erishgandagi holatlari oldingi bobda ko'rib o'tilgan edi. Bunday ko'rinishdagi tahlil narxlar darajasi egiluvchan bo'lgandagi uzoq muddatni ko'rib o'tgan klassik modelga xosdir. Keynscha model iqtisodiyotni qisqa muddatda ko'rib chiqib tahlil etgan va unga narxlarning qattiq bo'lishi xarakterli bo'lganligi bizga ma'lum. Shuning uchun keynscha modelni tahlil etish uchun AD-AS grafigining ilgarigi chizmasi endi mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Eslatib o'tamiz, uni tasvirlashda vertikal o'qqa narxlar darajasi, gorizontal chiziq bo'ylab esa milliy ishlab chiqarishning real hajmi belgilangan edi.

Keynscha makroiqtisodiy modelda muvozanat o'rnatilishini tadqiq etish uchun haqiqiy va rejalashtirilgan harajatlar tushunchalarini kiritish kerak bo'ladi, ular o'z o'zida o'zaro teng bo'lmasligi mumkin. Haqiqiy harajatlar (Ye) – haqiqatda uy xo'jaliklari (C - iste'mol harajatlari) va

firmalar (I - investitsion harajatlar) tomonidan qilingan harajatlardir, ya'ni, ikki sektorli modelda:

$$E = C + I \quad (5.10)$$

Rejalashtirilgan harajatlar (Ye_r) – bu uy xo'jaliklari va firmalarning rejalashtirgan harajatlardir. Xaqiqiy harajatlar doimo ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga teng bo'ladi ($Ye = Y$), rejalashtirilgan harajatlar esa ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga teng bo'lmasligi mumkin. Agarda rejalashtirilgan harajatlar ishlab chiqarilgan mahsulot hajmidan kam bo'lsa ($Ye < Y$), u holda firmalar ishlab chiqargan mahsulotlarining bir qismini sota olmaydilar, bunda firmalar tovarlarining zahirasi ortadi, ya'ni sotilmagan mahsulotlar zahirasi omborlarda turib qoladi. Agarda rejalashtirilgan harajatlar ishlab chiqarilgan mahsulot hajmidan ortiq bo'lsa ($Ye > Y$), u holda iqtisodiy agentlar ushbu yilda ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmidan ko'p bo'lgan tovar va xizmatlarni xarid qiladilar, ya'ni oldingi yillarda sotilmay omborlarda to'planib qolgan zahiralarini ham sotib oladilar. Firmalar esa bunday sharoitda omborlarda to'planib qolgan o'z zahiralarini qisqartirish imkoniga ega bo'ladilar. Bizga ma'lumki, investitsiyalarga zahiralar (zahiralarining o'zgarishi) investitsiya harajatlarning tarkibiy qismidir. Shunday qilib, haqiqiy investitsiyalar rejalashtirilgan (planned investment – I_r) va rejalashtirilmagan (unintended inventory investment – I_{un}) zahira investitsiyalaridan tashkil topadi:

$$I = I_p + I_{un} \quad (5.11)$$

Tegishlicha haqiqiy harajatlar iste'mol va haqiqiy investitsiya harajatlari yig'indisiga teng:

$$Ye = C + I, \quad (5.12)$$

Rejalashtirilgan harajatlar iste'mol va rejalashtirilgan investitsiya harajatlari yig'indisiga tengdir:

$$Ye_r = C + I_r \quad (5.13)$$

Haqiqiy harajatlar doimo ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga teng ekan, u holda haqiqiy harajatlar faqatgina rejalashtirilmagan investitsiyalar zahirolari 0ga teng bo'lganda rejalashtirilgan harajatlarga teng bo'ladi va tovarlar bozorida muvozanat haqiqiy harajatlar rejalashtirilgan harajatlarga teng bo'lganda ($Ye = Ye_r$) o'rnatiladi va tegishlicha bunda rejalashtirilgan harajatlar ishlab chiqarish hajmiga teng bo'ladi ($Ye_r = Y$).

Model shartiga ko'ra, yalpi ishlab chiqarish hajmi yalpi daromadga tengdir, yalpi daromad esa iste'mol (C) va jamg'arma (S)ga sarflanadi:

$$Y = C + S \quad (5.14)$$

Muvozanat holatida:

$$\begin{aligned} Y &= Y_e = Y_r \\ \text{u holda,} \\ C + S &= C + I_p. \end{aligned} \quad (5.15)$$

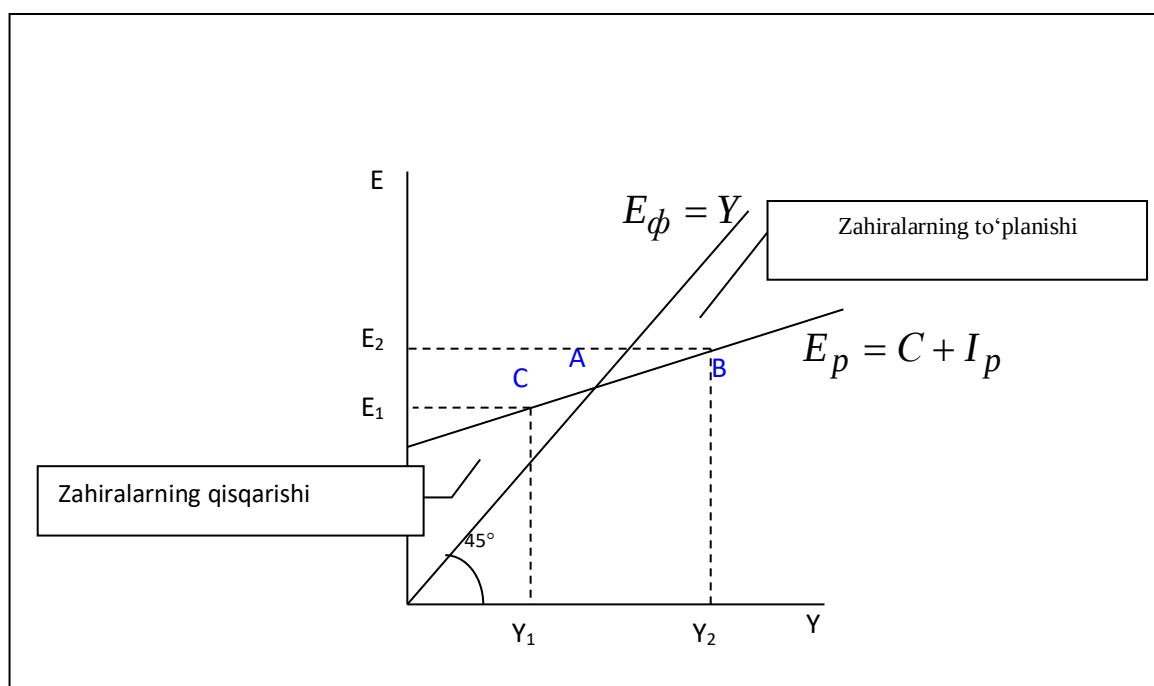
Demak, muvozanat holatda jamg'armalar rejalashtirilgan investitsiyalarga teng bo'ladi. Jamg'armalar harajatlar va daromadlar oqimidan olinar ekan, investitsiyalar esa harajatlar va daromadlar oqimi uchun in'ektsiya (quyish) ekan, u holda muvozanat holatida oqimlar in'ektsiyalarga teng bo'ladi.

Iqtisodiyotda narxlarning qattiq bo'lishi shuni bildiradiki, yalpi talab va yalpi taklifning muvozanatga kelishi narxlar darajasining o'zgarishi hisobiga emas, balki sotuv hajmi va zahiralaridagi o'zgarishlar firmalarga xaridorlarning nimani, qancha sotib olishlari haqida ma'lumot berishi hisobiga sodir bo'ladi. AD-AS modeli ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini belgilab bersada, ammo bunday muvozanatga qanday qilib erishish mumkinligini ko'rsatib bera olmaydi. Shuning uchun iqtisodiyotdagi muvozanatni qattiq narxlar sharoitida tasvirlash uchun yalpi talab va taklifning milliy daromad hajmiga bog'liqligini aks ettiruvchi grafikni tasvirlash kerak bo'ladi. Bunday grafik iqtisodiy adabiyotlarda "Keyns xochi" deb nomlangan va narx belgilashning qattiq yoki "yopishqoq"ligi sharoitida AD-AS modelini tushuntirib berishda qo'llaniladi.

Quyidagi 5.6-rasmning gorizontaal o'qida milliy daromad Y aks ettirilgan bo'lib, u milliy ishlab chiqarish hajmiga mos keladi, vertikal o'qda esa yalpi talab hajmi belgilanadi. Yalpi talab iste'mol va investitsiya tovarlariga bo'lgan talabning yig'indisidan tashkil topganligi sababli, uning grafik tasviri daromadning har bir darajasida iste'mol va investitsiyalar grafiklarining yig'indisidan iborat bo'ladi.

Haqiqiy harajatlar egrisi *bissektrisa* (45° ga teng chizik)ni aks ettiradi, chunki haqiqiy harajatlar ishlab chiqarish hajmiga teng bo'lib, ushbu chiziqning har qanday nuqtasi bu shartga mos keladi. Rejalashtirilgan harajatlar egrisi musbat qiymatga ega qiyalikni aks ettiradi (qiyalik burchagi iste'molga chekli moyillik kattaligi bilan aniqlanadi – MRS), bu qiyalik koordinatalar o'qi boshidan boshlanmaydi,

chunki daromad darajasiga bog'liq bo'lmagan avtonom iste'mol (C) doimo mavjud bo'ladi. Natijada qiyalikda xochni hosil qilamiz, shuning uchun model **“Keyns xochi”** nomini olgan (“Keynesian cross”). Aytib o'tish kerakki, o'zining mashhur kitobida Keynes grafiklardan foydalanmagan. Oddiy Keynes modelining grafik talqini ilk bor Nobel mukofoti laureati Pol Samuelson tomonidan uning mashhur “Ekonomiks” deb nomlangan kitobida taklif etilgan.

5.6-rasm. Keynes modelida muvozanat (Keyns xochi)

Harajatlar va daromadlarning muvozanati, ya'ni tovarlar bozorining muvozanati ikki egri chiziq kesishgan nuqtada joylashgan (A nuqta). Bu nuqtada: 1) rejalashtirilgan harajatlar ishlab chiqarish hajmi (daromad)ga teng: $Y_e = Y$; 2) haqiqiy harajatlar rejalashtirilgan harajatlarga teng: $Y_e = Y_e$; 3) in'ektsiyalar oqimlarga teng: $I = S$; 4) rejalashtirilgan investitsiyalar jamg'armalarga teng:

$$I_r = S \quad (5.16)$$

Muvozanatli bo'lmagan nuqtalarni ko'rib o'taylik. Masalan, V nuqtada in'ektsiyalar oqimlardan kam.

$$E_r < Y, E_r < E \Rightarrow I_r < S \quad (5.17)$$

Aksincha, S nuqtada in'ektsiyalar oqimlardan ortiq.

$$E_r > Y, E_r > E \Rightarrow I_r > S \quad (5.18)$$

Tovarlar bozorida muvozanat qanday oʻrnatiladi? Agarda iqtisodiyot rejalashtirilgan harajatlar ishlab chiqarish hajmidan kam boʻlgan V nuqtada boʻlsa, bir qism mahsulot sotilmay qoladi va firmalar maxsulotlarining kutilmagan zahiralarini jamlanib qoladi. Natijada iqtisodiyot muvozanatga keladi (V nuqtadan A nuqta tomon harakat). Agarda iqtisodiyot S nuqtada boʻlsa, bunda rejalashtirilgan harajatlar ishlab chiqarish hajmidan ortiq, bu degani, haqiqiy ishlab chiqarish hajmidan ortiqroq hajmda sotib olishni istaydilar, u holda firmalar oldingi davrda sotilmay qolgan mahsulotlar zahiralarini sotishni boshlaydilar, zahiralar kamayadi, yalpi talab qondiriladi, iqtisodiyot muvozanat holatga keladi (S nuqtadan A nuqta tomon harakat). Shunday qilib, tovarlar bozorida muvozanatni tiklaydigan mexanizm – bu zahiralaridagi oʻzgarishlardir (ularni toʻplash yoki qisqartirish) (5.5-rasm).

Xulosa qilib aytish mumkinki, klassiklardan farqli ravishda Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi jamgʻarmalar investitsiyalarga moslashadi degan gʻoyani ilgari suradi: investitsiyalarning oshishi daromadlarning ortishiga, oxirgisining koʻpayishi esa tegishliicha jamgʻarmalar hajmining ortishiga turtki beradi.

Keyns yalpi talab nazariyasining umumiy natijasi – bu *multiplikator* samarasidir. Multiplikator tamoyiliga asoslangan iqtisodiy oʻsish daromadlar va jamgʻarmaga chekli moyillikning ortishiga imkon beradi. Yuqori darajadagi faollik davrida jamgʻarmalarning ortishi yangi investitsiyalar va demakki, iqtisodiy oʻsishga asos boʻladi (akselerator samarasi).

Multiplikator samarasi. Ishlab chiqarilgan mahsulotning muvozanatli hajmini aniqlash uchun (muvozanatli milliy daromad) uni rejalashtirilgan harajatlar miqdoriga tenglashtirish kerak boʻladi:

$$Y = C + I_p$$

bunda,

$$C = C_a + MPC \times Y$$

yaʼni,

$$Y = C_a + MPC \times Y + I_p \quad (5.19)$$

Agarda harajatlar ortsa nima boʻladi? Keyns yalpi harajatlarning oshishi daromadlar ortishiga olib kelishini koʻrsatib berdi, ammo shuni muhimki, endi daromadlar uni ortishiga olib kelgan harajatlarga

qaraganda ko'prok darajada ortar ekan (ya'ni mutiplikator samarasi orqali).

Multiplikator – bu yalpi harajatlarning bir birlikka ortishi (kamayishi) yalpi daromadlarni necha marotaba oshishi (qiskarishi)ga olib kelishini ko'rsatuvchi koeffitsientdir. Multiplikatorning ta'siri bir iqtisodiy agentning sarflagan harajatlari albatta boshqa bir iqtisodiy agentning daromadiga aylanishi va oxirgisining bir qism daromadini sarflashi uchinchi bir iqtisodiy agent daromadi(va hakoza)ga aylanishiga olib kelishiga asoslangan. Natijada multiplikator samarasi tufayli umumiy daromad miqdori ilk bor qilingan harajatlar miqdoridan bir necha marotaba yuqori bo'ladi.

Faraz qilaylik, uy xo'jaliklari o'zlarining avtonom harajatlarini 100\$ ga oshiradi, ya'ni ushbu pullarga tovar va xizmatlar sotib oladi. Bu degani, tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchi tadbirkor 100\$ miqdorida daromad ko'radi, ularni iste'mol va jamg'armaga sarflaydi. Faraz qilaylik, iste'molga cheklangan moyillik $MRS = 0.8$, bu degani, har bir qo'shimcha 1 dollar daromadning 80 tsent (80%)ini iqtisodiy agent iste'molga sarflaydi, 20 tsent (20%)ini esa jamg'aradi (ya'ni, jamg'armaga cheklangan moyillik $MPS = 0.2$). U holda, \$100 qo'shimcha daromadning 80\$ini iste'molga sarflaydi ($Y \times mrs = 100 \times 0.8 = 80$) va 20\$ ini jamg'armaga yo'naltiradi ($Y \times mrs = 100 \times 0.2 = 20$). Iste'molga sarflangan (tovar va xizmatarni xarid qilishga) 80\$ boshqa bir sotuvchiga daromad keltiradi va u ham o'z o'rnida 64\$ni iste'molga sarflaydi ($Y \times MRS = 80 \times 0.8 = 64$) va 16\$ ini jamg'aradi (tegishlixa $80 \times 0.2 = 16$) va hakoza. Bu jarayon harajatlarning o'sishi 0 ga yetguncha davom etadi (5.7.-rasm).

Barcha daromadlarni qo'shib, natijada yalpi daromadlar necha marotabaga ortganligini aniqlaymiz:

$$C = \Delta C_a + \Delta C_a MPC + (\Delta C_a MPC)MPC + (\Delta C_a MPC^2)MPC + \dots = \Delta C_a(1 + MPC + MPC^2 + MPC^3 + MPC^4 + \dots) \quad (5.20)$$

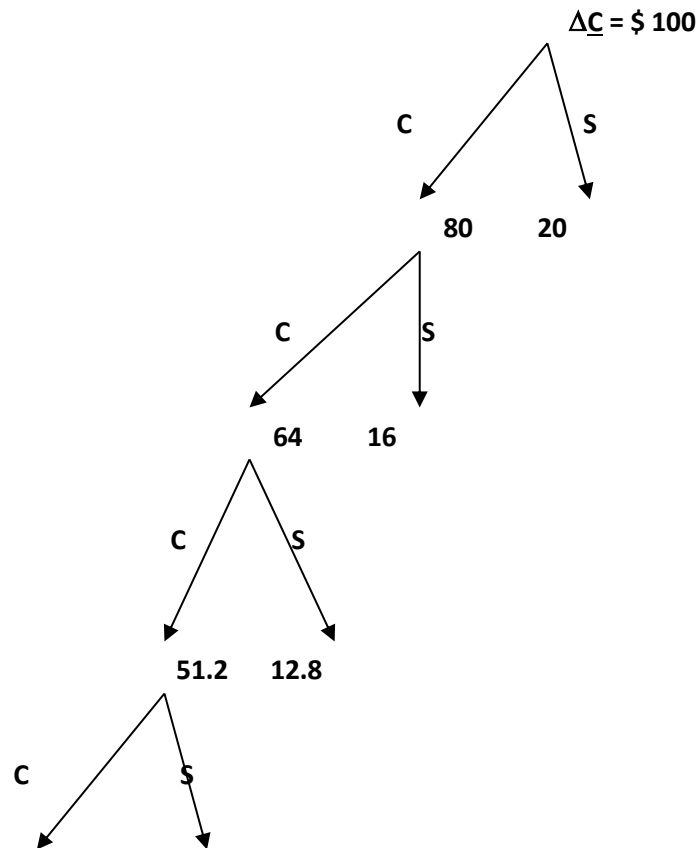
Biz birdan kichik MPC ga asoslangan cheksiz kamayib boruvchi geometrik progressiyani hosil qildik (bu esa multiplikatorning matematik mazmunidir). Uning yig'indisi:

$$\Delta C_a / 1 - MRS \text{ ga teng, ya'ni } \Delta Y = \Delta C_a / 1 - MRS \quad (5.21)$$

Bu ifoda, ya'ni

$$MR = 1 / 1 - mpc \quad (5.22)$$

avtonom iste'mol harajatlarning **multiplikatoridir**.

5.7-rasm. Multiplikator samarasi

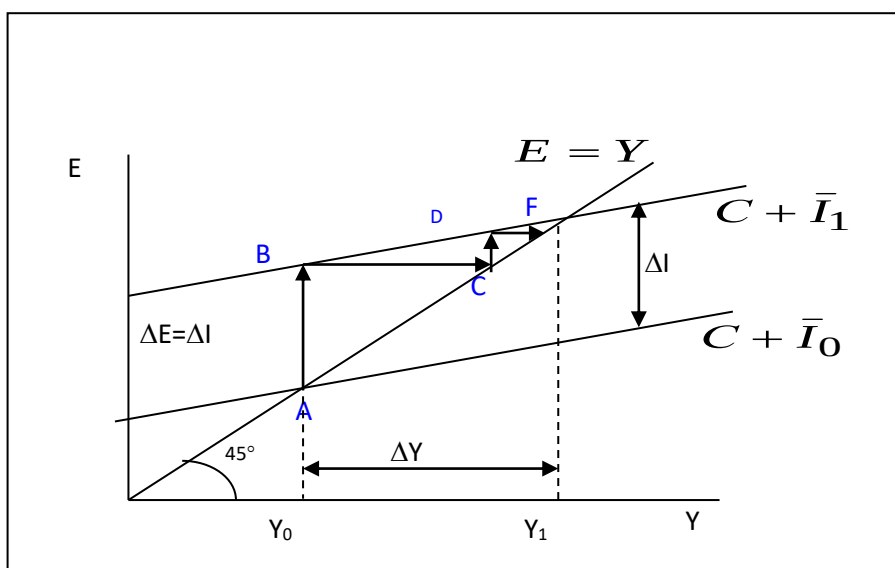
Bizning misolda multiplikator 5 ga teng ($1/1 - 0.8 = 5$). Tegishlixa, avtonom iste'mol harajatar 100\$ga oshganda, yalpi daromadlar 500\$ ga ($100 \times 5 = 500$) ortadi.

Xuddi shunday mulohazalarni avtonom investitsiya harajatlarning o'zgarishi yuzasidan ham qo'llash mumkin. Investitsiyalarni oshirar ekan, firma investitsiya tovarlarini xarid qiladi va bu investitsiya tovarlari ishlab chiqaruvchilarga daromad keltiradi, daromad ko'rgan ushbu firma esa o'z o'rinda ushbu daromadning bir qismini iste'molga harajat qilib, iste'mol tovarlar ishlab chiqaruvchilariga daromad keltiradi va xakozo. Natijada yalpi daromadlarning ortishi ilk bor qilingan investitsiyalar miqdoridan bir necha barobar katta bo'ladi, ya'ni multiplikator samarasi amal qiladi

va ushbu multiplikator (ammo endi investitsiya harajatlari multiplikatori) ham xuddi yuqoridagidek aniqlanadi:

$$1 / 1 - \text{MRS} \quad (5.23)$$

Harajatlar multiplikatori (masalan, investitsiyalar multiplikatori) samarasining grafik tasviri (5.8-rasmda keltirilgan.) Rasmdan ko‘rinib turibdiki, har bir keyingi ortgan daromad oldingisiga nisbatan kamayib bormoqda. Multiplikatsiya jarayoni daromadning oshishi 0 ga teng bo‘lgunga qadar davom etadi.

5.8-rasm. Avtonom harajatlar multiplikatori

Iste'molga chekli moyillik (MRS) qanchalik katta bo'lsa, avtonom harajatlar multiplikatorining kattaligi shunchalik yuqori bo'ladi. Agar masalan, $\text{MRS} = 0,9$ ga teng bo'lsa, u holda multiplikator $= 10$ ($1 / (1 - 0,9) = 10$)ga teng, $\text{MRS} = 0,75$ ga teng bo'lganda, multiplikator $= 4$ ($1 / (1 - 0,75) = 4$)ga teng bo'ladi. MRS rejalashtirilgan harajatlar egrisining qiyaligini belgilaganligi uchun, MRS qanchalik katta bo'lsa, egri chiziqli shunchalik tik bo'ladi. Rejalashtirilgan harajatlar egrisi qanchalik tik, ya'ni MRS va multiplikator qanchalik katta bo'lsa, bir xil hajmdagi harajatlarning ortishi daromadlarning shunchalik ko'proq hajmda o'tishiga olib keladi.

Tejamkorlik paradoksi. Oddiy keynscha modeldan ma'lum bo'ldiki, iqtisodiyotning o'sishini ta'minlash uchun yalpi harajatlarni oshirish kerak, ular esa in'ektsiyalar hisoblanib, yalpi daromadlarni multiplikator samarasi orqali oshishini ta'minlab beradi. Harajatlardan

chiqib ketgan oqimlar esa yalpi daromadni multiplikativ qisqartirib, iqtisodiyotni retsessiya yoki depressiya holatiga olib kelishi mumkin.

Bunday paradoksdan shunday xulosa kelib chiqadi: iqtisodiyot qanchalik jamg'arsa, u shunchalik kambag'allashadi. (Paradoks shundaki, agarda kishi o'z jamg'armalarini oshirsa, u boyib boradi, iqtisodiyot esa jamg'armalar ortgan sayin kambag'allashadi). Tejamkorlik paradoksining grafik ko'rinishi 5.9-rasmda ikki xil usulda ko'rsatilgan: 1) investitsiyalar va jamg'armalar grafigida (a); 2) oqimlar va in'ektsiyalar grafigida (b).

Keynscha modelda jamg'armalar daromadga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib, investitsiyalar avtonom kattalik hisoblanar ekan, u holda, jamg'arma egri chizig'i musbat qiyalikni, investitsiya egrisi gorizontal chiziqni aks ettiradi. Jamg'armalarning ortishi jamg'arma egri chizig'ini chapga va yuqoriga S_1 dan S_2 ga siljitadi. Agarda investitsiyalar miqdori o'zgarmasa, u holda jamg'armalarning ortishi yalpi daromadlarni Y_1 dan Y_2 gacha kamayishiga olib keladi, ya'ni jamg'armalarning ortishi iqtisodiy vaziyatning yomonlashuviga olib keladi (5.9-b rasm).

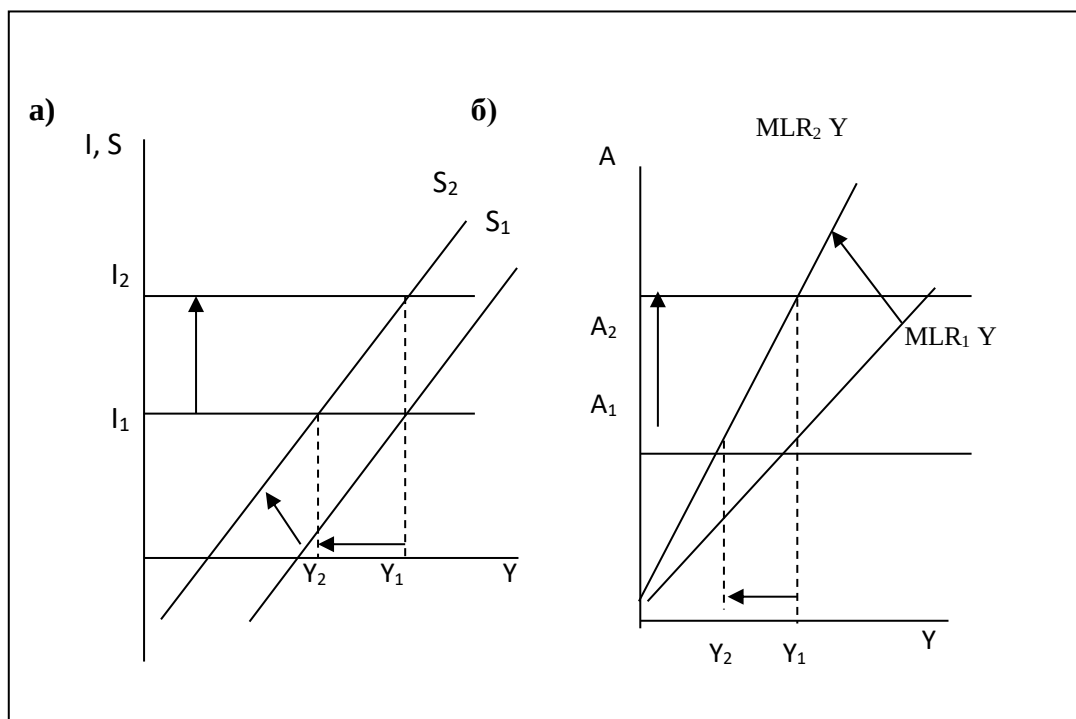
5.9-a rasmda daromad darajasiga bog'liq bo'lmagan va shuning uchun gorizontal chiziq ko'rinishida aks ettirilgan avtonom harajatlar egri chizig'i (in'ektsiyalar) va yalpi daromadning muayyan bir qismini tashkil etuvchi $MLR \times Y$ ga teng bo'lgan oqimlar egri chizig'i keltirilgan. Oqimlar egri chizig'i qiyaligi MLR kattaligi orqali aniqlanadi. Keltirilgan grafik nafaqat jamg'armalarni, balki har qanday turdagi oqimlarni (masalan, soliqlar, import) iqtisodiyotga ta'sirini o'rganish imkoniyatini beradi. Oqimlar kattaligi oshganda, MLR ortadi va oqimlar egri chizig'i kattaligi yanada tikkaroq bo'ladi. Natijada avtonom harajatlar kattaligi o'zgarmas bo'lganda yalpi ishlab chiqarish hajmi Y_1 dan Y_2 ga qisqaradi.

Aytish joizki, jamg'armalar paradoksi muammosi faqatgina keyns modeliga xosdir. Klassik modelda jamg'armalar investitsiyalarga doimo tengdir. Shuning uchun klassiklarning qarashlariga muvofiq, agarda jamg'armalar oshsa, xuddi shunday hajmga investitsiyalar ortadi. Grafikda investitsiyalar hajmining ortishi investitsiyalar egri chizig'ining yuqoriga - I_1 dan I_2 ga siljishi bilan kuzatiladi (5.9-a rasm).

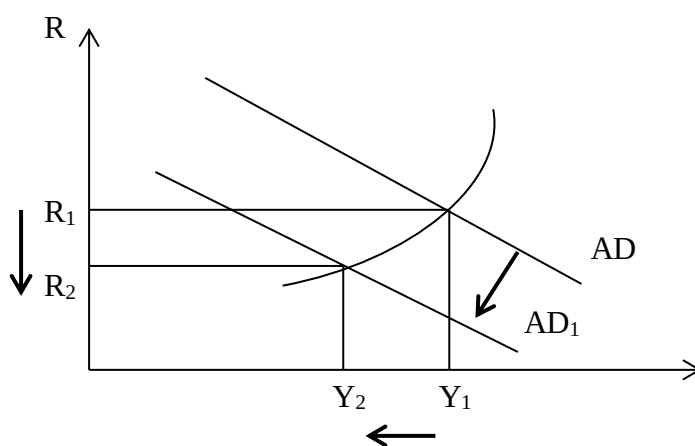
Xuddi shunday, agarda biror turdagi oqimning oshishi natijasida oqimning chekli me'yori kattalashsa, u holda bunday oqim tegishlika kattalikdagi in'ektsiya bilan to'ldiriladi va yalpi ishlab chiqarish hajmi kattaligi o'zgarmaydi (5.9-b rasm).

Jamg'armalarning ortishi iqtisodiyotga to'liq bandlikka yaqin sharoitdagi aksilinflyatsiya tarzida ta'sir etishi mumkin: iste'molning kamayishi va undan keyingi yalpi harajatlar, bandlik va ishlab

chiqarishning pasayishi (multiplikator samarasi orqali) talab inflyatsiyasini chegaralaydi – yalpi talab AD dan AD_1 ga kamayadi, bunda ishlab chiqarish hajmi Y_1 dan Y_2 ga, narxlar darajasi esa R_1 dan R_2 ga pasayadi (5.10-rasm).

5.9-rasm. Tejamkorlik paradoksi

5.10-rasm. Jamg'armalarning aksilinflyatsiya ta'siri

Keyns xochi modeli narxlar darajasi – R ning o'zgarish jarayonini aks ettira olmaydi, chunki u o'z tahlilida o'zgarmas narxlar darajasi (qattiq narxlar)ni taxmin qiladi. Keyns xochi qisqa muddat uchun va qattiq narxlar sharoitida AD - AS modelini konkretlashtirib (aniqlashtirib)

beradi va ushbu modeldan makroiqtisodiy siyosatda inflyatsiya sur'atlarining pasayishi va oshishidagi oqibatlarni tadqiq etish uchun foydalanib bo'lmaydi.

Shunisi muhimki, oddiy keynscha model retsessiyadan chiqish yo'lini ko'rsatib bera oldi, bu esa iqtisodiyotni faol ravishda davlat tomonidan tartibga solish orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun keynschilar tomonidan taklif etilgan chora-tadbirlar *faollashtirilgan davlat siyosati* nomini olgan. Keyns va uning davomchilari iqtisodiyotni barqarorlashtirish uchun fiskal siyosatni va birinchi navbatda davlat harajati kattaligidagi o'zgarish dastagini taklif etganlar, chunki u maksimal darajada yalpi talabga va o'z navbatida, multiplikativ samara bilan yalpi ishlab chiqarish hajmi va daromadga ta'sir ko'rsatadi.

Tayanch iboralar

klassik maktab, keynscha maktab, real va pul sektorlari, mehnat bozori, kapital bozori, tovarlar bozori, narxlar darajasining egiluvchanligi, narxlar darajasining qattiqligi, iqtisodiyotga davlatning aralashuvi, "Buyuk depressiya", "Keynscha inqilob», iste'molga o'rtacha moyillik, iste'molga chekli moyillik, jamg'armaga chekli moyillik, jamg'armaga o'rtacha moyillik, ish haqi stavkasi, avtonom iste'mol, investitsiyalar, jamg'armalar, avtonom xarajatlar multiplikatori, haqiqiy xarajatlar, rejalashtirilgan harajatlar, investitsiyalarga chekli moyillik, avtonom investitsiyalar, indutsirlangan investitsiyalar, investitsiyalarga chekli moyillik, multiplikator samarasi, "keyns xochi".

Nazorat savollari

1. Klassik model asoschilari.
2. Klassik modelning asosiy qoidalari.
3. Klassik bozorda narxlar egiluvchanligini tushuntiring.
4. Nima sababdan klassik modelda yalpi taklif iqtisodiyotning asosiy muammosi ekanligini tushuntiring.
5. Keynscha makroiqtisodiy modelning asosiy xulosalarini tushuntirib bering.
6. Keynscha modelda nima sababdan narxlar noelastik (qattiq yoki «yopishqoq»)?
7. Keynscha makroiqtisodiy nazariyada asosiy iqtisodiy muammo yalpi talab ekanligini batafsil tushuntirib bering.

8. Keynscha modelda jamg'arma va iste'mol funksiyalarini, ularning grafiklarini tushuntiring.
9. Investitsiyalar va foiz stavkasi o'rtasidagi bog'liqlikni grafik orqali tushuntirib bering.
10. Neoklassik yo'nalishning asosiy oqimlari.
11. Daromad - iste'mol va daromad- jamg'arma o'rtasidagi bog'liqlik.
12. Iste'mol va jamg'arish grafiklari.
13. Iste'mol va jamg'arishning o'rtacha hamda cheklangan miqdori.
14. Investitsiyalar. Investitsiyalarga talab egri chizig'i.
15. Investitsiya darajasiga ta'sir etuvchi omillar.
16. Keynscha makroiqtisodiy modelda muvozanat o'rnatilishini tadqiq etish uchun haqiqiy va rejalashtirilgan harajatlar tushunchalari kiritilgan. Ularni tushuntiring.
17. Multiplikator samarasi deganda nimani tushunasiz va u qanday aniqlanadi?
18. Tejamkorlik paradoksini tushuntirib bering.

Mavzuga doir testlardan namunalar

- 1. Iste'molga bo'lgan me'yoriy moyillik – bu.....**
  - a) jami iste'molning jami daromadga nisbati;
  - b) daromad o'zgarishi oqibatida iste'mol xarajatlaridagi o'zgarishlar;
  - c) daromadning berilgan darajasida iste'mol xarajatlari miqdorini ifodalovchi egri chiziq;
  - d) iste'mol xarajatlari o'sishining ixtiyordagi daromad o'sishi birligiga nisbati.
- 2. Iste'molga va jamg'armaga bo'lgan me'yoriy moyillik o'rtasidagi bog'liklik quyidagida o'z ifodasini topadi:**
  - a) ularning yig'indisi 1 ga teng;
  - b) ular o'rtasidagi nisbat iste'molga bo'lgan o'rtacha moyillikni ifodalaydi;
  - c) ularning yig'indisi ixtiyordagi daromadga teng, chunki u iste'mol va jamg'armaga bo'linadi;
  - d) ular teng bo'lgan egri chiziqdagi nuqta daromadning chegaraviy (boshlang'ich) darajasiga mos keladi.

3. Dj.Keyns ta'kidlashicha, mamlakatdagi iste'mol xarajatlarining hajmi nimaga bog'liq?

- a) iste'molchining yashash joyiga;
- b) pul taklifining o'sish sur'atiga;
- c) milliy daromad darajasiga;
- d) ixtiyordagi daromad darajasiga.

4. Quyidagi bog'liqliklardan qaysi biri teskari bog'liqlikni ifodalaydi?

- a) iste'mol xarajatlari va ixtiyordagi daromad o'rtasidagi bog'liklik;
- b) investitsiya xarajatlari va foiz stavkasi darajasi o'rtasidagi bog'liklik;
- c) jamg'armalar va iste'mol stavkasi darajasi o'rtasidagi bog'liklik;
- d) investitsiya xarajatlari va milliy daromad o'rtasidagi bog'liklik.

5. Agar ixtiyordagi daromad hajmi kamayayotgan bo'lsa, unda boshqa teng shartlarda:

- a) iste'mol xarajatlari ham, jamg'armalar ham o'sadi;
- b) iste'mol xarajatlari o'sadi, jamg'armalar esa qisqaradi;
- c) iste'mol xarajatlari qisqaradi, jamg'armalar esa o'sadi;
- d) iste'mol xarajatlari ham, jamg'armalar ham qisqaradi.

6. Agar ixtiyordagi daromad hajmi berilgan mamlakatda ko'paysa, unda:

- a) iste'molga va jamg'armaga bo'lgan o'rtacha moyillik o'sadi;
- b) iste'molga bo'lgan o'rtacha moyillik o'sadi, jamg'armaga bo'lgani esa pasayadi;
- c) iste'molga bo'lgan o'rtacha moyillik pasayadi, jamg'armaga bo'lgani esa o'sadi;
- d) iste'molga va jamg'armaga bo'lgan o'rtacha moyillik pasayadi.

7. Ixtiyordagi daromadning berilgan darajasida jamg'armaga va iste'molga bo'lgan me'yoriy moyillik miqdorlarining yig'indisi:

- a) 0 ga teng;
- b) 1 ga teng;
- c) 100 ga teng;
- d) 1000 ga teng.

8. Agar real foiz stavkasi ko'paysa, unda:

- a) investitsiyalarga bo'lgan talab egri chizig'i o'ngga siljiydi;
- b) investitsiyalarga bo'lgan talab egri chizig'i chapga siljiydi;
- c) investitsiyalarga bo'lgan talab egri chizig'i yuqoriga ko'chadi;
- d) investitsiya xarajatlari qisqaradi.

9. Keynes nazariyasining klassik nazariyadan ustun kelishiga imkon bergan asosiy sabab:

- a) Keynes nazariyasi iqtisodiyotning uzoq davrdagi xatti-harakatini izohlab berganida;
- b) Keynes nazariyasi iqtisodiyotning qisqa davrdagi xatti-harakatini izohlab berganida;
- c) klassik nazariya iqtisodiyotning qisqa davrdagi hatti-harakatini izohlab bera olmaganida;
- d) „B” va „C” javoblar to‘g‘ri.

10. Iste’molga o‘rtacha moyillik qanday aniqlanadi?

- a) $ARS = (S/Y) \times 100\%$;
- b) $ARS = (Y/C) \times 100\%$;
- c) $ARS = (S/Y) \times 100\%$;
- d) $ARS = (Y/S) \times 100\%$.

11. Cheklangan jamg‘armaga moyillik qanday aniqlanadi?

- a) $MPC = \text{Iste'moldagi o'zgarish} / \text{Daromaddagi o'zgarish}$;
- b) $MRS = \text{Jamg'armaning o'zgarishi} / \text{Daromadning o'zgarishi}$;
- c) $ARS = (S/Y) \times 100\%$;
- d) $ARS = (Y/S) \times 100\%$.

6-BOB. PUL BOZORIDA MUVOZANAT

6.1. Pul tushunchasi, uning turlari va funksiyalari

Pullar bu – moliyaviy aktiv bo‘lib, ular bitimlar tuzish uchun xizmat qiladi (tovar va xizmatlarni xarid qilish uchun). Pullar qiymatga ega bo‘lib, real va moliyaviy turlarga bo‘linadi.

Real aktivlarga moddiy boyliklar kiradi (asbob-uskunalar, bino va inshootlar, mebel, uy xo‘jaligi texnikasi va boshqalar). *Moliyaviy aktivlarga* qimmatbaho qog‘ozlar kiradi. Ular esa o‘z navbatida quyidagilarga bo‘linadi:

- *pullik* (pullar yoki qisqa muddatli majburiyatli qarzlar);
- *pulsiz* (daromadli qimmatbaho qog‘ozlar – aktsiyalar va obligatsiyalar, ular uzoq muddatli majburiyatli qarzlar hisoblanadi).

Pullar boshqa moliyaviy aktivlardan bitimlar uchun xizmat qilishi va muomalada to‘lov vositasi sifatida ishlatilishi mumkinligi bilan farq qiladi. Non do‘konida non yoki bulochkani aktsiya yoki obligatsiya singari moliyaviy aktivga xarid qilib bo‘lmaydi.

Qog‘oz va metall pullar – bu ramzga ega pullar hisoblanadi (token money). Ushbu pullarning o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularning tovar qiymati past bo‘lib, pul qiymatiga mos kelmaydi. Qog‘oz va metall pullar qonuniy to‘lov vositasi bo‘lishi uchun ular *dekret pullar* (fiat money), ya’ni davlat tomonidan umumiy to‘lov vositasi sifatida qonunan tasdiqlangan bo‘lishi kerak.

Qog‘oz pullar birinchi marta XII asrda Xitoyda paydo bo‘lgan. AQShda qog‘oz pullar birinchi marotaba 1690 yilda, Massachusetts shtatida chop etilgan. Rossiyada birinchi marotaba muomalaga chiqarilgan qog‘oz pullar “assignatsiya” nomini olgan va bu 1769 yilda Yekaterina II buyrug‘i asosida amalga oshirilgan (shuning uchun norasmiy ravishda ular «ekaterinkalar» deb atalgan). O‘sha davr qog‘oz pullariga xos xususiyat ularning oltin pullarga ayirboshlanishi hisoblangan, ya’ni «oltin standart» tizimi amal qilgan.

Zamonaviy sharoitlarda dekret pullar kredit pullar bilan to‘ldirilmoqda va ular “IOY- money” (Iowe you-money) deb ataladi, ya’ni tarjimada “Men sizga pul qarzdorman” ma’nosini anglatadi. Pullar MB (naqd pullar) yoki xususiy iqtisodiy agentning majburiyatli qarzlar bo‘lishi mumkin. Shuning uchun qog‘oz pullar – bu kredit pullardir. Kredit pullarning uch shakli mavjud: a) veksel b) banknota v) chek.

Veksel – bu bir iqtisodiy agent (xususiy shaxs)ning boshqa bir iqtisodiy agentdan ma'lum bir miqdorda va ma'lum vaqtga olgan qarzini foizli mukofoti bilan qaytarishi shart bo'lgan majburiyatli qarzidir. Veksel odatda tijorat krediti hisobiga beriladi, bunda bir kishi boshqa bir odamdan ma'lum bir vaqtdan so'ng to'lash majburiyati bilan tovarlarni sotib oladi. Veksel olib pulni olmagan kishi uni boshqa bir odamga berishi mumkin, bunda u veksel berilganligi haqida yozuvni bitadi va bu yozuv *indossament* deb ataladi. Shunday qilib veksel muomalasi paydo bo'ladi.

Banknota – bu bankning vekselidir (qarzli majburiyatidir). Zamonaviy sharoitlarda banknotalarni muomalaga faqat MB chiqarish huquqiga ega bo'lganligi sababli naqd pullar MBning qarzli majburiyatlari hisoblanadi.

Chek – bu bank omonatchisining ma'lum bir miqdordagi o'z pullarini o'ziga yoki boshqa bir kishiga berishi haqidagi buyrug'idir. *Plastik kartochkalar* kreditli i debetli bo'ladi, ammo ularning hech biri pul hisoblanmaydi. Birinchidan, ular pullarning hamma funktsiyalarini bajarmaydi va eng avvalo muomala vositasi bo'la olmaydi. Ikkinchidan, *kredit kartochkalar* bu pullar emas, balki qisqa muddatli bank kreditining shakli hisoblanadi. *Debetli kartochkalar* ham pullar bo'la olmaydi, chunki bank hisobidan ilgari unga qo'yilgan cheklangan miqdordagi pullarni yechib olishni shartli qilib qo'yadi va u pul massasining tashkil etuvchisi sifatida banklar hisobidagi umumiy pul mablag'lari miqdori tarkibiga kiritilgan bo'ladi.

Pullarning mohiyati ular bajaradigan funktsiyalarida namoyon bo'ladi. Pullar asosan quyidagi *funktsiyalarni* bajaradi:

- muomala vositasi;
- qiymat o'lchovi;
- jamg'arma vositasi.

Muomala vositasi sifatida (medium of exchange) pullar tovarlarni ayirboshlashda, bitimlar tuzishda vositachilik qiladi. Hamma narsa pulga sotiladi va sotib olinadi. Pul almashuviga muqobil bo'lib barter xizmat qilishi mumkin (tovarni pulga emas boshqa bir tovarga ayirboshlash). Ammo barter ma'lum bir harajatlar bilan bog'liq bo'ladi. Bir tomondan, u ma'lum vaqt va harakatni talab etsa, ikkinchi bir tomondan ular to'g'ridan-to'g'ri transaktsiya harajatlardir (bitimlar uchun harajatlar - transaction costs), ularga masalan, “eskirgan oyoq-kiyimlar” harajatlarini kiritish mumkin.

Barter orqali ayirboshlashni amalga oshirish uchun ma'lum bir shartlar bajarilishi lozimki, ularni o'tgan asrning buyuk ingliz iqtisodchisi, chekli

foydalilik nazariyasi va iqtisodiy nazariya maktabining asoschilaridan biri Uilyam Stenli Djevons “ikki tomonlama xohishning o‘zaro mos kelishi” (double coincidence of wills) deb nomlagan. Kishi biror tovarni sotib olishi uchun shunday bir sotuvchini izlab topishi lozimki, bu sotuvchi uning sotmoqchi bo‘lgan tovariga o‘zining tovarini almashtirishga rozi bo‘lishi kerak bo‘ladi. Masalan, non xarid qilmoqchi bo‘lgan etikdo‘z shunday nonvoyni topishi kerakki, bu nonvoy o‘zining sotayotgan noniga shu etikdo‘z tikkan etikni almashtirishga rozi bo‘lishi kerak. Kasal bo‘lgan rassom shunday bir dorixonachini topishi lozimki, uning chizgan sur‘atlariga dorixonachi o‘z dorilarini almashtirishga rozi bo‘lishi kerak. Yoki iqtisodiyotdan dars beruvchi o‘qituvchi sochlarini zamonaviy uslubda turmaklashi uchun shunday bir sartaroshni topishi kerak bo‘ladiki, bu sartarosh uning sochlarini turmaklashga masalan, pullar nazariyasi haqidagi ma’ruzasini tinglashni almashtirish uchun rozilik bildirishi kerak bo‘ladi. Keltirilgan bu va shu kabi misollarda qidiruvlar natijasi uzoq va natijasiz bo‘lishi mumkin. Bunda behudaga vaqt sarflanadi, oyoq-kiyimlar to‘ziydi. Shuning uchun barter ayirboshlashning samarasiz va noratsional shakli hisoblanadi.

Pullar – insoniyatning buyuk kashfiyotidir. Pullarning ayirboshlashda vositachi sifatida paydo bo‘lishi kishilarning ikki tomonlama istaklarining o‘zaro mos kelishi muammosini va ayirboshlash harajatlarini bartaraf qildi. Pullar paydo bo‘lgandan keyin endi har qanday tovarni pullarga ayirboshlash va ushbu pullarga endi boshqa bir tovarni xarid qilish imkoniyati paydo bo‘ldi. Pullarni tez va harajatlarsiz boshqa bir aktivga (real yoki moliyaviy) ayirboshlash mumkinligi *absolyut likvidlilik* (liquidity) nomini olgan – ingliz tilida “liquid” so‘zi, “suyuq, oquvchan” ma’nosini anglatadi. Ma’lumki, barcha aktivlar likvidlilik xususiyatiga ega, chunki ularni ayirboshlash yoki sotish mumkin, ammo ularning likvidlilik darajasi turlichadir. Faqat naqd pullargina absolyut likvidlilik xususiyatiga egadir.

Pullarning ikkinchi funktsiyasi – bu ularning barcha tovar va xizmatlarning narxini o‘lchashda *qiymat o‘lchovi* funktsiyasini bajarishidir (unit of account). Og‘irlik o‘lchovi kilogrammlarda, masofa metrlarda, suyuqlik hajmi – litrlarda o‘lchanganidek, qiymat ham ma’lum bir pul miqdorida o‘lchanadi. Pullar ushbu funktsiyani bajarishdan avval iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan har bir tovar ma’lum bir hajmdagi boshqa bir tovarlarga solishtirilib nisbatan o‘lchangan. Bunday holatda ma’lum bir tovarni sotuvchi yoki sotib oluvchi kishi ayirboshlanadigan tovarlar

mutanosibligi (proportsiyasi)ni bilishi (masalan, non ko'ylaklar, etiklar, tuxumlarda qancha turgan) kerak bo'lgan. Pulga ayirboshlanganda esa bunga zarurat bo'lmagan, faqatgina har bir tovar qancha miqdordagi pullarga ayirboshlanishini bilish lozim bo'lgan. Hisob birligi bo'lib har bir mamlakatning pul birligi, ya'ni milliy valyutasi hisoblanadi. (Rossiyada rubl, AQShda dollar, Buyuk Britaniyada funt sterling). Milliy pul birligining beqarorligi sharoitida, ya'ni inflyatsiyaning yuqori darajasida, qo'shimcha hisob birligi sifatida boshqa bir davlatning nisbatan barqaror pul birligi (masalan, AQSh dollari, yapon ienasi) ishlatilishi mumkin.

Pullarning uchinchi funktsiyasi – bu ulardan jamg'arma vositasi (qiymatni saqlash vositasi) sifatida foydalanishlikdir (store of value). Pullar qiymatga ega moliyaviy aktivlardir. Bu qiymat ularning likvidligi, to'lov qobiliyatida – ularga istalgan vaqtda tovar, xizmat yoki qimmatli qog'ozni xarid qilish mumkinligida namoyon bo'ladi. Inflyatsiyasiz iqtisodiyotda bu qiymat (to'lov qobiliyati) vaqt davomida o'zgarmaydi va saqlanib qoladi. Ya'ni, ma'lum bir miqdordagi pullarga bir yil yoki 5 yildan keyin ham xuddi shunday hajmdagi tovarlarni xarid qilish mumkin bo'ladi. Inflyatsiya sharoitida pullar o'z qadr va qiymatini yo'qotadi, ularning to'lov qobiliyati pasayib ketadi. Chunki umumiy narxlar darajasi ko'tariladi va ma'lum bir pul miqdoriga oldingi davrdagiga nisbatan kamroq tovar va xizmatlarni xarid qilish mumkin bo'lib qoladi. Kadrsizlangan pullarni jamg'arish endilikda befoйда bo'lib, jamg'arma vositasi funktsiyasini milliy valyuta emas, boshqa bir mamlakatning barqaror valyutasi bajaradi. Bundan tashqari, naqd pullar kishilar qo'llarida saqlanadigan eng jozibador (qulay) moliyaviy aktiv hisoblanmaydi, chunki ular daromad keltirmaydi. Daromad keltiruvchi moliyaviy aktivlar ham mavjudki, ular masalan, dividend shaklida daromad keltiruvchi aktsiyalar yoki foizli daromadni ta'minlovchi obligatsiyalardir.

Pullarning eng muhim funktsiyasi – bu muomala vositasi funktsiyasidir, chunki u pullik aktivlardan pullik bo'lmagan moliyaviy aktivlarni o'zaro bir-biridan ajratib turadi. Ammo yuqorida keltirilgan funktsiyalarning barchasi o'zaro bir-biri bilan bog'liqdir. Pullardan bitimlarni tuzishda foydalaniladi, chunki ular hisob birligi bo'lib xizmat qiladi va barcha tovarlarning qiymatini o'lchaydi. Bundan tashqari, moliyaviy aktiv bo'lib pullar qiymatga egadir, ma'lum vaqt davomida agarda ular o'z qiymatini saqlab qolsalar, ulardan jamg'arma vositasi sifatida ham foydalanish mumkin bo'ladi.

Pulga talab, uning turlari va omillari.

Pullarga bo'lgan talab pullarning ikki asosiy funktsiyasi:

1) pullarning muomala vositasi va 2) boylikni to'plash vositasi funktsiyalari bilan bevosita bog'liqdir.

Pullarning muomala vositasi funktsiyasi pullarga bo'lgan talabning birinchi turi – *transaksiya* turi bilan bog'liqdir. Ya'ni, pullar muomala vositasi sifatida tovar va xizmatlarni ayirboshlashda, bitimlar tuzib ularni amalga oshirishda vositachilik rolini bajaradi.

Pullarga bo'lgan *transaksiya talabi* (transaction demand for money) – bu pullarga bitimlar tuzish uchun (transactions), ya'ni tovar va xizmatlarni sotib olish uchun bo'lgan talabdir. Pullarga bo'lgan talabning bu turi klassik modelda tushuntirilgan va u pullarga bo'lgan talabning yagona turi hisoblanib, pullarning miqdoriy nazariyasi (amerikalik iqtisodchi I.Fisher va ingliz iqtisodchisi A.Marshall taklif etgan) tenglamasidan keltirib chiqarilgan.

Pullarning miqdoriy nazariyasi formulasidan: $M \times V = P \times Y$ (oldingi boblarda bu haqida aytib o'tilgan edi) pullarga bo'lgan real talabga (M/R) ta'sir etuvchi yagona omil – bu real ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi (Y) hisoblanadi.

A.Marshallning taxminiga ko'ra, agarda kishi ma'lum bir miqdorda daromad (Y) olsa, u holda uning bir qismi (k)ni naqd pul shaklida saqlaydi. Butun bir iqtisodiyot uchun nominal daromad real daromad (ishlab chiqarish hajmi)ni narxlar darajasiga ko'paytmasi ($R \times Y$) orqali aniqlanadi, ya'ni:

$$M = k R Y \quad (6. 1.)$$

bunda,

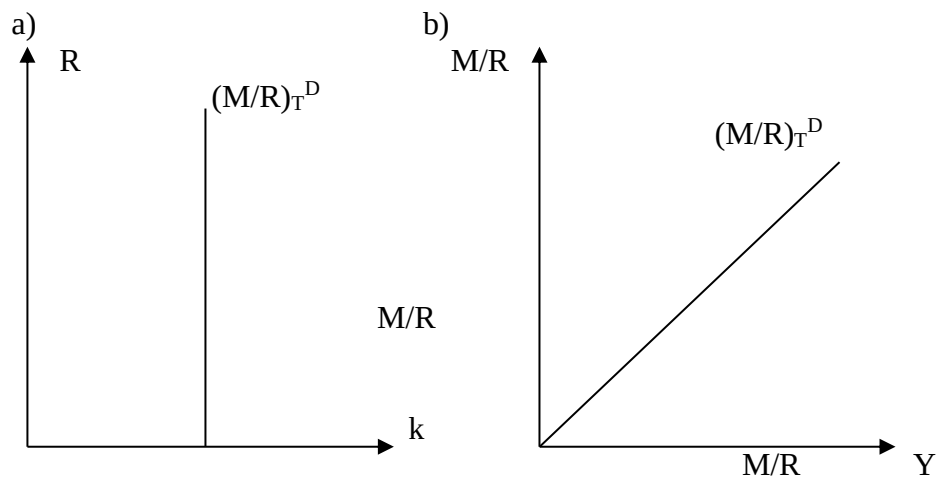
M – pullarga bo'lgan nominal talab;

k – kishilar daromadining qanday qismi naqd pullarda saqlanishini ko'rsatuvchi likvidlilik koeffitsienti;

R – iqtisodiyotdagi narxlar darajasi;

Y – real ishlab chiqarish hajmi (daromad).

Pullarga bo'lgan *transaksiya talabi* daromad darajasiga to'g'ri proportsional bog'liqlikda bo'lib (6.1-b rasm), foiz stavkasiga esa bog'liq bo'lmaganligi (6.1-a rasm) sababli, uning grafigi ikki xil ko'rinishga ega (6. 1-rasm).

6.1 - rasm. Pullarga bo‘lgan transaktsiya talabi

Shuning uchun pullarga bo‘lgan transaktsiya talabi formulasi quyidagicha aniqlanadi:

$$(M/R)_T^D = (M/R)^D(Y) = kY \quad (6. 2)$$

Pullarga bo‘lgan talabni keltirib chiqaruvchi yagona omil - bitimlarni tuzish uchun kerak deb bilgan klassiklarning nuqtai nafari XX-asrning 30-yillarigacha dolzarb bo‘lgan. Undan keyingi davrda Keynes “Bandlikning umumiy nazariyasi, foiz va pullar” deb nomlagan mashhur kitobida, pullarga bo‘lgan transaktsiya talabi omiliga yana ikki omil - pullarga bo‘lgan ehtiyotkorlik va spekuliyativ talablarini kiritdi.

Pullarga bo‘lgan ehtiyotkorlik talabi (pullarga bo‘lgan talabga ehtiyotkor bo‘lishlik sababidan kelib chiqqan – precautionary demand for money)ni shu bilan tushuntirish mumkinki, kishilar o‘z rejalaridan tashqari rejalashtirilmagan xaridlarni amalga oshirishga moyil bo‘ladilar. To‘satdan pul kerak bo‘lib qolishini bilgan insonlar rejalashtirilgandan ziyoda bo‘lgan qo‘shimcha pullarni saqlaydilar. Pullarning ehtiyotkorlik bilan bog‘liq talabi pullarning muomala vositasi funktsiyasidan ham kelib chiqadi. Keynes fikricha, pullarga bo‘lgan talabning bunday turi foiz stavkasiga bog‘liq emas va u faqatgina daromad darajasi bilan aniqlanib, uning grafik ko‘rinishi pullarga bo‘lgan transaktsiya talabining grafigiga o‘xshash bo‘ladi.

Pullarga bo‘lgan spekuliyativ talab (speculative demand for money) pullarning jamg‘arma vositasi funktsiyasi bilan bog‘liqdir. Pullar moliyaviy aktiv sifatida qiymatlarini saqlab qolsalarda (faqatgina noinflyatsiyali iqtisodiyotda), ammo ularni ko‘paytira olmaydilar. Naqd pullar absolyut

likvidlilik (100%) va nolga teng daromadlilikka ega bo'ladi. Moliyaviy aktivlarning boshqa turlari xam mavjudki, masalan, obligatsiyalar, ular foiz ko'rinishida daromad keltiradilar. Shuning uchun foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, naqd pullarni saqlagan kishilar obligatsiyalardan foiz hisobida kelishi mumkin bo'lgan daromadlarini yo'qotishlari mumkin.

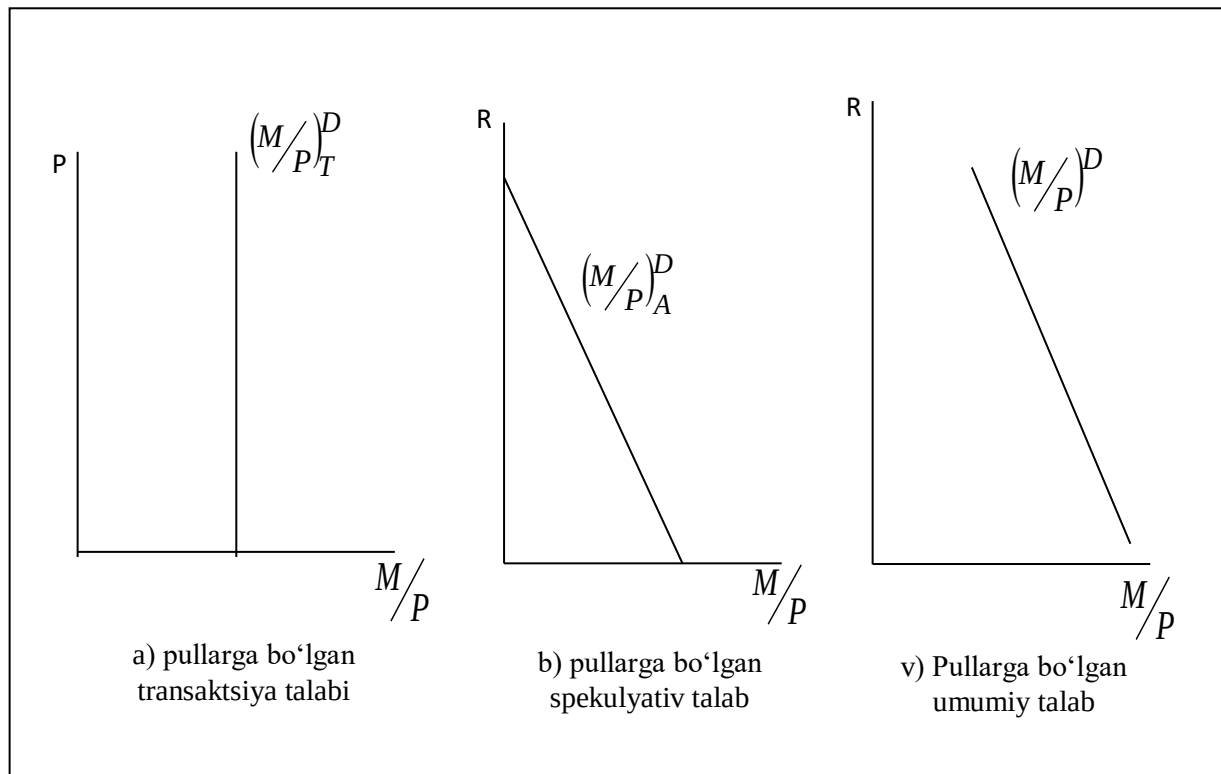
Moliyaviy aktiv hisoblangan pullarga bo'lgan talabni belgilab beruvchi omil foiz stavkasi bo'lib, u naqd pullarni saqlashning alternativ (muqobil) harajati hisoblanadi. Yuqori foiz stavkasida obligatsiyalarning daromadliliigi oshib, naqd pullarga talab kamayadi va aksincha, foiz stavkasi past bo'lsa, naqd pullarga bo'lgan talab ortadi, chunki endi boshqa moliyaviy aktivlarning daromadliliigi kamayadi. Shunday qilib, pullarga bo'lgan talab foiz stavkasi bilan teskari proportsional bog'liqlikda bo'lib, pullarga bo'lgan spekulyativ talab pastga qarab qiya yo'nalishiga ega (6.2 - b rasm). Bunday tushuntirish Keynsga tegishli bo'lib, *likvidlilikni afzal ko'rish nazariyasi* deb ataladi. Pullarga bo'lgan spekulyativ talab va foiz stavkasi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni boshqacha usulda, ya'ni, kishilarning qimmatli qog'ozlar (obligatsiyalar) bozoridagi hatti-harakatlari orqali ham tushuntirish mumkin.

Likvidlilikni afzal ko'rish nazariyasidan zamonaviy *pullarning portfel nazariyasi* kelib chiqadi. Ushbu nazariyadan, kishilar moliyaviy aktivlar portfelini shunday shakllantiradilarki, bu aktivlardan oladigan daromadlarini maksimal, ammo tavakkalchiliklarini esa minimallashtiradilar. Va aksariyat, tavakkalchiligi yuqori bo'lgan aktivlar eng katta daromad keltiradi. Bu nazariya kelgusidagi diskontlangan daromadlar yig'indisini aks ettiruvchi obligatsiya narxi va diskont me'yori deb qarash mumkin bo'lgan foiz stavkasi o'rtasidagi teskari proportsional bog'liqlik g'oyasidan kelib chiqqan. Foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, obligatsiya narxi shunchalik past bo'ladi. Birjada ishlovchi olibsotar (spekulyant)lar obligatsiyalarning narxi past bo'lsa, ularni ko'proq xarid qiladilar va bunda naqd pullarga bo'lgan talab minimal bo'ladi.

Foiz stavkasi har doim ham yuqori darajada bo'lavermaydi. Agarda u tushsa, obligatsiyalar narxi oshadi va kishilar obligatsiyalarni ilgari sotib olgan narxlariga nisbatan yuqoriroq narxlarda sota boshlaydilar, bunda kishilar capitalgain deb nom olgan narxdagi farqni oladilar. Foiz stavkasi qanchalik past bo'lsa, obligatsiya narxi va capitalgain yuqori bo'ladi, shuning uchun obligatsiyalarni naqd pullarga almashtirish har tomonlama qulay va foydalidir. Bunda naqd pullarga talab ortadi. Foiz stavkasi orta boshlasa, olibsotar (spekulyant)lar yana naqd pullarga talabni kamaytirib,

obligatsiyalarni sotib oladilar. Shuning uchun pullarga bo'lgan spekulyativ talabni quyidagicha yozish mumkin:

$$(M/P)^D_A = (M/P)^D = -qR \quad (6.3)$$

6.2- rasm. Pullarga bo'lgan talab turlari

Pullarga bo'lgan umumiy talab (6.2-v rasm) transaktsiya (6.2-a rasm) va spekulyativ (6.2-b rasm) talabi yig'indisiga tengdir:

$$(M/P)^D = (M/P)^D_T + (M/P)^D_A = kY - qR \quad (6.4)$$

bunda,

Y – real daromad;

R – nominal foiz stavkasi;

k – daromad darajasi o'zgarishiga nisbatan pullarga talabning o'zgaruvchanligi, elastikliligi, ya'ni, daromad darajasi bir birlikka o'zgarganda pulga bo'lgan talabning o'zgarishini belgilovchi ko'rsatkich;

q – pulga bo'lgan talabdagi o'zgarishning foiz stavkasi o'zgarishiga nisbatan sezuvchanligi, elastikligi, ya'ni, foiz stavkasi bir foizga o'zgarganida pullarga bo'lgan talab qanday o'zgarganligini ko'rsatuvchi kattalik.

Formulada k kattaligi oldida “plyus” belgisi qo‘yilgan, chunki pulga bo‘lgan talab va daromad darajasi o‘rtasida to‘g‘ri proporsional bog‘liqlik mavjud, q parametri oldida “minus” belgisi belgilangan, chunki pulga bo‘lgan talab va foiz stavkasi o‘rtasida teskari proporsional bog‘liqlik mavjud).

Zamonaviy sharoitlarda neoklassik yo‘nalishi vakillari pullarga bo‘lgan talabning omili nafaqat daromad darajasi ekanligini, balki foiz stavkasi omili ham muhim ahamiyatga ega ekanligini va bunda pullarga bo‘lgan talab va foiz stavkasi o‘rtasida teskari bog‘liqlik mavjudligini e‘tirof etmoqdalar. Ammo ular ilgorigidek, pullarga bo‘lgan talabning yagona sababi – transaksiya talabi ekanligi tarafdori bo‘lib qolmoqdalar. Aynan transaksiya talabi foiz stavkasiga teskari proporsional bog‘liqlikdadir. Bu g‘oya ikki amerikalik iqtisodchi olimlar – Uilyam Baumol va Nobel mukofoti laureati Djeymz Tobin tomonidan taklif qilinib, isbot etilgan va naqd pullarni boshqarishning Baumol-Tobin modeli nomini olgan.

6.2. Pul taklifi (agregatlari)

Pullarning taklifi deganda, iqtisodiyotda mavjud barcha pullar, ya‘ni jami pullarning umumiy hajmiga aytiladi. Pul massasini tavsiflash va o‘lchash uchun turli umumlashtirilgan ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi va ular *pul agregatlari* deb ataladi. AQShda pullar taklifining hisobi to‘rtta, Yaponiya va Germaniyada uchta, Buyuk Britaniya va Frantsiyada ikkita pul agregati bo‘yicha olib boriladi. Pul agregatlarining soni u yoki bu davlat pul tizimining o‘ziga xos xususiyatlari bilan tushuntiriladi.

Ammo barcha davlatlarda pul agregatlari tizimi bir xil tartibda tuziladi: har bir keyingi agregat o‘zidan oldingi agregatni o‘z ichiga oladi.

AQShning pul agregatlari tizimini ko‘rib chiqamiz.

M1 pul agregati “tor ma‘nodagi pullar” bo‘lib, *o‘z ichiga naqd pullar* (qog‘oz va metall pullar, ya‘ni, banknota va tangalar - currency) (ba‘zi mamlakatlarda naqd pullarni alohida – M0 agregatga ajratadilar)ni, joriy hisobdagi mablag‘larni (demand deposits), ya‘ni chekli depozitlar, muddatsiz depozitlarni va yo‘l cheklarini o‘z ichiga oladi.

$$M1 = \text{naqd pullar} + \text{chekli depozitlar (muddatsiz depozitlar)} + \text{yo‘l cheklari} \quad (6.5)$$

M2 pul agregati o‘z ichiga M1 pul agregatini va omonatdagi hisoblarning cheksiz mablag‘larini (save deposits), shuningdek mayda (\$100 000 gacha) muddatli omonatlarni o‘z ichiga oladi.

$$M2 = M1 + \textit{omonatdagi depozitlar} + \textit{mayda muddatli omonatlar} \quad (6.6)$$

M3 pul agregati “keng ma’nodagi pullar” yoki jami pul massasi bo‘lib, *M2* pul agregatini va hisoblardagi yirik (\$100 000 dan yuqori) muddatli omonatlar (time deposits) va depozitli sertifikatlarni o‘z ichiga oladi.

$$M3 = M2 + \textit{yirik muddatli omonatlar} + \textit{depozitli sertifikatlar} \quad (6.7)$$

L pul agregati *M3* pul agregatini va davlatning qisqa muddatli qimmatli qog‘ozlari (asosan davlat xazinası veksellari– treasury bills)ni o‘z ichiga oladi.

$$L = M3 + \textit{davlatning qisqa muddatli qimmatli qog‘ozlari, g‘aznaning omonat obligatsiyalari, tijorat qog‘ozlari} \quad (6.8)$$

Pul agregatlarining likvidliligi pastdan yuqoriga qarab (*L* dan *M0*ga tomon), daromadliligi yuqoridan pastga qarab ortadi (*M0* dan *L*ga tomon).

Pul agregatlarining tashkil etuvchilari: 1) naqd va naqd bo‘lmagan pullar; 2) pullar va “deyarli-pullar” (“near-money”)ga bo‘linadi.

Naqd pullarga bank tizimi tashqarisida bo‘lgan muomaladagi qog‘oz pul va tangalar kiradi. Bu Markaziy bank majburiyatidagi qarzlardir. Pul agregatlarining qolgan barcha tashkil etuvchilari (ya’ni bank tizimidagi) naqdsiz pullardir. Bu esa tijorat banklari majburiyatidagi qarzlardir.

Pullar - bu *M1 pul agregati* (ya’ni naqd pullar – *s* (currency)) va tijorat banklarining joriy hisoblaridagi mablag‘lari hisoblanadi – *D* (demand deposits):

$$M = s + D \quad (6.9)$$

Agarda mablag‘lar omonatdagi hisoblardan joriy hisoblarga yengil o‘tkazilsa, masalan, AQShdagi kabi, u holda *D* ko‘rsatkich omonatdagi depozitlarni ham o‘z ichiga oladi.

M2, M3 va L – bu “deyarli pullar”dir, chunki ularni naqd pul shakliga o‘tkazish:

a) mablag‘larni omonatlardan yoki muddatli hisoblardan olib naqd pullarga aylantirish;

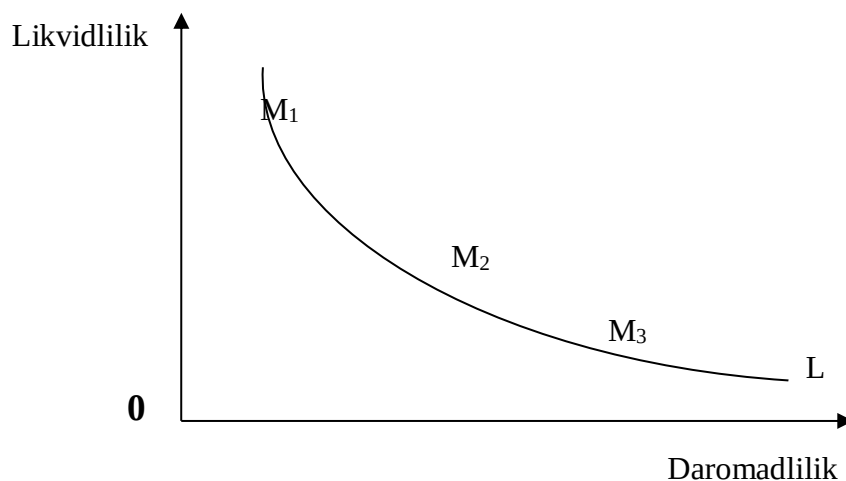
b) naqd bo‘lmagan mablag‘larni muddatli va muddatsiz hisoblardan joriy hisobga o‘tkazish;

v) yohud davlatning qimmatli qog‘ozlarini sotish mumkin.

Shunday qilib, iqtisodiyotda pullarning taklifi quyidagilarning hatti-harakati orqali belgilanadi:

- iqtisodiyotni naqd pullar (s) bilan ta'minlovchi va nazorat qiluvchi Markaziy bank;
- tijorat banklari (iqtisodiyotning bank sektori), ular mablag'larni o'z hisob raqamlarida saqlaydilar (D);
- aholi (uy xo'jaliklari va firmalar, ya'ni iqtisodiyotning banksiz sektori), ular esa o'z o'rinda pul mablag'larini naqd pullar va bank hisobidagi mablag'larda qanday nisbatda bo'lishi kerakligi haqida qarorlar qabul qiladilar.

Pul massasi ma'lum bir tarkibga ega bo'lib, uning mezoni likvidlilikdir, ya'ni, pul massasini jamg'armaning boshqa shakllariga ayrboshlanishi qobiliyatidir. Pul massasi qurilmasi uning agregatlarini ranjirlash, ya'ni absolyut likvidlikdan agregatlarning kamayib boruvchi likvidliliigi tomon o'zgarish tamoyiliga asoslangandir. Ammo bunda aktiv likvidliliigining kamayishi uning daromadliliigining oshishiga tomon o'zgaradi (6.3 – rasm).

6.3 - rasm. Pul agregatlarining ranjirlanishi

Shunday qilib, eng likvidli naqd pullar uning egasiga qo'shimcha daromad keltirmaydi. Depozitli sertifikatning sotuvi esa bunday daromadni ta'minlab beradi.

6.3. Banklar va ularning iqtisodda tutgan o'rnini

Banklar iqtisodiyotning asosiy moliyaviy vositachisi hisoblanadi. Banklarning faoliyati orqali yuz bergan pul bozoridagi o'zgarish tovarlar bozoridagi o'zgarishlarga olib keladi.

Banklar moliyaviy vositachi bo'lib birinchidan, depozitlarni omonatchilardan qabul qiladi, ya'ni vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini yig'adi (akkumulyatsiyalaydi), ikkinchidan, turli iqtisodiy agentlar (firmalar, uy xo'jaliklar)ga ushbu bo'sh pul mablag'larini muayyan muddatga ma'lum bir foizlar bo'yicha kreditga beradi. Shunday qilib, banklar kreditdagi vositachi hisoblanadi, shuning uchun bank tizimi kredit tizimining bir qismi hisoblanadi. Kredit tizimi bank va bank bo'lmagan kredit muassasalaridan tashkil topadi. Bank bo'lmagan kredit muassasalariga: fondlar (investitsiya, nafaqa va boshqalar); kompaniyalar (sug'urta, investitsiya); moliyaviy kompaniyalar (ssuda-omonat assotsiatsialari, kredit birlashmalar); lombardlar, ya'ni kreditda vositachi funksiyasini bajaruvchi barcha tashkilotlar. Ammo asosiy moliyaviy vositachilar – bu tijorat banklaridir.

Zamonaviy bank tizimi ikki pog'onadan iborat:

1. Markaziy bank
2. Tijorat banklar tizimi.

Markaziy bank – bu mamlakatning eng asosiy banki hisoblanadi. AQShda u FRS (Federal Reserve System), Buyuk Britaniyada – Angliya banki (Bank of England), Germaniyada – Bundesdeutchebank, Rossiyada – Rossiya Markaziy banki deb yuritiladi.

Markaziy bank quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- mamlakatning emissiya markazi (banknotalar chiqarishda monopol huquqqa ega). Markaziy bank pullari naqd (banknota va tangalar) pullardan va naqd bo'lmagan (Markaziy bankdagi tijorat banklarining hisoblari) pullardan tashkil topadi.
- hukumatning bankiri hisoblanadi (hukumatning moliyaviy operatsiyalari xizmatini bajaradi, g'azna to'lovlarida va davlatning kreditlarida vositachi bo'lib xizmat qiladi. G'aznaning barcha bo'sh mablag'lari Markaziy bankda depozit shaklida saqlanadi, o'z o'rnida Markaziy bank g'aznaga o'zining belgilangan me'yoridan ortiq foydasini o'tkazadi;
- barcha banklarning banki hisoblanadi. Tijorat banklari Markaziy bank mijozlari hisoblanadilar va Markaziy bank ularning majburiy zahiralarini saqlaydi, bu esa ularning ichki va tashqi faoliyatlarini nazorat

qilish va yoʻnaltirish imkonini beradi. Tijorat banklari uchun Markaziy bank eng yuqori bosqich kreditori hisoblanadi (bunda Markaziy bank tijorat banklariga pul emissiyasi yoki qimmatli qogʻozlar sotish yoʻli bilan kredit beradi);

- banklararo hisob markazi;
- mamlakatning oltin-valyuta zahiralarini saqlaydi (mamlakatning xalqaro moliyaviy operatsiyalarini oʻtkazadi va toʻlov balansini nazorat qiladi, xalqaro valyuta bozorlarida sotuvchi va xaridor boʻlib maydonga chiqadi);

- Markaziy bank pul-kredit (monetar) siyosatini olib boradi.

Bank tizimining ikkinchi pogʻonasi boʻlgan tijorat banklari quyidagilarga boʻlinadi:

- Universal tijorat banklari.
- Ixtisoslashgan tijorat banklari.

Banklar ixtisoslashadi:

a) maqsadiga koʻra:

- investitsiya (investitsiya loyihalarni kreditlaydigan) banklari;
- innovatsiya (ilmiy-texnik rivojlanishga beriladigan kreditlar)

banklari;

- ipotekaviy (koʻchmas mulk garovi hisobiga kreditni amalga oshiruvchi) banklar.

b) tarmoqlar boʻyicha:

- qurilish banklari;
- qishloq xoʻjaligi banklari;
- tashqi iqtisodiy faoliyat banklari.

v) mijozlar boʻyicha:

- faqat firmalarga xizmat qiluvchi banklar;
- aholiga xizmat qiluvchi va boshqa banklar.

Tijorat banklari ikki asosiy turdagi operatsiyalarni amalga oshiradi:

passiv operatsiyalar (depozitlarni jalb etish) va *aktiv operatsiyalar* (kreditlarni berish).

Bundan tashqari tijorat banklari quyidagi operatsiyalarni bajaradi: hisob-kassa operatsiyalari; banklararo operatsiyalar (kredit operatsiyalari – oʻzaro kreditlar berish va transfert – pullarni oʻtkazish); qimmatli kogʻozlar bilan operatsiyalar; chet el valyutasi bilan operatsiyalar va boshqalar.

Tijorat banklari daromadlarining asosiy qismini ular kreditlari va depozitlari foizlarining oʻrtasidagi farq tashkil etadi. Daromadlarining qoʻshimcha manbai turli xizmatlar boʻyicha komissiya tushumlari va

qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlar hisoblanadi. Daromadlarining bir qismi bankning harajatlariga, ya'ni bank xodimlarining ish haqi, turli asbob-uskunalar, kompyuterlar, bino arendasiga sarflansa, qolgan qismi bankning foydasi bo'lib, undan bankning aksiyalariga ega hissadorlariga dividendlar to'lanadi va qolgan qismi bank faoliyatining kelgusida rivojlanishiga yo'naltiriladi.

Tarixan banklar asosan zargarlik do'konlarida paydo bo'lgan. Zargarlarning qimmatbaho buyumlarni saqlaydigan ishonchli uy osti omborlari bo'lganligi sababli kishilar ularga o'z zeb-ziynat va boyliklarini saqlashga berganlar va evaziga ular birinchi marotaba talab qilganlaridayoq qaytarib berishlikni majburiyatli deb tasdiqlovchi tilxat olganlar. Shunday qilib banklarning kredit pullari paydo bo'lgan. Avvaliga zargarlar qimmatbaho buyumlarni faqat saqlaganlar va kredit bermaganlar. Bu holat *to'liq yoki 100% lik zahiralar* tizimiga mos kelgan (barcha depozitlar zahira ko'rinishida saqlanadi). Barcha mijozlar bir vaqtning o'zida o'zlarining omonatlarini talab qila olmasliklari ma'lum bo'lgach, asta-sekin vaqtincha qo'yilgan bo'sh omonatlarni qarz (kredit)ga berish yo'lga qo'yilgan.

Bunday sharoitda banklar qarama-qarshilikka duch keladi. Agarda u barcha omonatlarni kredit bermasdan faqatgina zahirada saqlasa, u foyda ko'rmaydi. Ammo bunday holatda u 100% lik to'lov qobiliyati va likvidlilikka ega bo'ladi. Agarda u omonatchilarning pullarini kreditga bersa, u foyda ko'radi, ammo bunday holatda bankning to'lov qobiliyati va likvidliliigi muammosi paydo bo'ladi.

Bankning to'lov qobiliyati shuni bildiradiki, uning aktivlari miqdori eng kamida uning qarzlariga teng bo'lishi kerak. Bank aktivlariga esa uning boshqa shaxs va muassasalardan sotib oladigan banknotalari va barcha moliyaviy mablag'lari (obligatsiyalar i qarzli majburiyatlari) kiradi. Obligatsiyalar va qarzli majburiyatlar bank daromadining manbai bo'lib xizmat qiladi. Bankning qarzli (liabilities) – uning passivi – bu mijozning birinchi talabi bo'yicha qaytarib berish majburiy bo'lgan bankka qo'yilgan depozitlardir. Agarda bank 100% lik to'lov qobiliyatiga ega bo'lishni xohlasa, u holda u qo'yilgan omonatlardan kredit bermasligi kerak bo'ladi. Bunday holatda bank foyda olmaydi va o'z harajatlarini qoplay olmaydi. Foyda olib rivojlanishni xohlasa, bank tavakkal qilib omonatlarni kreditga berib ishlashi kerak. Kreditlar qanchalik ko'p berilsa, foyda ham, tavakkalchilik ham yuqori bo'ladi. To'lov qobiliyatiga ega bo'lishdan tashqari, banklar yana bir xususiyatga ega bo'lishi kerak, bu ularning *likvidlilik* xususiyatidir, ya'ni bankning istalgan vaqtda omonatchilarning

har qancha soniga omonatlarini bir qismi yoki hammasini naqd pulda bera olishga qodirligidir. Agarda bank barcha depozitlarni qog'oz pullarda saqlasa, u absolyut likvidlilikka ega bo'ladi. Ammo pullarni saqlash, masalan, obligatsiyalarga nisbatan olib qarasak, hech qanday daromad keltirmaydi. Shuning uchun bankning likvidliliigi qanchalik yuqori bo'lsa, uning daromadi shuncha past bo'ladi va bankning bu boradagi muqobil qarori uning kelajakda qanday rivojlanishini belgilab beradi.

Banklarning kredit uchun beradigan mablag'larining asosiy manbaini muddatli depozitlar(joriy hisobdagi mablag'lar) tashkil etadi. Jahondagi mavjud banklar egalari allaqachon bankning kundalik likvid fondlari unda joylashtirilgan mablag'larning 10%ni tashkil etish kerakligini tushunib yetganlar. Ehtimollar nazariyasiga ko'ra, bankka o'z mablag'larini joylashtirgan kishilar soni uning hisobidan olmoqchi bo'lgan odamlar soniga teng bo'lishi kerak. Zamonaviy sharoitlarda banklar qisman zahiralangan tizimda faoliyat yuritadilar, ya'ni omonatlarning bir qismi zahira ko'rinishida bankda saqlanadi va qolgan qismi kredit berish uchun ishlatilishi mumkin. O'tgan asrda zahiralash me'yori, ya'ni kreditga berish mumkin bo'lmagan omonatlarning bir qismi (depozitlarning umumiy miqdoridagi zahira ulushi – (R/D)) tajriba va xatoliklar usullaridan foydalangan holda empirik yo'l bilan aniqlangan. XIX asrda esa banklar inqirozga ko'p uchraganliklari tufayli ular ayyor va ehtiyotkor bo'lib qolganlar. Zahiralash me'yorini tijorat banklari o'zlari belgilaganlar va u odatda 20% ni tashkil etgan. XX asr boshlarida bank tizimining beqarorligi, inqiroz va kasodga ko'p uchraganligi tufayli bank zahiralarining majburiy me'yorini belgilash funktsiyasini MB o'z zimmasiga oldi (AQSh da bu 1913 yilda bo'ldi), bu esa unga tijorat banklari faoliyati ustidan nazorat qilish imkonini berdi.

Banklarning majburiy zahira me'yori (yoki zahira talablari me'yori – require dreserve ratio - rr) umumiy depozitlar miqdoridan ma'lum bir ulushning foizlarda ifodalangan qismi bo'lib, uni tijorat banklari kredit uchun berishga haqli emaslar va bu zahiralarini ular MBda foizsiz omonat ko'rinishida saqlaydilar. Bankning majburiy zahira me'yori miqdorini aniqlash uchun (required reserves), depozitlar miqdorini (deposits - D) zahira talablari me'yoriga ko'paytirish kerak bo'ladi:

$$R_{majb.} = Dxrr \quad (6.10)$$

bunda,

$R_{\text{majb.}}$ – majburiy zahira miqdori;

D – depozitlarning umumiy miqdori;

rr – majburiy zahira me'yori (foizlarda)

To'liq zahiralar tizimda zahira talablari me'yori 1 ga teng, qisman zahiralar tizimda esa $0 < rr < 1$.

Agar depozitlarning umumiy miqdoridan majburiy zahira me'yorini ayirib tashlasak, u holda kredit imkoniyatlari yoki ortiqcha zahiralar (majburiydan ortiq)ni qilamiz:

$$K = R_{\text{ort.}} = D - R_{\text{majb.}} = D - D \times rr = D (1 - rr) \quad (6.11)$$

bunda,

K – kredit imkoniyatlari;

$R_{\text{ort.}}$ – ortiqcha zahiralar;

D – bank depozitlari;

rr – majburiy zahira me'yori (foizlarda);

$R_{\text{majb.}}$ – majburiy zahira miqdori.

Aynan ana shu mablag'lardan banklar kredit beradilar. Agar bank zahiralar zarur bo'lgan zahira mablag'laridan kamaysa (masalan, omonatchilarning «bostirib kelishlari» tufayli), u holda bank uch xil usuldagi harakatni amalga oshirishi mumkin bo'ladi: 1) o'zining bir qism moliyaviy aktivlarini sotishi (masalan, obligatsiyalarni) va bu bilan naqd pullar miqdorini oshirishi mumkin, ammo bunda u obligatsiyalardan keladigan foizli daromadini yo'qotadi; 2) MB ga yordam so'rab murojaat etishi mumkin, bunda tijorat banklariga vaqtinchi o'z muammolarini hal etishlari uchun MB hisob foiz stavkasi deb ataladigan foiz stavkasi hisobidagi pullarni qarzga berishi mumkin; 3) banklararo kredit bozori orqali boshqa bankdan qarz olishi mumkin, bunda to'lanadigan foiz esa banklararo foiz stavkasi deb ataladi (AQShda – bu federal fondlar stavkasi).

Agar bank o'zining barcha ortiqcha zahiralarini kreditga bersa, u holda bank o'zining barcha kredit imkoniyatlaridan to'liq foydalangan bo'ladi, bunda $K = R_{\text{ort.}}$ bo'ladi. Ammo bank kreditga bermay, bir qism ortiqcha zahiralarini o'zida qoldirishi ham mumkin. Kreditga berilmagan majburiy va ortiqcha zahiralar yig'indisi (excess reserves), bankning haqiqiy zahiralarini tashkil etadi:

$$R_{\text{haqiq.}} = R_{\text{majb.}} + R_{\text{ort.}} \quad (6.12)$$

$R_{ort.}$ – ortiqcha zahiralar;
 R_{majb} - majburiy zahira miqdori.
 Misol. $rr = 20\%$ bo'lganda,

Zahira me'yorlari talablari 20% ga va depozitlar miqdori $1000\$$ ga teng bo'lganda, bank $200\$$ ($1000\$ \times 0.2 = 200\$$)ni majburiy zahira ko'rinishida saqlashi kerak, qolgan $800\$$ ($1000\$ - 200 = 800\$$)ni u kreditga berishi mumkin (6-Jadval).

6-Jadval

Tijorat bankining soddalashtirilgan balansi

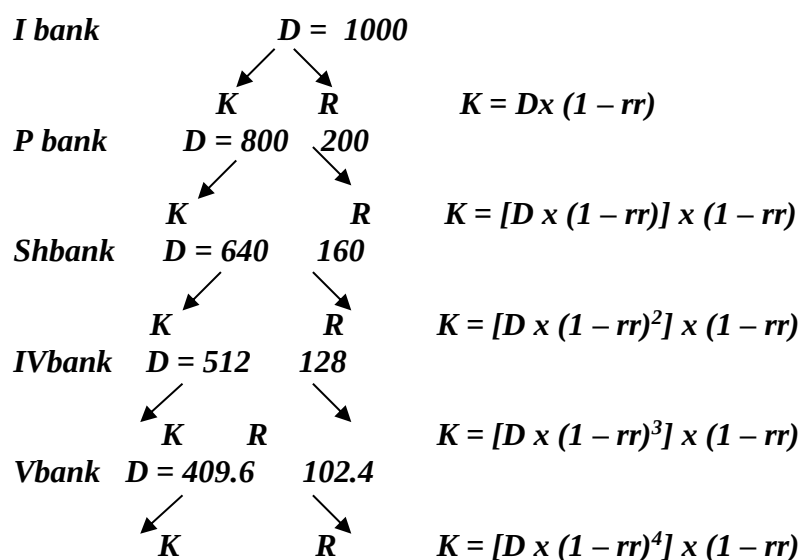
Aktivlar (assets)	Majburiyatlar (liabilities)
Zahiralar: $1000\$$ Majburiy zahiralar: $200\$$ Kredit imkoniyatlari: $800\$$	Depozitlar: $1000\$$

Agar bank kreditga omonatning hammasini berib yuborsa, bunday holatda u o'zining kredit imkoniyatlarini to'liq ishga solgan bo'ladi. Ammo bank kreditga ushbu miqdorning bir qismini, masalan, $600\$$ ni berishi ham mumkin. Bunday holatda $200\$$ ($800\$ - 600\$ = 200\$$) uning ortiqcha zahirasi(excess)ni tashkil etadi. Natijada bankning haqiqiy zahirasi $400\$$ ga ($200\$$ majburiy + $200\$$ ortiqcha = $400\$$) teng bo'ladi.

Bank multiplikatori. Pullarni hosil qilish jarayoni kreditning kengayishi yoki kredit multiplikatsiyasi deyiladi. U bank sohasiga pullarning kelib tushishi va tijorat banklari depozitlarining ko'payishi, ya'ni, naqd pullarning naqd bo'lmagan pullarga aylanishi natijasida paydo bo'ladi. Agarda depozitlar kattaligi kamaysa, ya'ni mijozlar o'z hisoblaridan pul mablag'larini qaytarib olsalar, u holda teskari jarayon, ya'ni kreditning siqilishi yuz beradi.

Faraz qilaylik, I-bankka $1000\$$ ga teng depozit kelib tushgan, majburiy zahira me'yor 20% ni tashkil etadi. Bunday holatda bank $200\$$ ni majburiy zahiraga ajratishi lozim ($R_{majb.} = D \times rr = 1000 \times 0.2 = 200$) va uning kredit imkoniyatlari $800\$$ ni tashkil etadi ($K = D \times (1 - rr) = 1000 \times (1 - 0.2) = 800$). Agarda bank uni to'liq ishlatsa, u holda uning mijozi (ya'ni, har qanday iqtisodiy agent) kreditga $800\$$ ni olishi mumkin bo'ladi. Bu mablag'larni mijoz o'ziga kerakli bo'lgan tovar va xizmatlarni xarid qilishga sarflashi mumkin (firma – investitsiya, uy xo'jaliklari – iste'mol yoki uy-joylarni sotib olish bo'yicha), bunda u sotuvchiga daromad (tushum) keltiradi, ushbu daromad esa sotuvchining boshqa bankdagi

(masalan II bankdagi) hisob raqamiga kelib tushadi. II bank 800\$ ga teng depozitning, 160\$ ini majburiy zahiraga ajratadi ($800 \times 0.2 = 160$) va uning kredit imkoniyatlari 640\$ ($800 \times (1 - 0.2) = 640$) ga teng bo'ladi, bank uni kreditga berib mijozining bitim bo'yicha to'lovini va bundan sotuvchi tushumini ta'minlab beradi va 640\$ depozit sifatida sotuvchining hisob raqamiga III bankka kelib tushadi. III bankning majburiy zahirasi 128\$ ni tashkil etadi, uning kredit imkoniyatlari esa 512\$ ga teng bo'ladi. Bu miqdorda kredit berib III bank IV bankka 409.6\$ miqdorda kredit bera olish imkoniyatini yaratadi, V bank esa 327.68\$ ga teng kredit berish imkoniyatiga ega bo'ladi va hakoza. Bundan quyidagi piramidani hosil qilish mumkin bo'ladi (6.4.-rasm):

va xakozo.

6.4.-rasm. Bank multiplikatorining hosil bo'lish mexanizmi

bunda,

K – kredit imkoniyatlari;

D – bank depozitlari;

rr – majburiy zahira me'yori;

R_{majb} – majburiy zahira mikdori.

Aynan mana shu depozitning kengayishi jarayoni hisoblanadi. Agarda pul mablag'lari bank sohasini tark etmasa va iqtisodiy agentlar qo'lida naqd pul shaklida qolsa, banklar esa o'z kredit imkoniyatlarini to'liq ishlatsa, u holda tijorat banklari tomonidan hosil qilingan umumiy pullarning yig'indisi (I, P, Sh, IV, V va xakozo bank depozitlarining umumiy yig'indisi) quyidagiga teng bo'ladi:

$$M = D_I + D_{p+} + D_{sh} + D_{IV} + D_V + \dots = D + D \times (1 - rr) + [D \times (1 - rr)] \times (1 - rr) + [D \times (1 - rr)^2] \times (1 - rr) + [D \times (1 - rr)^3] \times (1 - rr) + [D \times (1 - rr)^4] \times (1 - rr) + \dots = 1000 + 800 + 640 + 512 + 409.6 + 327.68 + \dots$$

Shunday qilib, biz cheksiz kamayuvchi $(1 - rr)$ asosga ega, ya'ni 1 dan kichik geometrik progressiya yig'indisini keltirib chiqardik. Umumiy holda ushbu yig'indi quyidagiga tengdir:

$$M = D \times [1/(1 - (1 - rr))] = D \times 1/rr \quad (6.13)$$

bunda,

D – bank depozitlari;

rr – majburiy zahira me'yori;

M – umumiy pullarning yig'indisi yoki pul massasi.

Bizning misolda $M = 1000 \times 1/0.2 = 1000 \times 5 = 5000$

$1/rr$ kattaligi *bank* (yoki kredit, yoki depozit) *multiplikatori* nomini olgan:

$$\text{mult}_{\text{bank}} = 1/rr \quad (6.14)$$

bunda, rr – zahira me'yori.

Uning yana bir nomi – *depozitning kengaygan multiplikatoridir*. Bu atamalarining barchasi birgina mazmunga ega, ya'ni: agarda tijorat banklarining depozitlari ortsa, u holda pul massasi undan ko'proq darajada oshadi. Bank multiplikatori tijorat banklari depozitlarining kattaligi bir birlikka o'zgarganda (ortganda yoki kamayganda) pul massasi necha martaga o'zgarishi (ortishi yoki kamayishi)ni ko'rsatadi. Shunday qilib, multiplikator ikki tomonlama ta'sir etadi. Pul massasi pul mablag'lari bank tizimiga kelib tushganda oshadi (depozitlarning umumiy yig'indisi ortadi) va ular bank tizimini tark etganda (ya'ni, pul mablag'lari depozitlardan yechib olinadi) pul massasi kamayadi. Iqtisodiyotda pul mablag'larini bir vaqtning o'zida banklarga omonat qilib qo'yish va ularni hisoblardan yechish mumkin bo'lganligi sababdan pul massasi sezilarli darajada o'zgarish mumkin. Bunday o'zgarish faqatgina Markaziy bank majburiy zahira me'yorini o'zgartirganida, bu esa o'z navbatida banklarning kredit imkoniyatlari va bank multiplikatori kattaligiga ta'sir ko'rsatgandagina yuz beradi. Shu sababdan, majburiy zahira me'yori Markaziy bank monetar siyosatining eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

Bank multiplikatori yordamida nafaqat pul massasi kattaligini (M), balki uning o'zgarishini hisoblash mumkin (ΔM). Pul massasi kattaligi naqd

va naqd bo'lmagan pul mablag'lari yig'indisidan iborat ekan, ya'ni, $M = S + D$, u holda I bank depozitiga (\$1000)lik pul mablag'lari naqd pullar muomalasi doirasidan kelib tushgan, ya'ni ular pul massasining tarkibiy qismi bo'lgan va faqatgina S va D o'rtasida pul mablag'larining qayta taqsimlanishi yuz bergan. Pul massasi depozitning kengayishi jarayoni natijasida \$4000 ($\Delta M = 5000 - 1000 = 4000$) ga oshgan, ya'ni tijorat banklari aynan shu pul mablag'larini hosil qilgan. Pul taklifining o'zgarishi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$\Delta M = D_{II} + D_{III} + D_{IV} + D_V + \dots = D \times (1 - rr) + [D \times (1 - rr)] \times (1 - rr) + [D \times (1 - rr)^2] \times (1 - rr) + [D \times (1 - rr)^3] \times (1 - rr) + [D \times (1 - rr)^4] \times (1 - rr) + \dots = 800 + 640 + 512 + 409.6 + 327.68 + \dots = 800 \times (1/0.8) = 800 \times 5 = 4000$$

yoki $\Delta M = [D \times (1 - rr)] \times (1/rr) = K \times (1/rr) = R_{ort.} \times (1/rr) = 800 \times (1/0.2) = 4000$

Shunday qilib, pul taklifining o'zgarishi ikkita omilga bog'liq:

- 1) tijorat banklari tomonidan kreditga berilgan zahiralar kattaligiga;
- 2) bank (depozit) multiplikatori kattaligiga.

Ushbu omillarning bir yoki har ikkisiga ta'sir etib, Markaziy bank monetar (pul-kredit) siyosati orqali pul taklifini o'zgartirishi mumkin.

Pul multiplikatori. Depozitning kengayish jarayonini ko'rib o'tishda: 1) pullar bank sohasini tark etmasligi va naqd pul shaklida qolib ketmasligi; 2) kredit imkoniyatlari banklar tomonidan to'liq ishlatilayotganligi va 3) pul taklifi faqatgina bank sektori tomonidan aniqlanishi tahmin qilindi. Ammo pul taklifini o'rganishda shuni nazarda tutmoq kerakki, uning kattaligiga uy-xo'jaligi va firmalar (nobank sektori)ning hatti-harakatlari ham ta'sir ko'rsatadi, shu bilan birga tijorat banklari ortiqcha zahiralarini kreditga bermay, o'zlarining kredit imkoniyatlaridan to'liq foydalanmasliklari mumkin. Bunday sharoitda depozitlar kattaligining o'zgarishi multiplikativ samaraga ega bo'ladi va uning kattaligi o'zgaradi. Shu sababdan pul multiplikatori formulasini keltirib chiqaramiz: pul massasi (M_1) aholi qo'lidagi naqd pullardan va banklarning joriy hisoblaridagi mablag'lari (depozitlari)dan tashkil topishini eslatib o'tamiz: $M = S + D$, bunda, M – pul massasi; S – naqd pullar; D – depozitlar.

Ammo pul taklifini nazorat qiluvchi MB bevosita pul kattaligiga ta'sir ko'rsata olmaydi, chunki u depozitlar hajmini belgilamaydi, u faqatgina bilvosita zahira me'yori talablarini o'zgartirish orqali ular hajmiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

MB faqatgina naqd pullar (chunki uning o'zi ularni muomalaga chiqaradi) va zahira miqdori (ular MB hisobida bo'lganligi sababdan)ni tartibga soladi. MB tomonidan nazorat qilinuvchi naqd pullar va zahiralarining yig'indisi *pul bazasi* (monetary base) yoki *yuqori quvvatli pullar* (high-powered money) nomini olgan va N bilan belgilanadi:

$$N = s + R \quad (6.15)$$

bunda,

N – pul bazasi;

s – naqd pullar;

R_{zah} – zahira miqdori.

Qanday qilib MB pul massasini nazorat qilib, tartibga solib turadi? Buni u pul bazasini tartibga solish orqali amalga oshirishi mumkin, chunki pul bazasini pul multiplikatoriga ko'paytmasi pul massasiga tengdir.

Pul multiplikatorini topish uchun ikki tushunchani bilish zarur bo'ladi:

1) *zahira me'yori* - rr, u zahira kattaligini depozit kattaligiga bo'linmasi orqali topiladi: $rr = R_{zah} / D$ yoki bank zahirasida bo'lgan depozitlarning qismi. U banklarning iqtisodiy siyosati va ular faoliyatini tartibga solib turuvchi qonunlar orqali aniqlanadi; 2) *deponentlash me'yori* - sr, u naqd pullarni depozitlar nisbatiga: $sr = S / D$ tengdir. U aholini pul mablag'larni naqd pullar va bank depozitlari o'rtasida taqsimlanishidagi afzalligini xarakterlaydi. $s = sr \times D$ va $R = rr \times D$ ga teng ekan, u holda:

$$M = s + D = sr \times D + D = (sr + 1) \times D \quad (6.16)$$

$$N = s + R = sr \times D + rr \times D = (sr + rr) \times D \quad (6.17)$$

bunda,

M – pul massasi;

rr – zahira me'yori;

S - naqd pullar

sr – deponentlash me'yori;

N – pul bazasi;

R_{zah} – zahira miqdori.

D - bank depozitlari;

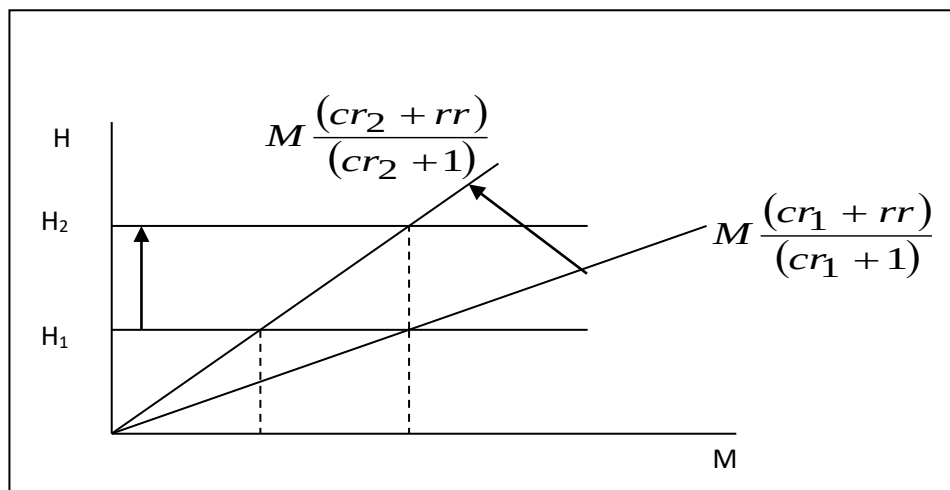
(1) ni (2) ga bo'lsak, quyidagiga ega bo'lamiz:

$$\frac{M}{N} = \frac{(sr + 1) \times D}{(sr + rr) \times D} = \frac{(sr + 1)}{(sr + rr)} \quad \text{bundan,} \quad M = \frac{(sr + 1)}{(sr + rr)} \times H$$

$$M = \text{mult}_{\text{pul}} \times H \quad \text{mult}_{\text{pul}} = \frac{(sr + 1)}{(sr + rr)} \quad (6.18)$$

$[(sr + 1)/ (sr + rr)]$ kattaligi pul multiplikatori yoki pul bazasi multiplikatorini ifodalaydi, ya'ni pul bazasini bir birlikka oshishi (kamayishi) natijasida pul massasini necha marotabaga ortishini (qisqarishini) ko'rsatuvchi koeffitsientdir. Har qanday multiplikator kabi u ham ikki tomonga harakat qiladi. Agarda MB pul massasini oshirishni xohlasa, u pul bazasini oshirishi kerak, pul taklifini kamaytirishi kerak bo'lsa, pul bazasini kamaytirishi kerak bo'ladi. Faraz qilaylik, naqd pullar mavjud emas ($s=0$) va barcha pullar faqatgina bank tizimida aylanadi, u holda pul multiplikatoridan biz bank (depozit) multiplikatorini hosil qilamiz: $mult_{pul} = 1/ rr$. Shuning uchun bank multiplikatori ko'p hollarda «oddiy pul multiplikatori» deyiladi (simple money multiplier), pul multiplikatori esa – murakkab pul multiplikatori yoki pul multiplikatori (money multiplier) deyiladi.

Pul multiplikatori kattaligi zahira me'yori yoki deponentlash me'yoriga bog'liq bo'ladi. Ushbu kattaliklar qanchalik yuqori, ya'ni banklarning kredit bermaydigan ulushining salmog'i katta bo'lsa va aholi bank hisoblariga qo'ymasdan qo'llarida saqlaydigan naqd pullarning ulushi yuqori bo'lsa, multiplikator kattaligi shunchalik kichik bo'ladi. Buni grafikda, pul bazasi (N) va pul massasi (M) nisbatlari pul multiplikatori orqali ifodalangan $(sr + 1)/(sr + rr)$ ga teng chizma orqali ifodalash mumkin. Bunda, burchak tangensi qiyaligi $(cr + rr)/(cr + 1)$ ga tengdir (6.5-rasm).

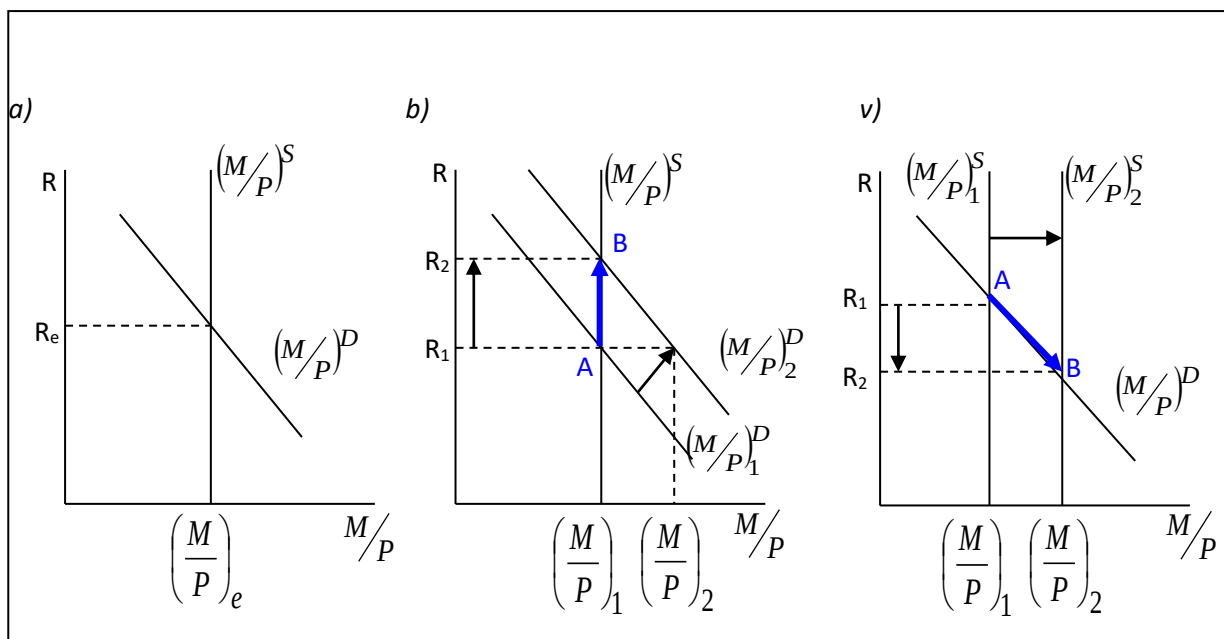
6.5-rasm. Pul bazasi va pul massasi nisbatlarining pul multiplikatori orqali ifodalanishi

Pul bazasi (N_1) o'zgarmas kattalikda bo'lganda deponentlash me'yorining sr_1 dan sr_2 ga oshishi pul multiplikatori kattaligini kamaytiradi va pul massasi (pul taklifi) egri chizig'i qiyaligini kattalashtiradi, natijada

pul taklifi M_1 dan M_2 ga qisqaradi. Multiplikator kattaligi kamayganda pul massasi o'zgarishsizligi uchun (M_1 darajada saqlanib qolishi uchun), MB pul bazasini N_2 gacha oshirishi kerak. Shunday qilib, deponentlash me'yoring oshishi multiplikator kattaligini kamaytiradi. Xuddi shunday zahiralash me'yori (zahira ko'rinishida saqlanayotgan banklar depozitlari ulushi)ning oshishi, ya'ni ortiqcha va kreditga berilmaydigan bank zahiralari miqdori qanchalik ko'p bo'lsa, multiplikator kattaligi shunchalik kichik bo'lishini ham aytish mumkin.

Pul bozoridagi muvozanat. Pul bozoridagi muvozanat avtomatik ravishda foiz stavkasi o'zgarishi hisobiga o'rnatiladi. Pul bozori samarali bo'lib, deyarli doimo muvozanat holatida bo'ladi, chunki qimmatli qog'ozlar bozorida dilerlar foiz stavkalaridagi o'zgarishlarni nazorat qilib turadilar.

Pul taklifini Markaziy bank nazorat qilib turadi, shuning uchun pul taklifi egri chizig'i $(M/R)^S$ ni foiz stavkasiga bog'liq bo'lmagan vertikal ko'rinishda tasvirlash mumkin. Pulga bo'lgan talab $(M/R)^D$ foiz stavkasiga teskari proportsional bog'liqlikda bo'lib, u manfiy qiyalikka ega egri chiziqdan iborat ekanligi yuqorida aytib o'tildi. Pulga bo'lgan talab va taklif egri chiziqlari kesishgan nuqtada muvozanat foiz stavkasi R va pul massasining muvozanatli miqdori (M/R) ni hosil qilish mumkin (6.6-a rasm).

6.6-rasm. Pul bozoridagi muvozanat

Endi pul bozorida muvozanatning o'zgarishi oqibatlarini ko'rib chiqaylik.

Faraz qilaylik, pul taklifi miqdori o'zgarmas bo'lsin, ammo pulga bo'lgan talab oshmoqda – $(M/R)^D_1$ egri chizig'i o'ngga va yuqoriga $(M/R)^D_2$ gacha siljidi. Natijada muvozanatli foiz stavkasi R_1 dan R_2 gacha ko'tariladi (6.6-b rasm). Eslatib o'tamiz, pul bozorida muvozanat o'rnatilishining iqtisodiy mexanizmini *keynscha likvidlilikni afzal ko'rish nazariyasi* bilan tushuntirish mumkin. Agarda pul taklifi miqdori o'zgarmagan sharoitda naqd pullarga bo'lgan talab oshsa, moliyaviy aktivlar portfeliga, ya'ni, ma'lum bir nisbatda naqd va naqd bo'lmagan (masalan, obligatsiyalar) moliyaviy aktivlarga ega bo'lgan kishilar naqd pul mablag'lari yetishmaganidan o'z obligatsiyalarini sota boshlaydilar. Obligatsiyalar bozorida obligatsiyalar taklifi ularga bo'lgan talabga nisbatan ortadi va obligatsiyalar narxi pasayadi. Obligatsiyalar narxi yuqorida aytilganlardan ma'lumki, foiz stavkasi bilan teskari proportsional bog'liqlikda, shuning uchun bunday sharoitda foiz stavkasi ko'tariladi. Pullarga bo'lgan talabning oshishi muvozanat foiz stavkasining ortishiga olib keldi. Bunda pul taklifi o'zgarmadi va pulga bo'lgan talabning miqdori o'zining boshlang'ich darajasiga qaytdi, chunki yuqorirok foiz stavkada kishilar obligatsiyalar sotib oladilar va o'z naqd pul zahiralarini kamaytiradilar.

Endi muvozanatli pul bozori uchun pul taklifi o'zgarishining oqibatlarini ko'rib o'taylik. Faraz qilaylik, Markaziy bank pul massasini oshirdi va bunda pul taklifi egri chizig'i o'ngga $(M/R)^S_1$ dan $(M/R)^S_2$ ga siljidi (6.6-v rasm). Chizmadan ko'rinib turibdiki, pul bozoridagi muvozanat foiz stavkasi R_1 dan R_2 ga pasayishi hisobiga tiklandi. Bunday holatni aynan yuqorida aytib o'tilgan *keynscha likvidlilikni afzal ko'rish nazariyasi* bilan tushuntiramiz. Pul taklifi oshganda, kishilarning qo'lida naqd pullar miqdori ortadi, ammo ularning bir qismi ortiqcha bo'ladi va bunday sharoitda ular daromad keltiradigan qimmatbaxo qog'ozlarni (masalan, obligatsiyalarni) ko'proq sotib oladilar. Obligatsiyalar bozorida ularga bo'lgan talab ortganligi sababli obligatsiyalar narxi ortadi. Obligatsiyalar narxi foiz stavkasiga teskari proportsional bog'liqlikda bo'lganligi uchun foiz stavkasi tushadi. Past foiz stavkasida naqd pullarni saqlashning muqobil harajatlari kam bo'ladi, chunki endi kishilar naqd pul mablag'lari miqdorini oshiradilar va pullarga bo'lgan talab $(M/R)_1$ dan $(M/R)_2$ ga ortadi (pulga bo'lgan talab egri chizig'i $(M/R)^D$ da A nuqtadan V nuqta bo'ylab harakatni bildiradi).

6.4. Pul-kredit siyosati

Pul – kredit (monetar) siyosati va uning maqsadi. Pul-kredit (monetar) siyosati iqtisodiyotni barqarorlashtirish siyosatining bir turi bo‘lib, u fiskal, tashqi savdo, strukturaviy, valyuta va boshqa siyosatlar bilan bir qatorda iqtisodiy tebranishlarni oldini olishga qaratilgandir. *Monetar siyosatning maqsadi* davlatning har qanday barqarorlashtirish siyosati kabi quyidagilarni ta’minlashga qaratilgandir:

- 1) barqaror iqtisodiy o‘rta;*
- 2) resurslarning to‘liq bandligi;*
- 3) narxlar darajasining barqarorligi;*
- 4) to‘lov balansining muvozanati.*

Monetar siyosat yalpi talabga ta’sir o‘tkazib, iqtisodiy kon’yunkturani o‘zgartiradi. Ta’sir o‘tkaziladigan ob’ekt bo‘lib pul bozori va eng avvalo pul massasi hisoblanadi.

Monetar siyosatni Markaziy Bank belgilab beradi va amalga oshiradi. Ammo iqtisodiyotda pul taklifining o‘zgarishi faqatgina Markaziy Bank operatsiyalari natijasida emas, balki tijorat banklari, shuningdek uy xo‘jaliklari va firmalar qarorlariga ham bog‘liq holda o‘zgaradi. O‘z maqsadiga erishishda Markaziy Bank quyidagilarni amalga oshiradi:

- 1) pul taklifi (pul massasi)ni o‘zgartiradi va nazorat qiladi;*
- 2) foiz stavkasi darajasini o‘zgartiradi va nazorat qiladi;*
- 3) milliy pul birligi (milliy valyuta) almashuv kursini nazorat qiladi.*

Pul-kredit siyosati deganda, iqtisodiyotning to‘liq bandlik yoki pasayishi sharoitida jami mahsulotni ishlab chiqarishga inflyatsiyaning ta’sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o‘zgartirish tushuniladi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash vazifasini hayotga tatbiq etadi.

Hozirda barcha mamlakatlar pul miqdorini tartibga solishda *ochiq bozordagi operatsiyalardan*, ya’ni davlatning qimmatbaho qog‘ozlarini taklif qilish usulidan keng foydalanmoqda. Ushbu operatsiyalarni Markaziy Bank asosan nufuzi katta banklar guruhi bilan birgalikda amalga oshiradi. Bozorda Markaziy Bank xazina qimmatbaho qog‘ozlarini sotish yoki xarid qilish yo‘li bilan pul taklifiga ta’sir etadi, ya’ni pul bozoridagi talab va taklif muvozanatini ta’minlaydi.

Pul bozorida muomalada pul miqdori ortiqchaligi mavjud deb faraz qilamiz. Tabiiyki, Markaziy Bank ortiqcha pul massasini kamaytirish

yoki yo‘q qilishga harakat qiladi. Buning uchun u ochiq bozorda o‘zining qimmatli qog‘ozlarini aholi va banklarga taklif etadi, ular esa xarid qila boshlaydilar. Pul-kredit siyosatining vositalaridan yana biri – bu MBning *majburiy zahira me‘yorini* belgilashi va uni o‘zgartirib turishidir. Majburiy zahira me‘yorini oshirish yordamida davlat pul taklifini kamaytiradi, bu esa banklar ortiqcha bank zahiralarning qisqarishiga olib keladi. Monetar siyosatni o‘tkazishda bu vosita butun bank tizimining asoslariga ta’sir etadi. Shuning uchun u ko‘pchilik mamlakatlarda o‘ta zarur bo‘lgandagina qo‘llaniladi.

Davlat tomonidan oshiriladigan pul-kredit siyosat YaMM, bandlik va baholar darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Faraz qilamizki, iqtisodiyotda ishlab chiqarish qisqarmoqda va ishsizlar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda davlat MB orqali pul taklifini oshirishga (yuqorida keltirilgan monetar siyosat vositalari orqali, bu vositalar ushbu bobda yana batafsil ko‘rib chiqiladi) harakat qiladi. Buning natijasida pul taklifi oshadi, foiz stavkasi esa pasayadi. Bu esa investitsiyaga talabni oshiradi va o‘z navbatida YaMM miqdorini ko‘payishiga olib keladi. Bu bilan davlat ma’lum davrda o‘z maqsadiga erishadi, ishlab chiqarishning pasayishi kamayadi yoki butunlay to‘xtaydi, ishsizlar soni kamayadi, jamiyatning daromadlari esa oshadi.

Pul taklifini MB pul bazasi (N) va pul multiplikatori ($\text{mult}_{\text{pul}} = [(1 + sr)/(cr + rr)]$)ga ta’sir etish orqali o‘zgartiradi, chunki $\Delta M = \text{mult}_{\text{pul}} \times \Delta N$. Bank tizimi darajasida esa u tijorat banklarining kredit imkoniyatlari (K) va bank multiplikatori ($\text{mult}_{\text{bank}} = 1/rr$) kattaliklari orqali tartibga soladi.

Pul-kredit siyosati vositalari va uning turlari. Markaziy bankning pul hajmini o‘zgartirishi va ularni nazorat qilishiga imkoniyat beruvchi *pul-kredit siyosati vositalari* quyidagilardan iboratdir:

- 1) *majburiy zahira me‘yorining o‘zgarishi*;
- 2) *hisob stavka foizidagi o‘zgarish*; (qayta moliyalashtirish stavkasi);
- 3) *ochiq bozordagi operatsiyalar*.

Majburiy zahira me‘yori. Monetar siyosatning mamlakatdagi pul massasini tartibga solishidagi eng birinchi vosita - bu majburiy zahira me‘yorini o‘zgartirishidir (*required reserve ratio*). *Majburiy zahira me‘yori* – bu tijorat banklarining MB da o‘zlarining bir qism depozitlarini foizsiz omonatlar (agarda mamlakatda zahirali bank tizimi bo‘lsa) yoki naqd pullar shaklida saqlashidir. Majburiy zahira me‘yori kattaligi umumiy depozitlar hajmidan foiz hisobida olingan bo‘lib, u quyidagi formula orqali aniqlanishini eslatib o‘tamiz:

$$R_{\text{majb.}} = D \times rr \quad (6.19)$$

bunda,

D – bank depozitlari;

rr - majburiy zahira me'yori (foizlarda);

R_{majb} - majburiy zahira miqdori.

Depozitning har bir turi uchun (muddatsiz, muddatli omonatlar) o'z majburiy zahira me'yori belgilanadi va bunda depozitning likvidlilik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, majburiy zahira me'yori shunchalik yuqori bo'ladi. Masalan, muddatsiz omonatlar uchun muddatli omonatlarga qaraganda majburiy zahira me'yori yuqoriroq belgilanadi.

Agarda Markaziy bank majburiy zahira me'yorini oshirsa, u holda pul taklifi ikki sababga ko'ra kamayadi. Birinchidan, tijorat bankining kredit imkoniyatlari, ya'ni uning kreditga bermoqchi bo'lgan pul mablag'lari kamayadi. *Kredit imkoniyatlari* bankning ixtiyoridagi depozitlari va majburiy zahira miqdori o'rtasidagi farq bilan aniqlanishi oldingi bobdi ko'rib o'tilgan edi:

$$K = D - R_{\text{majb}} \quad (6.20)$$

bunda,

K – kredit imkoniyatlari;

D – bank depozitlari;

R_{majb} - majburiy zahira miqdori.

Shu sababdan, majburiy zahira me'yori oshsa, bankning kreditga beradigan mablag'lari qisqarib, uning kredit imkoniyatlari kamayadi. Masalan, tijorat bank depozitlarining umumiy miqdori 1000 doll.ga oshgan bo'lsa, majburiy zahira me'yori 10% ga teng bo'lganda uning kredit imkoniyatlari:

$\Delta K = \Delta D - \Delta R_{\text{majb.}} = \Delta D - (\Delta D \times rr) = 1000 - 1000 \times 0.1 = 900$ ga teng bo'ladi, majburiy zahira me'yori 20% ga teng bo'lganda esa

$$\Delta K = 1000 - 1000 \times 0.2 = 800.$$

Ikkinchidan, majburiy zahira me'yori bank (depozit) multiplikatori me'yorini belgilab beradi ($\text{mult} = 1/rr$, bunda rr – majburiy zahira me'yori). Majburiy zahira me'yorining 10% dan 20% ga oshishi bank multiplikatori miqdorini 10 ($1/0.1$) dan 5 ga ($1/0.2$) kamayishiga olib keladi. Shunday qilib, majburiy zahira me'yorining o'zgarishi pul massasiga ikki yo'nalishda: 1) tijorat banklari kredit imkoniyatlarining o'zgarishi; va 2) bank multiplikatori kattaligining o'zgarishi orqali ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari kredit imkoniyatlari kattaligi, ya'ni, uning zahirolari o'zgarishi pul bazasi miqdorini o'zgarishiga olib keladi (pul bazasi $(N) = \text{naqd pullar } (s) + \text{zahiralalar } (R)$), bank multiplikatori kattaligining o'zgarishi $(1/rr)$ esa pul multiplikatori $[(1 + sr)/(cr + rr)]$ o'zgarishiga sabab bo'ladi. Natijada majburiy zahira me'yoringing oz darajada o'zgarishi ham pul massasining sezilarli darajada o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Masalan, majburiy zahira me'yori 10% ga teng bo'lganda, bank tizimidagi pul taklifining o'zgarishi $\Delta M_1 = \Delta K_1 \times \text{mult}_1 = 900 \times 10 = 9000$, majburiy zahira me'yori 20% bo'lganda, pul taklifining o'zgarishi $\Delta M_2 = \Delta K_2 \times \text{mult}_2 = 800 \times 5 = 4000$ ga teng bo'ladi. Bundan tashqari, zahira me'yorlarining barqarorligi tijorat banklarining ishonch bilan ish olib borishlari uchun asos bo'ladi.

Hisob foiz stavkasi. Monetar siyosatning ikkinchi vositasi pul massasini hisob foiz stavkasi (*discount rate*) yoki qayta moliyalashtirish stavkasi orqali tartibga solish hisoblanadi.

Hisob foiz stavkasi – bu Markaziy bankning tijorat banklariga kreditlar bo'yicha beradigan foizidir. Tijorat banklari o'z zahiralarini tezkor ravishda to'ldirishlari zarurati paydo bo'lganda yoki murakkab moliyaviy vaziyatga tushib qolganlarida Markaziy bankdan karz olishlari mumkin bo'ladi va bunda u tijorat banklari uchun oxirgi bosqichdagi kreditor bo'lib xizmat qiladi.

Markaziy bankdan hisob foiz stavkasi bo'yicha ssudaga olingan mablag'lar («diskont ko'zgu» orqali) tijorat banklarining qo'shimcha zahiralarini tashkil etadi va pul massasining multiplikativ ko'payishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun hisob foiz stavkasini o'zgartirib, Markaziy bank pul taklifiga ta'sir etishi mumkin. Tijorat banklari hisob foiz stavkasini zahiralarini sotib olish bilan bog'liq bo'lgan harajatlar deb qaraydilar. Hisob stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, tijorat banklar tomonidan Markaziy bankdan mablag'lar qarzga shunchalik kam olinadi va kreditlar hajmi ham tegishli kamayadi. Agarda hisob foiz stavkasining foizlari pasaysa, tijorat banklari tomonidan MBdan ko'proq kreditlar zahiraga olinadi va bunda ularning kredit imkoniyatlari ortadi. Kredit imkoniyatlari kengayganda pul bazasi ortadi va pul massasining multiplikativ o'sish jarayoni boshlanadi (banklar darajasida $\Delta M = \text{mult}_{\text{bank}} \times \Delta K$ yoki $\Delta M = \text{mult}_{\text{pul}} \times \Delta H$).

Ta'kidlash joizki, majburiy zahira me'yoringing o'zgarishidan farqli o'laroq, hisob foiz stavkasining o'zgarishi tijorat banklarining faqatgina

kredit imkoniyatlari kattaligiga va pul bazasiga ta'sir ko'rsatadi, ammo bunda bank va pul multiplikatorlari o'zgarmaydi.

Hisob foiz stavkasini o'zgartirish orqali pul massasiga ta'sir etish monetar siyosatning egiluvchan va tezkor vositasi hisoblanmaydi. U MBdan qarzga olinadigan kreditlarning unchalik katta bo'lmagan hajmi (ya'ni, u bank zahiralari umumiy miqdorining atigi 2-3%i)ni tashkil etadi. Gap shundaki, MB tijorat banklariga undan olinadigan kredit imkoniyatlaridan foydalanishda suiste'molchilikka yo'l qo'ymaydi. U mablag'larni faqatgina ekspertlarning xulosalariga ko'ra, ya'ni bank haqiqatda ham yordamga muhtoj bo'lgan holatdagina, uning moliyaviy qiyinchiliklari sabablari ob'ektiv bo'lsagina ajratishga ruxsat beradi.

Shuning uchun hisob foiz stavkasining o'zgarishi MB monetar siyosatining yo'nalishi haqida axborot beruvchi signal bo'lib xizmat qiladi. Hisob foiz stavkasini oshirish orqali MB inflyatsiya sur'atlarini kamaytiradi va bunda u ushlab turuvchi monetar siyosatni olib boradi. Hisob foiz stavkasi banklararo foiz stavkasini (ya'ni, tijorat banklari o'zaro bir-biriga kredit bera oladigan foiz stavka) va iqtisodiyotning bank sektoriga tegishli bo'lmagan sektorlari (uy xo'jaliklari va firmalar)ga beriladigan kreditlarga foizlar o'rnatilishida ham o'ziga xos tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi. Agarda MB hisob foiz stavkasining ko'tarilishi haqida e'lon bersa, iqtisodiyotga bunday o'zgarish juda tez ta'sir etib, pullar (kreditlar) «qimmatlashadi» va pul massasi kamayadi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar. Pul massasini nazorat qilishning muhim va tezkor vositasi *ochiq bozordagi operatsiyalar (open market operations)* hisoblanadi. Ochiq bozordagi operatsiyalar deganda, MBning qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozorida davlatning obligatsiyalar, veksellarini sotishi va xarid qilishi bo'yicha oldi-sotdi operatsiyalari tushuniladi. (MBning qimmatbaho qog'ozlarining birlamchi bozorlardagi faoliyati ko'pgina mamlakatlarda qonun bo'yicha ta'qiqlangan yoki chegaralangan). Monetar siyosatning ochiq bozordagi operatsiyalar vositasidan (qimmatli qog'ozlar bozorida olib boriladigan) rivojlangan mamlakatlar keng foydalanadi va tabiiyki, moliyaviy bozori endi shakllanish bosqichida bo'lgan mamlakatlarda ma'lum bir qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar ob'ekti bo'lib quyidagilar xizmat qiladi:

- 1) qisqa muddatli davlat obligatsiyalari;
- 2) davlat xazina veksellari.

Davlat obligatsiyalarining davlat xazina veksellaridan farqi shuki, obligatsiyalar foiz miqdorida daromad keltiradi (*percent income*). Davlat xazina veksellari bo'yicha daromad esa MBning qimmatbaho qog'ozlarni avval sotgandagi narx bilan ma'lum vaqt o'tgach, majburiyatli ularni qaytib yuqoriroq narxlarda sotib olishidagi farq orqali aniqlanishini bildiradi (*capital gain*).

Pul bazasiga ta'sir etib, ochiq bozordagi operatsiyalar orqali Markaziy bank iqtisodiyotdagi pul massasi hajmini tartibga soladi. Ko'p hollarda bunday operatsiyalar MB tomonidan **RYePO** (qaytib sotib olish to'g'risidagi kelishuv) shaklida amalga oshiriladi. Bunday holatda bank, masalan, qimmatli qog'ozlarni majburiyatli qaytib (qimmatroq narxda) sotib olish sharti bilan ma'lum bir vaqtga ularni sotadi. RYePO tijorat banklari va firmalar faoliyatida keng tarqalgan.

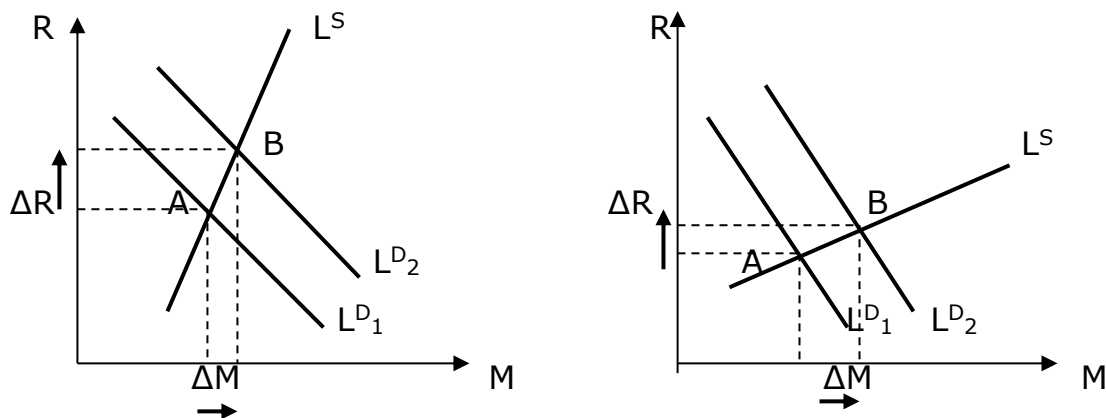
Davlatning qimmatbaho qog'ozlari tijorat banklari va aholiga sotiladi va sotib olinadi. Markaziy bank tomonidan davlatning qimmatbaho qog'ozlari sotib olinsa, u holda tijorat banklarining MB dagi hisob raqamida ularning zahiralarini ortadi. Shu bilan birga bank tizimining depozit zahiralarini hajmi ortadi, banklarning kredit imkoniyatlari ortishi esa depozit (multiplikativ) kengayishga olib keladi. Hisob foiz stavkasining o'zgarishi kabi ochiq bozordagi operatsiyalar ham pul taklifiga tijorat banklarining kredit imkoniyatlari kattaligi va pul bazasiga ta'sir ko'rsatadi. (bunda bank va pul multiplikatori kattaliklari o'zgarishi ro'y bermaydi).

Iqtisodiyotning pasayishi davrida MB tomonidan qimmatli qog'ozlarning sotib olinishi iqtisodiy vaziyatga tezkor vosita sifatida ta'sir ko'rsatadi. Agarda iqtisodiyot «qizigan» holatda bo'lsa, u holda MB davlatning qimmatli qog'ozlarini ochiq bozorda sotadi. Bu esa tijorat banklarining zahiralarini kamaytirib, ularning kredit imkoniyatlarini chegaralaydi.

Ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish tijorat banklari va aholiga shunisi bilan ahamiyatli, obligatsiyalar narxi va foiz stavkasi o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. MB davlat obligatsiyalarini sotib olishni boshlasa, ularga bo'lgan talab ortishi tufayli narxi ko'tariladi va foiz stavkasi esa kamayadi. Qimmatli qog'ozlar egalari (tijorat banklari va aholi) obligatsiyalarni MBga sota boshlaydilar, chunki endilikda ularni sotishdan ko'proq daromad ko'radilar. Va aksincha, agarda MB qimmatli qog'ozlarni sotishni boshlasa, taklif hajmi ortishi natijasida ularning narxi tushadi va sotib olish endilikda manfaat keltiradi, foiz stavkasi esa ko'tariladi.

Demak, bank zahiralarga in'ektsiya va oqimlar, ya'ni, qimmatli qog'ozlarni MB tomonidan tegishli sotib olish va sotish bank tizimiga monetar siyosatning boshqa vositalariga nisbatan juda tez ta'sir ko'rsatadi, shuning uchun ochiq bozordagi operatsiyalar pul taklifi miqdoriga ta'sir etadigan eng samarali, tezkor va egiluvchan usul hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan vositalar orqali MB pul-kredit siyosati maqsadlarini amalga oshiradi: pul massasi (qattiq monetar siyosat) yoki foiz stavkasi (yumshoq monetar siyosat)ni ma'lum darajada ushlab turadi (6.7-rasm).

a) qattiq pul siyosati   b) yumshoq pul siyosati

6.7- rasm. Qattiq va yumshoq pul siyosati

Monetar siyosat turlari.

Monetar siyosatning:

1) rag'batlantiruvchi va 2) pasaytiruvchi turlari mavjud.

Rag'batlantiruvchi monetar siyosat iqtisodiyotning pasayish davrida amalga oshirilib, iqtisodiyotni "jonlantirish", faollikni oshirib, ishsizlikni kamaytirishni maqsad qilib qo'yadi.

Pasaytiruvchi monetar siyosat iqtisodiyotning «qizigan» davrida amalga oshiriladi, bu siyosat inflyatsiya sur'atlarini kamaytirishni maqsad qilib qo'yadi va u iqtisodiy faollikni pasaytirishga qaratilgandir.

Rag'batlantiruvchi monetar siyosatda MB pul taklifini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni o'tkazadi va uning vositalari quyidagilardan iborat:

- 1) zahira me'yori talablarini kamaytirish;
- 2) hisob foiz stavkasini pasaytirish;
- 3) MBning davlat qimmatbaho qog'ozlarini sotib olishi.

Pasaytiruvchi monetar siyosatda esa aksincha, MB pul taklifini kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshiradi, ular esa quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- 1) zahira me'yori talablarini oshirish;
- 2) hisob foiz stavkasini ko'tarish;
- 3) MBning davlat qimmatbaho qog'ozlarini sotishi.

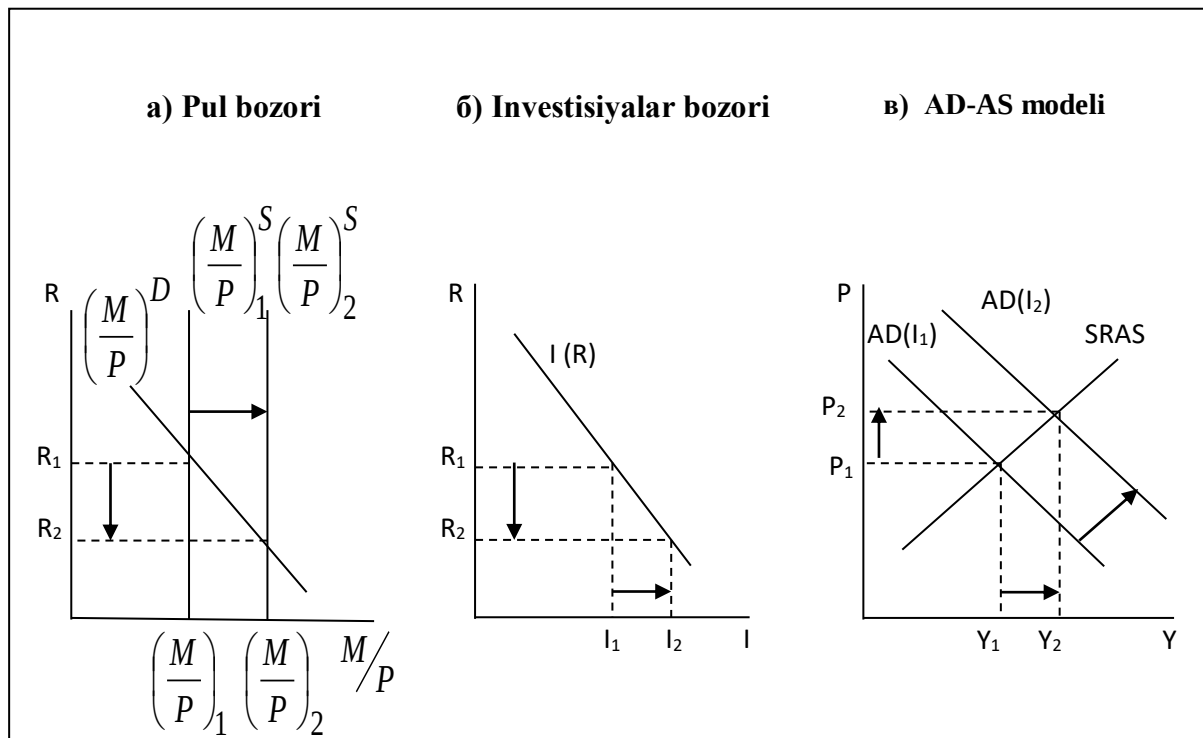
Iqtisodiyotga pul taklifi o'zgarishining ta'siri. Iqtisodiyotga pul taklifi o'zgarishining ta'sir etish mexanizmi «*pul transmissiyasi mexanizmi*» yoki «pul uzatish mexanizmi» («money transmission mechanism») nomini olgan. Pul transmissiyasi mexanizmi pul taklifining o'zgarishi (pul bozorida vaziyatning o'zgarishi) qanday qilib real ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi (real bozordagi vaziyat, ya'ni tovar va xizmatlar bozori)ga ta'sir etishini ko'rsatadi.

Iqtisodiyotdagi ushbu mexanizm harakatini mantiqiy ketma-ketlikda keltirib o'tamiz. Agarda iqtisodiyotda pasayish yuz berayotgan bo'lsa, u holda MB davlatning qimmatbaho qog'ozlarini sotib oladi → tijorat banklarining kredit imkoniyatlari ortadi → banklar kreditlarni ko'proq beradi → pul taklifi multiplikativ tarzda ortadi → foiz stavkasi (kredit narxi) tushadi → firmalar arzon kreditlarni katta xohish bilan oladilar → investitsion harajatlar ko'payadi → yalpi talab ortadi → ishlab chiqarish hajmi multiplikativ ravishda oshadi. Shunisi muhimki, foiz stavkasi pasayishi tufayli nafaqat firmalar o'z investitsiya harajatlarini oshiradilar, balki uy xo'jaliklari ham arzon iste'mol kreditlaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar, shuningdek xorijiy sektor ham foiz stavkasi pasayganda sof eksport harajatlarini oshiradi, chunki bu ushbu mamlakat milliy valyuta kursining pasayishiga, uning tovarlari xorijliklar uchun nisbatan arzon va jozibador bo'lishiga olib keladi. Barqarorlashtirish siyosatining ta'siri qisqa muddatda ko'rilganligi sababli, rag'batlantiruvchi monetar siyosatning iqtisodiyotga ta'sirini chizmada quyidagicha tasvirlash mumkin bo'ladi (6.8- rasm).

Pasayish davrida qo'llaniladigan bu siyosat "arzon pullar" nomini olgan. MB tomonidan iqtisodiyotning "qizigan" davrida o'tkaziladigan va iqtisodiy faollikni pasaytirishga yo'naltirilgan siyosati «qimmat pullar siyosati» deyiladi va uni quyidagi ketma-ketlikda tushuntirish mumkin: MB davlatning qimmatli qog'ozlarini sotadi → tijorat banklarining kredit imkoniyatlari cheklanadi → pul taklifi multiplikativ ravishda qisqaradi → foiz stavkasi (kredit narxi) oshadi → firmalar tomonidan qimmat

kreditlarga talab pasayadi → investitsiya harajatlari qisqaradi → yalpi talab kamayadi → ishlab chiqarish hajmi pasayadi.

Har ikki holatda ham iqtisodiyot barqarorlashadi va ushbu mexanizmning samarali ishlashi davlatning monetar siyosat vositalarini iqtisodiyotning qaysi davrida qanday qo'llay olishiga bevosita bog'liq bo'ladi.

6.8-rasm. Rag'batlantiruvchi monetar siyosatda pul transmissiyasi mexanizmi

Monetar siyosatning afzalliklari va kamchiliklari

Pul-kredit siyosati bir qator afzallik va kamchiliklarga ega bo'lib, quyida biz ularni keltirib o'tamiz.

Monetar siyosatning afzalliklari:

1. *Ichki oraliq vaqtning mavjud emasligi.* Ichki oraliq vaqt – bu mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatni anglab yetish va uni yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlarni qo'llash vaqtlari oralig'idagi davrni o'z ichiga oladi. MB tomonidan davlatning qimmatli qog'ozlarini sotib olish yoki sotish haqidagi qarori tez vaqt ichida qabul qilinadi. Rivojlangan davlatlarda bunday qimmatbaho qog'ozlar yuqori likvidli va ishonchli bo'lganligi uchun aholi, banklar tomonidan katta ishtiyoq bilan xarid qilinadi va ularni MB tomonidan sotib olinishida ham muammolar paydo bo'lmaydi.

2. *Siqib chiqarish samarasining mavjud emasligi.* Rag'batlantiruvchi fiskal siyosatdan farqli ravishda rag'batlantiruvchi monetar siyosat (pullar taklifining oshishi) foiz stavkasi pasayishini shart qilib qo'yadi, bu esa investitsiyalarni siqib chiqarmasdan, balki ularni va foiz stavkasi o'zgarishiga sezuvchan bo'lgan avtonom harajatlarni va multiplikativ ishlab chiqarishning o'sishini rag'batlantiradi.

3. *Multiplikator samarasi.* Monetar siyosat fiskal siyosat kabi iqtisodiyotga ta'sir etishda multiplikativ samaraga ega bo'lib, bunda ikki multiplikator ta'sir ko'rsatadi: a) bank multiplikatori depozitlarning kengayishi jarayonini ta'minlaydi (ya'ni pul massasining multiplikativ oshishi) va b) avtonom harajatlarning ortishi, pul taklifining multiplikativ tarzda ortishi sharoitida foiz stavkasining pasayishi natijasida (avtonom harajatlarning multiplikator samarasi bilan birgalikda) yalpi ishlab chiqarish hajmini oshiradi.

Monetar siyosatning kamchiliklari quyidagilar:

1. *Inflyatsiyaning yuz berish xavfi.* Rag'batlantiruvchi monetar siyosat, ya'ni pul taklifining ortishi qisqa muddatda ham, uzoq muddatda ham inflyatsiyaga olib keladi. Shuning uchun keynscha yo'nalish tarafdorlari monetar siyosatni iqtisodiyot «qizigan» paytda (inflyatsiyali uzilishda) qo'llashni, ya'ni ushlab turuvchi monetar siyosat davrida o'tkazish kerakligini taklif etadilar. Retsessiyada esa, ularning fikricha monetar siyosat emas, balki rag'batlantiruvchi fiskal siyosat vositalaridan foydalanish kerakligini ta'kidlaydilar.

2. *Pul transmissiyasi mexanizmining murakkabligi va tashqi oraliq vaqtning mavjudligi tufayli uning izdan chiqishi ehtimoli borligi.* Tashqi oraliq vaqt iqtisodiyotni barqarorlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni qabul qilish (MB tomonidan pul hajmini o'zgartirish bo'yicha qaror qabul qilish) va ularni iqtisodiyotga ta'sir etish natijalari paydo bo'lgunga qadar kerak bo'ladigan vaqt (ishlab chiqarish hajmidagi o'zgarish orqali ifodalanadi) oralig'ini o'z ichiga oladi. MBning davlat qimmatli qog'ozlarini xarid qilishi va sotishi tez amalga oshiriladigan jarayon, ya'ni tijorat banklarining kredit imkoniyatlari tez o'zgaradi. Ammo pul transmissiyasi mexanizmi uzoq vaqt ishlaydi va bir nechta bosqichdan iborat bo'lib, ularning har birida to'xtab qolish vaziyatlari ro'y berishi mumkin.

3. *Pul taklifining o'zgarishidan kelib chiqqan qo'shimcha samaralarning mavjudligi* ham monetar siyosatning samaradorligini kamaytiradi. Masalan, agarda MB pul massasini oshirsa, foiz stavkasi

tushadi, naqd pullarni saqlashning alternativ harajatlari kamayadi, ya'ni naqd pullarni banklarda saqlash endilikda kam daromad keltiradi. Bunday sharoitda aholi o'z mablag'larini depozitlardan naqd pullarga o'tkazishni afzal ko'radilar va bunda deponentlash me'yori kamayadi. Deponentlash me'yori - cr (koeffitsienti) quyidagicha aniqlanishini eslatib o'tamiz:

$$cr = s/D \quad (6.21)$$

bunda,

cr – deponentlash me'yori koeffitsienti;

s – naqd pullar;

D – depozitlar.

Bir vaqtning o'zida foiz stavkasining pasayishi (kredit narxi) tijorat banklarining kredit berishlariga qiziqishlarini kamaytiradi va bunda ularning ortiqcha zahiralarini ko'payadi (excess reserves), bu esa zahira me'yori kattaligida namoyon bo'ladi. Uning formulasi oldingi bobda keltirib o'tilgan edi:

$$rr = R_{zah} / D \quad (6.22)$$

bunda,

rr – zahira me'yori koeffitsienti;

R_{zah} – zahira miqdori;

D – depozitlar.

yoki

$$rr = ur + er \quad (6.23)$$

bunda,

ur – majburiy zahira me'yori (MB tomonidan belgilanadi);

er - ortiqcha zahira me'yori (tijorat banklarining o'zlari tomonidan belgilanadi).

4. *Monetar siyosatning fiskal siyosatga bog'liqligi sharoitida MBning pul taklifi nazoratini yo'qotishi.* Agarda MB faoliyati budjet muammolarini hal etishga qaratilsa, ya'ni davlat harajatlarini (davlatning rag'batlantiruvchi fiskal siyosati) yoki davlat budjeti kamomadini moliyalashtirishni ta'minlashga qaratilgan bo'lsa, u holda monetar siyosat fiskal siyosat muammolarini hal etishga to'liq bo'ysundirilgan bo'ladi. Ma'lumki, davlat harajatlarining oshishi va davlat budjeti kamomadi quyidagilar orqali moliyalashtiriladi: a) MB tomonidan davlatning qimmatli qog'ozlarini sotib olinishi yoki to'g'ridan-to'g'ri pul emissiyasi; b) davlatning qimmatli qog'ozlarini aholi tomonidan sotib olinishi (ichki qarz) va v) xorijdan qarz olish (tashqi qarz). Agar ma'lum bir sabablarga ko'ra qarz hisobiga moliyalashtirish mumkin bo'lmay

qolsa, u holda hukumat budjet harajatlari va kamomadini emissiya usulidan foydalanib qoplaydi, ammo bu usul bir tomondan, inflyatsiyani keltirib chiqarsa, ikkinchi bir tomondan MBni monetar siyosat yo‘nalishini aniqlashda mustaqil bo‘lishlikdan mahrum etadi. Monetar siyosat fiskal siyosat muammolarini hal etishda uning «asir»iga aylanadi.

Zamonaviy sharoitlarda pul-kredit siyosatining samaradorligi ko‘p jihatdan MB siyosatiga ishonch va uning ijro etuvchi hukumatdan mustaqil bo‘la olishlik darajasi bilan aniqlanadi. Rivojlangan va o‘tish davri iqtisodiyotini boshidan kechirayotgan davlatlarda ko‘p hollarda shunday qonuniyatni kuzatish mumkin: MBning mustaqilligi (rasmiy va norasmiy) qanchalik sezilarli darajada bo‘lsa, inflyatsiya darajasi va budjet kamomadi shunchalik kam bo‘ladi.

Tayanch iboralar

pullar, real va moliyaviy aktivlar, qog‘oz va metall pullar, dekret pullar, kredit va debit pullar, veksell, banknota, chek, plastik kartochkalar, kredit kartochkalar, debet kartochkalar, muomala vositasi, qiymat o‘lchovi, jamg‘arma vositasi, pullarga bo‘lgan transaksiyalik talab, pullarga bo‘lgan ehtiyotkorlik talabi, pullarga bo‘lgan spekulativ talab, pullarga bo‘lgan umumiy talab, pul taklifi, pul agregati, naqd pullar, deyarli pullar, likvidlik, pullarning to‘lov qobiliyati, Markaziy bank, tijorat banklari, depozit, majburiy zahira me‘yori, ortiqcha zahira me‘yori, bankning kredit imkoniyatlari, hisob foiz stavkasi, ochiq bozordagi operatsiyalar, bank multiplikatori, pul multiplikatori, zahira me‘yori, deponentlash me‘yori, pul-kredit siyosati, barqarorlashtirish siyosati, barqaror iqtisodiy o‘shish, resurslarning to‘liq bandligi, narxlar darajasining barqarorligi, to‘lov balansining muvozanati, ochiq bozordagi operatsiyalar, hisob foiz stavkasi, qimmat pullar siyosati, arzon pullar siyosati, qattiq va yumshoq pul siyosati, majburiy zahira me‘yori, pul taklifi, tijorat banklari kredit imkoniyatlari, pul bazasi, REPO, davlatning qimmatbaho qog‘ozlari, rag‘batlantiruvchi monetar siyosat, rag‘batlantiruvchi va pasaytiruvchi monetar siyosat, pul transmissiyasi mexanizmi

Nazorat savollari

1. Pulning mohiyati va uning funksiyalarini tushuntiring.
2. Pullarga bo'lgan transaksiyali, spekulyativ, ehtiyotkorlik talab va umumiy talabni grafikda chizma orqali tushuntirib bering.
3. Pullarni naqd holda saqlashning alternativ qiymati foiz stavkasi ekanligini tushuntirib bering.
4. Bankning to'lov qobiliyati va likvidliligi deganda nimani tushunasiz?
5. MB qanday funksiyalarni bajaradi?
6. Banklarning majburiy zahira me'yori, kredit imkoniyatlari, haqiqiy zahiralari qanday aniqlanadi?
7. Pul massasi nima va unga qanday pul agregatlari kiritiladi?
8. Davlat qanday qilib iqtisodiyotda pul massasi hajmiga ta'sir ko'rsatadi?
9. Iqtisodiyotdagi pul taklifi hajmiga ta'sir etuvchi omil – bank multiplikatori va uning amal qilish mexanizmini tushuntiring.
10. Pul multiplikatorining mohiyatini tushuntirib bering. U nimaga va qanday qilib iqtisodiyotdagi pul massasi hajmiga ta'sir ko'rsatadi?
11. Pul-kredit (monetar) siyosatiga ta'rif bering. Uning asosiy vositalarini tushuntirib bering.
12. Pul-kredit (monetar) siyosatning maqsadini tushuntirib bering.
13. Iqtisodiyotga MB nima uchun kerak va o'z maqsadiga erishishda u nimalarni amalga oshiradi?
14. Majburiy zahira me'yori deganda nimani tushunish lozim va u qanday aniqlanadi? Kredit imkoniyatlarichi?
15. Majburiy zahira me'yori vositasidan MB nima uchun va qanday foydalanadi?
16. Hisob foiz stavkasi, uning o'zgarishi tijorat banklarining kredit imkoniyatlari kattaligiga va pul bazasiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
17. Ochiq bozordagi operatsiyalar orqali Markaziy bank iqtisodiyotdagi pul massasi hajmini tartibga solishi va ko'p hollarda bunday operatsiyalar MB tomonidan REPO shaklida amalga oshirilishini tushuntiring.
18. Yumshoq va qattiq pul-kredit siyosati deganda nimani tushunmoq kerak?
19. Rag'batlantiruvchi va ushlab turuvchi pul-kredit siyosatini grafiq orqali tushuntiring.

20. Iqtisodiyotga pul taklifi o'zgarishining ta'sir etish mexanizmi, «pul transmissiyasi mexanizmi»ni tushuntiring.

21. Monetar siyosatning afzalliklari va kamchiliklari nimalardan iborat?

22. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosatini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlarini aytib bering.

Mavzuga doir testlardan namunalar

1. M1 o'z ichiga quyidagilardan birini oladi:

- a) metall va qog'oz naqd pullar hamda chekdagi omonatlar;
- b) metall va qog'oz naqd pullar hamda muddatli omonatlar;
- c) metall va qog'oz naqd pullar hamda barcha bank depozitlari;
- d) barcha pullar va "deyarli pullar".

2. Pullar va "deyarli pullar" o'rtasidagi farq quyidagidan iborat:

a) pullarni, "deyarli pullar"dan farqli o'laroq, bevosita sarflash mumkin;

b) "deyarli pullar" bank hisoblaridagi depozitlarni o'z ichiga oladi, pullar esa ularni o'z ichiga olmaydi;

c) pullar "deyarli pullar"ga qaraganda tezroq aylanadi;

d) "deyarli pullar", pullardan farqli ravishda, maydalanmaydigan qog'oz pullardir.

3. Pullar:

- a) muomala vositasi;
- b) qimmatni saqlash vositasi;
- c) hisob birligi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

4. Bitimlar uchun pulga talab quyidagicha o'zgaradi:

- a) foiz stavkasi oshganda o'sadi;
- b) foiz stavkasi pasayganda o'sadi;
- c) YaMM nominal hajmining o'sishiga qarab kamayadi;
- d) YaMMning nominal hajmi kamayganda pasayadi.

5. Quyidagilardan qaysi birini "deyarli pullar"ga kiritib bo'lmaydi?

- a) chekda bo'lmagan jamg'ariladigan omonatlar;
- b) muddatli yirik omonatlar;
- c) kredit kartochkalari;
- d) qisqa muddatli davlat qimmatli qog'ozlari.

6. Agar pulga talab va pul taklifi o'sib borsa, unda:

- a) muvozanatli pul miqdori va muvozanatli foiz stavkasi o'sadi;
- b) muvozanatli pul miqdori va muvozanatli foiz stavkasi qisqaradi;
- c) muvozanatli pul miqdori o'sadi, muvozanatli foiz stavkasining o'zgarishini esa oldindan aytib bo'lmaydi;
- d) muvozanatli foiz stavkasi o'sadi, pul miqdoridagi o'zgarishlarni esa oldindan aytish mumkin emas.

7. Ko'plab banklarning biri bo'lgan X bankda 10000 dollar miqdoridagi depozit mavjud. Majburiy rezervlar me'yori 25% belgilangan. Bu depozit beriladigan qarzlar summasini kamida quyidagi miqdorda ko'paytirishga qodir:

- a) aniq bo'lmagan miqdorda;
- b) 7500 dollar;
- c) 10000 dollar;
- d) 30000 dollar.

8. Agar markaziy bank YaMM hajmini oshirishga intilayotgan bo'lsa, quyidagi tadbirlardan qaysi birini bajarmasligi kerak?

- a) umumiy xarajatlar darajasini oshirish maqsadida investitsiya xarajatlarini ko'paytirish;
- b) naqd pul egalari diqqatini kreditlarga ko'proq jalb qilish maqsadida foiz stavkalarini oshirish;
- c) banklar tomonidan o'zlarining pul ko'rinishida bo'lmagan aktivlarini oshirishni rag'batlantirish uchun bank rezervlarini ko'paytirishi;
- d) joriy hisob raqamlardagi mablag'larni ko'paytirish.

9. Foiz stavkasi darajasidagi o'zgarishlar YaMMning quyidagi qismlaridan qaysi birining miqdoriga ko'proq ta'sir ko'rsatadi:

- a) iste'mol xarajatlari;
- b) investitsiyalar*
- c) davlat xarajatlari;
- d) eksport.

10. Agar real foiz stavkasi ko'paysa, unda:

- a) investitsiyalarga bo'lgan talab egri chizig'i o'ngga siljiydi;
- b) investitsiyalarga bo'lgan talab egri chizig'i chapga siljiydi;
- c) investitsiyalarga bo'lgan talab egri chizig'i yuqoriga ko'chadi;
- d) investitsiya xarajatlari qisqaradi.

7- BOB. FISKAL SIYOSAT

7.1. Fiskal siyosat, uning vositalari

Fiskal siyosat davlat iqtisodiy siyosatining tayanchi hisoblanib, u davlat budjeti daromadi yoki harajatlarini o'zgartirish orqali iqtisodiyotni barqarorlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuini aks ettiradi. Shuning uchun fiskal siyosat soliq-budjet siyosati deb ham ataladi.

Davriy tebranishlarni oldini olishga, tekislashga (aksildavriy choralar ko'rishga), ya'ni barqarorlikka qaratilgan har qanday siyosat kabi fiskal siyosatning maqsadlari ham quyidagilarni ta'minlashga qaratilgandir:

- barqaror iqtisodiy o'sish;
- resurslarning to'liq bandligi (eng avvalo davriy ishsizlik muammosini hal etish);
- barqaror narxlar darajasi (inflyatsiya muammosini hal etish).

Fiskal siyosat – bu eng avvalo hukumatning yalpi talabni ta'minlashga (tartibga solishga) qaratilgan siyosatidir. Iqtisodiyotni tartibga solish bunday sharoitda yalpi harajatlarga ta'sir etish orqali amalga oshiriladi. Ammo fiskal siyosatning ba'zi vositalari yalpi taklifga faollik darajasi orqali ta'sir etish uchun ham qo'llanilishi mumkin. Fiskal siyosatni hukumat olib boradi.

Fiskal siyosatning vositalari bo'lib davlat budjetining daromad va harajatlari hisoblanadi:

- davlat harajatlari;
- soliqlar;
- transfertlar.

Fiskal siyosat instrumentlarining yalpi talabga ta'siri turlichadir. Yalpi talab formulasidan

$$AD = C + I + G + X_n \quad (7.1)$$

ma'lumki, davlat harajatlari (G) yalpi talabning tarkibiy qismi hisoblanadi, shuning uchun davlat harajatlarining o'zgarishi yalpi talabga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi, soliqlar va transfertlar esa yalpi talabga bilvosita ta'sir etadi (bunda ular ta'sirida iste'mol va investitsiya harajatlari, ya'ni C va I o'zgaradi).

Davlat harajatlarining ortishi yalpi talabni oshirsa, ularning qisqarishi esa AD ni kamayishiga olib keladi, chunki davlat harajatlari yalpi harajatlarning bir qismi hisoblanadi. Transfertlarning ortishi ham yalpi talabni oshiradi. Bir tomondan ijtimoiy transfert to'lovlarining ortishi uy xo'jaliklarining shaxsiy daromadlarini oshiradi, buning oqibatida esa

iste'mol harajatlari ortadi. Ikkinchi bir tomondan, transfert to'lovlari (subsidiya)ning firmalarga berilishi ularning ichki moliyalash imkoniyatlarini oshiradi, bu esa investitsiya harajatlarining oshishiga olib keladi. Subsidiyalarning qisqarishi esa yalpi talabni kamayishiga olib keladi.

Soliqlarning ortishi teskari yo'nalishda ta'sir ko'rsatadi. Soliqlarning oshirilishi ham iste'mol (chunki ixtiyordagi daromad kamayadi), ham investitsiya (chunki sof investitsiya manbai bo'lgan taqsimlanmagan foyda kamayadi) harajatlari, ya'ni C va I ning kamayishiga, bu esa AD ni pasayishiga sabab bo'ladi va aksincha, soliqlarning pasayishi yalpi talabni oshiradi. Soliqlarning kamayishi AD egri chizig'ini o'ngga siljitadi va bunda real YaMM ham ortadi.

Shuning uchun fiskal siyosat vositalaridan iqtisodiy davrning turli fazalarida iqtisodiyotni barqarorlashtirish uchun foydalanish mumkin.

Iqtisodiy davrning holatiga, ya'ni iqtisodiyot hozirda qanday davriy fazada ekanligiga ko'ra, fiskal siyosat vositalari turlicha qo'llaniladi. Fiskal siyosatning ikki turi mavjud (7.1-rasm):

1) *Rag'batlantiriluvchi fiskal siyosat.*

2) *Pasaytiriluvchi fiskal siyosat.*

Rag'batlantiriluvchi fiskal siyosat vositalari iqtisodiyotning tushkunlik davrida qo'llaniladi (7.1a-rasm), u ishlab chiqarish qisqarishini oldini olishga, ishsizlik darajasini kamaytirishga va yalpi talabni oshirishga qaratilgan. Uning vositalari:

- a) davlat harajatlarini oshirish;
- b) soliqlarni pasaytirish;
- v) transfert to'lovlarini ko'paytirish.

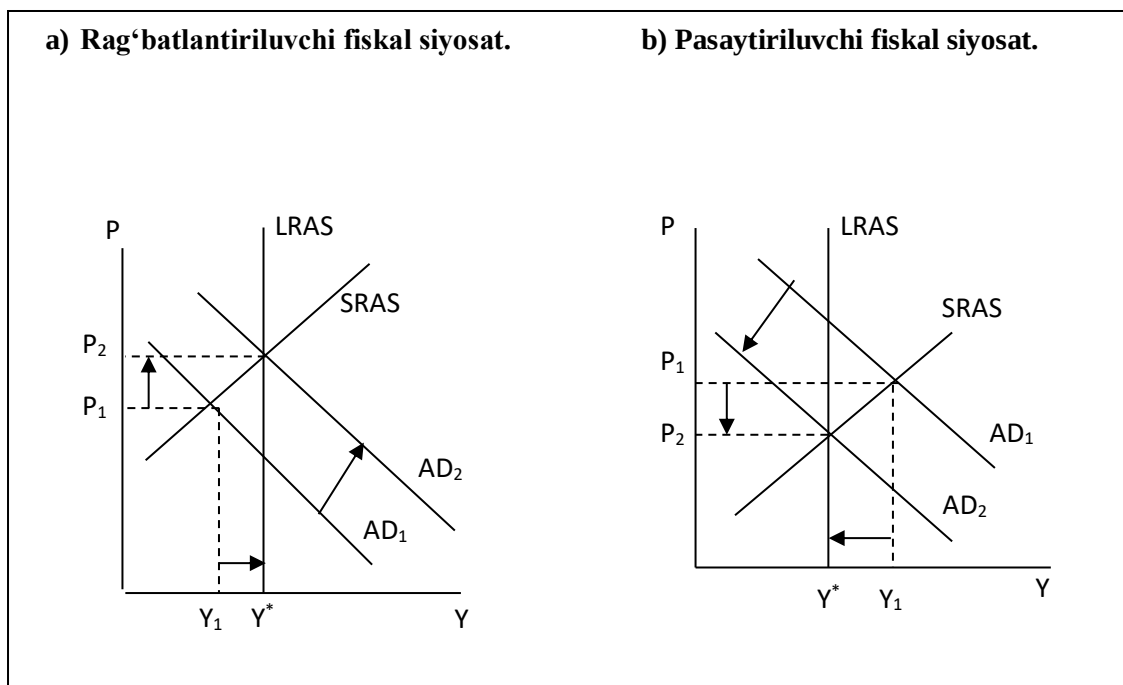
Pasaytiriluvchi (ushlab turiluvchi) fiskal siyosat (7.1b-rasm) iqtisodiyot to'liq bandlikka erishganda, ya'ni o'zining yuqori cho'qqisiga chiqqan (iqtisodiyot qizigan) davrda qo'llaniladi, u ortiqcha ishlab chiqarishni kamaytirish, inflyatsiya sur'atlarini pasaytirish va AD (yalpi harajatlar) ni kamaytirishga qaratilgan. Uning vositalari quyidagilardan iboratdir:

- a) davlat harajatlarini kamaytirish;
- b) soliqlarni oshirish;
- v) transfert to'lovlarini kamaytirish.

Bundan tashqari fiskal siyosat: **diskretsion va nodiskretsion (avtomatik)** turlarga bo'linadi.

Diskretсион fiskal siyosat deganda, hukumatning qonuniy (rasmiy) ravishda iqtisodiyotni barqarorlashtirish maqsadida davlat harajatlarini, soliq va transfertlarni o'zgartirishi tushuniladi.

Nodiskretсион (avtomatik) fiskal siyosat avtomatik (o'rnatilgan) stabilizatorlarning ta'sir etishi bilan bog'liqdir. Avtomatik stabilizatorlar – bu kattaligi o'zgartirilmaydigan vositalar bo'lib, ular mavjudligi (iqtisodiy tizimga o'rnatilganligi)ning o'zi iqtisodiyotni avtomatik ravishda barqarorlashtiradi. Ular iqtisodiyot tushkunlikka tushgan davrda faollikni oshiradi va iqtisodiyot “qizigan” vaqtda uni pasaytiradi.

7.1-rasm Fiskal siyosat turlari.

bunda,

AD – yalpi talab;

LRAS – uzoq muddatda yalpi taklif;

SRAS – qisqa muddatda yalpi taklif;

Y – milliy ishlab chiqarishning real hajmi;

P – narxlar darajasi.

Avtomatik stabilizatorlarga quyidagilar kiradi:

a) daromad solig'i (uy xo'jaliklarining daromadlari va korporatsiyalar foydalariga solinadigan soliqlar);

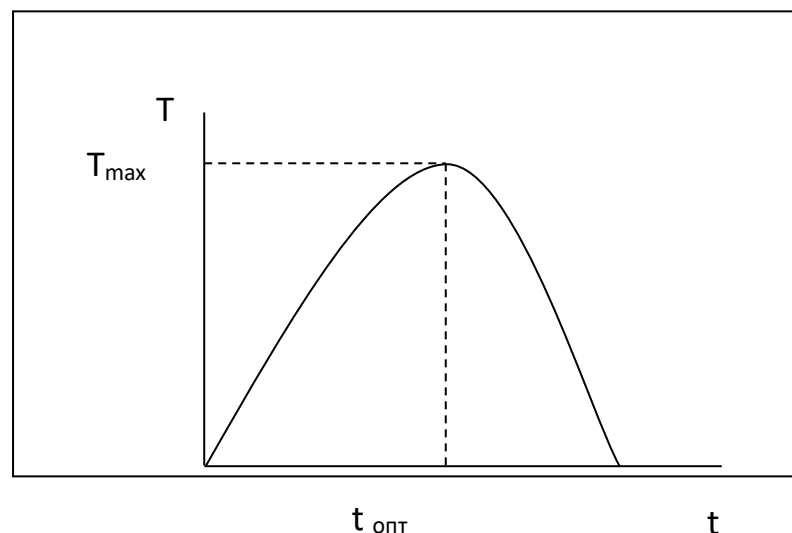
b) egri soliqlar (eng avvalo qo'shilgan qiymat solig'i);

v) ishsizlik bo'yicha nafaqalar va boshqalar.

Fiskal siyosat instrumentlari bo'lgan soliq va transfertlar faqatgina yalpi talab (AD)ga emas, balki yalpi taklif (AS)ga ham ta'sir ko'rsatadi. Soliqlarning kamaytirilishi va transfert to'lovlarining oshirilishi iqtisodiyotni barqarorlashtirish va tushkunlik davrida, davriy ishsizlikka qarshi kurashda, ya'ni yalpi harajatlarni oshirishda rag'batlantiruvchi, faollikni va bandlikni oshiruvchi muhim vosita hisoblanadi.

Soliqlarning kamaytirilishi, transfertlarning oshirilishi natijasida (keynscha modelda), ishlab chiqarish hajmi oshsada, ammo bunda narxlar darajasi oshishi kuzatiladi, ya'ni bu vositalarning bunday o'zgarishi inflyatsiyani keltirib chiqaradi. Shuning uchun iqtisodiyot cho'qqiga chiqqan davrda faollikni kamaytiruvchi, antiinflyatsiyali chora-tadbirlar bo'lib soliqlarni oshirish va transfertlarni kamaytirish hisoblanadi. Ammo firmalar uchun soliqlar harajat hisoblanadi va soliqlarning oshirilishi yalpi taklifning qisqarishiga, ularning kamaytirilishi esa ASni oshishiga (faollikni va ishlab chiqarish hajmining oshishiga) olib keladi.

Soliqlarning yalpi taklifga ta'sirini o'rgangan olim AQSh sobiq prezidenti R.Reyganning maslahatchisi, "taklif iqtisodiy nazariya"si kontseptsiyasi asoschilaridan biri bo'lgan Artur Lafferdir. Laffer shunday bir gipotetik egri chiziqni yaratdiki, u orqali soliq stavkasi o'zgarishi tufayli davlat budjetiga tushadigan umumiy soliq tushumlari o'zgarishini ko'rish mumkin (bu egri chiziq gipotetik deb atalishining sababi, Laffer unda o'z xulosalarini statistik ma'lumotlar asosida emas, balki gipoteza (taxmin qilish) orqali, ya'ni logik mulohaza orqali tushuntirib bergan (7.2-rasm).

7.2-rasm. Laffer egri chizig'i

bunda,

t – soliq stavkalari;

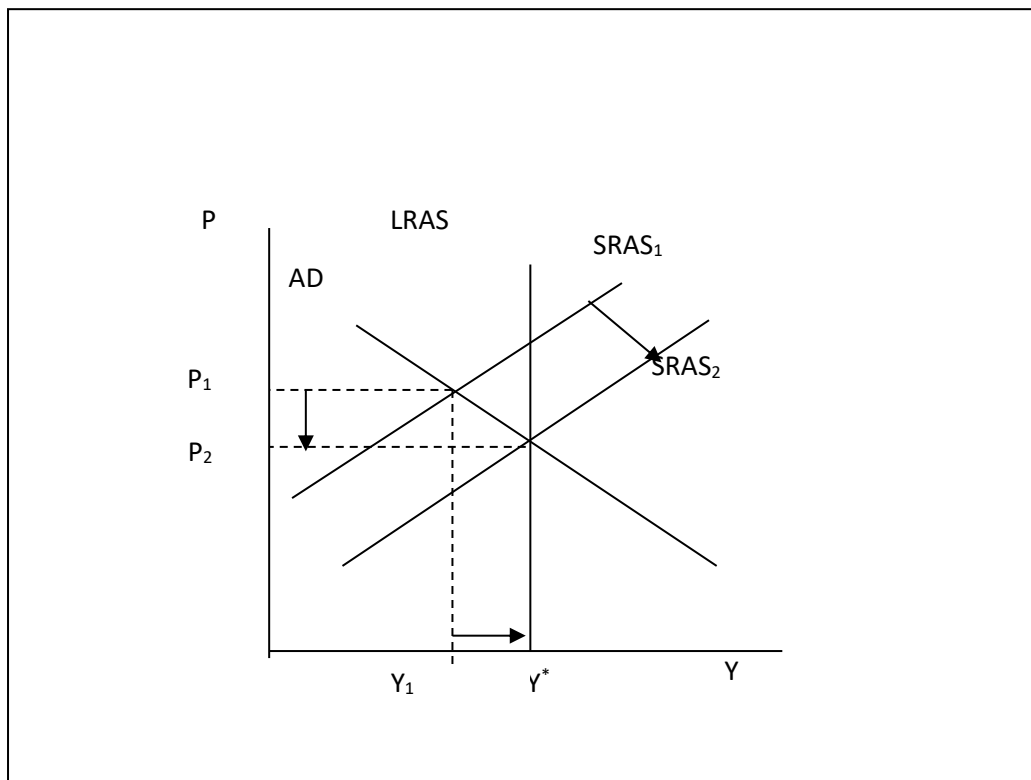
t_{opt} – optimal soliq stavkasi;

T – soliq tushumlari.

Bu egri chiziqda optimal soliq stavkasi ko'rsatilgan bo'lib (t_{opt}), bunday soliq stavkada soliq tushumlari maksimal (T_{max}) bo'ladi. Agar soliq stavkasi oshirilsa (t_{opt} dan), u holda faollik darajasi pasayadi va soliq tushumlari qisqaradi, chunki soliq bazasi – Y kamayadi.

Shuning uchun stagflyatsiyaga qarshi kurashda (ya'ni bir paytda ishlab chiqarishning tushib ketishi va inflyatsiyada) 80-yillarda Laffer soliq stavkasini tushirish chorasini taklif etdi (ham daromad solig'i, ham korporatsiyalar foydasiga soliqlarni).

Soliqlarni pasaytirish yalpi talabni oshirib, ishlab chiqarish hajmini oshirsa va inflyatsiyaga olib kelsa, yalpi taklifga u antiinflyatsiyali chora sifatida ta'sir etadi, ya'ni ishlab chiqarish hajmining oshishi (Y_1 dan Y^* gacha) narx darajasining pasayishi bilan kuzatiladi (7.3-rasm).

7.3-rasm. Soliqlar pasayishining yalpi taklifga ta'siri

7.2. Davlat budjeti. Budjeti taqchilligi

Davlat budjeti deganda, umumjamiyat miqyosida markazlashgan va davlat ishtirokida hosil bo'luvchi va sarflanuvchi moliyaviy resurslar tushuniladi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqyosidagi vazifalarni hal qilishdir.

Davlat budjeti – bu ma'lum davr ichida (odatda 1 yil) davlat daromad va harajatlarining balanslashuvi hisoblanib, u mamlakatning asosiy moliyaviy rejasini aks ettiradi va hukumatning qonun qabul qiluvchi organi hisoblangan Oliy Majlis (parlament, davlat dumasi, kongress) tomonidan qabul qilingandan so'ng ijro uchun qonuniy va majburiy tus oladi.

O'z funktsiyalarini amalga oshirishda davlat juda ko'p harajatlar qiladi. Turli maqsadlarda ishlatilishiga ko'ra davlat harajatlari quyidagilarga bo'linadi:

- *siyosiy maqsadlarni* amalga oshirish uchun: milliy himoya va havfsizlikni ta'minlash harajatlari, ya'ni armiya, politsiya, sudlarni va boshqalarni ta'minlashga, davlatning boshqaruv apparatini ta'minlashga sarflanadigan harajatlar;

- *iqtisodiy maqsadlarga* sarf-harajatlar: iqtisodiyotda davlat sektorining faoliyat yuritishini ta'minlash uchun, iqtisodiyotning xususiy sektoriga yordam berish uchun(subsidiyalar) sarflanadigan harajatlar;

- *ijtimoiy maqsadlarni* amalga oshirish uchun: ijtimoiy ta'minot harajatlari (stipendiyalar, nafaqalar), ta'lim, sog'liqni saqlash, fundamental fanlar rivojiga, atrof-muhit muhofazasiga sarflanadigan harajatlar.

Makroiqtisodiyot nuqtai nazaridan davlat harajatlari quyidagilarga bo'linadi:

- tovar va xizmatlarning davlat xaridi (YaIMga kiritiladi)
- transfertlar (YaIMga kiritilmaydi)
- davlat obligatsiyalari bo'yicha foiz to'lovlari (davlat qarzi xizmati hisoblanadi).

Daromadlarning asosiy manbai bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- soliqlar (ijtimoiy sug'urta badallarini ham o'z ichiga oladi);
- davlat korxonalaridan keladigan foyda;
- senoraj (pul emissiyasidan tushadigan daromad);
- xususiylashtirishdan tushadigan daromad.

Davlat budjetining holatlari. Davlat harajatlari va daromadlari o'rtasidagi farq davlat budjeti saldosi tashkil etadi. Davlat budjeti ko'rinishi uch holatda bo'lishi mumkin:

1. Daromadlar harajatlardan yuqori ($T > G$), budjet saldosi musbat, bunda davlat budjeti ortiqchaligi (profitsit) kuzatiladi.

2. Daromadlar harajatlarga teng ($T = G$), budjet saldosi 0 ga teng, ya'ni budjet balanslashgan bo'ladi.

3. Daromadlar harajatlardan kam ($T < G$), budjet saldosi manfiy, ya'ni davlat budjeti kamomadi (defitsit) kuzatiladi.

Iqtisodiy davrning turli fazalarida davlat budjeti holati turlicha bo'ladi. Pasayish fazasida budjet daromadi qisqaradi (chunki iqtisodiy faollik susayadi va oqibatda soliq bazasi kamayadi), shuning uchun davlat budjeti taqchilligi (agar u avvaldan mavjud bo'lgan bo'lsa) ortadi, profitsit (agar u mavjud bo'lgan bo'lsa) qisqaradi. Yuqori, ya'ni cho'qqi deb atalmish fazada aksincha, budjet defitsiti kamayadi (chunki soliq tushumlari, ya'ni budjet daromadi ortadi), profitsit esa ortadi.

Budjet taqchilligi va uning ko'rinishlari. Har bir davlat budjetning daromad qismi bilan harajat qismlarining teng bo'lishini ta'minlashga harakat qiladi. Ammo amalda ko'p holatlarda harajat daromadga nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Natijada budjet taqchilligi yuzaga keladi. Uning paydo bo'lishi bir qator sabablarga bog'liq:

- ishlab chiqarishning pasayishi;
- ijtimoiy dasturlarga ko'zlangan harajatlardan ko'proq sarflash;
- mudofaaga harajatning oshib ketishi;
- yashirin (xufyona) iqtisodiyotning ko'payishi.

Budjet kamomadining *strukturaviy, davriy va amaldagi* ko'rinishlari mavjud.

Budjet kamomadining strukturaviy ko'rinishi resurslarning to'liq bandligi sharoitida, mavjud bo'lgan soliq tizimida davlat harajatlari va daromadlari o'rtasidagi farq orqali aniqlanadi:

$$\delta^S = G - tY^* \quad (7.2)$$

bunda,

δ^S - budjetning strukturaviy kamomadi;

G - davlat harajatlari;

t - coliq stavkasi;

Y^* - potentsial YaIM.

Davriy kamomad davlat budjetining amaldagi va strukturaviy kamomadlari o'rtasidagi farq bilan aniqlanadi:

$$\delta^S = \delta - \delta^S = (G - tY) - (G - tY^*) = t(Y^* - Y) \quad (7.3)$$

- δ^S - budjetning davriy kamomadi;
- δ - amaldagi budjet kamomadi;
- δ^S - budjetning strukturaviy kamomadi;
- G - davlat harajatlari
- t - soliq stavkasi;
- Y - amaldagi YaIM;
- Y* - potentsial YaIM.

Pasayish davrida amaldagi kamomad strukturaviy kamomaddan katta bo'ladi, chunki strukturaviy kamomadga davriy kamomad qo'shiladi (retsessiyada $Y < Y^*$). Yuksalish davrida amaldagi kamomad strukturaviy kamomaddan davriy kamomadning absolyut kattaligiga kamdir, chunki cho'qqi fazada $Y > Y^*$. Strukturaviy kamomad rag'batlantiruvchi diskretsiyali fiskal siyosatning, davriy kamomad esa avtomatik fiskal siyosatning, ya'ni avtomatik stabilizatorlar ta'sirining natijasidir.

Shuningdek, budjetning joriy va birlamchi kamomadi mavjuddir. Joriy budjet kamomadi (yoki budjetning joriy kamomadi) davlat budjetining umumiy kamomadini bildiradi. Budjetning birlamchi kamomadi umumiy (joriy) kamomad va davlatning qarzlar xizmati bo'yicha to'lagan to'lovlari o'rtasidagi farq bilan aniqlanadi.

Davlat budjeti kontseptsionalari. Budjet kamomadiga bo'lgan munosabat salbiy hisoblanib, balanslashgan budjet g'oyasi eng maqbul hisoblanadi. Tarixan davlat budjeti holatiga bo'lgan munosabat uchta kontseptsiya orqali ilgari surilgan:

- a) budjetning yiliga balanslashuvi g'oyasi;
- b) budjetning iqtisodiy davrning fazalari bo'yicha balanslashuvi g'oyasi (davriylik asosida);
- v) budjetning balanslashuvi emas, balki iqtisodiyotning balanslashuvi g'oyasi.

Budjetning yiliga balanslashuvi kontseptsiyasiga ko'ra, iqtisodiyot davrining har qanday fazasida yiliga budjet harajatlari uning daromadlariga teng bo'lishi lozim deb hisoblanadi. Bu degani, masalan, agar pasayish davrida budjet daromadlari (soliq tushumlari) minimal bo'lganda, davlat budjetni balanslashtirish uchun o'z harajatlarini (davlat xaridi va transfertlarni) pasaytirishi kerak bo'ladi. Davlat xaridlari va transfertlarni kamaytirish tadbiri esa yalpi talab va ishlab chiqarish hajmini kamayishiga, ya'ni yanada chuqurroq iqtisodiy pasayishga olib keladi. Va aksincha, agar

iqtisodiyot rivojlanishning cho‘qqisiga chiqqan, ya’ni soliq tushumlari maksimal bo‘lgan davrida bo‘lsa, davlat harajatlari va daromadlarini tenglashtirish uchun davlat harajatlarni oshirishi lozim, bunda endi iqtisodiyot yanada qizib jonlanadi va bu inflyatsiyani kuchayishiga olib keladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, davlat budjetini balanslashtirishning bunday yo‘lini nazariy jihatdan to‘g‘ri deb bo‘lmaydi.

Budjetni iqtisodiy davrning fazalari asosida balanslashtirish kontsepsiyasida esa har yili balanslashgan budjet bo‘lishi zarur deb hisoblamaydi. Muhimi budjet iqtisodiyotning ma’lum bir davri davomida balanslashgan bo‘lishi lozim: iqtisodiyot «qizigan» va cho‘qqiga chiqqanda (iqtisodiy faollik yuqori bo‘lgan sharoit), ya’ni budjet daromadlari maksimal bo‘lganda budjetdagi ortiqchalik retsessiya (iqtisodiy faollik minimal bo‘lgan vaziyat) davrida, budjet daromadlari keskin kamaygan vaqtda budjet taqchilligini moliyalashtirish uchun sarflanishi mumkin. Bu kontsepsiya ham kamchilikdan holi emas. Gap shundaki, iqtisodiy siklning yuqori (cho‘qqi) fazasi va retsessiya davrlari davomiyligi va chuqurliligi bilan farqlanadi. Shuning uchun cho‘qqi davridagi budjetdagi ortiqchalik tushkunlik davridagi taqchillik (defitsit) bilan mos kelmaydi, shuning uchun budjet balanslashuvini ko‘p hollarda ta’minlash mumkin bo‘lmay qoladi.

Eng keng tarqalgan kontsepsiya bu ***davlatning budjetni balanslashtirishga qaratilgan emas, balki iqtisodiyotni barqarorlashtirishga erishishni maqsad qilib qo‘ygan kontsepsiyasi*** hisoblanadi. Bu g‘oya Keynsning “Bandlikning, foiz va pullarning umumiy nazariyasi” deb atalgan kitobida (1936 y.) ilgari surilgan va iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda 70-yillarning o‘rtalariga qadar faol qo‘llanilgan. Keyns davlat budjeti vositalari (davlat harajatlari, soliqlar va transfertlar)ni aksildavriy, iqtisodiyotni barqarorlashtiruvchi regulyatorlari sifatida iqtisodiy davrning turli fazalarida qo‘llanilishi mumkin deb hisoblaydi.

Agar iqtisodiyotda pasayish vaziyati yuz bergan bo‘lsa, u holda davlat iqtisodiy faoliyatni faollashtirish va iqtisodiy o‘sishga erishish maqsadida o‘z harajatlarini (davlat xaridi va transfertlarni) oshirishi lozim va soliqlarni pasaytirishi kerak, buning oqibatida esa yalpi talab ortadi. Va aksincha, agar iqtisodiyot “qizigan” davrni boshdan kechirayotgan bo‘lsa, u holda davlat harajatlarni qisqartirib, soliqlar(daromadlar)ni oshirishi lozim, buning natijasida iqtisodiy faollik pasayadi va iqtisodiyot “soviydi”, bu esa barqarorlikni ta’minlab beradi. Davlat budjetining holati bunda hech qanday ahamiyatga ega bo‘lmaydi.

Keyns nazariyasi retsessiya, ya'ni iqtisodiyotning pasayish davri bilan kurashishga yo'naltirilgan bo'lib, u eng avvalo budjetni tartibga solishda uning vositalari (davlat harajatlari va transfertlar, ya'ni budjet harajatlarini oshirish va soliqlarni, ya'ni daromadlarni kamaytirish)dan foydalanishni shart deb hisoblangan va shu sababdan bu nazariya "moliyaviy kamomad" g'oyasiga asoslangan deb aytish mumkin. Ko'pgina rivojlangan davlatlarda 50-60 yillarda bunday keynscha retseptning qo'llanilishi 70-yillar o'rtalariga kelib budjet taqchilligining surunkali bo'lib qolishi va inflyatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib keldi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yil davomida ham, iqtisodiy davrning turli fazalarida ham budjet taqchilligiga yo'l qo'ymaslik, ma'lum bir davrda bunday vaziyat yuzaga kelgan sharoitda esa uning surunkali bo'lib qolishining oldini olishga qaratilgan keskin chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

7.3. Davlat budjeti taqchilligini moliyalashtirish yo'llari

Davlat budjeti taqchilligi 3 usulda moliyalashtirilishi mumkin:

- pul emissiyasi hisobiga;
- o'z mamlakati aholisidan qarz olish hisobiga (ichki qarz);
- boshqa mamlakatlardan yoki xalqaro moliyaviy tashkilotlardan qarz olish hisobiga (tashqi qarz hisobiga).

Birinchi usul davlat budjeti taqchilligini moliyalashtirishning emissiyali yoki pullik usuli hisoblanadi, ikkinchi va uchinchi usul esa majburiyatli usullar hisoblanadi. Har bir usulning afzalliklari va kamchiliklari mavjud bo'lib, biz ularni quyida ko'rib chiqamiz.

Davlat budjeti taqchilligini moliyalashtirishning emissiyali usuli. Bu usulda davlat (Markaziy bank) pul massasi hajmini oshiradi, ya'ni muomalaga qo'shimcha pullarni chiqaradi, uning yordamida esa harajatlarni qoplaydi.

Davlat budjeti taqchilligini moliyalashtirishning emissiyali usuli *afzalliklari*:

- pul massasi hajmining oshishi yalpi talabni oshiradi va buning natijasida ishlab chiqarish hajmi ortadi. Pul taklifi ortishi pul bozorida foiz stavkasining pasayishiga (kredit narxining arzon bo'lishiga) olib keladi, bu esa investitsiyalarni, yalpi harajatlar va ishlab chiqarish hajmini oshiradi. Bu chora iqtisodiyotga rag'bat berishi va uni retsessiya holatidan chiqib ketishiga xizmat qilishi mumkin;

- bu chorani tez vaqt ichida amalga oshirish mumkin. Bunda shuni

aytib o'tish joizki, pul massasini ko'paytirish Markaziy bank tomonidan ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazib davlatning qimmatbaho qog'ozlarini sotib olganda va sotuvchilarga (uy xo'jaliklari va firmalarga) bu qimmatbaxo qog'ozlarning narxini to'lab muomalaga qo'shimcha pullarni chiqarganda (bunday sarfni u har qanday vaqtda va har qanday hajmda amalga oshirishi mumkin) yoki to'g'ridan-to'g'ri pul emissiyasi (har qanday zarur hajmda pulni muomalaga chiqarish)ni amalga oshirganda sodir bo'ladi.

Davlat budjeti taqchilligini moliyalashtirishning emissiyali usuli *kamchiliklari*:

- eng asosiy kamchiligi, uzoq muddatda pul massasining ortishi inflyatsiyaga olib keladi, ya'ni moliyalashtirishning inflyatsiyali usuli hisoblanadi;
- bu usul iqtisodiyot "qizigan", cho'qqiga chiqqan davrda makroiqtisodiy beqarorlikni keltirib chiqarishi mumkin. Pul massasi hajmining ortishi oqibatida foiz stavkasining tushishi yalpi harajatlar (eng avvalo investitsiya), iqtisodiy faollikning oshishi yanada ko'proq inflyatsiya jarayonini kuchayishiga sabab bo'lishi mumkin.

Davlat budjeti taqchilligini ichki qarz hisobiga moliyalashtirish usuli. Bu usulda davlat qimmatbaho qog'ozlarni (davlat obligatsiyalari va veksellarni) chiqarib, ularni aholiga (uy xo'jaligi va firmalarga) sotadi va olgan pul mablag'larini budjet kamomadini moliyalashtirishga sarflaydi.

Bu usulning *afzalliklari*:

- u inflyatsiyani keltirib chiqarmaydi, chunki pul massasi o'zgarmaydi, ya'ni bu moliyalashtirishning inflyatsiyasiz usuli hisoblanadi;
- bu yetarli darajada tezkor usul, chunki davlat qimmatli qog'ozlarini chiqarish va sotishni tez vaqt amalga oshirishi mumkin.

Bu usulning *kamchiliklari*:

- qarzlarini to'lash kerak bo'ladi. Tabiiyki, aholi davlat obligatsiyalarini daromad keltirmasa, ya'ni agar ular bo'yicha foiz to'lanmasa sotib olmaydi. Davlat obligatsiyalari bo'yicha foiz to'lash "davlatning qarz bo'yicha xizmati" deb ataladi. Davlat qarzi qanchalik katta bo'lsa (ya'ni davlat obligatsiyalari qanchalik ko'p chiqarilgan bo'lsa), qarz xizmatiga sarflanadigan pullar shunchalik ko'p bo'ladi. Davlat obligatsiyalari bo'yicha to'lanadigan foizlar esa davlat budjeti harajatlarning bir qismi hisoblanadi, u qanchalik ko'p bo'lsa, davlat budjeti taqchilligi shunchalik yuqori bo'ladi. Qarama-qarshi vaziyat yuzaga keladi: davlat budjeti kamomadini moliyalashtirish uchun davlat obligatsiyalar chiqaradi, bu obligatsiyalar bo'yicha foizlar to'lash esa o'z ketidan

budjetning yanada ko‘proq taqchil bo‘lishiga olib keladi.

- paradokski, bu usul uzoq muddatda inflyatsiyasiz bo‘lmaydi. Amerikalik ikki iqtisodchi Tomas Sarjent (Nobel mukofoti laureati) va Neyl Uolles uzoq muddatda davlat budjeti kamomadini bunday qarz hisobiga moliyalashtirish emissiya usuliga qaraganda yanada yuqoriroq darajadagi inflyatsiyaga olib kelishini isbotlab berdilar. Iqtisodiy adabiyotlarda bu g‘oya “Sarjent-Uolles teoremasi” nomini olgan. Davlat budjet taqchilligini ichki qarz hisobiga (davlat obligatsiyalarini chiqarish) moliyalashtirganda moliyaviy piramida quradi, ya’ni ilgari qarzlarini hozirda qarz olish bilan to‘laydi, hozirgi qarzni esa kelgusida qaytarish kerak bo‘ladi, bunday qarzni to‘lash esa qarzni o‘zini va qarz bo‘yicha foiz to‘lashni talab etadi. Agar davlat budjet kamomadini moliyalashtirishning faqat shu usulini qo‘llasa, kelgusida shunday vaqt kelishi mumkinki, taqchillik shu darajada katta (ya’ni shunday miqdorda davlat obligatsiyalari chiqariladiki va davlat qarzlarini xizmati buyicha harajatlarni shunchalik ko‘p) bo‘ladiki, uni bu usulda moliyalashtirish mumkin bo‘lmay, emissiya usulidan foydalanish kerak bo‘lib qoladi. Bunda endi har yili asta-sekin kichik miqdorlarda o‘tkaziladigan emissiyaga qaraganda ancha katta miqdordagi pul emissiyasini o‘tkazish lozim bo‘ladi. Bu esa inflyatsiya darajasi keskin ko‘tarilib ketishiga sabab bo‘lishi mumkin. Sarjent va Uolles ko‘rsatganlaridek, yuqori darajadagi inflyatsiyaga olib kelmasligi uchun moliyalashtirishning emissiyali usulini rad etmasdan uni qarz usuli bilan birgalikda olib borish kerak bo‘ladi;

- budjet taqchilligini moliyalashtirishni ichki qarz hisobiga amalga oshirishda xususiy investitsiyalar “siqib chiqaruvchi samara” kamchiligidan xoli emas. Bu samara shuni bildiradiki, davlat obligatsiyalarining qimmatli qog‘ozlar bozorida ko‘plab chiqarilishi uy xo‘jaliklari jamg‘armalarining bir qismi xususiy firmalarning qimmatbaho qog‘ozlarini sotib olishga emas (aks holda ishlab chiqarish kengayadi va iqtisodiy o‘sish yuz beradi), aynan davlat chiqargan qimmatbaho qog‘ozlarni sotib olish uchun sarflanadi (bu davlat budjeti kamomadini moliyalashtirishni taminlab beradi, ya’ni noishlab chiqarish maqsadida sarflanadi). Bunday holat xususiy firmalar moliyaviy resurslarini va investitsiyalarini qisqartiradi. Natijada ishlab chiqarish hajmi kamayadi. “Siqib chiqaruvchi samara”ning iqtisodiy mexanizmi quyidagicha: davlat obligatsiyalari miqdorining ko‘payishi qimmatli qog‘ozlar bozorida obligatsiyalar taklifini oshiradi. Obligatsiyalar taklifining oshishi ular bozor narxining tushishiga olib keladi, obligatsiyalar narxi foiz stavkasi bilan teskari bog‘liqlikda, shuning uchun foiz stavkasi

oshadi. Foiz stavkasining oshishi xususiy investitsiyalar va ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga sabab bo‘ladi;

- davlat budjetini moliyalashtirishning ichki qarz usuli to‘lov balansi taqchilligiga olib kelishi mumkin. Tasodif emaski, AQShda 80-yillarda “qo‘shaloq taqchillik” (“twin-deficits”) termini paydo bo‘ldi.

Foiz stavkasining oshishi ichki siqib chiqarish bilan birga sof eksportni siqib chiqarishga olib kelishi, ya’ni to‘lov balansi taqchilligini oshirishi mumkin. Tashqi siqib chiqarish mexanizmi quyidagicha: ichki foiz stavkasining jahondagiga nisbatan oshishi ushbu mamlakat qimmatli qog‘ozlarining daromadliroq bo‘lishiga sabab bo‘ladi, bu esa ularga chet el investorlari tomonidan bo‘ladigan talabni oshiradi, o‘z o‘rnida milliy valyutaga talab oshadi va milliy valyutaning almashuv kursi oshishiga olib kelib, ushbu mamlakat tovarlarini chet elliklar uchun nisbatan qimmatlashtiradi (chet elliklar o‘z valyutalarini ushbu mamlakat tovarlarini ilgarigi miqdorda sotib olish uchun endi ko‘proq miqdorda pullarni ayirboshlashlari kerak bo‘ladi), import tovarlari ushbu mamlakat iste’molchilari uchun nisbatan arzon bo‘ladi, bu esa eksportni pasaytirib importni oshiradi, o‘z o‘rnida sof eksport qisqaradi, ya’ni to‘lov balansi taqchilligi yuzaga keladi.

Davlat budjetini tashqi qarz orqali moliyalashtirish. Budjetni bunday moliyalashtirishda taqchillik muammosi boshqa mamlakatlardan yoki xalqaro moliyaviy tashkilotlardan qarz olish hisobiga hal etiladi (Xalqaro Valyuta Fondi, Jahon Banki, London klubi, Parij klubi va boshqalar). Ya’ni bu ham qarz hisobiga, ammo endi tashqi qarz hisobiga moliyalashtirishni anglatadi.

Bu usul *afzalliklari*:

- katta miqdorda mablag‘ olish imkoniyati;
- inflyatsiyasiz xarakterda bo‘lishi.

Bu usul *kamchiliklari*:

- qarzni qaytarish va unga xizmat qilish majburiyati (ya’ni qarz miqdorini ham, qarz bo‘yicha foizlarni ham qaytarish);
- tashqi qarzni to‘lashda moliyaviy piramida qurib bo‘lmasligi;
- mamlakat iqtisodiyotidan tashqi qarz va unga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha to‘lov majburiyatlarini jalb qilish zarurati ichki ishlab chiqarish hajmi kamayishiga va iqtisodiyotning pasayishiga olib keladi;
- to‘lov balansi taqchilligida mamlakat oltin zahirasi kamayishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, davlat budjeti kamomadini moliyalashtirishning har qanday usuli o'z afzallik va kamchiliklariga ega va turli mamlakatlar o'z budjet taqchilligini bartaraf etishda u yoki bu usuldan alohida va birgalikda foydalanib, iqtisodiyotdagi mavjud muammolarini hal etishlari mumkin bo'ladi.

Davlat qarzlari, uning turlari va oqibatlari. Absolyut miqdori bo'yicha davlat qarzining iqtisodiyotga salbiy ta'sirini aniqlash murakkab masala. Buning uchun davlat qarzi miqdorini milliy daromad kattaligiga yoki YaIMga nisbati olinadi, ya'ni $d=D/Y$. Agar qarzning o'sish darajasi sur'atlari YaIMning o'sish darajasi sur'atlaridan past bo'lsa, qarz unchalik xatarli hisoblanmaydi. Iktisodiy o'sishning past sur'atlarida davlat qarzlari jiddiy makroiqtisodiy muammoga aylanadi.

Davlat qarzlarining jiddiy muammo ekanligi va uning salbiy oqibatlarini quyidagilarda ko'rish mumkin:

- iqtisodiyotning samaradorligi pasayadi, chunki moliyaviy aktivlar ishlab chiqarish sektoridan qarzlarni to'lashga sarflanadi;
- daromadlar xususiy sektordan davlat sektori tomonga qayta taqsimlanadi;
- daromadlarning tengsizligi kuchayadi;
- qarzlarni to'lamaslik oqibatida foiz stavkasi oshadi, oqibatda qisqa muddatda investitsiyalar siqib chiqariladi, uzoq muddatda esa kapital zahiralar va mamlakat iqtisodiy salohiyatining qisqarishi ro'y beradi;
- qarz bo'yicha foizlar to'lash zaruriyati soliqlarni oshirishni talab qilishi iqtisodiy rag'batni susaytiradi;
- uzoq muddatda yuqori darajadagi inflyatsiya xavfi tug'iladi;
- kelajak avlodga qarz yukining tushishi ularning farovon yashashiga to'sqinlik qiladi;
- qarz bo'yicha foizlar yoki qarzning asosiy qismini xorijliklarga to'lash YaIM ma'lum bir qismining chetga chiqib ketishiga olib keladi;
- qarz va valyuta inqirozi tahdidi tug'ilishi mumkin.

Budjet taqchilligining kuchayishi muqarrar ravishda davlat qarzini keltirib chiqaradi. Ya'ni, budjet taqchilligi asosan davlat qarzi hisobiga qoplanib, u ichki va tashqi qarzlardan iborat bo'ladi. Ichki qarz davlatning mamlakat ichida zayomlar va boshqa qimmatli qog'ozlarini chiqarish, budjetdan tashqari turli fondlar (sug'urta fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondi)dan olingan qarzlardan iborat bo'lsa, tashqi qarz xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz hisoblanadi.

Tashqi qarzning me'yoridan oshib ketishi milliy iqtisodiyot rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Agar tashqi qarz bo'yicha to'lovlar mamlakatning tovar va xizmatlar eksportidan keladigan tushumning sezilarli qismi, masalan, 20-25 foizidan oshib ketsa, bu holat davlatning kredit bo'yicha reytingini pasaytirib yuboradi. Natijada chetdan yangi qarz mablag'larini jalb etish mushkullashadi. Shunga ko'ra, davlatlar muntazam ravishda tashqi qarzni tartibga solish chora-tadbirlarini amalga oshirib boradi.

Bunday chora-tadbirlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: mamlakatning oltin-valyuta zahirasi hisobidan qarzlarni to'lab borish; kreditorlarning qarz to'lov muddatlarini o'zgartirishlari, ayrim hollarda ularning ma'lum qismidan voz kechishlariga erishish; qarzlarni mamlakatdagi ko'chmas mulk, qimmatli qog'ozlar, kapitalda ishtirok etish va boshqa huquqlarni sotish hisobidan to'lash; xalqaro banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlardan yordam olish va h.k.

Aytish joizki, jahon zahira valyutalarining beqarorligi, moliya-bank tizimi kredit qobiliyatining keskin pasayishi va investitsiyaviy faollikning susayishi bilan bog'liq murakkab muammolar ko'plab davlatlar iqtisodiyotining tiklanish va o'sish sur'atlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi tabiiy. So'nggi yillarda jahon iqtisodiyotida yuzaga kelayotgan muammolar asosan qo'shimcha pul bosib chiqarish va moliya bozorini shunday pullar bilan to'ldirish hisobidan hal etilmoqda, bu esa, o'z navbatida, kelgusida jilovlab bo'lmaydigan inflyatsiyaga, ya'ni qimmatchilikka, zahira va milliy valyutalarning qadrsizlanishiga va shu bilan bog'liq og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Tayanch iboralar

fiskal siyosat, fiskal siyosat instrumentlari, soliqlar, transfertlar, iste'mol va investitsiyalar, yalpi talab, yalpi taklif, barqaror, iqtisodiy o'sish, resurslarning to'liq bandligi, barqaror narx darajasi, fiskal siyosat, pasaytiriluvchi fiskal siyosat, diskretsion fiskal siyosat, nodiskretsion fiskal siyosat, davlat budjeti, davlat budjetining daromadlari va harajatlari, tovar va xizmatlarning davlat xaridi, to'lov balansi, davlat budjeti taqchilligi, davlat budjeti ortiqchaligi, transfertlar, davlat obligatsiyalari bo'yicha foiz to'lovlari, soliqlar, iqtisodiy sikl fazalari, budjet kamomadining strukturaviy ko'rinishi, budjet kamomadining davriy ko'rinishi, budjet kamomadining amaldagi ko'rinishi, senoraj, pul emissiyasi, ichki qarz, tashqi qarz, davlat obligatsiyalari

Nazorat savollari

1. Davlatning fiskal siyosati deganda nimani tushunmoq lozim?
2. Fiskal siyosat instrumentlari.
3. Fiskal siyosat instrumentlarining yalpi talab (AD)ga ta'sirini tushuntiring.
4. Fiskal siyosat turlari.
5. Davlat bandlikni oshirish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun fiskal siyosatni qanday olib borishi kerak?
6. Fiskal siyosat instrumentlarining yalpi taklif (AS)ga ta'sirini tushuntiring.
7. Laffer egri chizig'ini grafik orqali tushuntirib bering.
8. Davlat byudjeti deganda nimani tushunmoq lozim?
9. Davlat byudjetidan o'z vazifalarini bajarish maqsadida hukumat qanday yo'nalishlarda harajatlar qiladi?
10. Davlat byudjeti daromadining asosiy manbaalarini aytib bering.
11. Davlat byudjeti holati qanday ko'rinishlarda bo'ladi?
12. Davlat byudjeti taqchilligi va uning qanday ko'rinishlari mavjud?
13. Davlat byudjetining konsepsiyalarini tushuntiring.
14. Davlat byudjeti taqchilligini moliyalashtirishning qanday yo'llari mavjud?
15. Davlat qarzining turlari va uning salbiy oqibatlari.

Mavzuga doir testlardan namunalar

1. Fiskal siyosatning vositalari:

- a) davlat budjetining daromadlari hisoblanadi;
- b) davlat harajatlari, soliqlar va transfertlar;
- c) davlat budjetining harajatlari hisoblanadi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

2. Fiskal siyosat instrumentlarining yalpi talabga ta'sirini aytib bering:

- a) davlat harajatlarining o'zgarishi yalpi talabga to'g'ridan-to'g'ri, soliq va transfertlar esa yalpi talabga bilvosita ta'sir etadi;
- b) davlat harajatlarining o'zgarishi yalpi talabga bilvosita, soliq va transfertlar esa yalpi talabga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etadi;
- c) yalpi talabga davlat harajatlarining o'zgarishi, soliq va transfertlar to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etadi;
- d) yalpi talabga davlat harajatlarining o'zgarishi, soliq va transfertlar

bilvosita ta'sir etadi.

3. Rag'batlantiriluvchi fiskal siyosat vositalari:

- a) davlat harajatlarini oshirish;;
- b) soliqlarni pasaytirish;
- c) transfert to'lovlarini ko'paytirish.
- d) barcha javoblar to'g'ri.

4. Diskresion fiskal siyosat deganda:

- a) avtomatik stabilizatorlarning ta'sir etishi bilan bog'liq bo'lgan siyosatni tushunmoq kerak;
- b) hukumatning qonuniy (rasmiy) ravishda iqtisodiyotni barqarorlashtirish maqsadida soliqlarni o'zgartirishi tushuniladi;
- c) hukumatning qonuniy (rasmiy) ravishda iqtisodiyotni barqarorlashtirish maqsadida davlat harajatlarini, soliq va transfertlarni o'zgartirishi tushuniladi;
- d) to'g'ri javob mavjud emas.

5. Soliqlarning yalpi taklifga ta'sirini o'rgangan olim:

- a) J.M.Keyns;
- b) A.Marshall;
- c) A.Laffer
- d) U. Petti.

6. Stagflyatsiyaga qarshi kurashda 80-yillarda A. Laffer o'zining gipotetik egri chizig'i yordamida:

- a) soliq stavkasini oshirish chorasini taklif etdi;
- b) soliq stavkasini tushirish chorasini taklif etdi;
- c) davlat budjeti taqchilligini moliyalashtirishni nazarda tutdi;
- d) daromadlarni oshirishni ko'zda tutgan edi.

7. Davlat budjetining konsepsiyalari ichida budjetning yiliga balanslashuvi konsepsiyasi deganda:

- a) har yili balanslashgan budjet bo'lishini zarur deb hisoblamaydi, muhimi budjet iqtisodiyotning ma'lum bir davri davomida balanslashgan bo'lishi lozim;
- b) davlatning budjetni balanslashtirishga qaratilgan emas, balki iqtisodiyotni barqarorlashtirishga erishishni maqsad qilib qo'ygan konsepsiyasi nazarda tutiladi;
- c) iqtisodiyot davrining har qanday fazasida yiliga budjet harajatlari daromadlariga teng bo'lishi tushuniladi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

8. Davlatning iqtisodiyotni barqarorlashtirishga erishishni maqsad qilib qo'ygan Keynsning konsepsiyasida:

a) eng avvalo budjetni tartibga solishda uning vositalaridan foydalanish shart deb hisoblangan;

b) uning nazariyasi retsessiya, ya'ni iqtisodiyotning pasayish davri bilan kurashishga yo'naltirilgan;

c) budjet taqchilligining surunkali bo'lib qolishiga va makroiqtisodiy muammolardan biri hisoblanib, inflyatsiya jarayonlarning kuchayishiga olib keldi;

d) barcha javoblar to'g'ri.

9. Davlat budjeti taqchilligi asosan necha usulda moliyalashtirilishi mumkin:

a) 5;

b) 4;

c) 3;

d) 2.

10. Davlat budjeti taqchilligi pul emissiyasi hisobiga moliyalashtirilganda:

a) bu usulda davlat pul massasi hajmini oshiradi;

b) bu usulda davlat pul massasi hajmini oshirmaydi;

c) aholidan qarz olinadi;

d) boshqa mamlakatlardan yoki xalqaro moliyaviy tashkilotlardan qarz olinadi.

8- BOB. IS - LM MODELI

8.1. Tovar va pul bozorlarining o'zaro bog'liqligi

IS-LM modeli o'zida tovar va pul bozorlarining o'zaro birgalikdagi muvozanatini aks ettiradi. U keynscha turdagi model bo'lib (demand-side), iqtisodiyotni qisqa muddatda o'rganadi va zamonaviy yalpi talab nazariyasining asosi bo'lib xizmat qiladi.

IS-LM modeli 1937 yilda ingliz iqtisodchisi Djon Xiks tomonidan uning «Keyns va neoklassiklar» deb nomlangan maqolasida ishlab chiqilgan bo'lib, 1949 yilda amerika iqtisodchisi Elvin Xansenning “Monetar nazariya va fiskal siyosat” deb nomlangan kitobi chop etilgandan so'ng keng tarqaldi va shu sababli uni Xiks-Xansen modeli deb ham ataydilar.

IS egri chizig'i (investitsiyalar-jamg'armalar) tovarlar bozoridagi muvozanatni tasvirlaydi va u tovar va xizmatlar bozorida paydo bo'ladigan foiz stavkasi R bilan daromad darajasi Y o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiradi. IS egri chizig'i oddiy keyns modeli (yalpi harajatlar yoki keyns-xochi modeli) dan hosil qilingan bo'lib, ammo undan yalpi harajatlar va eng avvalo investitsiya harajatlarining bir qismi foiz stavkasiga bog'liq ekanligi bilan farq qiladi. Foiz stavkasi endi ekzogen emas, balki pul bozoridagi vaziyat belgilab beradigan endogen (ya'ni model ichidagi) kattalik bo'lib qoladi. Yalpi harajatlar bir qismining foiz stavkasiga bog'liqligi natijasida endi har bir darajadagi foiz stavkasiga muvozanatli daromad miqdori teng keladi va shuning uchun tovarlar bozori uchun muvozanatli daromad egri chizig'i - IS ni qurish mumkin bo'lib qoladi. Bu egri chiziqning barcha nuqtalarida investitsiyalar jamg'armalarga (kengroq ma'noda esa in'ektsiyalar yig'indisi oqimlar yig'indisiga) teng keladi (Investment=Savings).

LM egri chizig'i (ya'ni, likvidlilik - pullar) pullarga bo'lgan talab (eng avvalo naqd pullarning absolyut likvidlilik xususiyati bilan bog'liq) taklifga teng bo'lgandagi vaziyatni, ya'ni pul bozoridagi muvozanatni xarakterlaydi. Pullarga bo'lgan talab foiz stavkasiga bog'liq ekan, u holda pul bozorining muvozanatli egri chizig'i - LM (Liquidity preference=Money supply) mavjud bo'lib, undagi har bir nuqta monetar muvozanatni ta'minlovchi daromad miqdori va foiz stavkasi kombinatsiyasini aks ettiradi.

Tovar (IS) va pul (LM)lar bozorlaridagi muvozanatli egri chiziqlarning kesishuvi foiz stavkasi R (muvozanatli foiz stavka) va daromad darajalarining Y (muvozanatli daromad darajasi) har ikki

bozordagi muvozanatini bir vaqtning o'zida ta'minlaydigan yagona miqdorini belgilab beradi.

IS-LM modeli: 1) tovar va pullar bozorlarining o'zaro bog'liqligini ko'rish; 2) birgalikdagi muvozanat holatida va har bir alohida bozorda ularning muvozanatiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash; 3) ushbu bozorlarda muvozanat o'zgarishining iqtisodiyotga ta'sirini ko'rish; 4) fiskal va monetar siyosatlari samaradorligi tahlilini amalga oshirish; 5) yalpi talabga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash; 6) davriy tebranishning har bir fazasida barqarorlashtirish siyosatining turli xil yo'llarini tahlil etish imkonini beradi.

IS-LM modeli oddiy keynscha modelning barcha shartlarini saqlab qoladi:

1) narxlar darajasi o'zgarmas, ya'ni ($R = \text{const}$) va u ekzogen kattalik hisoblanadi, shuning uchun barcha o'zgaruvchilarning nominal va real qiymatlari o'zaro mos keladi;

2) yalpi taklif absolyut elastik (ishlab chiqarish hajmi) va har qanday hajmdagi yalpi talabni qanoatlantira oladi;

3) daromad (Y), iste'mol (C), investitsiyalar (I), sof eksport (X_n) endogen o'zgaruvchilar hisoblanadi va model ichkarisida aniqlanadi;

4) davlat harajatlari (G), pul taklifi (M), soliq stavkasi (t) ekzogen o'zgaruvchilar hisoblanadi va modeldan tashqarida shakllanadi (tashqaridan kiritiladi).

5) $Y_{\text{aMM}} = S_{\text{MM}} = MD$, chunki soliqlarni faqat uy xo'jaliklari to'laydilar va biznesga egri soliqlar mavjud emas.

Ammo bunda aytish kerakki, faqat foiz stavkasining o'zgarmasligi (doimiyligi) sharti bundan istisno, agar «keyns-xochi»da foiz stavkasi $R = \text{const}$ va ekzogen ko'rsatkich bo'lgan bo'lsa, IS-LM modelida u endi endogen ko'rsatkich hisoblanadi va model ichida shakllanadi; uning darajasi pul bozoridagi vaziyat (muvozanat)ga qarab o'zgaradi va aniqlanadi, rejalashtirilgan avtonom harajatlar foiz stavkasiga bog'liq bo'ladi.

IS egri chizig'i va uning yasalishi. IS egri chizig'ini hosil qilishda:

1) yalpi harajatlar modeli ("keyns-xochi" modeli, u iqtisodiyotda mavjud rejalashtirilgan harajatlar darajasida daromadni aniqlash imkonini beradi ya'ni, avtonom rejalashtirilgan harajatlar darajasi o'zgarmas degan shartni qo'yadi); 2) avtonom rejalashtirilgan harajatlarning foiz stavkasiga funktsional bog'langanligi asos bo'lib xizmat qiladi.

Modelga yangi endogen o'zgaruvchi – foiz stavkasi kiritilgani uchun uni batafsilroq ko'rib o'tamiz.

Foiz stavkasi va avtonom harajatlar. Jamg'aruvchilar uchun foiz stavkasi hozirda o'zlarini iste'moldan cheklaganlari uchun kelajakda kutilayotgan iste'mol hisobiga mukofot hisoblanadi. Qarz oluvchilar uchun foiz stavkasi qarzga olingan mablag'lar uchun to'lov vositasi bo'lib, bunda qarzdor hisoblangan ishlab chiqaruvchilar ushbu mablag'larni investitsiya tovarlarini, uy xo'jaliklari esa uzoq muddatli tovarlarni sotib olish uchun sarflaydilar. Iqtisodiyotda turli xil foiz stavkalari mavjud bo'lib, ular quyidagilar tomonidan to'lanadi:

- banklarning chekli, omonatli va muddatli hisoblari bo'yicha;
- davlat (davlat obligatsiyalari bo'yicha foizlar);
- biznes (tijoratning qimmatbaho qog'ozlari va korporatsiyalarning obligatsiyalari bo'yicha foizlar);
- Markaziy bankga tijorat banklari (hisob foiz stavkasi);
- uy xo'jaliklari (ipoteka va iste'mol kreditlari bo'yicha foizlar).

Makroqisodiyot nazariyasida yuqorida keltirib o'tilgan foiz stavkalari o'rtasidagi farq sezilarli darajada deb hisoblanmaydi va bozor foiz stavkasi deganda turli xildagi foiz stavkalarning o'rta arifmetik kattaligi tushuniladi.

Avtonom rejalashtirilgan harajatlar va foiz stavkasi o'rtasidagi bog'liqlik. Foiz stavkasining o'zgarishi avtonom harajatlarning quyidagi tarkibiy qismlariga ta'sir ko'rsatadi:

- *investitsiya harajatlari*; firmalar investitsiya tovarlarini sotib olish uchun qarz olar ekanlar, ular ushbu mablag'lardan foyda ko'rishga harakat qiladilar. Shuning uchun ular bu pul vositalarini asbob-uskuna, bino-inshoot (real kapital) yoki yangi turdagi texnika vositalarini sotib olishga sarflar ekanlar, foiz stavkasining qay darajada bo'lishiga katta e'tibor beradilar. Foiz stavkasining har qanday ko'tarilishi investitsiya loyihalarining samaradorligini pasaytiradi va aksincha. Shuning uchun, agar foiz stavkasi kutilayotgan sof foyda me'yoridan yuqori bo'lsa, firma bunday investitsiya loyihasini amalga oshirishdan voz kechadi va bunday holatda investitsiyalarga harajatlar kamayadi.

Demak, investitsiyalarga harajatlar miqdori va foiz stavkasi o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud bo'lib, foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, firmalarning investitsiyalarni amalga oshirishlariga xohishlari shunchalik kam bo'ladi. Investitsiyalar funktsiyasini quyidagicha yozish mumkin:

$$I = I(R) \quad (8.1)$$

yoki, agarda bog'liqlik chiziqli bo'lsa:

$$I = \underline{I} - dR \quad (8.2)$$

bunda,

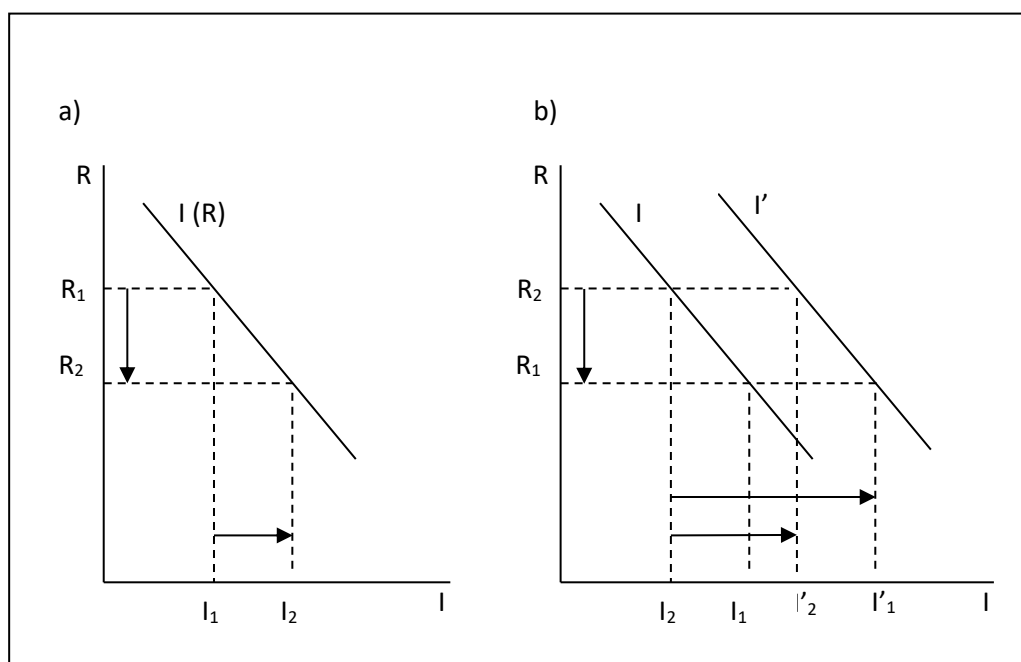
$\underline{I}$ - avtonom investitsiyalar,

R – foiz stavkasi,

d – investitsiya harajatlarini foiz stavkasiga nisbatan sezuvchanligini va foiz stavkasi bir birlikka o'zgarganida investitsiyalarga harajatlar miqdori qanchalik o'zgarishini aks ettiruvchi koeffitsientdir.

Koeffitsient $d > 0$, formulada uning oldida "manfiy" ishora turganligi sababli, egri chiziq pastga qiya bo'lib qaragan.

Investitsiyalarga yalpi talab egri chizig'i investitsiyalarga bo'lgan talab miqdorining foiz stavkasiga teskari proportsional bog'liqlikda ekanligini aks ettiradi (8.1-a rasm).

8.1-rasm. Investitsiyalar funktsiyasi

Investitsiyalarga yalpi harajatlar egri chizig'ining siljishi avtonom investitsiya (I) lar miqdorining o'zgarishi oqibatida sodir bo'ladi: ularning oshishi egri chiziqni o'ngga, kamayishi esa chap tomonga qarab siljitadi. Bu o'zgarishlarni odatda keynscha yo'nalish vakillari investorlar investitsiya harajatlarining kutilayotgan sof foyda me'yorini baholashlaridagi pessimistik yoki optimistik kayfiyatlari bilan bog'laydilar. Avtonom investitsiyalar darajasi oshishining oqibatlari 8.1-b rasmda I ning o'nga, ya'ni I' gacha siljishiga sabab bo'ladi.

Investitsiyalarga yalpi harajatlar egri chizig'ining *qiyaligi* d koeffitsientining kattaligi bilan bog'liq; u qanchalik katta bo'lsa, ya'ni investitsiyalarning foiz stavkasiga nisbatan sezuvchanligi yuqori bo'lsa, I

egri chizig'i qiyaroq bo'ladi: foiz stavkasining oz darajada o'zgarishi investitsiyalarga bo'lgan talab miqdorini sezilarli darajada o'zgartiradi.

- *iste'mol harajatlari*; investorlar kabi uy xo'jaliklari ham kredit vositalaridan uzoq muddatli iste'mol tovarlarini xarid qilishda foydalanadilar. Iste'molchilar qarz bo'yicha foiz to'lovlarni (iste'mol bo'yicha kredit) tovar (masalan, avtomobil yoki kir yuvish mashinasi)ni tezroq sotib olishdagi xohishlari bilan bog'laydilar. Yuqori foiz stavkalari ba'zi iste'molchilarni tovarlarni xarid qilishdan voz kechishlariga majbur etsa, bunday holat avtonom iste'mol harajatlarini kamaytiradi. Shuning uchun, avtonom iste'mol harajatlari va foiz stavkasi o'rtasidagi bog'liqlik teskari bo'lib, bundagi barcha mulohaza va xulosalar investitsiya harajatlariga o'xshashdir (shu sababli ba'zi iqtisodchilar uy xo'jaliklarining uzoq muddatdagi iste'mol tovarlarga harajatlarini investitsiya harajatlariga kiritishni taklif etadilar).

- *sof eksportga harajatlar*; foiz stavkasining o'zgarishi sof eksport miqdoriga ham ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatda foiz stavkasining oshishi kapitalning daromadlilikini oshiradi va chetdan kapitalning oqib kelishiga sabab bo'ladi. Natijada valyuta bozorlarida ushbu mamlakat milliy valyutasiga talab ortadi va milliy valyuta qimmatlashadi. Bu mamlakat tovarlarining narxi endilikda qimmatlashishiga, import tovarlarining narxlari esa nisbatan arzonroq bo'lishiga olib keladi. Xorijliklar tomonidan ushbu mamlakat tovarlariga talab va eksport hajmi kamayadi, import tovarlarga talab ortadi. Yalpi harajatlar kamayib, sof eksport qisqaradi. Bundan, sof eksport va foiz stavkasi o'rtasida ham teskari proportsional bog'liqlik mavjudligi ma'lum bo'ldi.

Shuning uchun eksport formulasini quyidagicha yozish mumkin:

$$X_n = X_n(Y, e^f) \quad (8.3)$$

yoki chiziqli bog'liqlikda:

$$X_n = Y_{ex} - (I_m + mpm Y) - e^f R = X_n - mpm Y - e^f R \quad (8.4)$$

bunda,

Ex – avtonom eksport;

Im – avtonom import;

X_n – avtonom sof eksport;

mpm - importga chekli moyillik ($0 < mpm < 1$), u daromad bir birlikka o'zgarganda import tovarlarni sotib olish uchun harajatlar miqdori qanday o'zgarishini ko'rsatadi ($mpm = \Delta Im / \Delta Y$);

ye^f – sof eksportning foiz stavkasiga nisbatan sezuvchanligi ($e^f > 0$), u foiz stavkasi bir birlikka o'zgarganda sof eksport miqdori qanday o'zgarishini ko'rsatadi ($\Delta Xn / \Delta R$).

IS egri chizig'ining yasalishi. Avtonom rejalashtirilgan harajatlar miqdori foiz stavkasiga, real ishlab chiqarish va daromadning umumiy darajasi rejalashtirilgan avtonom harajatlar miqdoriga bog'liq ekan, u holda bu bog'liqliklarni birlashtirib, real daromad foiz stavkasiga bog'liq bo'lishi kerak, degan xulosaga kelish mumkin bo'ladi. Bunday nisbatni grafikda tasvirlasak, IS egri chizig'ini hosil qilamiz. IS egri chizig'i grafigini ikki usulda hosil qilamiz:

8.2-a rasmda IS egri chizig'i keyns-xochi va investitsiyalar funktsiyasi orqali keltirib chiqarilgan. R_1 foiz stavkasida investitsiyaga harajatlarning miqdori I_1 ga teng, bu rejalashtirilgan harajatlar miqdori Y_{er1} ga mos keladi, bunda yalpi daromad (ishlab chiqarish hajmi) miqdori Y_1 ga teng. Foiz stavkasi R_2 gacha tushganda, investitsiyaga harajatlar miqdori I_2 ga ortadi, shuning uchun keyns-xochi grafigida rejalashtirilgan harajatlar egri chizig'i yuqoriga - Y_{er2} gacha siljiydi, bunga yalpi daromad (ishlab chiqarish) miqdori Y_2 mos keladi. Shunday qilib, yuqoriroq foiz stavkasi R_1 ga yalpi ishlab chiqarishning Y_1 pastroq darajasi mos keladi, pastroq foiz stavka R_2 ga ishlab chiqarishning yuqoriroq darajasi Y_2 mos keladi. Har ikki vaziyatda ham tovar bozori muvozanat holatida bo'ladi, ya'ni harajatlar daromadga teng bo'ladi ($Y_{er1} = Y_1$ va $Y_{er2} = Y_2$).

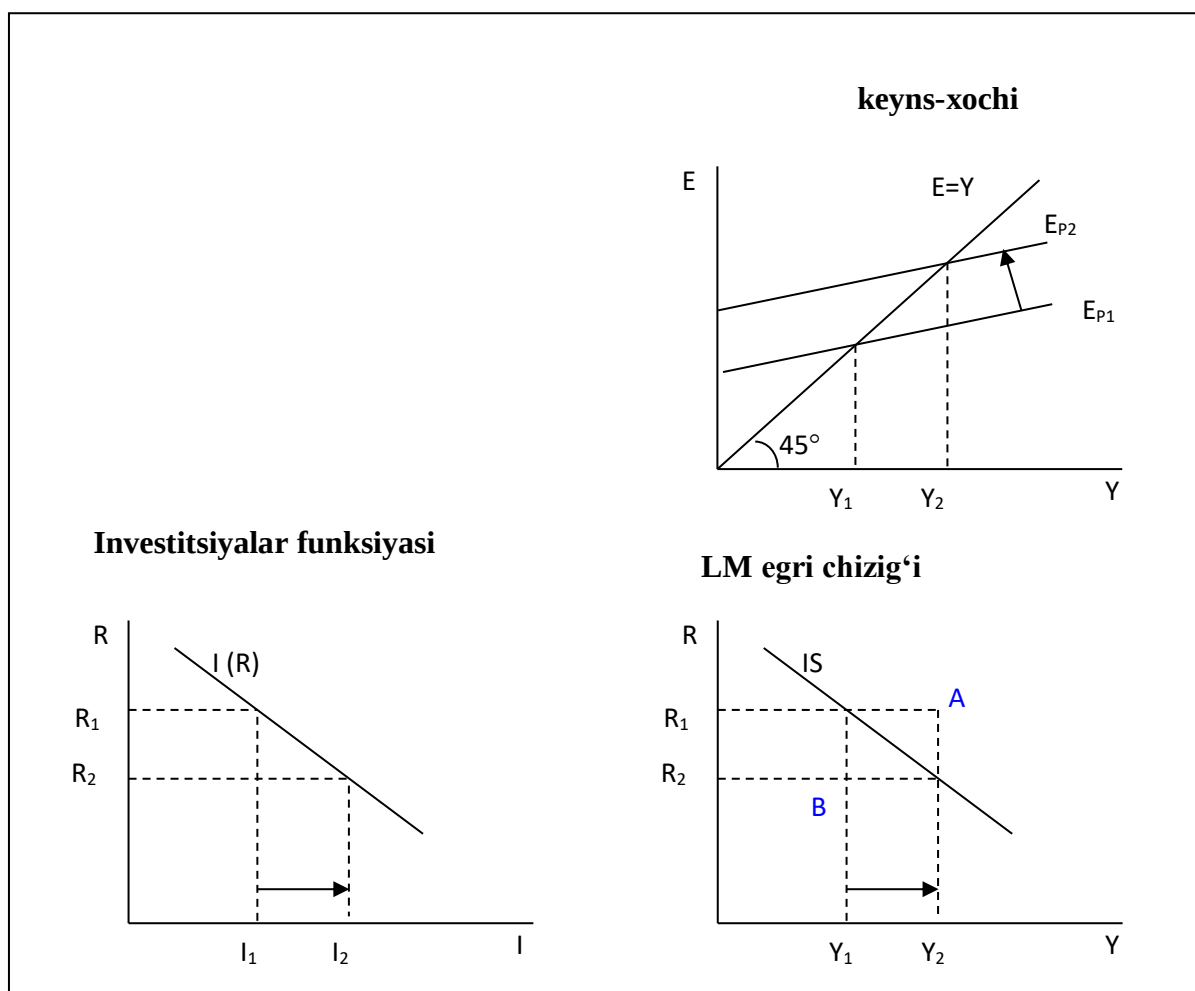
IS egri chizig'i aynan mana shunday holatni aks ettiradi, ya'ni uning har bir nuqtasi foiz stavkasi va daromad darajasining juftligini ko'rsatadi, bunda tovar bozori muvozanat holatida bo'ladi.

8.2-b rasmda IS egri chizig'i in'ektsiyalar (investitsiyalar) va oqimlar (jamg'armalar)ning tengligi tamoyilidan (bu esa tovarlar bozori muvozanatining sharti hisoblanadi), asosiy makroiqtisodiy tenglikdan kelib chiqadi:

$$S + I + G + Ex = C + S + T + Im \quad (8.5)$$

Tenglikning har ikki tomonidan iste'mol harajatlari S ni ayiramiz va quyidagini hosil qilamiz:

$$I + G + Ex = S + T + Im \quad (8.6)$$

8.2-a rasm. IS egri chizig'ining yasalihi

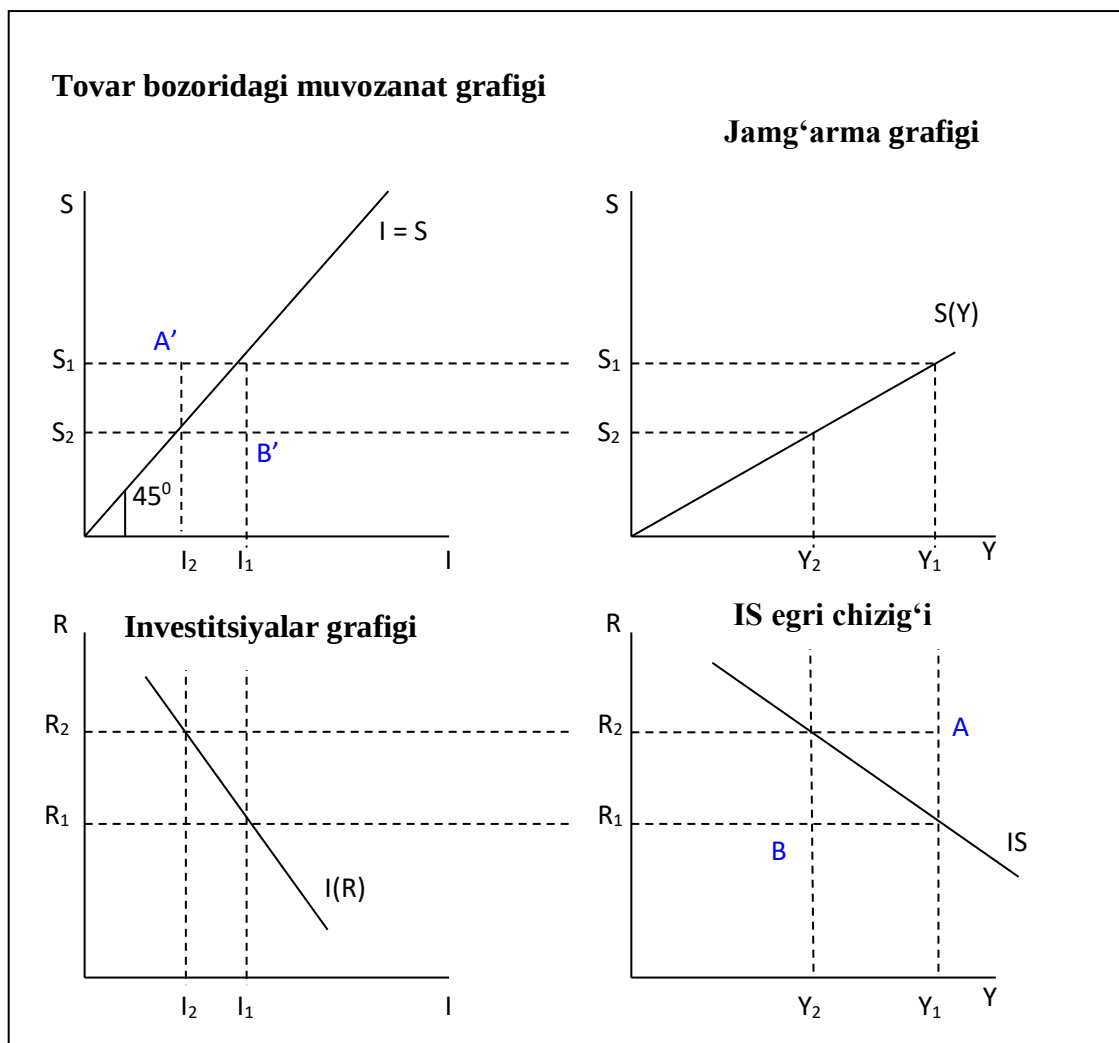
Tenglikning o'ng qismida – *in'ektsiyalar* (injections) – daromad oqimini oshiruvchi harajatlar, chap tomonida – daromadlarni qisqarishiga olib keluvchi *oqimlar* (leakages) keltirilgan. Muvozanat holatidagi iqtisodiyotda harajatlar daromadlarga, in'ektsiyalar oqimlarga tengdir.

In'ektsiyalar foiz stavkasiga teskari, oqimlar daromad darajasi bilan to'g'ri bog'liqlikda bo'ladi. Bu bog'liqliklarni quyidagicha yozish mumkin:

$$I(R) + G + Ex(R) = S(Y) + T(Y) + Im(Y) \quad (8.7)$$

8.2-b rasmda to'rtta grafik tasvirlangan. I – grafikda tovar bozoridagi muvozanat – in'ektsiyalar (investitsiyalar) va oqimlar (jamg'armalar) tengligi sharti ko'rsatilgan, buni 45^0 burchak ostidagi bissektisa aks ettirgan. II – grafikda jamg'arma va daromadning o'zaro to'g'ri proporsional bog'liqligining grafigi keltirilgan. III - grafikda in'ektsiyalarning foiz stavkasiga teskari bog'liqligi aks ettirilgan. Natijada IV - grafikda IS egri chizig'ini hosil qildik. Foiz stavkasi R_1 da in'ektsiyalar hajmi I_1 ni tashkil etdi, bu jamg'armalarning S_1 miqdoriga

to'g'ri keladi, bunday miqdor esa daromadning Y_1 darajasida mavjud bo'ladi. Shunga o'xshash, R_2 foiz stavkada in'ektsiyalar miqdori I_2 ga teng bo'ladi, bunda jamg'armalar hajmi S_2 tashkil etadi, bu daromad darajasi Y_2 ga mos keladi. Natijada, IV – grafikda hosil bo'lgan nuqtalarni to'g'ri chiziq ko'rinishida birlashtirib, IS egri chizig'ini hosil qilamiz.

8.2-b rasm. IS egri chizig'ining yasalihi

IS egri chizig'i foiz stavkasi (R) va real daromad (Y) darajalarining barcha mumkin bo'lgan kombinatsiyalarini ko'rsatadi, bunda tovar bozori muvozanat holatida bo'ladi, ya'ni tovar va xizmatlarga bo'lgan talab taklifga teng bo'ladi, bu esa faqatgina daromad rejalashtirilgan harajatlarga, in'ektsiyalar oqimlarga teng bo'lgandagina sodir bo'ladi.

IS egri chizig'i tashqarisidagi nuqtalar. IS egri chizig'i tashqarisidagi har qanday nuqtada iqtisodiyotning muvozanati buziladi. Masalan, IS dan yuqoriroq joylashgan A nuqtada (8.2.-b rasm), daromad

miqdori Y_2 ga teng, bu S_2 jamg'arma miqdoriga mos keladi, foiz stavkasi R_1 , undagi in'ektsiya miqdori I_1 ga teng. Bunday vaziyatda jamg'armalar in'ektsiyalardan ortiq bo'ladi ($S_2 > I_1$), bu tovarlar bozorida daromad (ishlab chiqarish) harajatlardan ortiq ekanligini bildiradi, ya'ni tovarlar taklifi tovarlarga bo'lgan talabdan ko'p ekanligini bildiradi. Demak, *IS* egri chizig'idan yuqorida joylashgan barcha nuqtalarda tovarlar taklifining ortiqchaligi mavjud bo'ladi (excess supply of goods – ESG).

IS egri chizig'idan pastda joylashgan V nuqtada daromad miqdori Y_1 ga teng, bu jamg'armalarning S_1 miqdoriga to'g'ri keladi, foiz stavkasi R_2 ga teng, bu in'ektsiyalarning I_2 miqdoriga mos keladi. $I_2 > S_1$, bu degani, in'ektsiyalar jamg'armalardan ortiq, ya'ni harajatlar daromadlar (ishlab chiqarish hajmi)dan ko'p, talab taklifdan ortiq. Shunday qilib, *IS* dan pastda joylashgan barcha nuqtalarda tovarlarga bo'lgan ortiqcha talab kuzatiladi (excess demand for goods – EDG).

IS egri chizig'ining qiyaligi. *IS* egri chizig'i quyiga qarab yo'nalgan, chunki yuqoriroq darajadagi foiz stavkasi iste'mol, investitsiya va sof eksport harajatlarini pasaytiradi, undan kelib chiqib yalpi talab (yalpi harajatlar) kamayadi, bu muvozanatli daromadni yanada past darajaga tushishiga olib keladi. Va aksincha, pastroq darajadagi foiz stavkasi avtonom rejalashtirilgan harajatlarni oshiradi, yuqoriroq darajadagi avtonom rejalashtirilgan harajatlar daromadni k_A marttaga oshiradi, bunda, k_A – harajatlarning to'liq multiplikatori (yoki supermultiplikator).

Daromad darajasi va foiz stavkasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, *IS* egri chizig'ining o'ziga xos xususiyatlari haqidagi tasavvurni uning algebraik tahlili orqali bilish mumkin bo'ladi.

IS egri chizig'ining algebraik tahlili. Muvozanatli daromad darajasi ishlab chiqarishning hajmi (Y) yalpi rejalashtirilayotgan harajatlar ($Y_e = S + I + G + X_n$)ga teng bo'lganda o'rnatilishini eslaylik. Iste'mol, investitsiya va sof eksport funktsiyalari chiziqli va ular foiz stavkasiga bog'liq deb faraz qilaylik:

$$S = \underline{S} + mps(Y - T - tY) - aR$$

$$I = I - dR$$

$$X_n = Y_{ex} - (I_m + mpmY) - eR = X_n - mpmY - eR \quad (8.8)$$

Muvozanatli daromad darajasi quyidagiga teng bo'ladi:

$$Y = (C - mpcT + I + G + X_n - bR)/(1 - mpc(1 - t) + mpm) \quad (8.9)$$

bunda, $b = (a+d+e)$ va u avtonom harajatlarning foiz stavkasiga nisbatan sezuvchanlik koeffitsienti hisoblanib, foiz stavkasi bir foizga o'zgarganda avtonom harajatlar qay darajada o'zgarishini ko'rsatadi.

$S - mpc T + I + G + X_n = A$ (avtonom harajatlar yig'indisi) va $[1/(1 - mps(1 - t) + mpm)] = k_A$ (harajatlarning to'liq multiplikatori) bo'lganligi uchun, u holda *IS egri chizig'i tenglamasi* quyidagicha bo'ladi:

$$Y = k_A (A - bR) \quad (8.10)$$

yoki foiz stavkasi uchun:

$$R = A/b - (1/k_A b)Y \quad (8.11)$$

Koeffitsient $b > 0$ va uning oldida «manfiy» ishora bo'lganligi sababli *IS egri chizig'i* quyiga qarab yo'nalgan.

IS egri chizig'ining siljishi. *IS egri chizig'ining* siljishi uning tarkibini tashkil etuvchi har bir avtonom harajat (C, I, G yoki X_n)ning va avtonom sof soliqlar (T_x yoki T_r) o'zgarishi bilan bog'liq. Avtonom harajatlar oshsa (ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning foiz stavkasining har qanday darajasida ham ular xohish-istaklarini, ya'ni, iste'mol va investitsiya tovarlarini sotib olishni oshiradigan optimistik kayfiyatlari; davlat harajatlarining oshishi; avtonom soliqlarning (akkord) pasayishi; transfert to'lovlarining ortishi; sof eksportning oshishi), *IS egri chizig'i* o'ngga siljiydi.

Agar avtonom harajatlar qandaydir sababga ko'ra kamaysa, *IS egri chizig'i* chapga siljiydi. Har ikki holatdagi siljish parallel bo'ladi va $k_A \Delta A$ (chunki $\Delta Y = k_A \Delta A$) ga teng masofada sodir bo'ladi, ya'ni o'zgarish foiz stavkada siljish masofasi avtonom va multiplikator harajatlar o'zgarishi kattaligi bilan aniqlanadi. Avtonom harajatlar qanchalik kata miqdorga o'zgarsa yoki multiplikator kattaligi qanchalik katta bo'lsa, *egri chiziq* shunchalik uzoq masofaga siljiydi.

LM egri chizig'i va uning yasalishi. Pul bozoridagi muvozanatni *LM egri chizig'i* (liquidity preference - money supply) belgilab beradi va u pulga bo'lgan talab taklifga teng bo'lgandagi Y va R ning barcha mumkin bo'lgan nisbatlarini ko'rsatib beradi. Pul deganda odatda $M1$ pul agregati tushuniladi, u o'z ichiga naqd pullar va joriy hisoblardagi mablag'lar (demand deposits – hisobdagi cheklar)ni oladi, ularni esa istagan vaqtda naqd pullarga aylantirish mumkinligi bizga ma'lum.

LM egri chizig'ini hosil qilinishi asosida keynscha likvidlilikni afzal ko'rish nazariyasi yotadi, u qanday qilib real pul mablag'lari zahiralari

(real money balances)ning talab va taklifi nisbati foiz stavkasini belgilab berishini tushuntirib beradi. Real pul mablag‘lari zahiralar narxlar darajasi o‘zgarishini hisobga olib to‘g‘rilangan (korrektirovka qilingan) nominal zahira bo‘lib, u M/R ga teng bo‘ladi.

Likvidlilikni afzal ko‘rish nazariyasiga muvofiq real pul mablag‘larining taklifi $(M/R)^S$ o‘zgarish bo‘lib, u naqd pullar - S miqdori va zahiralar R , ya‘ni pul bazasi (N - high powered money; $N = S + R$)ni nazorat qiluvchi organ – MB tomonidan belgilanadi. Pul taklifi ekzogen kattalik bo‘lib va u foiz stavkasiga bog‘liq bo‘lmaganligi uchun grafikda vertikal chiziq ko‘rinishida tasvirlangan.

Real pul zahiralariga talab $(M/R)^D$ barcha pullarga bo‘lgan talab turlarini o‘z ichiga oladi:

1) pullarga bo‘lgan transaksiyalik talab, u tovar va xizmatlarni sotib olish uchun pullarga bo‘lgan talabni bildiradi (bitimlar tuzish uchun pullarga bo‘lgan talab, ya‘ni transaksional uchun), pullarning muomala vositasi funksiyasidan va absolyut likvidlilik xususiyatidan kelib chiqib, daromadga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘ladi $(M/R)^D_T = (M/R)^D(Y)$;

2) pullarga bo‘lgan ehtiyotkorlik talabi, u ham daromadga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘ladi;

3) pullarga bo‘lgan spekulativ talab, pullarning jamg‘arma vositasi funksiyasidan kelib chiqadi, u foiz stavkasiga teskari proportsional bog‘liqlikda bo‘ladi, keynscha modelda u naqd pullarni saqlashning alternativ harajatlarini ifodalaydi, ya‘ni, agar kishilar o‘zlarining barcha moliyaviy aktivlarini daromad keltiruvchi (foizli daromad keltiruvchi) qimmatli qog‘ozlar (obligatsiyalar)ni sotib olishdan voz kechib, naqd pul ko‘rinishida saqlasalar, ular yo‘qotadigan daromadni ko‘rsatadi: $(M/R)^D_A = (M/R)^D(R)$. Foiz stavkasi qanchalik yuqori bo‘lsa, naqd pullarni shunchalik kamroq saqlash maqsadga muvofiqdir. Foiz stavkasi past bo‘lsa, pullarning likvidlilik xususiyati kishilarni o‘ziga ko‘proq jalb qiladi va ular obligatsiyalarni sotib, naqd pullar hajmini oshirishga harakat qiladilar (shu sababli Keynsning pullar nazariyasi «likvidlilikni afzal ko‘rish nazariyasi» nomini olgan). Shunday qilib, inson «portfel» deb ataladigan moliyaviy vositalarga ega bo‘lishni afzal ko‘radi, ularga esa ham naqd pullar ham qimmatli qog‘ozlar kiradi. Portfel tarkibi, ya‘ni undagi pul va pul bo‘lmagan moliyaviy aktivlarning nisbati foiz stavkasi dinamikasiga bog‘liq holda o‘zgaradi va u agar minimal tavakkalchilik bilan maksimal darajada daromad keltirsa, optimal hisoblanadi. Natijada, agar pullarga bo‘lgan talab funksiyasi chiziqli bo‘lsa, pullarga bo‘lgan umumiy talab funksiyasini quyidagicha yozishimiz mumkin:

$$(M/R)^D = (M/R)^D_T + (M/R)^D_A = kY - hR \quad (8.12)$$

bunda,

$(M/R)^D_T$ – pullarga bo‘lgan real transaktsiyali talab, $(M/R)^D_A$ – pullarga bo‘lgan real spekuliyativ talab;

Y- real daromad;

k – daromad bo‘yicha pullarga bo‘lgan talabning sezuvchanligi yoki likvidlilik koeffitsienti, ya’ni, ijobiy koeffitsient, u daromad darajasi bir birlikka o‘zgarganda pullarga bo‘lgan real talab qanday darajada o‘zgarishini ko‘rsatadi;

R – foiz stavkasi;

h – foiz stavkasiga pullarga bo‘lgan talabning sezuvchanligi (elastikligi) yoki ijobiy koeffitsient, u foiz stavkasi bir birlikka o‘zgarganda pullarga bo‘lgan real talab qanday o‘zgarishini ko‘rsatadi; h oldidagi “manfiy” ishora teskari bog‘liqlikni bildiradi (foiz stavkasining oshishi pulga bo‘lgan talabni qisqartiradi va aksincha). Shuning uchun, pullarga bo‘lgan umumiy talab foiz stavkasiga teskari bog‘liqlikda bo‘lganligi sababli, pullarga bo‘lgan umumiy talab egri chizig‘i quyiga pastga qarab yo‘nalgan bo‘ladi.

Pullar taklifi (M) MB tomonidan belgilanganligi uchun, ushbu kattalik ekzogen bo‘lib, o‘zgarmasdir va grafikda u vertikal chiziq ko‘rinishiga ega.

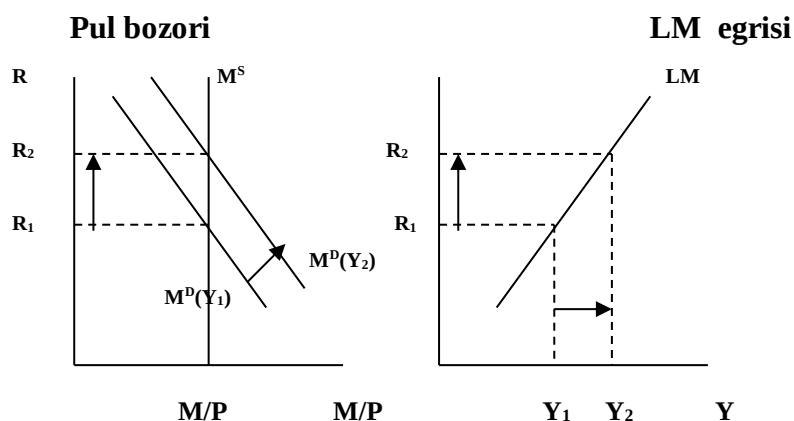
Pul bozorida muvozanat pullarga bo‘lgan talab egri chizig‘ining taklif egri chizig‘i bilan kesishgan nuqtasida o‘rnatiladi. Bunday muvozanat o‘rnatilishining iqtisodiy mexanizmini ham keynscha likvidlilikni afzal ko‘rish nazariyasi tushuntirib beradi va u foiz stavkasi va obligatsiyalar narxi o‘rtasidagi teskari bog‘liqlik qonuniyatiga asoslanadi.

Foiz stavkasining muvozanatga intilishi kishilar o‘z aktivlari portfeli tarkibini o‘zgartirganliklari sababli sodir bo‘ladi (muvozanatli foiz stavkasida portfeldagi pullik va pullik bo‘lmagan aktivlarning o‘zaro nisbati optimal darajada bo‘ladi). Pullarga bo‘lgan talab hamda pullar taklifining o‘zgarishi foiz stavkasining o‘zgarishiga olib keladi. Agar pullarga bo‘lgan talab oshsa, taklif esa o‘zgarmasa, foiz stavkasi ko‘tariladi, chunki kishilar obligatsiyalarni sota boshlaydilar. Natijada obligatsiyalar bozorida taklif talabdan oshadi va obligatsiyalar narxi pasayadi. Obligatsiyalar narxi foiz stavkasi bilan teskari bog‘liqlikda bo‘lganligi sababli, foiz stavkasi ko‘tariladi.

MB pul taklifini kamaytirganda ham foiz stavkasi darajasi ko'tariladi. Pul massasining kamayishi kishilarni o'z obligatsiyalarini sotishga majbur etadi. Va aksincha, agar pullarga bo'lgan talab kamaysa yoki MB pullar taklifini oshirganda foiz stavkasi pasayadi.

Ammo pul bozoridagi muvozanatga faqatgina foiz stavkasi kattaligi R (real pul zahiralari kattaligiga ta'sir etib) ta'sir ko'rsatmaydi. Daromad darajasi Y ham pullarga bo'lgan talabga ta'sir etadi. Daromad yuqori bo'lganda, harajatlar katta bo'ladi, kishilar ko'proq bitimlar tuzadilar, ko'p tovar va xizmatlar xarid qiladilar va bunda pullarga bo'lgan transaksiyalik talab ortadi. Bu bog'liqliklardan foydalanib, pul bozorining muvozanatli egri chizig'i - LMni hosil qilish mumkin, u foiz stavkasi (R) va daromad darajasi (Y) o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi.

LM egri chizig'ining yasalihi. LM egri chizig'i daromad darajasi Y va foiz stavkasi R ning pul bozori muvozanatda bo'lgan holatdagi barcha kombinatsiyalarini ko'rsatadi, ya'ni bunda pullarga bo'lgan real talab uning taklifiga teng bo'ladi: $(M/R)^D = (M/P)^S$. LM egri chizig'ini ikki usulda yasaymiz: 8.13-a rasmdagi LM egri chizig'i keynscha likvidlilikni afzal ko'rish nazariyasidan kelib chiqqan muvozanatli pul bozorining grafigi asosida yasaladi. Daromad darajasining oshishi (Y_1 dan Y_2 gacha) pullarga bo'lgan talabni oshirib, M^D egri chizig'ini o'ngga siljitadi, foiz stavkasi esa R_1 dan R_2 ga ko'tariladi. Bu LM egri chizig'ini tasvirlashda muvozanatli pul bozorini ta'minlash uchun yuqori daromadga yuqori foiz stavkasi mos kelishini ko'rsatadi. Shuning uchun LM egri chizig'ining yo'nalishi ijobiy bo'ladi.

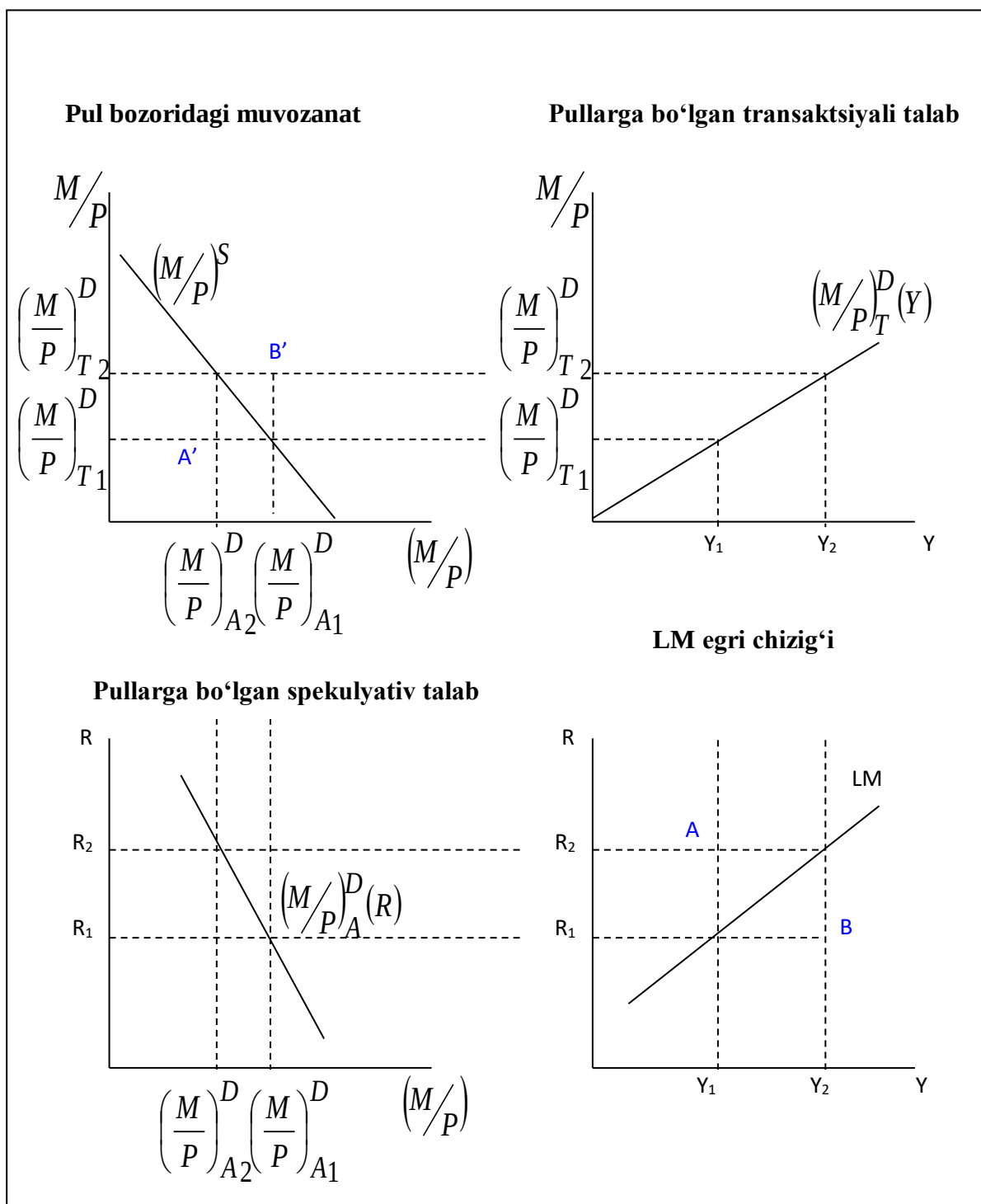

8.13.-a rasm. LM egri chizig'ining yasalihi (1-usul)

8.13-b rasmda LM egri chizig'i (IV grafik) pullarga bo'lgan umumiy talab (u o'z ichiga: a) daromadga bog'liq va II grafikda $(M/R)^{D_T}$ egri chiziq ko'rinishida keltirilgan pullarga bo'lgan transaksiyalik talab va b) foiz stavkasiga bog'liq va III grafikda $(M/R)^{D_A}$ egri chiziq ko'rinishida tasvirlangan pullarga bo'lgan spekulativ talabni oladi) taklifga $(M/R)^S$ tengligi tamoyilidan keltirib chiqarilgan (I grafikning III kvadrantida keltirilgan). Daromad darajasi Y_1 ga teng bo'lganda pullarga bo'lgan transaksiya talabi $[(M/R)^{D_T}]_1$ ga teng va iqtisodiyotda mavjud pul taklifi sharoitida pullarga bo'lgan spekulativ talab $[(M/P)^{D_A}]_1$ ga teng bo'lib, R_1 foiz stavkasiga mos keladi. Agar daromad darajasi Y_2 ga oshsa, pullarga bo'lgan transaksiya talabi $[(M/P)^{D_T}]_2$ ni tashkil etadi, bunda pullarga bo'lgan spekulativ talab $[(M/P)^{D_A}]_2$ ga teng bo'ladi, bu R_2 foiz stavkasiga mos keladi. Shunday qilib, yuqori darajadagi daromadga yuqoriroq foiz stavkasi to'g'ri keladi.

LM egri chizig'i tashqarisidagi nuqtalar. LM egri chizig'i tashqarisida joylashgan barcha nuqtalar pul bozoridagi muvozanatning beqarorligini ko'rsatadi. LM egri chizig'idan yuqorida joylashgan A nuqtani ko'rib o'taylik. Bu nuqtada daromad darajasi Y_1 ga teng, bu $[(M/P)^{D_T}]_1$ ga teng kattalikdagi pullarga bo'lgan transaksiya talabiga mos keladi, foiz stavkasi esa R_2 ga teng, bu esa pullarga bo'lgan spekulativ talabga tengdir $(M^{D_A})_2$. Pullarga bo'lgan bunday kattalikdagi talablarning yig'indisi pullar taklifiga mos keladi, u A' nuqta bilan xarakterlanadi va egri chiziq ustida yotadi, bunda pul taklifi iqtisodiyotdagi mavjud pullardan kam bo'ladi $((M/P)^S$ egri chizig'i).

Shunday qilib, LM dan yuqorida yotgan barcha nuqtalarda, pullar taklifi pullarga bo'lgan umumiy talabdan ortiq bo'ladi, bu pullarning ortiqchaligini anglatadi (excess supply of money – ESM). LM nuqtadan pastda joylashgan V nuqta pullarga bo'lgan transaksiya talabi $[(M/P)^{D_T}]_2$ ni tashkil etadi, chunki daromad darajasi Y_2 ga teng, pullarga bo'lgan spekulativ talab esa $[(M/P)^{D_A}]_1$ ga teng, foiz stavkasi R_1 ga teng. Pullarga bo'lgan talab yig'indisi B' nuqtadagi pul taklifi kattaligiga mos keladi, u bunda iqtisodiyotdagi mavjud pullardan kam bo'ladi, ya'ni pullarga bo'lgan talab taklifdan ortiq bo'ladi. Bundan, LM egri chizig'idan quyida joylashgan barcha nuqtalarda pullarga bo'lgan ortiqcha talab mavjud bo'ladi (excess demand for money – ESM). Bu nuqtalarda muvozanat o'rnatilishi uchun yoki daromad darajasi, yoki foiz stavkasi kattaligi yoki har ikkisi o'zgarishi kerak bo'ladi. Agar foiz stavkasi pasaysa, pullarga bo'lgan talab ortadi va daromad darajasi pasaysa, u holda pullarga bo'lgan talab kamayadi.

8.13-b rasm. LM egri chizig'ining yasalihi (2-usul)

8.2. Tovar va pul bozori muvozanati

IS va LM egri chiziqlarining alohida har biri muvozanatli daromad Y_e va muvozanatli foiz stavkasi R_e ni belgilab bera olmaydi. Iqtisodiyotda muvozanat IS va LM egri chiziqlarining faqatgina birgalikda kesishgan nuqtasida aniqlanadi. Tovar va pullar bozorida bir vaqtning o'zida

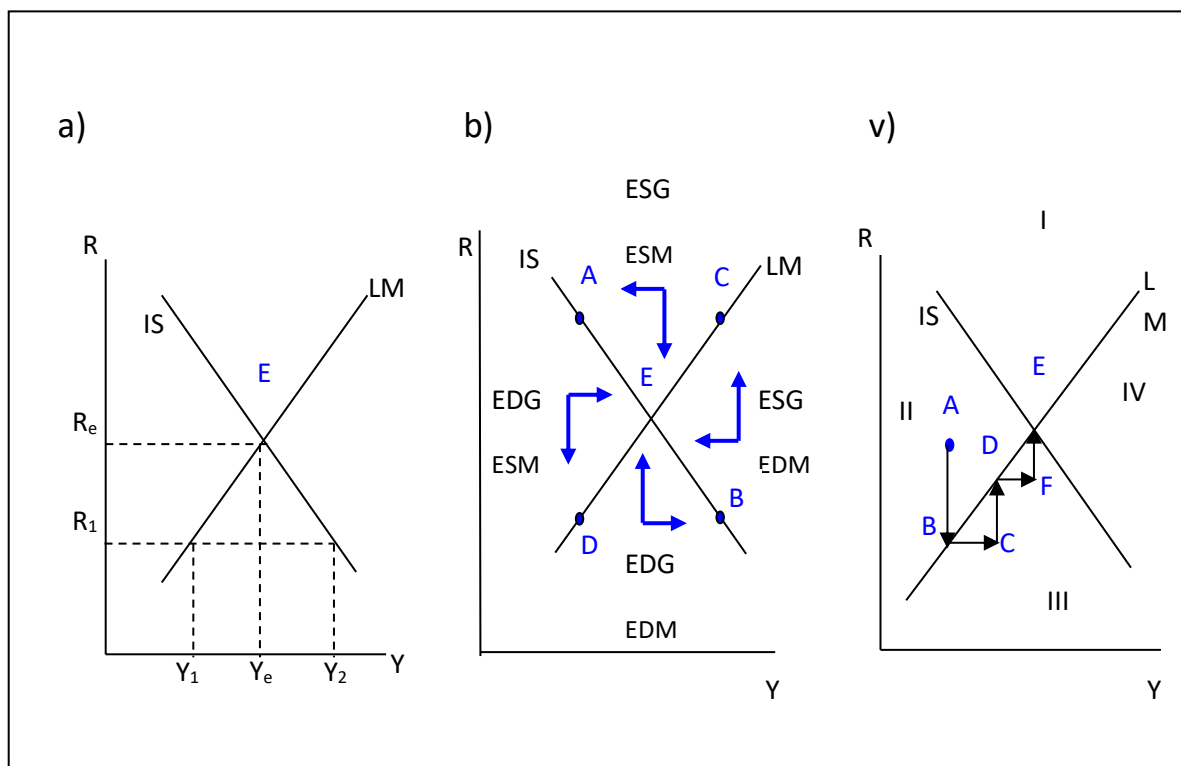
muvozanat faqat daromad (Y_e) va foiz stavkasi (R_e) darajalarining yagona miqdorida o'rnatiladi (8.14 – a rasm).

Daromad darajasi va foiz stavkasining boshqa har qanday miqdorida alohida bir yoki har ikki bozorda muvozanatning buzilishi sodir bo'ladi. Masalan, R_1 foiz stavkasida pul bozorida muvozanat Y_1 daromad darajasida o'rnatiladi (R_1 chizig'ining LM egri chizig'i bilan kesishuvi), ammo tovar bozorida bunday foiz stavkada muvozanat daromadning U_2 darajasida mavjud bo'ladi (R_1 chiziqning IS egri chiziq bilan kesishuvi).

Har ikki bozorning birgalikdagi muvozanatli holati IS va LM egri chiziqlari tengligining qaror topishidan yuzaga keladi. Masalan, 8.14-b rasm da, A va V nuqtalarda tovar bozorida muvozanat mavjud (tovarlarga talab = tovarlar taklifi), chunki ular IS egri chizig'i ustida, S va D nuqtalarda – muvozanat buzilgan. Aksincha, S va D nuqtalar pul bozoridagi muvozanatga mos keladi (pullarga bo'lgan talab = pullar taklifi), chunki ular LM egri chizig'ida joylashgan, A va V nuqtalarda esa – muvozanat buzilgan. Umumiy muvozanat – bu iqtisodiyotda tovar va pul bozorida bir vaqtning o'zida muvozanat o'rnatilishidagi vaziyatni anglatadi va u faqat Y_e nuqtada mavjud bo'ladi (8.14-a rasm va 8.14-b rasm).

Bir vaqtda tovar va pul bozorida muvozanatga mos keluvchi daromad miqdorini (Y_e) (8.14 – a rasm) Keyns "*samarali talab miqdori*" deb atadi.

Bu tizim qanday qilib beqarorlikdan umumiy muvozanatga kelishi mumkin? Agar tovar va xizmatlar bozori beqaror vaziyatda bo'lsa, u holda zahiralarining kutilmagan o'zgarishi yuz beradi, iqtisodiyotni Y_e nuqtaga keltirish uchun firmalar ishlab chiqarish hajmini yoki qisqartiradilar yoki oshiradilar. Agar pul bozori beqaror bo'lsa, pullarga bo'lgan talab ortganda foiz stavkasi oshadi, kishilar pullarga bo'lgan talablarini boshqa yo'l bilan qondira olmasalar, ular obligatsiyalarini sotishni boshlaydilar yoki pul taklifi ularga bo'lgan talabdan ortsa, obligatsiyalarni sotib oladilar va iqtisodiyot bunday holatda Y_e nuqta tomon siljiy boshlaydi.

8.14-rasm. Tovar va pul bozorining birgalikdagi muvozanati

IS va LM egri chiziqlarining kesishuvi tekislikni to'rtta sohaga ajratadi (8.14-b rasm), ularning har birida esa beqarorlik mavjud. I va II sohalarda pullarning ortiqcha taklifi kuzatiladi, chunki ular LM egri chizig'idan yuqorida joylashgan, LM egri chizig'idan pastda joylashgan III va IV sohalarda esa pullarga bo'lgan ortiqcha talab mavjud. I va IV sohalar tovar va xizmatlarning ortiqcha taklifiga mos keladi, chunki ular IS egri chizig'idan yuqorida joylashgan, bunda II va III sohalarda tovar va xizmatlarga ortiqcha talab mavjud bo'ladi. Iqtisodiyotning muvozanatga moslashuvi va harakati rasmda strelka yo'nalishida ko'rsatilgan. Agar tovar bozorida tovarlar ortiqchaligi mavjud bo'lsa, firmalar zahiralari ortadi, ishlab chiqarish (daromad) miqdori Y esa kamayadi (I va IV sohalarda chapga gorizontall strelkalar IS egri chizig'i yo'nalishi bo'yicha yo'nalgan). Tovarlar bo'lganda firmalar zahiralari kamayadi, ishlab chiqarish hajmi esa ortadi (II va III sohalarda o'ngga gorizontall strelkalar IS egri chizig'i yo'nalishi bo'yilab).

Pul bozorida pul taklifi ortiqchaligi kuzatilayotgan bo'lsa, kishilar obligatsiyalar sotib oladilar, obligatsiyalarga bo'lgan talab ortishi natijasida esa ular narxi ortadi, bu (likvidlilikni afzal ko'rish nazariyasiga binoan obligatsiya narxi va foiz stavkasi o'rtasida teskari bog'liqlikka

asoslangan) foiz stavkasini pasaytiradi (I va II sohalarida LM egri chizig'i yo'nalishida pastga qaragan vertikal yo'nalishdagi strelkalar). Pullarga bo'lgan ortiqcha talabda aksincha, kishilar naqd pullarni ularga tanqislik bo'lganda olish uchun obligatsiyalarni sota boshlaydilar, bu obligatsiyalar taklifini oshiradi, ularning narxi tushishiga va bu holat foiz stavkasini oshishiga olib keladi (III va IV sohalarida LM egri chizig'i bo'ylab pastga yo'nalgan vertikal strelkalar). Shunisi ahamiyatliki, pul bozorida muvozanatning tiklanishi tezroq sodir bo'ladi, buning uchun aktivlar portfeli tarkibini o'zgartirishning o'zi kifoya va bu uzoq vaqtni talab etmaydi, ishlab chiqarish hajmini oshirishga esa bundan farqli ravishda uzoq vaqt talab etiladi.

Bu vaziyatni hisobga olib, iqtisodiyot beqarorlikda bo'lganda, masalan, A nuqtada bo'lganda muvozanatga erishishning iqtisodiy mexanizmini ko'rib o'tamiz (8.14.-v rasm). Bu nuqta II sohada joylashgan bo'lib, bunda pullar taklifi ortiqchaligi va tovar va xizmatlarga ortiqcha talab mavjud bo'ladi. Pullar taklifining pullarga bo'lgan talabga nisbatan ortiqchaligi, kishilarning ortiqcha pullarni qimmatli qog'ozlarga o'zgartirishga intilishlariga olib keladi, foiz stavkasi pasayadi va obligatsiyalar narxi ko'tariladi.

Pullar bozorida muvozanat LM egri chizig'ida V nuqtada o'rnatiladi. Ammo bu sohada mavjud tovar va xizmatlarga bo'lgan ortiqcha talab firmalar zahiralarining pasayishiga va ularning ishlab chiqarishni oshirishlariga olib keladi, bu vaziyat pullar bozorini beqarorligiga sabab bo'ladi va iqtisodiyotni III sohaga siljitadi (S nuqta), bu pullarga bo'lgan talabning ortiqchaligiga mos kelib, foiz stavkasini oshishiga va LM egri chizig'iga qaytishiga olib keladi. Ammo tovar bozorida saqlanib qolayotgan ortiqcha talab foiz stavkasi oshishidan kelib chiqqan, qisqarishi mumkin bo'lgan investitsiya talabiga qaramasdan, zahiralarining keyinchalik qisqarishini va ishlab chiqarishning oshishini ta'minlab beradi. Pul bozori beqarorlik holatiga keladi (daromad oshishi tufayli pullarga ortiqcha talab paydo bo'ladi), bu foiz stavkasini oshishiga olib keladi va iqtisodiyotni IS egri chizig'idan pastda joylashgan va hali ham tovar va xizmatlarga bo'lgan ortiqcha talabga mos keluvchi LM egri chizig'idagi D nuqtaga qaytaradi. Kelgusida zahiralarining qisqarishi va ishlab chiqarishning ortishi natijasida iqtisodiyot F nuqtaga siljiydi, Ye muvozanat nuqtaga kelmaguncha yana pul bozoridagi muvozanat buziladi va hakoza.

Shunday qilib, tovar va pul bozorlarida bir vaqtning o'zida muvozanatga, ya'ni IS va LM egri chiziqlarining kesishish nuqtasiga kelmaguncha iqtisodiyot xuddi zinopoya kabi harakatda bo'ladi.

Tayanch iboralar

IS-LM modeli, tovar (IS) va pul (LM) bozorlaridagi muvozanat, foiz stavkasi (R), daromad darajasi, avtonom rejalashtirilgan harajatlar va foiz stavkasi o'rtasidagi bog'liqlik, likvidlilikni afzal ko'rish nazariyasi, pul bozorida muvozanat, "samarali talab miqdori", pullarning likvidlilik xususiyati.

Nazorat savollari

1. Nima sababdan iqtisodiyotda tovar va pul bozorlarining o'zaro aloqadorligi jarayoni o'rganiladi?
2. IS-LM modelining mazmunini va nima sababdan ushbu model Xiks-Xansen modeli deb ataladi?
3. IS egri chizig'ini hosil qilishda nimalar asos bo'ladi?
4. IS egri chizig'ini tahlil etishda foiz stavkasining o'zgarishi avtonom harajatlarning tarkibiy qismlariga ta'sir ko'rsatishini batafsil tushuntiring.
5. IS egri chizig'i qanday yasaliishini tushuntirib bering.
6. LM egri chizig'ini hosil qilinishi asosida keynscha likvidlilikni afzal ko'rish nazariyasi yotadi, uni pul bozoridagi muvozanat orqali tushuntirib bering.
7. LM egri chizig'ining yasaliishini batafsil tushuntirib bering.
8. Tovar va pul bozorida muvozanat qanday o'rnatiladi?
9. Tovar va pul bozorining birgalikdagi muvozanatini tushuntirib bering.
10. LM egri chizig'ining yasaliishini tushuntirib bering.

Mavzuga doir testlardan namunalar

1. **IS egri chizig'i (investitsiyalar-jamg'armalar) tovarlar bozoridagi:**
  - a) muvozanatni tasvirlaydi;
  - b) muvozanatni tasvirlamaydi;
  - c) pul bozoridagi muvozanatni xarakterlaydi;
  - d) tovar va pullar bozorlarining o'zaro bog'liqligini ko'rish imkonini beradi.

2. LM egri chizig'i:

- a) tovar va pullar bozorlarining o'zaro bog'liqligini ko'rish imkonini beradi.
- b) tovar va pullar bozorlaridagi muvozanatni xarakterlaydi;
- c) muvozanatni tasvirlamaydi;
- d) pullarga bo'lgan talab taklifga teng bo'lgandagi vaziyatni, ya'ni pul bozoridagi muvozanatni xarakterlaydi;

3. Tovar (IS) va pul (LM)lar bozorlaridagi muvozanatli egri chiziqlarning kesishuvi:

- a) fiskal va monetar siyosatlari samaradorligi tahlilini amalga oshirish imkonini beradi;
- b) foiz stavkasi va daromad darajalarining har ikki bozordagi muvozanatini bir vaqtning o'zida ta'minlaydigan yagona miqdorini belgilab beradi;
- c) yalpi talabga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash imkonini beradi;
- d) pul bozoridagi muvozanatni xarakterlaydi;

4. IS-LM modeli:

- a) tovar va pullar bozorlarining o'zaro bog'liqligini ko'rish imkonini beradi;
- b) tovar va pullar bozorlarining o'zaro bog'liqligini ko'rish imkonini bermaydi;
- c) pul bozoridagi muvozanatni xarakterlaydi;
- d) tovar bozoridagi muvozanatni xarakterlaydi;

5. IS-LM modeli birgalikdagi muvozanat holatida va har bir alohida bozorda ularning muvozanatiga ta'sir etuvchi:

- a) tovar va pullarni aniqlab beradi;
- b) omillarni aniqlash imkonini beradi;
- c) omillarni aniqlash imkonini bermaydi;
- d) harajatlari ko'rsatadi.

6. IS-LM modeli ushbu bozorlarda muvozanat o'zgarishining iqtisodiyotga ta'sirini ko'rish:

- a) imkonini bermaydi;
- b) imkonini beradi;
- c) yo'llarini belgilab beradi;
- d) bo'yicha shartlarni ishlab chiqadi.

7. IS-LM modeli:
- a) fiskal va monetar siyosatlari samaradorligi tahlilini amalga oshirish imkonini beradi;
  - b) fiskal siyosat samaradorligi tahlilini amalga oshirish imkonini beradi;
  - c) monetar siyosatlari samaradorligi tahlilini amalga oshirish imkonini beradi;
  - d) fiskal va monetar siyosatlari samaradorligi tahlilini amalga oshirish imkonini bermaydi.
8. IS-LM modeli oddiy keynscha modelning:
- a) barcha shartlarini saqlab qolmaydi;
  - b) yo'llarini belgilab beradi;
  - c) usullarini ishlab chiqadi;
  - d) barcha shartlarini saqlab qoladi.
- 9. IS-LM modelida foiz stavkasi qanday o'rnatiladi?**
- a) tovar bozorining mehnat bozori bilan o'zaro aloqasi orqali;
  - b) tovarlar bozorida talab va taklif muvozanati tufayli;
  - c) pul va tovarlar bozoridagi bog'liqlik natijasida;
  - d) pul bozorida talab va taklif muvozanati tufayli.
- 10. Tovar va pullar bozorida bir vaqtning o'zida muvozanat faqat:**
- a) pul bozoridagi muvozanatni xarakterlaydi;
  - b) daromad va foiz stavkasi darajalarining yagona miqdorida o'rnatiladi;
  - c) muvozanatni tasvirlamaydi;
  - d) tovar bozoridagi muvozanatni xarakterlaydi.

9-BOB. IQTISODIY O'SISH

9.1. Iqtisodiy o'sish va uning ko'rsatkichlari

Iqtisodiy o'sish muammosini o'rganish juda muhim ahamiyatga ega, chunki iqtisodiy o'sish farovonlikni oshiradi, uni belgilab beruvchi omillar tahlili esa turli mamlakatlarda bir vaqtning o'zida yoki bir mamlakatning o'zida, ammo uning turli davrlarida iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqning sabab va oqibatlarini tushuntirib berish imkonini beradi.

Iqtisodiy o'sishning makroiqtisodiyot nazariyasi bir qator muhim masalalarni hal etishga qaratilgan. Bular ichida eng asosiylari quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy o'sishni ta'minlash;
- iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash;
- nima uchun ba'zi mamlakatlar tezroq, boshqalari esa nisbatan sekin rivojlanishi sabablarini o'rganish;
- yuqori darajadagi farovonlikka erishgandan so'ng, uni saqlab qolish uchun qanday chora-tadbirlar ko'rish masalasi;
- iqtisodiyotining rivojlanish darajasi past bo'lgan mamlakatlar iqtisodiy o'sishga erishishda qanday yo'ldan borishi muammosi;
- iqtisodiy o'sishning kamchiliklarini o'rganib, ularni bartaraf etishga intilish.

Bular va shu kabi bir qator masalalar iqtisodiy o'sishning makroiqtisodiyot nazariyasida o'rganiladi va hal etiladi.

Real YaIMning uzoq vaqt davomida to'liq bandlik sharoitidagi o'sib borish tendentsiyasiga iqtisodiy o'sish deyiladi. Bu ta'rifning tayanch iborolari quyidagi ma'nolarni anglatadi:

- *tendentsiya* so'zi real YaIMni yiliga ko'payishini shartli deb hisoblamaydi, ammo "trend" deb ataluvchi to'g'ri chiziq iqtisodiyotning bir tekis uzoq davrdagi yo'nalishini ifodalaydi;
- *uzoq vaqt oralig'ida*, iqtisodiy o'sish uzoq muddatni xarakterlovchi ko'rsatkich bo'lganligi sababli, YaIM potentsial hajmi (resurslarning to'liq bandlik sharoitidagi YaIM)ning oshishi iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlari ortganini bildiradi;
- *real YaIM*, chunki nominal YaIM narxlar darajasi o'sishi hisobiga ortishi ham mumkin, bundan tashqari bunday holatda ishlab chiqarishning real hajmi qisqarishi kuzatiladi. Ammo narxlar darajasining oshishi nominal YaIM sur'atlari ortishidan past bo'lsa, yoki aksincha,

nominal YaIM sur'atlari narxlar darajasiga qaraganda yuqoriroq bo'lsa, u holda real YaIM hajmi kamaymaydi va aksincha, ortadi. Shuning uchun iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichi real YaIM kattaligi hisoblanadi.

Grafik ko'rinishda iqtisodiy o'sishni uch xil usulda tasvirlash mumkin:

- real YaIM egri chizig'i orqali;
- ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i orqali;
- yalpi talab-yalpi taklif modeli orqali(AD-AS modeli).

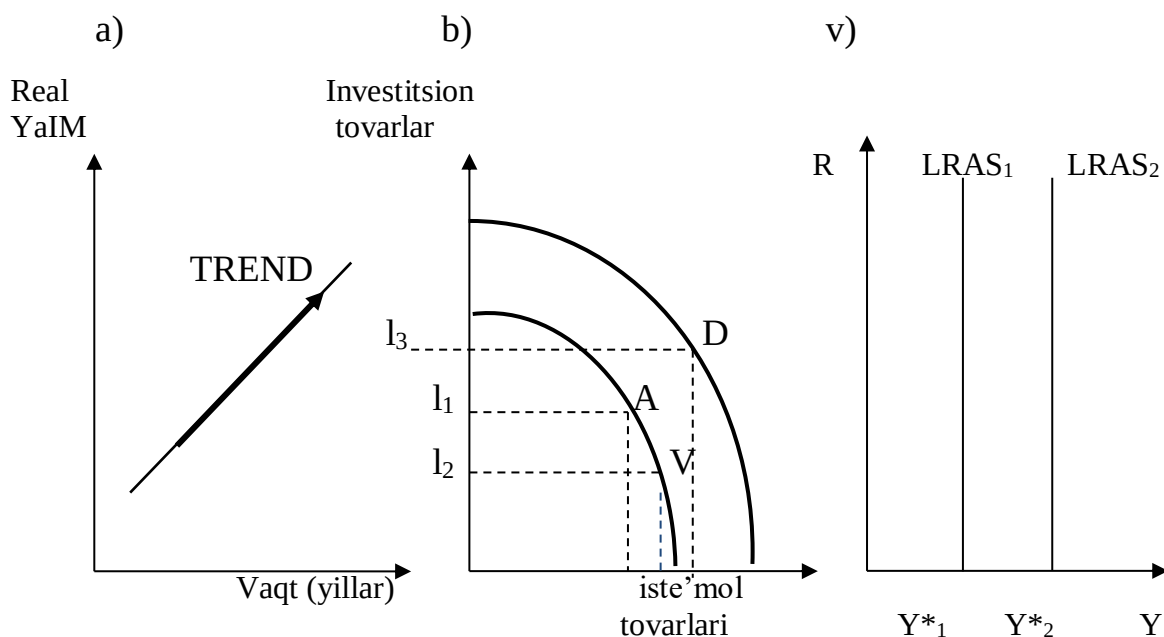
9.1- a rasmdagi trend(egri) chizig'i real YaIMni uzoq muddatda o'sib borish tendentsiyasini ko'rsatadi. 9.1-b rasmda iqtisodiy o'sish ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i orqali tasvirlab berilgan. Iqtisodiyotda ishlab chiqariladigan tovarlarning asosiy turlari - bu investitsiya tovarlar(ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan)i va iste'molga mo'ljallangan tovarlardir. Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i (1-bobda batafsil berilgan) iqtisodiyotda resurslarning ma'lum bir vaqtda cheklanganligini ko'rsatadi.

Egri chiziqdagi har bir nuqta mavjud iqtisodiy resurslar yordamida ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan iste'mol va investitsiya tovarlarning ma'lum bir miqdordagi kombinatsiyasi, nisbatini ko'rsatadi. Masalan, ishlab chiqarish egri chizig'idagi A nuqtaga to'g'ri keluvchi resurslar miqdorida iste'mol tovarlarini S_1 va investitsion tovarlarini I_1 miqdorda ishlab chiqarish mumkin. Agar xuddi shu ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ida iste'mol tovarlarini S_2 miqdorga oshirishni maqsad qilib qo'yilsa (A nuqtadan V nuqtaga o'tish), u holda bu muammoni hal etish faqatgina investitsiya tovarlarini I_2 gacha kamaytirish, ya'ni alternativ harajatlar hisobiga amalga oshirilishi mumkin.

Agar iqtisodiyot yangi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'iga, ya'ni A nuqtadan D nuqtaga o'tsa, u holda ham iste'mol(S_3) ham investitsiya tovarlar (I_3)ini ishlab chiqarish alternativ (muqobil) harajatlarsiz ortadi. Aynan ana shu holat iqtisodiy o'sishni anglatib, ishlab chiqarish imkoniyatlarini yangi darajaga ko'tarilishi, resurslar cheklanganligi va alternativ harajatlar muammosining hal etilishi hisoblanadi. Shunday qilib, iqtisodiy o'sish ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ida o'ngga siljigan (parallel siljishi shart emas) holatda tasvirlanishi mumkin.

9-v rasmda iqtisodiy o'sish AD-AS modeli yordamida tasvirlangan. Iqtisodiy o'sish potentsial YaIM, ya'ni real YaIMni uzoq muddatda o'sishini ko'rsatib, uni grafikda uzoq muddatdagi yalpi taklif (LRAS)ning

o'ngga siljishi va ishlab chiqarish hajmini Y^*_1 dan Y^*_2 gacha ortishini bildiradi.

9.1.-rasm. Iqtisodiy o'sishning grafik tasvirlari

Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi, uning iqtisodiy potentsialini baholashda real YaIM kattaligi ko'rsatkichidan keng foydalanilsada, ushbu absolyut ko'rsatkich turmush darajasini to'liq aks ettira olmaydi. Mamlakat rivojini, farovonlik darajasini nisbatan aniq ko'rsata oladigan ko'rsatkich kishi boshiga to'g'ri keladigan real YaIM kattaligi hisoblanadi, ya'ni bunday nisbiy ko'rsatkich umuman iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar miqdori narxinigina emas, balki uning o'rtacha bir kishiga qancha miqdorda to'g'ri kelishini ko'rsatib beradi.

Kishilar turmush darajasi ko'p darajada aholi sonining o'sish sur'atlariga bog'liqdir. Bir tomondan mamlakat aholisining soni ishchi kuchi, ya'ni mehnat resurslari miqdorini belgilab beradi. Ammo ikkinchi bir tomondan, aholi sonining o'sishi kishi boshiga to'g'ri keladigan YaIM miqdorini kamaytiradi, ya'ni turmush darajasini pasaytiradi.

Iqtisodiy o'sish haqida faqatgina aholi turmush darajasi (farovonligi) oshsagina, ya'ni iqtisodiy rivojlanish aholi soni o'sishiga nisbatan real YaIMning ko'proq o'sishi bilan birgalikda kuzatilgan bo'lsagina aytish mumkin bo'ladi. Kishi boshiga to'g'ri keluvchi real YaIM darajasi bo'yicha mamlakatlar o'rtasida juda katta farqlar mavjud. Kishi boshiga

to'g'ri keluvchi YaIM ko'rsatkichining oshishi mamlakatda yashovchi bir kishiga tovar va xizmatlar endilikda borgan sari ko'proq to'g'ri kelayotganini, farovonlik ortayotganligini bildiradi.

Ammo vaqt o'tishi bilan mamlakatlar bo'yicha kishi boshiga to'g'ri keluvchi real YaIM darajasi o'zgarib turadi. Sabab, turli mamlakatlarda iqtisodiy o'sish tezligi turlichadir. Iqtisodiy o'sish tezligi ko'rsatkichi iqtisodiy o'sish dinamikasini belgilab beruvchi ko'rsatkich bo'lib, u qaysi bir mamlakat tezroq rivojlanayotganligini ko'rsatadi.

Iqtisodiy o'sish tezligi ma'lum vaqt oralig'ida YaIMning yillik o'rtacha o'sish sur'atlarida yoki kishi boshiga to'g'ri keluvchi yillik o'rtacha YaIM o'sish sur'atlarida ifodalanadi (bu yanada aniq ko'rsatkich). Masalan, o'rtacha iqtisodiy o'sish sur'atlarining yuqori bo'lishiga erishgan Yaponiya oxirgi 100 yilda oldingi saflarga chiqib oldi, o'sishning past sur'atlari tufayli esa Buyuk Britaniya va Argentina o'z mavqelarini yo'qotdilar. Bundan tashqari, bir necha yillar o'tib, unchalik katta farq qilmagan o'sish sur'atlari mamlakatlar o'rtasida ishlab chiqarish va daromad darajalarida bo'ladigan katta farqlarga olib kelishi mumkin. Bu to'planib boradigan o'sish (sompound growth) tufayli, ya'ni kumulyativ samara orqali yuz beradi.

Kumulyativ samara "murakkab foiz" formulasi orqali aniqlanadi, ya'ni unda oldingi olingan foiz ham hisobga olinadi. Masalan, mamlakatda YaIM kattaligi 100 mlrd.doll.ni tashkil etadi deb faraz qilaylik, YaIMning o'rtacha yillik o'sish sur'atlari 10% bo'lsa, u holda YaIMning miqdori birinchi yil oxiriga kelib 110 mlrd.doll. ($100 + 100 \times 0.1 = 110$) ni, ikkinchi yil oxirida 121 mlrd.doll. ($100 + 100 \times 0.1 + (100 + 100 \times 0.1) \times 0.1 = 121$), uchinchi yil oxirida 133.1 mlrd.doll. ($100 + 100 \times 0.1 + (100 + 100 \times 0.1) \times 0.1 + [(100 + 100 \times 0.1) \times 0.1] \times 0.1 = 133.1$) va xakozoni tashkil etadi. Shunday qilib, agar YaIMning o'rtacha yillik o'sish sur'atlari ma'lum bo'lsa, (g_a – annual growth rate), YaIMning boshlang'ich darajasi (Y_0)ni bilgan holda va murakkab foiz formulasidan foydalanib, YaIMning t yildan keyingi kattaligini (Y_t) hisoblash mumkin bo'ladi:

$$Y_t = Y_0(1 + g_a)^t, \quad (9.1)$$

bundan, YaIMning o'rtacha o'sish sur'atlari quyidagiga teng:

$$g_a = \sqrt[t]{\frac{Y_t}{Y_0}} - 1 \quad (9.2)$$

Shunday qilib, YaIMning o'rtacha yillik o'sish sur'atlari bir necha yillik o'rtacha geometrik o'sish sur'atlarini o'zida aks ettiradi.

Hisoblashni soddalashtirish uchun odatda **“70 kattaligi qoidasi”** dan foydalaniladi, bu qoida, agar qandaydir o'zgaruvchan kattalik yiliga x % darajada ortsa, uning miqdori taxminan 70 yildan so'ng ikki barobarga oshishini ko'rsatadi. Masalan, agar jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM yiliga 1% ga ortayotgan bo'lsa, u holda uning kattaligi 70 yildan keyin (70/1) ikki barobarga ortadi. Agar jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM yiliga 4% ga oshayotgan bo'lsa, u holda uning kattaligi taxminan 17,5 yildan keyin (70/4) ikki barobarga ortadi.

Iqtisodiy o'sish turlari va omillari. Ba'zi mamlakatlar boshqalarga nisbatan tezroq rivojlanishini, iqtisodiy o'sishni qanday tezlashtirish mumkinligini, ya'ni davlatlararo va ma'lum vaqt oralig'ida real YaIM (kishi boshiga to'g'ri keluvchi real YaIM) darajasi va uning o'sish sur'atlari orasidagi farqni tushunish uchun *iqtisodiy o'sishning turlari va omillarini* tahlil qilish kerak bo'ladi. Ishlab chiqarish imkoniyatlarining oshishi va potentsial YaIM hajmining o'sishi ko'p jihatdan resurslarning hajmi yoki ular sifatining o'zgarishi bilan bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishni ikki: a) *ekstensiv* va b) *intensiv* turga ajratadilar. Resurslarning miqdoran o'sishi yoki iqtisodiy omillarni oddiy qo'shish hisobiga sodir bo'ladigan o'sish iqtisodiy o'sishning *ekstensiv* turiga tegishlidir. Resurslarning sifat jihatidan takomillashishi va ilmiy-texnik taraqqiyot (progress)ning eng yangi yutuqlarini qo'llash bilan bog'liq o'sish esa iqtisodiy o'sishning *intensiv* turi hisoblanadi. Bundan kelib chiqib, ya'ni iqtisodiy o'sishning ikki turiga qarab ikki guruh omillarni farqlaydilar:

- resurslarning soniga ta'sir etuvchi omillar: yer, mehnat, kapital va tadbirkorlik faoliyati. Iqtisodiy o'sishning ***ekstensiv turi*** omillariga quyidagi omillar kiradi: ishchi kuchi sonini ko'paytirish; yangi korxonalar qurish; ishlab chiqarish vositalari hajmini oshirish; xo'jalikka qo'shimcha yerlarni jalb etish; yangi yerlarni ochish va foydali qazilmalar qazib chiqarishni ko'paytirish; resurslar miqdorini oshirish imkonini beradigan tashqi savdoni rivojlantirish va boshqalar. Ammo bunda ishchilar malakasi va ular mehnati unumdorligi, ishlab chiqarish vositalari sifati va texnologiya o'zgarmasdan qoladi. Shuning uchun mehnat va kapital birligiga to'g'ri keladigan mahsulotdan olinadigan daromad o'zgarmasdan qoladi.

- sifatga ta'sir etuvchi omillar. Iqtisodiy o'sishning ***intensiv turi*** omillari quyidagilardir: ishchi kuchi malakasi va kasbiy tayyorgarligi

darajasini oshirish; ishlab chiqarishga ishlab chiqarish vositalarini nisbatan takomillashtirilganini qo'llash; yangi texnologiyalar (birinchi navbatda resurslarni tejaydigan)ni qo'llash; mehnatni ilmiy tashkil etish; iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarishda nisbatan samarali usullarni qo'llash.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi omillari ichida jamiyat a'zolarining mavjud bilimlarini oshirish va to'plash, yangi bilimlar natijasida erishiladigan ilmiy yangilik, kashfiyotlar va bunday kashfiyotlarni amalga oshirishga asoslangan ilmiy-texnik taraqqiyot omillari muhim ahamiyatga egadir. Aynan ana shu ilmiy - texnik taraqqiyot resurslar sifatini takomillashtirish uchun imkoniyat yaratadi.

Resurslar sifatining asosiy iqtisodiy xususiyati ularning unumdorligi hisoblanadi. Mamlakatda aholi turmush darajasini belgilab beruvchi eng asosiy omil - bu mehnat unumdorligidir. Ishchi bir soatda qanchalik ko'p tovar va xizmatlar ishlab chiqarsa, mehnat unumdorligi shuncha yuqori va real YaIM hajmi shunchalik katta bo'ladi. Aholi turmush darajasi mamlakatda yaratilgan tovar va xizmatlar miqdori bilan belgilanadi, shuning uchun real YaIM qanchalik katta bo'lsa, turmush, farovonlik darajasi shunchalik yuqori bo'ladi.

Mehnat unumdorligiga, undan kelib chiqib iqtisodiy o'sish va uning sur'atlariga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- *jismoniy kapital* - bu tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan bino, inshoot, asbob-uskuna va hako'zolar zahirasidir. Shuni aytib o'tish kerakki, jismoniy kapitalning o'zi ishlab chiqarish jarayonining mahsulidir. U qanchalik takomillashgan va zamonaviy bo'lsa, shunchalik ko'p tovarlar (jumladan investitsiya tovarlari, ya'ni zamonaviy asbob-uskunalar) va xizmatlar uning yordamida ishlab chiqarilishi mumkin bo'ladi.

- *mehnat kapitali* (insoniy kapital) – bu ta'lim olish (maktab, kollej, universitet, kasbga tayyorlash va malaka oshirish kurslari) va mehnat faoliyati jarayonida (learning by doing) ishchilarning olgan bilim, ko'nikma va mehnat mahoratlaridir. Aytish joizki, inson kapitali jismoniy kapital kabi ishlab chiqarish jarayoni natijasidir va u ham jamiyatning yangi tovar va xizmatlar yaratishdagi imkoniyatlarini oshiradi.

- *tabiiy resurslar* – bu tabiat in'om etib ta'minlab beradigan omillar, ya'ni yer, daryolar, foydali qazilmalar va hako'zolar. Tabiiy resurslar tiklanadigan va qayta tiklanmaydigan turlarga bo'linadi. Qayta tiklanadigan turga o'rmon resurslari misol bo'ladi (kesilgan daraxtlar o'rniga yangilarini ekish mumkin). Tiklanmaydiganlar: neft, ko'mir,

temir rudasi va boshqalar. Ularning tiklanishi uchun ming yoki millionlab yillar kerak bo‘ladi. Tabiiy omillar zahirasi iqtisodiy rivojlanishning juda muhim omili hisoblansada, ularning mavjudligi iqtisodiy o‘shishning yuqori sur‘atlari va iqtisodiyotning yuqori darajada samarali bo‘lishi uchun asosiy shart hisoblanmaydi.

Haqiqatdan ham AQSh iqtisodiy rivojining tez sur‘atlari dastavval bo‘sh yerlarning, qishloq xo‘jaligiga yaroqli bo‘lgan yerlarning ko‘pligi bilan bog‘liq bo‘lgan. Quvayt va Saudiya Arabistoni ko‘plab neft quvurlarini izlab topish va qazib chiqarish evaziga dunyoning eng boy mamlakatlariga aylandilar. Ammo, masalan, Yaponiya tabiiy omillarga boy bo‘lmasada, dunyoning yetuk, rivojlangan mamlakatlari qatoridan joy oldi. Janubiy Osiyo mamlakatlari (“Osiyo ajdarholari” deb atalmish davlatlar, ya’ni Gongkong, Tayvan, Janubiy Koreya va Singapur) iqtisodiy o‘shishi sur‘atlarining tezligi tabiiy resurslarning ko‘pligi hisobiga sodir bo‘lmagan. Tabiiy omillar inson tomonidan ishlab chiqarilmaydigan yagona omildir. Qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslar cheklanganligi tufayli jahon iqtisodiyoti o‘shishining chegarasi mavjud degan g‘oyalar keng tarqalgan. Ammo bunday chegarani kengaytirish masalasini texnologik yutuqlar yordamida hal etish mumkinligi bugungi kunda o‘z tasdig‘ini topmoqda.

• *texnologik bilimlar* – bu ishlab chiqarishda qo‘llaniladigan eng yaxshi usullarni tushunib yetish va ularni qo‘llay olishni bildiradi. Texnologik bilimlarning inson kapitalidan farqi shundaki, texnologik bilimlar bu usullarni ishlab chiqish va tushunib yetishni ifodalaydi (qanday ishlab chiqarish kerak degan savolga javob beradi), inson kapitalida esa bu usullarni insonlar (ishchi kuchi) tomonidan egallay olish darajasi, bilimlarni mehnat ko‘nikmalariga aylantirish tushuniladi. Yangi texnologiyalar mehnatni samaraliroq bo‘lishiga, tovar va xizmatlarni ko‘proq ishlab chiqarishga imkon yaratadi.

Texnologik bilimlar juda katta ahamiyatga ega, chunki ular:

a) resurslarning cheklanganligi muammosini hal etishga imkon yaratadi;

b) iqtisodiy o‘shish sur‘atlari tezlashishining asosiy omili hisoblanadi.

100 yil avvalgi turmushdan hozirgi hayot darajasining yuqoriligi aynan ana shu texnologik bilimlarning mavjudligi sabablidir. Telefon, kompyuter, ichki yonish dvigateli, konveyerlar – tovar va xizmatlar ishlab chiqarish imkoniyatini oshirgan minglab texnik yangiliklar tarkibiga kiradi.

Shunday qilib, mamlakatda hayot darajasi iqtisodiyotning tovar va xizmatlar ishlab chiqarish imkoniyati bilan belgilansa, mehnat unumdorligi jismoniy va inson kapitali, tabiiy resurslar va texnologik bilimlar darajasiga bog'liqdir.

Davlat siyosati va iqtisodiy o'sish. Aholi turmush darajasi va mehnat unumdorligi oshishiga davlatning iqtisodiy siyosati sezilarli darajada ta'sir etadi. Eng avvalo iqtisodiy siyosat orqali davlat jismoniy va inson kapitaliga ta'sir etish mumkin. Agar iqtisodiyotda kapital zahiralari ortib borsa, mamlakatning iqtisodiy salohiyati oshadi va kelgusida iqtisodiyot ko'proq tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishi mumkin bo'ladi. Shuning uchun agar hukumat unumdorlikni, iqtisodiy o'sish va aholi turmush darajasini oshirishni maqsad qilib qo'ysa, u holda quyidagicha siyosat yuritishi lozim:

- *ichki investitsiyalar va jamg'armalarni rag'batlantirish;* iqtisodiyotda kapital zahiralarning o'sishi investitsiyalar yordamida amalga oshiriladi. Iqtisodiyotda investitsiyalar salmog'i qanchalik yuqori bo'lsa (masalan, Yaponiya, Janubiy Koreyada), iqtisodiy o'sish sur'ati shunchalik yuqori bo'ladi. Kapital zahiralarning o'sishi mehnat unumdorligiga ta'sir etar ekan, u holda iqtisodiy o'sishning asosiy sharti – investitsiyalarni oshirishdir. Investitsiyalar asosini jamg'armalar tashkil etadi. Agar jamiyat kamroq iste'mol qilib, ko'proq jamg'arsa, u holda investitsiya uchun ko'proq resursga ega bo'ladi.

- *investitsiyalarni chet eldan kirib kelishini rag'batlantirish* (mamlakat kapitaliga aylantirish uchun turli xil cheklashlarni yo'q qilish orqali). Kapital miqdorini ko'paytirishni faqatgina ichki emas, balki chet el investitsiyalari hisobiga ham amalga oshirish mumkin. Chet el investitsiyalarining ikki turi mavjud: a) to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar; b) portfel investitsiyalar.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar - bu chet elliklar boshqaradigan va ular ega bo'lgan investitsiyalardir. Chet el portfel investitsiyalari – bu xorijliklar yordamida moliyalashtiriladigan kapital investitsiyalaridir, masalan ushbu mamlakat firmalari tomonidan ularga tegishli bo'lgan aktsiya va obligatsiyalarni xorijliklarga sotishdan tushgan daromad - portfel investitsiyalardir, ammo ular shu mamlakat ishlab chiqaruvchilari (rezidentlari) boshqaruvi ostidadir.

Firmalarda xorij kapitali ishtirokida yaratilgan daromadning (xorij firmalarining to'g'ridan-to'g'ri qilgan investitsiyalardan olgan foydasi va portfel investitsiyalarning qimmatli qog'ozlaridan olingan dividend va foizlari) bir qismi chet elga ketsada, chet el investitsiyalari mamlakat

iqtisodiy o'sishini ta'minlab beradi, xorijiy moliya manbaalari mamlakatning iqtisodiy salohiyatini, mehnat unumdorligi va ish haqi darajasini oshiradi. Bundan tashqari, chet el investitsiyalari rivojlanayotgan mamlakatlarga rivojlangan davlatlarda ishlab chiqilgan va ishlatiladigan eng yangi texnologiyalarni o'zlashtirish imkonini beradi.

- *ta'limni rag'batlantirish*; ta'lim berish - bu inson kapitaliga investitsiya qilish demakdir. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, AQShda ta'limga sarflangan har bir yil ishchining o'rtacha 10% ish haqini oshiradi. Ta'lim faqat retsipient (ya'ni ta'lim olgan kishi)ning mehnat unumdorligini oshiribgina qolmay, balki musbat tashqi samara (eksternaliya)ni ham ta'minlab beradi. Tashqi samara biror kishining harakati boshqa bir kishining farovonligiga ta'sir etishida namoyon bo'ladi. Ma'lumotli kishi shunday g'oyalarni ilgari surishi mumkinki, natijada ular boshqalar uchun foydali bo'ladi, ya'ni ta'limning musbat tashqi samarasi harakat doirasiga tushib qolgan har qanday inson undan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ta'limning salbiy jihatida "aqli kishilarning chiqib ketishi" deb nom olgan hodisa bo'lib, u kambag'al, o'tish davrini boshdan kechirayotgan mamlakatlardan nisbatan ma'lumotli va malakali mutaxassislarining boy, turmush darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarga emigratsiyasida namoyon bo'ladi.

- *tadqiqot va ishlanmalarni rag'batlantirish*; yashash darajasining yuqori bo'lishi asosan texnologik bilimlar tufayli sodir bo'ladi, ular esa o'z o'zida tadqiqot va ishlanmalardan iboratdir. Vaqt o'tishi bilan bilimlar umumjamiyat ne'mat bo'lib qoladi, shuning uchun biz ularni bir vaqtda boshqalar turmush darajasini kamaytirmasdan turib ishlatishimiz mumkin bo'lib qoladi. Tadqiqot va ishlanmalar grantlar, soliqlarni pasaytirish va patentlar (vaqtinchalik kashfiyotlardan foydalanish uchun huquq berish) orqali rag'batlantirilishi mumkin.

- *xususiy mulkni himoya qilish va siyosiy barqarorlikni ta'minlash*; xususiy mulk huquqi deganda, kishilarning o'zlariga tegishli bo'lgan resurslarga erkin egalik qilishini tushunmoq lozim. Kishilar ishlashni hojlashlari, jamg'arishlari, investitsiya qilishlari, savdo bilan shug'ullanishlari, kashfiyotlar yaratishlari uchun ular o'zlari egalik qiladigan mehnat natijalarining o'g'irlanmasligiga va barcha kelishilgan bitimlar bajarilishiga ishonch hosil qilishlari kerak. Oz darajada bo'lsada siyosiy beqarorlik xususiy mulkka bo'lgan ishonchni kamaytiradi (so'ndiradi), chunki revolyutsion hukumat xususiy mulkni, ayniqsa kapitalni musodara qilishi mumkin. Iqtisodiy siyosatning barqaror bo'lishi: a) ichki va tashqi investitsiyani jalb etish; b) intellektual huquqni

himoya qilish (u o'z o'zida texnologik taraqqiyot rivojini rag'batlantiradi)da katta ahamiyatga egadir.

- *erkin savdoni rag'batlantirish*; erkin savdo texnologik yangilanishlarga o'xshashdir. U mamlakatga barcha mahsulotlarni emas, balki boshqa bir mamlakatda ushbu mamlakatga nisbatan samaraliroq ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan mahsulotlarni sotib olish imkoniyatini beradi. Ko'pincha rivojlanayotgan mamlakatlarda sanoatning yangi tarmoqlarini chet el raqobatchilaridan himoya qilish uchun proteksionistik siyosat, xalqaro savdoni cheklash yoki ta'qiqlovchi siyosati olib boriladi. Bunday harakatlar asossizdir, chunki rivojlangan davlatlar bilan savdoni kengaytirish nafaqat rivojlanayotgan davlatlarga mahsulotlar ishlab chiqarishda ishlab chiqarish harajatlarini iqtisod qilish va ishlab chiqarilishi samarasiz bo'lganlarini ishlab chiqarmaslik, balki jahonning eng yangi texnik va texnologik yutuqlaridan foydalanish imkoniyatlarini yaratib beradi.

- *aholi soni o'sishini nazorat qilish*; farovonlik oshishi uchun ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari aholi soni o'sish sur'atlaridan yuqori bo'lishi kerak. Aholining ortiqcha o'sish sur'atlari boshqa ishlab chiqarish omillarini "nisbatan ingichka" (ya'ni bir ishchiga to'g'ri keladigan)lashtirib, iqtisodiyotning o'sish imkoniyatini kamaytiradi. Aholi sonining keskin o'sishi bir kishiga to'g'ri keladigan kapital sonini pasaytiradi, buning natijasida mehnat unumdorligi va farovonlik darajasi pasayadi. Ayniqsa, aholi sonining o'sishi muammosi insoniy kapitalni tahlil qilganda yuzaga keladi. Aholi sonining tez sur'atlar bilan oshishi, ya'ni unda bolalar, yoshlar hissasining ko'payishi ta'lim tizimida jiddiy qiyinchiliklarni tug'diradi (ayniqsa rivojlanayotgan davlatlarda).

Iqtisodiy o'sishning afzalliklari va kamchiliklari. Iqtisodiy o'sishning ahamiyati shundaki, u farovonlik darajasini oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Uning asosida ijtimoiy dasturlar, kambag'allikni yo'qotish, fan va ta'limni rivojlantirishni amalga oshirish va ekologik muammolarni hal etish bo'yicha shart-sharoitlar yaratiladi.

Iqtisodiy o'sish iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlarini oshiradi, resurslarning cheklanganligi muammosini hal etish imkonini beradi. Iqtisodiy o'sish tufayli yangi resurslar, tovar va xizmatlar ishlab chiqarish xilma-xilligi va ko'pligini ta'minlovchi, yashashni sifat jihatidan yaxshilovchi ishlab chiqarish jarayonining yangi samarali texnologiyalari yaratiladi. Ammo uning o'zi ko'pgina iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va boshqa ko'pgina muammolarni hal etishga qodir emas.

Iqtisodiy o'sishning sezilarli kamchiliklari mavjud bo'lib, ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- *alternativ (muqobil) harajatlar, ya'ni iqtisodiy o'sishni ta'minlash va kelgusida iste'mol (farovonlik)ni oshirish imkoniga ega bo'lish uchun hozirda iste'molning bir qismidan voz kechish zarurligi*; iqtisodiy o'sishning asosi investitsiyalar hisoblanadi, bu esa kapital zahiralarini ko'paytirishni ta'minlaydi.

Investitsiya muammosi - bu vaqtlararo tanlov muammosidir (hozir va kelajak o'rtasida). Bir tomondan, investitsiyalarni investitsiya tovarlar (bino, inshoot, asbob-uskunalar)iga qarata ko'paytirish iqtisodiyotni rivojlanishiga, hozirda esa ishlatiladigan tovar va xizmatlar ishlab chiqarishiga yo'naltiriladigan resurslarni kamayishiga olib keladi. Ikkinchi bir tomondan, investitsiyalar asosini jamg'armalar tashkil etadi, oxirgisi esa ixtiyordagi daromadning bir qismini tashkil etadi ($ID=C+S$). Ixtiyordagi daromadning mavjud miqdorida investitsiyalarni oshirish uchun jamg'armani ko'paytirish kelgusida iste'molni ko'paytiradi, hozirgi kunda esa iste'molni qisqartirishni talab etadi.

- *investitsiyalar (kapital)dan keladigan daromadning kamayishi bilan bog'liq harajatlar*; kapital zahiralarining ortiq darajada ko'payib ketishi natijasida qo'shimcha birlik kapital yordamida ishlab chiqarilgan qo'shimcha mahsulotni kamaytiradi. Ya'ni, kapital unumdorligining pasayishi tufayli jamg'arma va investitsiyalarning nisbatan yuqoriligi boshlang'ich davrda iqtisodiy o'sishga olib keladi, lekin bu o'sish iqtisodiyot kapital zahiralarini to'plashni ko'paytirgan sari asta-sekin tusha boshlaydi.

Shunday qilib, jamg'arma normasi o'sishi faqatgina iqtisodiy o'sishni tezlashtirishda vaqtinchalik samara beradi. Bundan kelib chiqib uzoq muddatda jamg'arma normasining nisbatan yuqori bo'lishi mehnat unumdorligi va daromadning yuqori bo'lishiga olib keladi. Ammo ushbu ko'rsatkichlarning tez sur'atlarda o'sishi esa faqatgina texnologik jarayon yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Bundan tashqari, kapital unumdorligining pasayishida yana bir xulosaga kelish mumkin: kambag'al mamlakatda kapitalning ma'lum miqdorda ko'payishi boy davlatda xuddi shunday ko'payganga qaraganda iqtisodiy o'sishni ko'proq darajada oshiradi, ya'ni past darajada rivojlangan mamlakat tezroq iqtisodiy o'sishga moyil bo'ladi. Bu hodisa "tez start samarasi"(catch-up-effekt) nomini olgan.

Rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarishning texnik ta'minlanganlik darajasi juda yuqori. Buning oqibatida, bir ishchiga

to'g'ri keladigan kapital miqdorining ozgina o'sishi ham mehnat unumdorligining juda oz miqdorda oshishiga olib keladi. Shuning uchun bir xil hajmdagi YaIM investitsiyaga yo'naltirilganda, kambag'al mamlakatlar boy mamlakatlarga qaraganda yuqoriroq rivojlanish sur'atlariga erishadilar. Masalan, oxirgi 30-40 yil ichida AQSh va Janubiy Koreya YaIMning deyarli bir xil qismini investitsiya qilganlar. Ammo YaIM AQSh da o'rtacha 2%ga, Janubiy Koreyada esa 5- 6%ga oshgan.

- *atrof-muhitni ifloslanishi bilan bog'liq harajatlar*; iqtisodiy o'sishning doimiy, yuqori darajadagi sur'atlarini faqatgina kashfiyot va ilmiy yangiliklarga asoslangan texnologik taraqqiyot orqali amalga oshirish mumkin. Ammo ko'pgina kashfiyotlar va yangiliklar (ichki yonuv dvigateli, reaktiv dvigatel, plastmassa, sintetik tolalar, kimyoviy o'g'itlarni ishlab chiqarish, atom energiyasi)ni amalda qo'llash bir tomondan iqtisodiy o'sishni, farovonlikni oshirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan atrof-muhitning ifloslanishiga, shuningdek ekologik halokat tahdidiga olib keldi (bunda paradoks shundaki, ekologik muammolarni hal etish faqatgina texnologik taraqqiyotni rivojlantirish tufayli hal etilishi mumkin).

9.2. Iqtisodiy o'sishning neokeynscha modellari

Ye.Domarning iqtisodiy o'sish modeli. Makroiqtisodiyot nazariyada iqtisodiy o'sishning turli xil modellari mavjud bo'lib, ular ichida eng keng tarqalganlaridan biri amerikalik Ye.Domar (ammo kelib chiqishi bo'yicha polshalik) va ingliz iqtisodchisi R.Xarrodlarning neokeynscha iqtisodiy o'sish modellaridir. Tadqiqot natijalari bir-biriga juda yaqin bo'lganligi va deyarli bir vaqtning o'zida olib borilganligi uchun iqtisodiyot nazariyada ushbu modellar Xarrod - Domar modeli deb atalgan. Ammo har bir modelning o'ziga xos xususiyati bo'lganligi sababli, ushbu modellar bir-biridan alohida ko'rib o'tiladi.

Ye.Domar o'z iqtisodiy o'sish modelini yaratishda Dj.M.Keynsning makroiqtisodiy nazariyasi poydevoriga asoslanganini ochiq-oydin tan olgan, ammo o'z hissasini keynscha nazariyadagi investitsiyalarning iqtisodiy dinamika qismiga tegishli ekanligida deb bilgan va buni alohida ta'kidlab o'tgan. Keyns modelida investitsiyalar funktsiyasi daromadlarning oshishiga olib kelishi va buning multiplikativ samarasi natijasida yalpi talab va bandlik ortishi tushuntirilgan edi. Boshqacha aytganda, investitsiyalar bu modelda harajatlar singari juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Keyns davlat harajatlariga, jamiyat miqyosida amalga oshiriladigan ishlar (yo'llar, ko'priklar qurilishi va boshqalar)ga alohida ahamiyat bergan. Ammo Keyns o'z tahlilida iqtisodiy jarayonni qisqa muddatda, iqtisodiy davr pasaygan sharoitda va yalpi talab nuqtai nazardan o'rganganligini eslaylik (5-bobga qarang). Ye.Domar esa aynan o'zining modelida investitsiyalarni nafaqat yalpi talab, balki yalpi taklif tomonidan ham tahlil qilib, investitsiyalar nafaqat daromad, balki ishlab chiqarish quvvatlari, ularning rivojlanishi va tovarlar taklifi omili ekanligini ko'rsatib berdi.

Ye.Domar agarda investitsiyalar ishlab chiqarish quvvatlarini oshirar, qo'shimcha daromadlar keltirar ekan, u holda investitsiyalar qanday darajada o'sishi kerakki, daromadning o'sish sur'atlari ishlab chiqarish quvvatlarining o'sish sur'atlariga teng bo'lsin, degan masalani hal etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Ushbu savolga javob berish uchun Ye.Domar uch tizimli tenglamani hosil qildi:

- taklif tenglamasi;
- talab tenglamasi;
- talab va taklifning o'zaro tengligi tenglamasi.

Taklif tenglamasi investitsiyalar ishlab chiqarish quvvatlari (ishlab chiqarish)ni qanday darajada o'sishga olib kelishini ko'rsatadi. Ishlab chiqarish quvvatlari ortishi hisobiga ko'paygan ishlab chiqarish hajmi(ΔQ)ni quyidagicha aniqlash mumkin:

$$\beta = \Delta Q / I \quad (9.3)$$

bunda, β – bir birlik investitsiya hisobidan yaratilgan yangi mahsulot, ya'ni investitsiyalarning o'rtacha unumdorligi; I - umumiy kapital harajatlar; ΔQ - ishlab chiqarish hajmining oshishi.

Talab tenglamasi qo'shimcha quvvatlarni band qilish uchun talab qanday kattalikka oshishi kerakligini ko'rsatadi. Multiplikator nazariyasiga ko'ra, jamg'armaga chekli moyillikning har qanday darajasida milliy daromadning o'sishi (ΔY) qo'shimcha investitsiyalar (ΔI)ning multiplikativ ta'siri natijasida yuzaga keladi:

$$\Delta Y = \Delta I \times 1 / a \quad (9.4)$$

bunda, $1 / a$ – multiplikator; ΔY - milliy daromadning o'sishi; ΔI - qo'shimcha investitsiyalar.

Agar taklif tenglamasi $\Delta Q = I \times \beta$ ni talab tenglamasi $\Delta Y = \Delta I \times 1/a$ bilan solishtiradigan bo'lsak, shuni ko'rish mumkinki, o'tgan davr bilan solishtirganda, taklif tenglamasida umumiy investitsiyalar, talab tenglamasida investitsiyalarning o'sishi keltirilgan. Buni quyidagicha tushuntirish mumkin: ΔQ - ishlab chiqarish hajmining oshishi umumiy kapitalning unumdorligi bilan ta'minlansa, ΔY - milliy daromadning ortishi qo'shimcha kapital qo'yilmalarning multiplikativ samarasi ta'sirida ortadi.

Daromad va ishlab chiqarish quvvatlari o'sishining o'zaro tengligi tenglamasi (yoki talab va taklifning o'zaro tengligi tenglamasi)

$$\Delta I \times 1/a = I \times \beta \quad (9.5)$$

bundan:

$$\Delta I / I = a \times \beta \quad (9.6)$$

Tenglamaning chap qismida investitsiyalarning yillik o'sish sur'ati, u ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish hisobiga to'liq bandlikni ta'minlashi uchun yillik $a \times \beta$ darajada o'sishi va daromad ham xuddi shunday sur'atlarda ko'payishi lozim bo'ladi. Masalan, $a = 20\%$, $\beta = 33\%$ bo'lsa, u holda, balanslashgan investitsiyalarning hajmi 6,6% ga teng bo'ladi.

Shunday qilib, Ye.Domar modeli investitsiyalar doimo qanday sur'atlarda ortishini aniqlash imkonini beradi. Bu esa o'z navbatda milliy daromadning jamg'arma qismi (jamg'armaga chekli moyillik) va investitsiyalarning o'rtacha samaradorligiga bog'liq bo'ladi.

Bundan iqtisodiy siyosat uchun muhim bir xulosa kelib chiqadi: jamiyat miqyosida faqatgina doimiy sur'atlarda o'sadigan investitsiyalar yalpi talab va yalpi taklifning dinamikadagi muvozanatini ta'minlab beradi. Investitsiyalarning balanslashgan o'sishini qo'llab-quvvatlash uchun davlat milliy daromadning jamg'arma qismiga yoki texnik taraqqiyotning o'sish sur'atlari (kapital unumdorligi)ga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'ladi.

R.Xarrodning iqtisodiy o'sish modeli. Yuqorida aytib o'tilganidek, mazmunan ushbu model Ye. Domar modeli bilan o'xshash bo'lib, ammo u ham o'z xususiyatlariga egadir. Ye. Domar modeli ma'lum bir vaqt davomida investitsiyalarning ikki yoqlama rolini, ya'ni yalpi talab va ishlab chiqarish quvvatlari (yalpi taklif)ni kengayishini tadqiq etgan edi. Shu sababli u multiplikatordan foydalanishga to'liq asoslandi va u zarur deb hisoblangan milliy daromadni ta'minlashda investitsiyalarning o'sish me'yorini aniqlab berish imkoniyatini yaratdi.

R.Xarrod modelining maqsadi esa iqtisodiyot o'sishining traektoriyasini tadqiq etishdan iborat bo'ldi. Shuning uchun uning asosini investitsiyalar o'sishining uni oshishga olib kelgan daromadga nisbatini aniqlash imkonini beradigan akselerator nazariyasi tashkil etadi. Bundan tashqari, Ye. Domar davlat siyosati bilan bog'liq bo'lgan avtonom investitsiyalar (daromadga bog'liq bo'lmagan)dan foydalangan bo'lsa, R.Xarrod o'z tadqiqotini indutsirlangan (milliy daromad bilan bog'liq bo'lgan) investitsiyalardan foydalanib olib bordi.

Akselerator nazariyasi (tamoyili)ni batafsilroq ko'rib o'taylik. Akselerator tamoyili – bu investitsiyalarning kutilayotgan o'zgaruvchan ishlab chiqarish hajmi (daromad)ga bog'liqligini tushuntirib beruvchi nazariyadir. Akselerator tamoyili avvalo davriylik nazariyasi chegarasida ishlab chiqilib, u iqtisodiy inqirozlarni iste'mol talabi harakatiga investitsiyalarning reaksiyasini tahlil qilib berish bilan tushuntirib berishga harakat qildi. Akselerator nazariyasini XXasr boshlarida frantsuz iqtisodchisi A. Aftalen va amerikalik iqtisodchi Dj. Klark tadqiq qilib, asos solishgan. Bu nazariyaga asosan, talab (yoki daromadlar)ning oshishi investitsiyalar darajasi ko'tarilishiga, eng avvalo asosiy kapital sohasida tezlashtiruvchi (akselerator) bo'lib ta'sir ko'rsatadi.

Akselerator tamoyili milliy daromad va yalpi talabning oshishi investitsiya jarayonlarini tezlashtirishini ko'rsatadi. Bu degani, yangi kapital qo'yilmalar daromadlarning o'sish funksiyasini akselerator koeffitsientiga ko'paytmasi bilan aniqlanadi:

$$\Delta I = \Delta Y \times \delta \quad (9.7)$$

bunda,

ΔY - daromadlarning o'sishi;

δ - akselerator koeffitsienti.

Akselerator koeffitsienti texnik taraqqiyotning turiga bog'liq bo'lgan kattalik hisoblanadi:

- kapital sig'imi yuqori yoki katta hajmdagi kapitalni talab qiladigan texnik taraqqiyotda δ qiymati oshadi;

- kapitalni tejaydigan texnik taraqqiyotda δ qiymati kamayadi.

R. Xarrod o'z modelini yaratishda o'z tahliliga uchta tenglamani kiritdi:

- haqiqiy o'sish sur'atlari tenglamasi;
- kafolatlangan o'sish sur'atlari tenglamasi;
- tabiiy o'sish sur'atlari tenglamasi.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, o‘z iqtisodiy modelining tahlili davomida R. Xarrod ham Ye. Domar kabi xuddi shunday xulosalarga keldi. Umuman olganda bu ikki modelning (ammo mazmunan bir xil) xulosasi quyidagicha: ishlab chiqarishning mavjud texnik sharoitida iqtisodiy o‘sinh sur‘atlari jamg‘armaga chekli moyillik kattaligi bilan aniqlanadi, bozor iqtisodiyoti tizimida makroiqtisodiy muvozanat o‘zining tabiatiga ko‘ra beqaror bo‘ladi va uni to‘liq bandlik sharoitida qo‘llab-quvvatlab turish uchun faol, aniq maqsad sari yo‘naltirilgan davlatning iqtisodiy siyosatini olib borish zarurati tug‘iladi.

9.3. Iqtisodiy o‘sinhning neoklassik modellari

Birinchi neoklassik modellar 1950-1960 yillarda, iqtisodiy rivojlanishning dinamik (bir maromda) muvozanati muammosiga e‘tibor birmuncha kamayganida paydo bo‘ldi va unda birinchi navbatda potentsial iqtisodiy o‘sinhga erishish nafaqat foydalanilmagan quvvatlar hisobiga, balki endi yangi texnika, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarishni tashkil etishni yaxshilash hisobiga amalga oshirish kerakligi g‘oyasi ilgari surildi.

Iqtisodiy o‘sinh nazariyasining neoklassik yo‘nalishi vakillari – amerikalik iqtisodchi R.Solou va ingliz iqtisodchisi A.Lyuis va boshqalar yirik firmalarga bozor iqtisodiyotining erkin raqobati sharoitida iqtisodiy o‘sinhga erishishlarida o‘z resurslaridan yuqori darajada foydalanishlariga imkoniyat berish maqsadida davlatning iqtisodiyotga aralashuviga qarshi chiqdilar.

R.Solou modeli. Ushbu model birinchi marotaba R.Solou tomonidan 1956 yilda “Iqtisodiy o‘sinh nazariyasiga qo‘shilgan hissa” maqolasida, keyinchalik esa 1957 yilda chop etilgan “Texnik taraqqiyot va agregativ ishlab chiqarish funktsiyasi” kitobida batafsil yoritilgan. Ushbu modelni yaratish natijasida R.Solou Nobel mukofotiga sazovor bo‘lgan. Model neoklassik yo‘nalish nazariyasining shartlaridan biriga, ya‘ni ishlab chiqarish omillari bozorida to‘liq bandlikni ta‘minlovchi sof raqobatga asoslangan holda qurilgan.

Umumiy ko‘rinishda milliy ishlab chiqarishning hajmi (Y) uchta ishlab chiqarish omilining funktsiyasidir: mehnat (L), kapital (K) va yer (N), ammo yer omili R.Solou modelida tushirib qoldirilgan. Bunga sabab qilib u yuqori texnik darajani xarakterlovchi iqtisodiy tizimda yerning ahamiyati kamligini ta‘kidlagan, shuning uchun ishlab chiqarish hajmi faqat mehnat resurslari va ishlab chiqarish quvvatlariga bog‘liq bo‘ladi deb ko‘rsatgan:

$$Y = f(L, K) \quad (9.8)$$

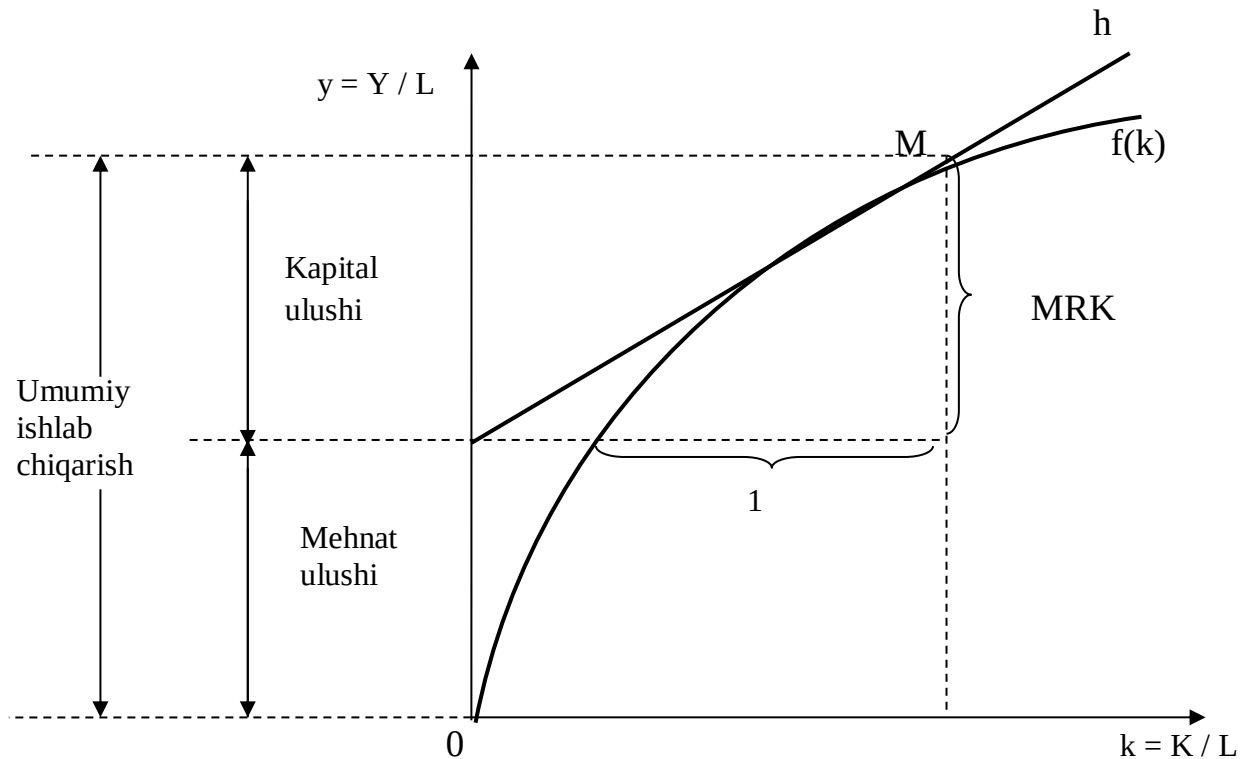
yoki ushbu formula yoyib ko'rsatilsa,

$$Y = (\Delta Y / \Delta L) L + (\Delta Y / \Delta K) K \quad (9.9)$$

bunda

$\Delta Y / \Delta L$ – mehnatning chekli mahsuloti, MRL;

$\Delta Y / \Delta K$ - kapitalning chekli mahsuloti, MRK.

10.6-rasm. R.Solou modelida ishlab chiqarish funktsiyasi grafigi.

Soddaroq ko'rinishda quyidagicha yozish mumkin:

$$y = Y / L \quad (9.10)$$

bunda,

y – kishi boshiga ishlab chiqarilgan mahsulot yoki mehnat unumdorligi

$$k = K / L \quad (9.11)$$

bunda,

k – mehnatning kapital bilan ta'minlanganligi.

U holda ishlab chiqarish funktsiyasini quyidagicha yozish mumkin:

$$y = f(k) \quad (9.12)$$

bunda,

$$f(k) - F(k, l).$$

R.Solou modelining asosiy xulosalari:

- jamg'arma me'yori barqaror kapital bilan ta'minlanganlik darajasini belgilab beruvchi asosiy omildir, katta jamg'arma me'yori yuqori ishlab chiqarish darajasi va kapital zahirasini ta'minlab beradi;
- aholi sonining ko'payishi iqtisodiyotning barqaror yuksalishi sharoitida uzluksiz iqtisodiy o'sishning sabablaridan biridir;
- aholi sonining ko'payishi investitsiyalarning oshishi bilan kuzatilmasa, bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital zahirasining kamayishi yuz beradi;
- aholi soni yuqori sur'atlarda o'sayotgan mamlakatlarning kapital bilan ta'minlanganlik darajasi past bo'lib, daromadlari ham kam bo'ladi;
- R.Solou modelida texnika taraqqiyoti hayot darajasi uzluksiz yuqori bo'lishining yagona sharti hisoblanadi.

R.Solou modeli iqtisodiy o'sishning uchta manbai – investitsiyalar, ishchi kuchi soni va texnika taraqqiyoti o'rtasidagi bog'liqliqlikni ochib berish imkoniyatini beradi. Bunda davlatning iqtisodiy o'sishga ta'siri uning jamg'arma me'yori va texnik taraqqiyot tezligiga ta'sir ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi. Jamg'arma me'yori qanday bo'lishi kerak? Ta'kidlab o'tildiki, muvozanat holatidagi iqtisodiy o'sishda turli miqdordagi jamg'arma me'yorlari bo'lishi kuzatiladi, shuning uchun optimal hajmdagi jamg'arma me'yori iste'mol darajasini maksimal darajada ta'minlab beruvchi iqtisodiy o'sishning jamg'arma me'yori hisoblanadi. Bunday me'yor **“oltin qoida”** deb nomlangan.

Agar iqtisodiyotning “oltin qoida”da ega bo'lishi mumkin bo'lgan kapitaldan ko'proq zahirasi bo'lsa, bunday holatda u jamg'arma me'yorini kamaytirishga qaratilgan siyosatni olib borishi kerak bo'ladi. Agar iqtisodiyotning “oltin qoida”dagi barqaror holatga qaraganda kapital bilan ta'minlanganlik darajasi past bo'lsa, u holda jamg'arma me'yorini oshirish kerak bo'ladi.

A.Lyuis modeli. Ushbu model ishchi kuchi zahirasini iqtisodiy o'sishning asosi deb tushuntiradi. Shuning uchun uning muallifi bu modelni “aholi soni ko'p, kapital tanqis, tabiiy resurslari cheklangan” davlatlar uchun qo'llash mumkinligini o'qtiradi. Bunday mamlakatlar

qatoriga A. Lyuis Hindiston, Pokiston, Yegipet va boshqa davlatlarni kiritadi. Model iqtisodiyotning ikki: yer bilan bog'liq *agrar* va mehnat, ishlab chiqarish va *sanoat* sektorlarini hisobga olgan holda tadqiq etilgan.

A.Lyuis modelining asosiy g'oyasi mehnat resurslarining bir qismini qishloq xo'jaligi sohasidan sanoatga qayta taqsimlash va shuning asosida iqtisodiy o'sish sur'atlarini tezlashtirishdan iborat edi. Iqtisodiy o'sishning o'zini A.Lyuis ikki turi mavjudligini: sanoatda uning manbai bo'lib qo'shimcha ish kuchi sonidan foydalanish (iqtisodiy o'sishning ekstensiv turi) bo'lsa, qishloq xo'jaligida – chekli mehnat unumdorligining oshishi (iqtisodiy o'sishning intensiv turi) ekanligini ko'rsatib berdi.

A.Lyuis tomonidan ishlab chiqilgan ushbu model nafaqat rivojlanayotgan davlatlarga nisbatan, balki rivojlangan davlatlar uchun ham qo'llanilishi mumkinligi ba'zi iqtisodchilar (masalan, Sh. Kindlberger) iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi turlicha bo'lgan davlatlar misolida isbotlab berganlar.

Tayanch iboralar

iqtisodiy o'sish, real YaIM, kishi boshiga to'g'ri keladigan real YaIM, ekstensiv va intensiv iqtisodiy o'sish, iqtisodiy o'sish omillari, mehnat unumdorligi, jismoniy kapital, mehnat kapitali, tabiiy resurslar, texnologik bilimlar, davlat siyosati, ichki va tashqi investitsiyalarni rag'batlantirish, ta'lim rag'batlantirish, ilmiy va tadqiqot ishlarini rag'batlantirish, erkin savdoni rag'batlantirish, farovonlik darajasini oshirish, muqobil harajatlar, akselerator koeffitsienti, Ye. Domar modeli, R. Xarrod modeli, R. Solou modeli, A. Lyuis modeli, iqtisodiy o'sishning talab tenglamasi, taklif tenglamasi, talab va taklifning o'zaro tengligi tenglamasi, "oltin qoida", haqiqiy, kafolatlangan va tabiiy o'sish sur'atlari

Nazorat savollari

1. Iqtisodiy o'sish deganda nimani tushunmoq lozim va u qanday aniqlanadi?
2. Iqtisodiy o'sishning makroiqtisodiy nazariyasi qanday masalalarni hal etishga qaratilgan?
3. Grafik ko'rinishda iqtisodiy o'sishni uch xil usulda tasvirlab tushuntirib bering.
4. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlarini tushuntiring.

5. Iqtisodiy o'sishning qanday omillari mavjud?
6. Iqtisodiy o'sishga erishish uchun davlat o'z makroiqtisodiy siyosatida nimalarga e'tiborni qaratishi lozim?
7. Iqtisodiy o'sishning afzalliklari va kamchiliklarini tushuntirib bering.
8. Ye. Domar va R. Xarrod iqtisodiy o'sish modellarining umumiyliigi va ularning har biriga xos alohida jihatlari nimada deb bilasiz?
9. Akselerator nima va undan R.Xarrod modelida qanday foydalanilgan?
10. Iqtisodiy o'sishning neoklassik modellarini xarakterlab, ularni neokeynscha modellardan farqini tushuntirib bering.
11. R.Solou modelini tushuntiring va u o'z modelida «oltin qoida»dan qanday foydalanganligini aytib bering.
12. A.Lyuis iqtisodiy modeli mazmunini tushuntirib bering.

Mavzuga doir testlardan namunalar

1. Mehnat unumdorligiga, undan kelib chiqib iqtisodiy o'sish va uning sur'atlariga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- a) jismoniy kapital
- b) mehnat kapitali
- c) tabiiy resurslar, texnologik bilimlar
- d) yuqoridagi barcha omillar*

2. Grafik usulda iqtisodiy o'sishni qaysi usullarda tasvirlash mumkin?

- a) real YaIM egri chizig'i orqali
- b) ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i orqali
- c) AD-AS modeli orqali
- d) yuqoridagi barcha usullar orqali*

3. Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o'sishining eng muhim sababi bu:

- a) ish vaqti hajmining ko'payishi
- b) ishlab chiqarishdagi texnologik o'zgarishlar*
- c) iqtisodiy o'sishga yordam beruvchi pul-kredit va budjet-soliq siyosatini amalga oshirilishi
- d) ishchi kuchi malakasining o'sishi

4. Quyida keltirilgan ko'rsatkichlardan qaysi biri davlat harbiy salohiyatini o'lchash uchun ko'proq mos keladi?

- a) YaMMning nominal hajmi
- b) YaMMning real hajmi*
- c) aholi jon boshiga hisoblangan YaMMning nominal hajmi
- d) aholi jon boshiga hisoblangan YaMMning real hajmi

5. Oxirgi to'rt o'n yillikda quyida keltirilgan mamlakatlardan qaysi biri iqtisodiy o'sishning yuqoriroq sur'atlariga erishdi?

- a) Buyuk Britaniya
- b) Italiya
- c) Yaponiya*
- d) Germaniya

6. Quyida keltirilganlardan qaysi biri mehnat unumdorligining o'sishiga ta'sir ko'rsatmaydi?

- a) texnologik o'zgarishlar
- b) ishlovchilar sonining ko'payishi*
- c) ishlovchilarning ta'lim va malaka darajasi
- d) ishlab chiqarish samarasi

7. Iqtisodiy o'sish quyidagicha tasvirlanishi mumkin:

a) ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ining chapga chiljishi bilan

b) ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ining o'ngga siljishi bilan*

c) ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i ichida bir nuqtadan ikkinchisiga harakat bilan

d) ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan tashqarida bir nuqtadan boshqasiga harakat bilan

8. Faraz qilaylik, gipotetik iqtisodiyotda 100nafar ishlovchi band bo'lib, ularning har biri yiliga 3000 soat ishlaydi. Mehnat unumdorligi soatiga 20 dollarni tashkil etadi. Umumiy ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi nechaga teng (doll.)?

- a) 300 000;
- b) 3 000 000;
- c) 6 000 000*
- d) 2 800 000.

9. Ye.Domar o'zining iqtisodiy o'sish modelida:

- a) investitsiyalarni yalpi talab tomonidan tahlil qildi;
- b) o'z modelini yaratishda o'z tahliliga uchta tenglamani kiritdi;

c) investitsiyalarni nafaqat yalpi talab, balki yalpi taklif tomonidan ham tahlil qildi;

d) b) va v) javoblar to'g'ri.

10. R.Xarrod o'z modelida:

a) iqtisodiyot o'sishining traektoriyasini tadqiq etdi;

b) davlat siyosati bilan bog'liq bo'lgan avtonom investitsiyalar (daromadga bog'liq bo'lmagan)dan foydalandi;

c) akselerator nazariyasiga asoslandi;

d) a), b), v) javoblar to'g'ri.

11. R.Solou modeli:

a) investitsiyalar, ishchi kuchi soni va texnika taraqqiyoti o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berish imkoniyatini beradi;

b) mehnat kapitali va tabiiy resurslar o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiradi;

c) ishchi kuchi zahirasini iqtisodiy o'sishning asosi deb tushuntiradi;

d) R.Solou modelida texnika taraqqiyoti hayot darajasi uzluksiz yuqori bo'lishining yagona sharti hisoblanadi.

12. A.Lyuis o'z modelida:

a) ishchi kuchi zahirasini iqtisodiy o'sishning asosi deb tushuntiradi;

b) "aholi soni ko'p, kapital tanqis, tabiiy resurslari cheklangan" davlatlar uchun qo'llash mumkin deb o'qtiradi;

c) mehnat resurslarining bir qismini qishloq xo'jaligi sohasidan sanoatga qayta taqsimlash va shuning asosida iqtisodiy o'sish sur'atlarini tezlashtirish mumkinligini aytadi;

d) barcha javoblar to'g'ri.

10-BOB. JAHON XO‘JALIGI. TO‘LOV BALANSI VA VALYUTA KURSI

10.1. Xo‘jalik hayotining internatsionallashuvi. Jahon xo‘jaligi

Zamonaviy iqtisodiy aloqalarning butunjahon rivojlanish darajasi jahon xo‘jaligining shakllanganligi haqida so‘z yuritish imkonini beradi.

Jahon xo‘jaligi – bu butunjahon geoiqtisodiy makon bo‘lib, unda xo‘jalik sub’ektlari, tashkilot, hudud va mamlakatlarning erkin va faol o‘zaro aloqalari amalga oshiriladi.

Jahon xo‘jaligi – milliy iqtisodiyotlarning shunchaki yig‘indisi bo‘lmay, balki ularning o‘zaro jipsiligi va bog‘liqligiga asoslangan birlashma hisoblanadi.

Jahon xo‘jaligining tashkil topishi – uzoq vaqt tarixiy rivojlanishning natijasidir. Ba’zi tadqiqotchilar uning kelib chiqishini qabilalararo bog‘liqliklarning shakllanishida va umuman iqtisodiyot tarixi – bu xo‘jalik hayoti internatsiallashtiruvining rivojlanish jarayonidir, deb ta’kidlaydilar.

Jahon xo‘jaligi shakllanganligining barcha mamlakatlar uchun umumiy hisoblangan davri sanoatda burilish bo‘lgan asr, ya’ni Yevropa mamlakatlarida kapitalizmning tashkil topishi davri hisoblanadi.

XX asrda jahon xo‘jaligi *ikki qism*: jahon kapitalistik (umumiy halqaro savdoning 9/10 qismi) va jahon sotsialistik xo‘jaliklariga ajragan edi. Zamonaviy sharoitlarda jahon xo‘jaligi yaxlit bir butunlikni aks ettirib, sof bozor iqtisodiyoti tamoyillariga asoslanib rivojlanmoqda.

Zamonaviy jahon xo‘jaligining jadal sur’atlarda rivojlanishining asosiy omili ilmiy-texnik inqilob hisoblansada, ko‘p hollarda ilmiy-texnik taraqqiyot va uning yutuqlarini tatbiq etish davlatlarning milliy chegaralari doirasida qolib ketadi va halqaro-ilmiy, iqtisodiy darajalardagi aloqalarga chiqishni talab etadi. Masalan, kosmosni zabt etish bo‘yicha tadqiqotlarning jadal sur’atlarda rivojlanishi, IKT sohasidagi eng so‘nggi yutuqlar, ekologik muammolarning hal etilishi ko‘pgina mamlakatlarning birgalikdagi hatti harakatiga bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Jahon bozori deganda, mamlakatlar o‘rtasida ular ijtimoiy mahsulotlarining bir qismini sotish bo‘yicha o‘zaro munosabatlari tizimi tushuniladi. Bu iqtisodiy munosabatlar yoki ayirboshlash quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- xalqaro savdo;
- ishlab chiqarish kooperatsiyasi;

- kapital migratsiyasi;
- ishchi kuchi migratsiyasi;
- o‘zaro to‘lovlar va hisob valyuta operatsiyalari.

Tashqi iqtisodiy munosabatlarning eng muhim shakli – **xalqaro savdo** yoki alohida mamlakatlar o‘rtasida tovar va xizmatlar bilan ayirboshlash hisoblanadi hamda u o‘ziga quyidagilarni kiritadi:

- o‘zaro tovarlar bilan ayirboshlash;
- o‘zaro fan va texnika yutuqlari bilan ayirboshlash (litsenziyalar, nou-xau va boshqalar orqali);
- asbob-uskunalar yetkazib berishni ko‘zda tutadigan kapital qurilish ob‘ektlari bilan savdo qilish, loyiha va qurilish ishlarini bajarish;
- xizmatlar savdosi.

Xalqaro ayirboshlashning boshqa barcha shakllari tashqi savdo rivojlanishi asosida paydo bo‘lgan.

Ishlab chiqarish kooperatsiyasi deganda, ikki yoki bir necha mamlakatlarning ma’lum bir ishni bajarish yoki qandaydir bir yakuniy mahsulotni ishlab chiqarish bo‘yicha birgalikdagi faoliyatlari tushuniladi. Masalan, hamkorlikdagi ilmiy - tadqiqot ishlanmalari, hamkorlikda avtomobillar va boshqa murakkab asbob-uskunalarni ishlab chiqarish va hakoza.

Hozirgi paytda xalqaro ayirboshlashning tez rivojlanib borayotgan shakllari:

- *kapital migratsiyasi*, ya’ni kapitalni yuqori foyda ketidan bir mamlakatdan boshqasiga ko‘chib yurishi;
- *ishchi kuchlarining migratsiyasi* hisoblanadi.

Mamlakatlar o‘rtasida har qanday iqtisodiy munosabatlar qiymat jihatidan baholanishga va ma’lum tartibdagi to‘lovlarga muhtoj bo‘lar ekan, shunga muvofiq tez sur’atlar bilan valyuta munosabatlari ham taraqqiy etadi.

Mamlakatni jahon bozorida tutgan o‘rni uning tabiiy geografik sharoiti, fan-texnika va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti darajasi, xalqaro mehnat taqsimotida o‘ynaydigan rolga bevosita bog‘liqdir.

Jahon xo‘jaligining shakllanishi va mamlakatlarning jahon xo‘jaligi aloqalarida faol ishtirok etishi tufayli «ochiq iqtisodiyot» atamasi paydo bo‘ldi. Iqtisodiyotning ochiqligi milliy iqtisodiyotning jahon xo‘jaligiga, jahon bozoriga qo‘shilganini, integratsiyalashuvini anglatadi.

Hozirda ko‘pgina mamlakatlar xorij bilan ko‘plab iqtisodiy aloqaga kirishgan bo‘lib, bunga tovar va xizmat, axborot, kapital va ishchi kuchlari bilan ayirboshlashni kiritish mumkin. Bunday aloqalarning

rivojlanish darajasiga qarab iqtisodiyotning qay darajada ochiqligi aniqlanadi.

Ochiq iqtisodiyot – bu shunday iqtisodiyotki, unda mamlakatning barcha fuqarolari xalqaro tovar va kapital bozorida oldi-berdilarni cheklanmagan holda amalga oshirishlari mumkin.

Ochiq iqtisodiyot – bu faqatgina o‘z kuchiga tayangan holda rivojlanuvchi yopiq, ya’ni, avtarkiya xo‘jaligiga mutlaqo qarama-qarshi bo‘lgan xo‘jalik yuritishdir. Ochiq iqtisodiyot sharoitida har qanday mamlakat ichki bozorlarining xorijiy tovarlar, kapital, axborot va ish kuchi bilan ma’lum darajada o‘zaro aloqasi va unga tegishli bo‘lishi tushuniladi.

Zamonaviy sharoitlarda iqtisodiyotning ochiqlik darajasi uning samarali darajada rivojlanishining sharti hisoblanadi va u quyidagilarga bog‘liqdir:

- jahon xo‘jaligi resurslarining ratsional taqsimlanishiga ko‘mak beruvchi ishlab chiqarish ixtisoslashuvining chuqurlashuvi va kooperatsiyasi;

- xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimi orqali jahon tajribasi va ilmiy-texnik yutuqlarning keng miqyosda tarqalishi;

- xalqaro raqobat hisobiga raqobatli muhitning shakllanishi.

Ochiq iqtisodiyot iqtisodiy chegaralarning mutlaq mavjud emasligini, nazoratsiz ekanligini, xalqaro aloqalarda to‘siqlarning umuman mavjud emasligini anglatmaydi. Iqtisodiyotning ochiqligi oqilona, samarali va milliy iqtisodiy xavfsizlikni nazarda tutgan holda ta’minlanishi lozim.

Iqtisodiyotning ochiqlik darajasini aniqlashda **eksport kvotasi** ko‘rsatkichidan foydalaniladi. U ma’lum bir mamlakatning eksportini YaIM kattaligiga nisbati bilan aniqlanadi va foizlarda ifodalanadi.

Mamlakat iqtisodiyotining ochiqlik darajasi eksport kvotasi 10 % dan kam bo‘lmagan holatida maqbul hisoblanadi. SSSR iqtisodiyotiga yopiqlik xarakterli hisoblangan va uning eksport kvotasi 7-8 % ni tashkil etgan. 1995 yilda Rossiyaning eksport kvotasi taxminan 25 %ni tashkil etgan. Ammo bu milliy iqtisodiyot ochiqligining samaraliligi belgisi hisoblanmaydi, aksincha ochiqlikning soxta ko‘rinishidir. Bu – tashqi savdoning shokli liberallashtirish oqibatlarini hisoblanadi. Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining past darajasi sharoitida mamlakat ichki bozori va milliy ishlab chiqaruvchilar tovarlarining tashqi dunyoga ochiqligi milliy xavfsizlikka xavf va iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi imkoniyatlariga to‘siq bo‘ladi.

Jahon xo‘jaligining iqtisodiy asosi – bu ishlab chiqarishning internatsionallashuvidir. Internatsionallashuv — bu milliy xo‘jaliklar o‘rtasida iqtisodiy aloqalarning rivojlanish jarayoni bo‘lib, bunda bir mamlakat iqtisodiyoti jahon xo‘jaligining bir bo‘lagi sifatida halqaro mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish, ilm - texnika sohasida ixtisoslashadi va uning kooperatsiyasi asosida o‘zaro birlashadi.

Ishlab chiqarishning internatsionallashuvi – bu tashkiliy-iqtisodiy shakllarning shunday bir rivojlanishidirki, bunda bir mamlakat ishlab chiqarishi natijalari boshqa mamlakatlar iste‘moli bilan bog‘liq bo‘ladi. Ishlab chiqarishning internatsionallashuvi mamlakatlarning alohida olingan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish bo‘yicha ixtisoslashuvi shaklida amalga oshiriladi. Ishlab chiqarishning halqaro ixtisoslashuvi halqaro mehnat taqsimoti uchun, ya‘ni mamlakatlar uchun alohida tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishda ixtisoslashuv va kooperatsiyaning shakllanishiga asos yaratadi.

Odatda ixtisoslashuv ma‘lum bir mamlakatda mavjud bo‘lgan, uning o‘ziga xos tabiiy shart-sharoiti, resurslariga tayanadi. Industrial rivojlanish bosqichida ixtisoslashtirishning muhim omili bo‘lib sanoatning rivojlanish darajasi va texnik taraqqiyot xizmat qiladi.

Xalqaro ixtisoslashuvning quyidagi ko‘rinishlari mavjud:

- turli xildagi tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish;
- bo‘lakli (tarkibiy qismlarni ishlab chiqarish);
- texnologik (alohida texnologik jarayonni amalga oshirish: yig‘ish, payvandlash, bo‘yash va hakoza.).

Mamlakatlarning alohida olingan tovar va xizmatlar bo‘yicha ixtisoslashuvi ishlab chiqaruvchi mamlakatning o‘z ehtiyojidan ham ko‘p bo‘lgan hajmda mahsulot ishlab chiqarishini shart qilib qo‘yadi. Bu esa iqtisodiyot tarmoqlarining xalqaro miqyosda ixtisoslashuvi shaklida namoyon bo‘ladi va bu eksportga yo‘naltirilgan va birinchi navbatda halqaro mehnat taqsimotida mamlakat o‘rnini belgilab beruvchi tarmoqlar hisobiga amalga oshiriladi. Masalan, Yaponiya jahonda avtomobillarni ishlab chiqarish bo‘yicha birinchi-ikkinchi o‘rinlarni egallaydi. Mamlakatda ishlab chiqarilayotgan avtomobillarning taxminan yarmi boshqa davlatlarga eksport qilinadi. Avtomobil sanoati – ushbu mamlakatning xalqaro sohada ixtisoslashuvi tarmog‘i hisoblanadi. Kanada g‘allani yetishtirish bo‘yicha yettinchi va uni eksport qilish bo‘yicha ikkinchi o‘rinni egallaydi. Mamlakat qishloq xo‘jaligining g‘allaga ixtisoslashuvi xalqaro mehnat taqsimotida uning ixtisoslashuvi tarmog‘i hisoblanadi. O‘z o‘rinda xalqaro ixtisoslashuv tovar va xizmatlar

bo'yicha xalqaro ayirboshlashni taqazo etadi. Bu ayirboshlash esa mamlakatlar o'rtasida xalqaro iqtisodiy aloqalarning rivojlanishida namoyon bo'ladi.

Ixtisoslashuv ishlab chiqarish jarayonining kooperatsiyasi zaruratini tug'diradi.

Ishlab chiqarishning xalqaro kooperatsiyasi – bu turli mamlakatlarning ixtisoslashgan firma va tashkilotlari o'rtasida barqaror ishlab chiqarish aloqalarining shakllanishidir. Ishlab chiqarishning xalqaro kooperatsiyasi sherikchilikning ishlab chiqarish - texnologik shakli ko'rinishida amalga oshiriladi. Qo'shma ishlab chiqarish bitimlar asosida hamkorlik dasturlarni amalga oshirishni ko'zlaydi.

Jahon xo'jaligida jahonning turli mamlakatlari o'rtasida iqtisodiy munosabatlarning o'ziga xos bir tizimi – xalqaro iqtisodiy munosabatlar tobora rivojlanib bormoqda. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar quyidagi konkret shakllarda amalga oshiriladi:

- xalqaro ixtisoslashuv va mehnat taqsimoti;
- tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi;
- kapitalning xalqaro harakati;
- ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi;
- xalqaro valyuta-moliya munosabatlari;
- xalqaro iqtisodiy integratsiya.

Jahon xo'jaligining rivojlanish jarayoni, xalqaro geografik mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va iqtisodiy integratsiya xo'jalik hayotining tobora internatsionallashtirishiga sabab bo'lmoqda. Bu jarayonda hal qiluvchi rolni *transnatsional korporatsiya (TNK)*lar o'ynamoqda. 90-yillar o'rtalarida ularning umumiy soni 40 mingni, xorijdagi filiallar soni esa - 250 mingni tashkil etgan. Ular xalqaro mehnat taqsimotining faol ishtirokchisi hisoblanadi va uning rivojlanishiga ko'mak beradi.

Transnatsional korporatsiya (TNK) – bu turli mamlakatlarda joylashgan xalqaro kompaniya bo'lib, u jahon xo'jaligining bir yoki bir necha tarmoqlarini birlashtiruvchi korxonalarni o'z ichiga oladi.

TNKlar jahonning turli mamlakatlari bo'yicha filial, sho'ba kompaniya va bo'limlarni joylashtirishga asoslangan xalqaro ishlab chiqarish tizimini tashkil etadilar. TNKlar katta investitsiyalar va malakali xodimlarni talab etuvchi yuqori texnologiyali, fan va texnikaga asoslangan tarmoqlarga kirib boradi. Shu sababli ko'p hollarda TNKlar tomonidan bunday tarmoqlarni monopol hukmronlik qilish holatlari yuz beradi.

Jahon xo‘jaligining asosiy xususiyatlari. Eng avvalo ta’kidlash kerakki, jahon xo‘jaligi tarkibiga kiruvchi har bir mamlakat o‘zaro birlari bilan shunday bog‘liqlikda bo‘ladilarki, bu aloqalar ularning har biriga jahon xo‘jaligida ishtirok etishlaridan manfaat keltiradi.

Jahon xo‘jaligining tashkil topishi natijasida har bir mamlakatda mavjud resurslardan foydalanish samaradorligi ortadi va bunda butunjahon iqtisodiy o‘rta sur‘atlari jadallashadi. Jahon xo‘jaligi global iqtisodiy organizmni ifodalab, sayyoramizning deyarli barcha mamlakatlari va xalqlarini o‘z ichiga oladi. Jahon xo‘jaligi bozor qonuniyatlari asosida rivojlanayotgan bozor iqtisodiyoti tizimi bo‘lib, u yaxlit bir butunlikni ifodalaydi. Ammo jahon xo‘jaligi tizimiga turli ukladli xo‘jalikka ega bo‘lgan davlatlar kiradi.

Jahon xo‘jaligiga rivojlangan bozor infrastrukturasini xarakterli bo‘lib, unga jahon bozorlari: tovar va xizmatlar, ishlab chiqarish omillari bozori, kapital bozori; shuningdek jahon valyuta va moliya tizimlari kiradi.

Hozirgi davrda jahon xo‘jaligining quyidagi tarkibi ko‘rib o‘tiladi:

- a) tovar va xizmatlarning jahon bozori;
- b) jahon kapital bozori;
- v) jahon ish kuchi bozori;
- g) xalqaro valyuta tizimi;
- d) xalqaro moliya-kredit.

Bundan tashqari, ma’lumot olish, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari, madaniyat sohalarida internatsionallashuv jadal sur‘atlar bilan rivojlanib bormoqda.

Jahon xo‘jaligining asosiy sub’ektlari quyidagilar:

- xalq xo‘jaligi kompleksiga ega davlatlar;
- transnatsional korporatsiyalar;
- xalqaro tashkilotlar va institutlar;
- milliy chegaralardan chiqqan xo‘jalik sektorlarining barcha firmalari.

Jahon xo‘jaligi notekis rivojlanishi bilan xarakterlanadi. Uning bo‘laklari o‘rtasidagi iqtisodiy farqlar tovarlar, mehnat, kapital va ma’lumotlar bozorlarining rivojlanish darajasi, mamlakat ichkarisida mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va ularning jahon bozoriga kirib borish xarakteri, aholisining ijtimoiy himoya shakli va uning darajasida namoyon bo‘ladi.

Turli mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishining umumiy ko‘rsatkichlari xilma-xilligi ular iqtisodiy rivojlanishini bir nuqtai nazardan baholash

imkoniyatini bermaydi. Buning uchun bir necha asosiy ko'rsatkichlar qo'llaniladi:

- mutlaq va nisbiy YaIM (YaMM);
- MD va kishi boshiga to'g'ri keluvchi daromad;
- milliy iqtisodiyotning tarmoqlar strukturasi;
- mamlakatning eksporta i import strukturasi;
- aholining turmush darajasi, uning sifati va hakovolar.

Iqtisodiy integratsiya. Integratsiya — bu xo'jalik hayoti internatsionallashtirishning shakli bo'lib, milliy xo'jaliklar chambarchas qo'shilib ketishining ob'ektiv jarayonidir va bunda iqtisodiy siyosat milliy va jahon darajasida turli shakllarda muvofiqlashtirilgan holda amalga oshiriladi: erkin savdo, bojxona ittifoqi, umumiy bozorlar, iqtisodiy ittifoqlar, valyuta-iqtisodiy va siyosiy ittifoqlar.

Iqtisodiy integratsiyaning eng muhim xususiyatlari: birinchidan, davlatlararo iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish; ikkinchidan, nisbatan mustaqil bo'lgan ma'lum bir hududdagi internatsional xo'jalik kompleksini umumiy qayta ishlab chiqarishning mutanosibli va tarkibiga mos ravishda shakllantirish; uchinchidan, ma'lum bir hudud doirasida davlatlararo tovarlar, ish kuchi va moliyaviy resurslarning harakatlanish imkoniyatlarni kengaytirish va ularning harakatlanishiga to'siq bo'ladigan turli xildagi ma'muriy, iqtisodiy to'siqlarni bartaraf etish; to'rtinchidan, integratsion birlashmalarda ishtirok etuvchi davlatlarning ichki iqtisodiy sharoitlarini o'zaro yaqinlashtirish, ularning iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirishga intilishdir.

Integratsion birlashmalarning quyidagi asosiy ko'rinishlari mavjud:

- *erkin savdo hududi*, bunda qatnashuvchi mamlakatlar o'zaro savdoda bojxona to'siqlarini bartaraf etish bilan chegaralanadilar;

- *bojxona ittifoqi*, bunda guruhlar ichida tovar va xizmatlarning erkin harakatida uchinchi mamlakatga nisbatan yagona bojxona tarifi amal qiladi va bojxona daromadini taqsimlashning proporsional tizimi yaratiladi;

- *umumiy bozor*, bunda nafaqat mamlakatlararo o'zaro savdo aloqalardagi to'siqlar bartaraf etiladi, balki ishchi kuchi va kapital harakati uchun ham sharoitlar yaratiladi; ya'ni, umumiy bozor – umumiy tovarlar, xizmatlar, kapitallar, ishchi kuchi bozoridir;

- *iqtisodiy ittifoq*, u umumiy bozor va yagona iqtisodiy siyosat yuritishni, mavjud bir hudud doirasida yuz berayotgan davlatlararo ijtimoii-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish tizimini yaratishni o'z ichiga oladi;

- *valyuta ittifoqi*, yagona bank tizimi va oxir-oqibatda yagona valyutaga asoslanadigan iqtisodiy ittifoqni ko‘zlagan holda tashkil etiladi;
- *siyosiy ittifoq*, bunda mamlakatlar o‘rtasida siyosiy masalalar bo‘yicha umumiy yechimlar qabul qilish maqsadi ko‘zlanadi.

Iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli — erkin savdo hududidir, nisbatan murakkabroq shakli umumiy bozor hisoblanadi va davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning eng murakkab shakli bu – iqtisodiy va valyuta ittifoqi hisoblanadi.

10.2. Xalqaro savdo nazariyasi va savdo siyosati

Xalqaro iqtisodiy aloqalarning eng rivojlangan shakli - bu xalqaro savdodir.

Xalqaro savdo deganda, bu jahon xo‘jaligining turli mamlakatlari o‘rtasida o‘zaro tovar va xizmatlar ayirboshlanishiga asoslanadigan bitimlar tizimi tushuniladi.

Jahon savdosi nisbatan tor ma’noda alohida olingan mamlakatning tashqi savdosi, ya’ni tovar va xizmatlarning mamlakat hududlari chegarasidan tashqarisidagi harakati deb ham qaraladi.

Mamlakat ichkarisiga kirib keladigan tovarlar (import) va uning tashqarisiga chiqib ketadigan tovarlar (eksport) **tashqi savdo aylanmasini** tashkil etadi. Milliy eksport va import qiymatlari o‘rtasidagi farq **savdo balansini** tashkil etadi. Agar import eksportdan ortiq bo‘lsa, savdo balansi manfiy bo‘ladi, bu holda mamlakatda savdo balansi taqchilligi yuzaga keladi. Agarda mamlakat tovar va xizmatlarni ko‘proq eksport qilgan bo‘lsa, u holda savdo balansi musbat bo‘ladi.

Tashqi savdo mohiyatini o‘rganish, uni talqin qilishga harakatlar XV—XVIII asrlarda, feodalizmdan kapitalizmga o‘tish davrida ilk bor merkantilistlar (T. Men, Ch. Davenant, J.B. Kolber) tomonidan amalga oshirilgan.

Merkantilistlar g‘oyalarining asosini quyidagilar tashkil etgan:

- ular mamlakatning boyligi mavjud oltin yoki kumushlar, ya’ni qimmatbaho metallarda deb bilganlar;
- dunyo cheklangan hajmdagi boylikka ega;
- bir mamlakatning boyligi faqat boshqa bir mamlakatning kambag‘allashuvi hisobiga ortishi mumkin.

Ular mamlakatning jahon miqyosida obro‘-e’tibori, salohiyatini oshirishda quyidagilarni asosiy omil deb belgilab berganlar:

- tovarlarni importga nisbatan ko‘proq eksport qilish, bu qimmatbaho metallar (xususan oltin, kumush)ni mamlakatga kirib

kelishini, ishlab chiqarish va bandlikni oshiradi;

- eksportni oshirish va importni kamaytirish uchun tariflar, kvota kabi vositalar bilan tashqi savdoni tartibga solish;
- xom-ashyoni chetga chiqarishni qat'iy man etish va mamlakatda qazib chiqarilmaydigan xom-ashyoni bojsiz kirib kelishiga ruxsat berish, bu oltinni jamg'arish va eksport uchun tayyor mahsulotlarga narxlarni pasaytirish imkonini beradi.

Merkantilizm maktabi bir yarim asrdan ko'proq davr yashab, xalqaro savdo nazariyasiga o'z hissasini qo'shdi, ya'ni u birinchi marotaba iqtisodiy o'sish uchun tashqi savdo nazariyasiga katta ahamiyat va shu bilan birga to'lov balansiga tavsif berdi.

Ammo merkantilistlar qarashlari chegaralangan xarakterga ega edi, ular bir millatning boyishi boshqa bir millatning kambag'allashuvi hisobiga bo'lishi va bu esa proteksionistik siyosat orqali amalga oshirilishi kerak deb hisoblagan edilar.

Tashqi iqtisodiy siyosat davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi muhim bir yo'nalishlaridan hisoblanadi. Tashqi iqtisodiy siyosatning ikki o'zaro bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi bo'lgan tamoyili mavjud: **erkin savdo (fritrederlik)** va **tashqi savdoni cheklash (proteksionizm)**. Hozirda ko'pgina mamlakatlarda bu ikki tamoyildan uyg'unlikda foydalaniladi, ammo mamlakatlar tashqi savdo siyosatida erkin savdoga ko'p hollarda ustunlik beradilar.

Xalqaro savdo nazariyasiga XVIII asr oxiri — XIX asr boshlarida klassik maktab vakillari - A. Smit i D. Rikardo asos soldilar. A. Smit o'zining «Xalqlar boyligining sababi va tabiatini tadqiq etish haqida» («Issledovaniy o prirode i prichinax bogatstva narodov» (1776 y.)) deb nomlangan asarida **mutlaq ustunlik nazariyasini** yaratdi. Bu davrda xom-ashyo tovarlari bilan savdo qilish ustun bo'lgan va shu sababdan uning asosida ushbu nazariya yaratilgan. A.Smit mamlakat mutlaq ustunlikka ega bo'lgan sharoitda, erkin savdo foydaliligi va zarurligini isbotlab bergan. U ushbu mamlakatdan boshqa mamlakatlarga nisbatan ishlab chiqarish harajatlari kamroq bo'ladigan tovarlarni eksport qilishni va bu mamlakatga nisbatan o'zga mamlakatlarda ishlab chiqarish harajatlari kam bo'ladigan tovarlarni import qilish kerakligini ta'kidlab o'tgan.

A. Smita nazariyasiga ko'ra:

- hukumat tashqi savdoga aralashmasligi, ochiq bozorlar va erkin savdoni qo'llab-quvvatlashi lozim;
- millatlar ularning ishlab chiqarishlarida ustunligi bo'lgan tovarlarda ixtisoslashishlari va boshqa millatlarning ishlab chiqarishda

ustunligi bo'lgan tovarlari bilan ayirboshlashlari va savdo qilishlari kerak;

- tashqi savdo mehnat unumdorligi oshishini rag'batlantiradi, milliy bozorlar chegaralarini kengayishiga olib keladi;

- eksport mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishida ijobiy omil hisoblanadi, chunki mamlakat ichki bozorlarida sotilmay, ortiqcha bo'lgan mahsulotlarni boshqa mamlakatlar bozorlariga olib chiqib ketilishini anglatadi.

Mutlaq ustunlik nazariyasi - mamlakatlar o'zlari kam harajatlar bilan ishlab chiqaradigan mahsulotlarni dunyoning boshqa mamlakatlariga eksport qilishlari, boshqa mamlakatlarda esa nisbatan kam harajatlar bilan ishlab chiqariladigan tovar va xizmatlarni import qilishlarini anglatadi.

A. Smit nazariyasining kamchiligi shunda ediki, ishlab chiqarish omillari mutlaq mobillikka (harakatlanishga) moyil bo'ladilar va ular vaqt o'tishi bilan mutlaq afzallikka ega bo'lgan hududlarga ko'chib o'tadilar. Bunda ma'lum vaqt o'tgach, ba'zi bir hududlarning boshqa hududlar ustidan mutlaq ustunligi yo'qolishi mumkin va tabiiyki, bunday sharoitda savdo aloqalari to'xtatiladi. Ammo A. Smitning xizmati shundan iborat ediki, mamlakatning tabiiy va ma'lum vaqt davomida erishgan ustunligining mavjudligi orqali u mamlakatlararo savdo oqimini tushuntirib bera olganligida bo'ldi.

A.Smitning qarashlari D. Rikardoning nazariyasi bilan to'ldirildi, rivojlantirildi va zamonaviy sharoitlarda xalqaro savdoning manfaatlarini asoslab berishda katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

D. Rikardo **nisbiy ustunlik nazariyasini** ta'riflab berdi. D. Rikardo o'zining «Siyosiy iqtisodiyot va soliqqa tortishning asoslari» nomli asarida (1817 y.) A.Smitning modelini ham o'z ichiga oluvchi o'zaro manfaatli savdoning umumiy tamoyilini kengroq ta'riflab berdi. U har qanday mamlakat mutlaq ustunlikka ega bo'lmasa ham ma'lum bir tovarlarni ishlab chiqarishda xalqaro savdo ular uchun manfaatli ekanligini ko'rsatib berdi.

D. Rikardo nisbiy ustunlik nazariyasini muqobil (alternativ) narx tushunchasini kiritish orqali ta'riflab berdi. **Muqobil narx** — bir birlik tovarni ishlab chiqarishga sarflanadigan ish vaqtini boshqa bir birlik tovarni ishlab chiqarishga zarur bo'lgan ish vaqtiga nisbatidir.

Nisbiy ustunlik qonunini quyidagicha ta'riflash mumkin: mamlakatlar nisbatan o'zlari uchun mehnat harajatlari kamroq sarflanadigan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashsalarida, ammo absolyut miqdorda bunday harajatlar chet mamlakatlardagiga qaraganda ko'proq ham bo'lishi mumkin.

Bundan xulosa shuki, erkin jahon savdosi har bir mamlakatning ma'lum bir tovarni ishlab chiqarishda ixtisoslashuvi, nisbatan ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishi, butun dunyoda mahsulotlar ishlab chiqarish hajmining oshishi va har bir mamlakat iste'molining ko'payishiga olib keladi.

Nisbiy ustunlik nazariyasi ma'lum kamchiliklardan xoli emas edi:

- nazariya ikki mamlakat va ikkita tovar uchun ko'rib chiqilgan va tahlil etilgan;
- nazariyada erkin savdo hukmronligi tahmin qilingan;
- ishlab chiqarishning doimiy harajatlariga asoslangan;
- transport harajatlari mavjud emasligi shart qilib qo'yilgan;
- ilmiy-texnik taraqqiyot, texnologik o'zgarishlarni hisobga olmagan;
- resurslarning muqobil yo'nalishda ishlatilgandagi to'liq bir-birini o'rnini bosishini nazarda tutadi.

Shunday bo'lsada, bu nazariyaning ahamiyatini baholash murakkab, chunki u:

- birinchi marotaba yalpi talab va taklifning muvozanatini tavsiflab berdi;
- mamlakat boshqa davlatlarga zarar yetkazmasdan va balki mamlakat ichkarisida savdo imkoniyatlarini rivojlantirgan, savdo to'siqlaridan voz kechgan holda tashqi savdodan manfaat ko'rishini isbotlab berdi;
- kelgusidagi nazariyalar rivojiga ilmiy asos soldi.

Jahon tovar aylanmasi barcha davlatlar eksport hajmlarini qo'shish orqali aniqlanadi va AQSh dollarida ifodalanadi.

Alohida olingan mamlakatning xalqaro savdodagi ishtirokini baholash uchun «tashqi savdo» va «tashqi savdo aylanmasi» atamalaridan foydalaniladi. **Tashqi savdo** - bu ma'lum bir mamlakatning boshqa mamlakatlar bilan o'zaro tovar ayirboshlashi bo'lib, u tovar va xizmatlarning eksport va import bo'yicha to'lovlarini o'z ichiga oladi. Bu atamalar alohida mamlakat tashqi savdo aylanmasini tahlil etishda qo'llaniladi. Xalqaro va tashqi savdoni tavsiflash uchun: umumiy tovar aylanmasi, tovar tarkibi, geografik tarkibi ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. **Tashqi savdo aylanmasi** - mamlakat eksporti i importi qiymatlarining yig'indisidir.

Xalqaro savdoning asosiy shakllari — tovarlarning eksport i importidir.

Xalqaro savdoda mamlakatning qatnashuvini belgilab beruvchi ko'rsatkichlar bo'lib quyidagilar xizmat qiladi:

- **eksport kvotasi** — tovar va xizmatlar eksportining YaIMga nisbati, u mamlakatda umumiy ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotning qanday ulushi jahon bozorlarida sotilishini ko'rsatadi;

- **import kvotasi** - importning mamlakat ichki iste'moli hajmiga nisbati, ichki iste'mol o'z ichiga milliy ishlab chiqarish va import zahirasi hajmini oladi va import kvotasi mamlakatdagi tovar va xizmatlarning ichki iste'molida importning ulushini ko'rsatadi.

Erkin savdoning kengayib borishi XX asrga xos tendentsiya hisoblanib, u turli yo'llar bilan amalga oshiriladi. Savdoni liberallashtirishning shakllaridan biri – o'zaro sherikchilikka asoslangan, har ikki tomon uchun qulay bo'lgan mamlakatlar o'rtasida ikki tomonlama savdo bitimlarini tuzish hisoblanadi.

Xalqaro savdoni rivojlantirish va tartibga solish maqsadida 1947 yilda jahonning 23 ta mamlakati **GATT – Savdo va tariflar bo'yicha Bosh bitimga** imzo chekdilar.

GATTda savdoning quyidagi tamoyillari ko'zda tutilgan:

- barcha ishtirokchi mamlakatlar uchun teng huquqli, diskriminatsiyasiz (kamsitishsiz) tartib o'rnatish;
- bojxona bojlarini kamaytirish;
- import kvotalarni bartaraf etish.

O'zaro savdo aloqalarida ishtirokchi mamlakatlar uchun GATT eng qulay shart-sharoitlarni yaratgan holda, uchinchi mamlakatlarga nisbatan sezilarli cheklashlarni nazarda tutdi.

1996 yil boshiga kelib GATT tarkibiga 130 mamlakat kiritilgan edi. 1996 yil yanvaridan boshlab GATT **Jahon Savdo Tashkiloti (JST)** deb o'zgartirildi. JST GATTdan tashqari o'z ichiga Xizmatlar bilan savdo qilish haqida (GATS)) va intellektual mulk sohasi savdosi bo'yicha bitimlarni kiritadi. Shunday qilib, yangi tashkilot xizmatlar hamda intellektual mulkni ayirboshlashni ham tartibga solishni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy integratsiya – ikki yoki undan ortiq mamlakatlar bozorlarini yagona iqtisodiy makonda birlashtirish bo'lib, bojxona to'siqlarining bartaraf etilishini, savdoda yagona me'yor va standartlarni qo'llashni ko'zda tutadi. Integratsion ittifoqqa **Yevropa Ittifoqi (YeI)** misol bo'la oladi, uning tarixi esa 1957 yildan boshlanadi, u vaqtda Yevropa iqtisodiy Uyushmasi (YeES) tarkib topadi. 1992 yilda tuzilgan **Maastrixt shartnomasiga** ko'ra, YeI o'z tarkibiga kirgan mamlakatlarni yagona ichki bozor bo'lib tashkil etilishini maqsad qilib qo'ygan.

Jahonning boshqa hududlarida ham integratsion guruhlar mavjud: ASYeAN (Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari Assotsiatsiyasi), NAFTA (AQSh, Kanada, Meksika), LAI (Lotin Amerikasi mamlakatlari a'zo), MYeRKOSUR (Janubiy Amerika mamlakatlari a'zo), OPYeK va boshqalar.

Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tailand va Filippin tashqi ishlar vazirlarining 1967 yil 8 avgustda Bangkokda bo'lib o'tgan konferentsiyasi qarori bilan Janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi – **ASYeAN**ning tashkil etilishi ham mintaqaviy integratsiyalashishdan aniq maqsadlarni ko'zlagan holda tashkil etildi. ASYeANGa keyinchalik – 1984 yilda Bruney, 1995 yilda Vetnam, 1997 yilda Laos va Myanma, 1999 yilda esa Kambodja ham a'zo bo'ldilar. ASYeANGa a'zo mamlakatlar soni 10ta bo'lib, ushbu mamlakatlarda 592 mln.dan ortiq aholi yashaydi.

Bangkok deklaratsiyasiga ko'ra, tashkilotning asosiy maqsadi quyidagilardan iboratdir:

- BMT Ustavi tamoyillariga amal qilgan holda hududda tinchlik va barqarorlik o'rnatish;
- hamkorlik va o'zaro yordam asosida tashkilotga a'zo davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalari rivojlanishini jadallashtirish;
- tashkilotga a'zo davlatlarning o'zaro umumiy, ikki tomonlama va hududiy xalqaro tashkilotlar bilan hamkorligini qo'llab-quvvatlashdir.

Shimoliy Amerikada shimoliy Amerika erkin savdo assotsiatsiyasi - (**NAFTA**) tashkil etilgan bo'lib, unga aholisi 400 mln.kishidan iborat bo'lgan AQSh, Kanada va Meksika davlatlari kiradi, ularda jahonning 1/4 YaIMi yaratiladi. NAFTAni tashkil etishdan asosiy maqsad, AQSh, Kanada va Meksika davlatlari o'rtasida savdo va investitsiyalar sohasidagi to'siqlarni bartaraf etishdir. Bundan tashqari, NAFTAni tashkil etishdan ko'zlangan maqsad quyidagilar:

- a'zo mamlakatlar o'rtasida bojxona va pasport to'siqlarni bartaraf etish va ushbu mamlakatlarda tovar va xizmatlar harakatini rag'batlantirish;
- erkin savdo hududida sog'lom raqobatni yaratish va uni qo'llab quvvatlash;
- o'zaro bitim tuzib a'zo bo'lgan davlatlarga investitsiyalarni jalb etish;
- intellektual mulk huquqini samarali himoya qilishni ta'minlab berish;

- yagona kontinental bozorni yaratish va boshqalardir.

Lotin Amerika integratsiyasi assotsiatsiyasi (**LAI**)ga, Lotin Amerikasi hududida joylashgan 11 mamlakat: Argentina, Boliviya, Braziliya, Venesuela, Kolumbiya, Meksika, Paragvay, Peru, Urugvay, Chili, Ekvador a'zodir. Tashkilotning maqsadi hududiy iqtisodiy hamkorlik va savdoni rivojlantirish, umumiy bozorni yaratishdir. Assotsiatsiyaning yuridik asosi - 1980 yilning 2 avgustida imzolangan Montevideo shartnomasi hisoblanadi.

Merkosur – Janubiy Amerika mamlakatlarining umumiy bozori bo'lib, unga Argentina, Braziliya, Urugvay, Paragvay va Venesuela davlatlari a'zodir, 1991 yilda Asunsons shartnomasiga asosan tashkil etilgan, keyinroq esa 1994 yilda Oru-Pretu shartnomasiga ko'ra o'zgartirildi, yangilandi va unda Merkosurning tarkibi belgilab berildi. Merkosur Lotin Amerikasi va Karib baseynining 55,3% aholisi (300 mln.dan ortiq kishi) ni o'z ichiga oladi. A'zo mamlakatlar o'rtasida tuzilgan bitimning maqsadi – erkin savdoga, tovarlar, aholi va valyutalarning erkin harakatiga keng yo'l ochib berishdir.

Jahon xo'jalik tizimida hududiy guruhlardan tashqari ma'lum bir tarmoqqa tegishli bo'lgan ko'pgina guruhlar mavjud. Ulardan eng asosiysi – OPYeK (neftni eksport qiluvchi 12 ta mamlakatni o'z ichiga oluvchi tashkilot)dir. OPYeK harakatdagi doimiy tashkilot sifatida 1960 yilning 10-14 sentabrida Bog'doddagi konferentsiyada tashkil etilgan.

10.2. Xalqaro savdo nazariyasi va savdo siyosati

10.3. To'lov balansi va valyuta kursi

Mamlakatning ma'lum bir vaqt davomidagi barcha xalqaro iqtisodiy faoliyati, shu jumladan tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi uning to'lov balansida o'z aksini topadi.

To'lov balansida mamlakatning turli mamlakatlar bilan xalqaro savdo va moliyaviy sohada amalga oshirilgan operatsiyalari aks ettirilgan bo'lib, unda mazkur mamlakatning yil davomida boshqa mamlakatlar bilan barcha iqtisodiy bitimlar (transaksiyalar)i bitilgan bo'ladi.

Har qanday tashqi iqtisodiy bitim valyutalarni ayirboshlash bilan kuzatiladigan oldi-sotdi jarayoni hisoblanar ekan, yakuniy hisobda mamlakatning jahon bozoridagi faoliyatining natijalari xorijiy valyutaning tushumlari va harajatlarida ifodalanadi. Bir tomondan xorijdan tushadigan barcha tushumlarni, boshqa tomondan – mamlakatning xorijga barcha to'lovlarini ko'rsatuvchi hujjatga **to'lov balansi** deb ataladi.

To'lov balansi – muayyan muddat davomida mamlakatning chet ellarga sarflagan va xuddi shu davr mobaynida mamlakatga chet eldan tushgan to'lovlar summolari nisbatini tavsiflaydi. To'lov turkumiga tashqi qarz, uning foizi, chetdan olingan tovarlar va xizmatlar haqi, xorijiy investitsiyalar, xorijda diplomatik ishlarni, iqtisodiy aloqalarni yuritish harajatlari, fuqarolar va qo'shma korxonalarining chet elga pul o'tkazmalari va boshqalar kiradi.

To'lov balansida ikki tomonlama yozuv tamoyilidan foydalaniladi, chunki har qanday bitimning ikki tomoni, ya'ni debet va krediti mavduddir. Debet mamlakatga xorijiy valyutada to'lanadigan real va moliyaviy aktivlarning oqib kelishini aks ettiradi va shuning uchun debet operatsiyalari «-» ishora bilan yoziladi, chunki ular milliy valyuta taklifi ortiqchaligini, xorijiy valyutaga esa talab oshishini keltirib chiqaradi. Kredit real va moliyaviy aktivlarning mamlakatdan oqib chiqib ketishi va ularga xorijliklar tomonidan to'lanadigan operatsiyalar bo'lib, u to'lov balansida «+» ishora orqali aks ettiriladi. Ular milliy valyutaga talab va xorijiy valyuta taklifini oshiradi.

To'lov balans i mamlakatning monetar, fiskal, valyuta, tashqi iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish va davlat tashqi qarzini boshqarishning asosi hisoblanadi.

To'lov balans i uch bo'limdan iborat:

- *joriy operatsiyalar hisobi*, u ushbu mamlakatning boshqa mamlakatlar bilan tovar, xizmatlar va pul o'tkazishlar bilan bog'liq barcha operatsiyalari yig'indisi bo'lib, u o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- a) tovarlarning eksport i importi (visibles); tovarlar eksporti «+» ishora bilan aks ettiriladi, ya'ni kredit, chunki u xorijiy valyuta zahirasini oshiradi. Import «-» ishora bilan yoziladi, ya'ni debet, chunki u xorijiy valyuta zahirasini kamaytiradi. Tovarlarning eksport i importi savdo balansini ifodalaydi.

- b) xizmatlarning eksport i importi (invisibles), masalan, xalqaro turizm.

- v) investitsiyalardan keladigan sof daromadlar (sof omillar daromadi yoki kredit xizmatlarining sof daromadi), u mamlakat fuqarolarining chet el investitsiyalaridan olgan foiz, dividendlari va xorijliklarning ushbu mamlakatda ularning investitsiyalardan olgan foiz, dividendlari o'rtasidagi farqni ifodalaydi.

- g) sof transfertlar, u o'z ichiga xorijiy yordam, ya'ni pensiyalar, sovg'alar, grantlar, pul jo'natishni oladi.

Makroiqtisodiy modellarda joriy hisob operatsiyalari saldosi sof eksportni aks ettiradi:

$$Y_{ex} - I_m = X_n = Y - (S + I + G) \quad (10.1)$$

bunda,

Y_{ex} – eksport ;

I_m – import;

X_n – sof eksport;

Y – Y_{aIM} ;

$(S + I + G)$ - iste'mol, investitsiya harajatlari va davlat xaridi, u milliy makroiqtisodiy agentlar – uy xo'jaliklari, firmalar va davlatga sotiladigan bir qism Y_{aIM} ni ifodalaydi.

Joriy hisob operatsiyalari musbat, ya'ni profitsitli yoki manfiy, ya'ni defitsitli (kamomadli) bo'lishi mumkin. Defitsit(kamomad) chet eldan qarz olish hisobiga yoki moliyaviy aktivlarni sotish orqali moliyalashtiriladi, bu esa to'lov balansining ikkinchi bo'limi – kapital harakati hisobida aks ettiriladi.

- *kapital harakati hisobida* barcha aktivlar bilan xalqaro bitimlar, ya'ni kapitallarning oqib kelishi va oqib chiqib ketishi bo'yicha (capital inflows and outflows) uzoq va qisqa (qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdisi, ko'chmas mulkni sotib olish, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, xorijliklarning ushbu mamlakatdagi joriy hisoblari, xorijliklarning qarzlar va xorijliklardan qarzlar) muddatli operatsiyalar aks ettiriladi.

Kapital harakati hisobi saldosi musbat (mamlakatga sof kapitalning oqib kelishi), manfiy (mamlakatdan sof kapitalning oqib ketishi) bo'lishi mumkin.

- *rasmiy zahiralar hisobi*, u o'z ichiga xorijiy valyuta zahirasi, oltin va xalqaro hisobdagi mablag'lar, masalan, SDR – maxsus qarz olishga huquqlar (special drawing rights)ni oladi. SDR (oltin qog'ozlar deyiladi) Xalqaro valyuta fondida hisob shaklidagi zahirani ifodalaydi. To'lov balansi kamomadli bo'lganda mamlakat XVF hisobi zahirasi bilan mablag'larni olishi, ortiqchalik (profitsit) yuzaga kelganda esa XVFdagi o'z zahiralarini oshirishi mumkin.

Agar to'lov balansi saldosi manfiy, ya'ni kamomadli bo'lsa, uni moliyalashtirish kerak bo'ladi. Bunday holatda MB rasmiy zahiralarini kamaytiradi, ya'ni MBning *interventsiyasi* ro'y beradi (intervention – aralashuvi). Interventsiya – bu MB tomonidan milliy valyuta hisobiga xorijiy valyutalarni sotish yoki sotib olishdir. To'lov balansining kamomadi sharoitida MB intervensiyasi natijasida ichki bozorda xorijiy

valyutaning taklifi ortadi, milliy valyutaning taklifi esa qisqaradi. Ushbu operatsiya eksportbop hisoblanib, «+» ishora bilan hisobga olinadi, ya'ni bu kreditdir. Ichki bozorda milliy valyuta miqdori qisqarar ekan, u holda uning valyuta kursi oshadi va bu holat iqtisodiyot rivojlanishini qandaydir darajada to'xtatib turadi.

Agar to'lov balansi saldosi musbat, ya'ni profitsitli bo'lsa, u holda MBda rasmiy zahiralar ortishi ro'y beradi. Bu «-» ishora bilan aks ettiriladi, ya'ni bu debetdir (importbop operatsiya), ichki bozorda xorijiy valyuta taklifi qisqarar, milliy valyuta taklifi oshar ekan, uning kursi pasayadi va bu iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantiradi (rag'batlantiruvchi siyosat).

To'lov balansiga ta'sir etuvchi omillar: a) sof eksport (ya'ni joriy hisob operatsiyalari balansi) va b) kapital oqimlari (kapital harakati hisobi balansi) hisoblanadi.

Sof eksportga ta'sir qiluvchi omillar. Sof eksport ($X_n = Y_{ex} - I_m$) eksport va import o'rtasidagi farq bo'lib, yalpi talabning tarkibiy qismi hisoblanadi. Sof eksport musbat (agar eksport importdan katta bo'lsa, ya'ni $Y_{ex} > I_m$) yoki manfiy (agar import eksportdan ortiq bo'lsa, ya'ni, $Y_{ex} < I_m$) kattalik bo'lishi mumkin. Makroiqtisodiy modellarda «sof eksport»ga joriy hisob operatsiyalarining saldosi mos keladi. Agar sof eksport > 0 bo'lsa, bu joriy hisob operatsiyalarining taqchilligini anglatadi; agar sof eksport < 0 bo'lsa, bu joriy hisob operatsiyalarining profitsitini bildiradi.

Sof eksportga ta'sir etuvchi omillarni ko'rib chiqamiz.

IS-LM modeliga muvofiq sof eksport formulasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$X_n = Y_{ex}(R) - I_m(Y) \quad (10.2)$$

Bu shuni bildiradiki, eksport:

- foiz stavkasi bilan teskari bog'liqlikda (R),
- ushbu mamlakatning daromad darajasiga bog'liq emas (Y) (ya'ni, bu avtonom kattalik, chunki u milliy daromad darajasiga emas, balki boshqa mamlakatlar daromad darajasiga bog'liqdir).

Eslatib o'tamiz, foiz stavkasining o'zgarishi eksport kattaligiga valyuta kursi orqali ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatda foiz stavkasining oshishi uning moliyaviy aktivlari (masalan, obligatsiyalar)ning daromadliligi oshganini bildiradi. Xorijliklar ushbu mamlakatning qimmatli qog'ozlarini xarid qilish hoxishini bildirib (chet elliklar o'z mamlakatlari qimmatli qog'ozlariga qaraganda ulardan endilikda

yuqoriroq darajada bo'lgan foizli daromad ko'radilar), uning milliy valyutasiga talablarini oshiradilar, bu milliy pul birligi valyuta kursining oshishiga olib keladi. Valyuta kursining oshishi ushbu mamlakat eksportini xorijliklar uchun qimmatroq bo'lishiga olib keladi, chunki chet elliklar bunday sharoitda boshqa mamlakatning ilgarigi miqdordagi valyuta birligi va tovarlarini olish uchun endi o'z valyutalarini ko'proq sarflashlariga to'g'ri keladi. Bundan, foiz stavkasining oshishi valyuta kursining oshishi va eksportning qisqarishini anglatishini aytish mumkin.

Import avtonom kattalik emas, chunki u:

- mamlakat milliy daromad darajasi (Y)ga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib, bundan tashqari import:

- foiz stavkasiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq (R) va foiz stavkasi bilan valyuta kursi o'rtasida to'g'ri bog'liqlik mavjud bo'lganligi sababli:

- valyuta kursi bilan to'g'ri proportsional bog'liqlikda (milliy pul birligining valyuta kursi qanchalik yuqori bo'lsa, ushbu mamlakat fuqarolari 1 birlik milliy valyutalariga shunchalik ko'p hajmda xorijiy valyuta va bundan importni ko'proq olishlari mumkin bo'ladi, ya'ni endi import tovarlari mamlakat fuqarolari uchun nisbatan arzonroq bo'lib qoladi, chunki ular o'zlarining ma'lum bir miqdordagi valyutalariga ilgarigi davrga nisbatan ko'proq chet el valyutasini ayirboshlashlari mumkin bo'lib qoladi va shuning uchun oldingidan ko'p miqdorda import tovarlarini xarid qiladilar).

Ichki omillar (ichki daromad kattaligi - Y va valyuta kursi - ye)dan tashqari sof eksport (uning ko'tarilishi va tushishi)ga tashqi omil - boshqa mamlakatlar daromadlari ta'sir ko'rsatadi. U qanchalik katta bo'lsa, ya'ni boshqa mamlakatlar qanchalik boy bo'lsa, ushbu mamlakat tovarlariga shunchalik ko'p talab bildiriladi, ya'ni eksport ko'p bo'ladi va sof eksport kattaligi yuqori bo'ladi.

Sof eksportga 2 samara ta'sir ko'rsatadi:

1) *daromad samarasi*

Ushbu mamlakatning daromad kattaligi importga ta'sir ko'rsatar ekan, u holda sof eksport quyidagicha yozilishi mumkin:

$$X_n = \underline{X}_n - mpm Y \quad (10.3)$$

bunda,

$\underline{X}_n$ – avtonom sof eksport (eksport i avtonom import o'rtasidagi farq), ya'ni u mamlakat ichki daromadiga bog'liq bo'lmagan kattalik;

mpm – importga chekli moyillik, u daromad bir birlikka ortganda (kamayganda) importning qanchaga oshishi (kamayishi)ni ko'rsatadi, ya'ni, $mpm = I_m/\Delta Y$, Y – mamlakatning yalpi ichki daromadi kattaligi. Y oshganda (masalan, davriy tebranishning ko'tarilish davrida), X_n qisqaradi, chunki import ortadi, ya'ni import tovarlariga talab ortadi. Y pasayganda (masalan, davriy tebranishning pasayish davrida), X_n ko'tariladi, chunki import kamayadi.

2) *valyuta kursi samarasi*

Yuqorida aytib o'tilganidek, valyuta kursining o'zgarishi eksport va avtonom importga ta'sir ko'rsatadi. Agar milliy valyuta qimmatlashsa, ya'ni uning qiymati boshqa valyutalarga nisbatan ko'tariladi va bunday holatda eksport qisqaradi va import ortadi va aksincha.

Sof eksportga ta'sir etuvchi omillar ko'rib o'tilganda *nominal* va *real valyuta kursini* farqlash lozim.

Nominal valyuta kursi – bu milliy pul birligi narxining ma'lum bir miqdordagi xorijiy valyutada aks ettirishdir, ya'ni ikki valyuta narxlarining o'zaro nisbatidir. Nominal valyuta kursi jahonning barcha bank xizmatlari orqali valyuta bozorida o'rnatiladi. Mamlakatning valyutasiga uning taklifiga nisbatan talab oshganda bank xizmatchilari (foreign exchange traders) valyuta narxini oshiradilar, bunda valyuta qimmatlashadi yoki aksincha bo'lishi ham mumkin. Agar xorijliklar ushbu mamlakat tovarlarini sotib olishni istasalar, u holda uning milliy valyutasiga talab ortadi va bunday holatda bank xizmatchilari boshqa mamlakatlar valyutasiga milliy valyutani ayirboshlaydilar va shuning uchun valyuta kursi ko'tariladi (yoki aksincha).

Har qanday real kattalik kabi real valyuta kursini hosil qilish uchun (real Y_aIM , real ish haqi, real foiz stavkasi) ham nominal kattalikni inflyatsiya darajasidan xolos etish lozim bo'ladi.

Real valyuta kursi ikki mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarning nisbiy bahosidir. Real valyuta kursi bir mamlakat tovarlari boshqa mamlakat tovarlariga almashishi mumkin bo'lgan nisbatni ko'rsatadi, shu tufayli u *savdo sharoiti* deb ham yuritiladi.

Nominal va real valyuta kurslari o'rtasidagi nisbat quyidagi ko'rinishga ega:

$$\varepsilon = y_e \times R/R_F \quad (10.4)$$

bunda,

ε - real valyuta kursi;

ye – nominal valyuta kursi;

R – mamlakat ichidagi narxlar darajasi;

R_F – xorijdagi narxlar darajasi.

Real valyuta kursining foizdagi o'zgarishi (o'zgarish darajasi) quyidagi formula orqali hisoblanishi mumkin:

$$\Delta \varepsilon (\%) = \Delta ye (\%) + (\pi - \pi_F) \quad (10.5)$$

bunda,

$\Delta \varepsilon (\%)$ - real valyuta kursining foizdagi o'zgarishi;

$\Delta ye (\%)$ – nominal valyuta kursining foizdagi o'zgarishi;

π - mamlakatdagi inflyatsiya darajasi;

π_F – xorijdagi inflyatsiya darajasi.

Real valyuta kursi (ε) boshqacha aytganda, *savdo sharoitlari* (terms of trade) xalqaro savdoda ushbu mamlakat tovarlarining raqobatbardoshligini belgilab beradi. Ayirboshlanadigan real valyuta kursi qanchalik past bo'lsa (ya'ni, ushbu mamlakatda ayirboshlanadigan nominal valyuta kursi va inflyatsiya darajasi qanchalik past bo'lsa va chet elda inflyatsiya darajasi yuqori bo'lsa), savdo sharoitlari shunchalik yaxshi bo'ladi.

Sof eksport nominal valyuta kursi kattaligi bilan emas, balki real valyuta kursi, ya'ni savdo sharoitlari bilan aniqlanadi, shuning uchun sof eksport formulasi quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi:

$$X_n = \underline{X_n} - mpmY - \eta \varepsilon \quad (10.6)$$

bunda,

η – real valyuta kursi bir birlikka o'zgarganda sof eksport qay darajada o'zgarishini ko'rsatuvchi kattalik va u real valyuta kursi o'zgarishiga sof eksport sezuvchanligini xarakterlaydi, ya'ni, $\eta = \Delta X_n / \Delta \varepsilon$.

Muayyan bir mamlakatning tovarlariga talab ortib, sof eksport miqdori katta bo'lsa, mamlakat tovarlarining raqobatbardoshligi oshadi, agar:

- a) ushbu mamlakat yangi tovarlarni ishlab chiqara boshlasa;
- b) ushbu mamlakat tovarlari sifatliroq bo'lsa;
- v) inflyatsiya darajasi nisbatan past bo'lsa;
- g) inflyatsiya darajasi xorijda nisbatan yuqori bo'lsa.

Kapital harakatiga ta'sir etuvchi omillar.

To'lov balansining ikkinchi bo'limi kapital harakati hisobi hisoblanadi. Xalqaro kapital oqimi - SF (capital flows)ga ta'sir etuvchi omillarni ko'rib chiqaylik. Mamlakatlar o'rtasida kapital harakati ularning bir-birlaridan moliyaviy aktivlarni sotish va xarid qilish natijasida sodir bo'lar ekan, u holda ular ham valyuta kursiga ta'sir ko'rsatadi. Agar ushbu mamlakat qimmatli qog'ozlariga talab yuqori bo'lsa, milliy valyutaga talab ortib, valyuta kursi ko'tariladi. Qimmatli qog'ozlarga bo'lgan talab ularning daromadliligi, ya'ni foiz stavkasi bilan aniqlanadi. Mamlakatda foiz stavkasi (ya'ni, qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizli daromad) qanchalik yuqori bo'lsa, investorlar uchun moliyaviy aktivlarning jozibadorligi yuqori bo'ladi. Investor uchun moliyaviy aktivlarni qaysi bir mamlakatda (mamlakat ichkarisida yoki boshqa mamlakatlarda) sotib olish farqsiz hisoblanadi. Investorning qimmatli qog'ozlarni sotib olishining asosida ularning daromadliligi yotadi. Shunday qilib, moliyaviy aktivlarga talabni belgilab beruvchi asosiy omil - bu ma'lum bir mamlakat va boshqa davlat qimmatli qog'ozlari daromadliligi darajasi o'rtasidagi farq hisoblanadi. Ushbu mamlakat foiz stavkasi kattaligi (R) va xorijiy davlat foiz stavkasi kattaligi (R_F) o'rtasidagi farq *foiz stavkalari differentsiali* (interest rate differential) deb ataladi. Shuning uchun kapital oqimlari formulasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$CF = \underline{CF} + s (R - R_F) \quad (10.7)$$

bunda,

$\underline{CF}$ – avtonom kapital oqimlari;

R – ushbu mamlakat foiz stavkasi;

R_F – xorijiy mamlakat foiz stavkasi;

s – mamlakat ichki va xorijdagi foiz stavkalari o'rtasidagi farqning o'zgarishiga kapital oqimi kattaligi o'zgarishining sezuvchanligi.

To'lov balansi mamlakatning tashqi dunyo bilan o'zaro hisob-kitoblari holatini ifodalar ekan, davlat uni mutanosib holda bo'lishidan manfaatdordir. Bunday mutanosiblikka qisqa muddat ichida valyuta kursini o'zgartirish hisobiga erishish mumkin.

Valyuta kursi. Mamlakatlar o'rtasida savdo va moliyaviy operatsiyalarni ta'minlash maqsadida ularning milliy pul birliklari o'rtasida ma'lum bir nisbat o'rnatiladi. Mamlakat pul birligi *milliy valyuta* deb ataladi. Milliy valyutalar nisbati *valyuta kursi* (exchange rate)

deyiladi. Ayirboshlanadigan kurs – bu bir mamlakat milliy pul birligi narxining boshqa bir mamlakat milliy pul birligida ifodalanishidir. (Masalan, 1 dollar = 6,2 yuan, 1 yevro = 1,45 dollar, bu degani, 1 dollar narxi 6,2 yuan, 1 yevro narxi 1,45 dollarga tengdir).

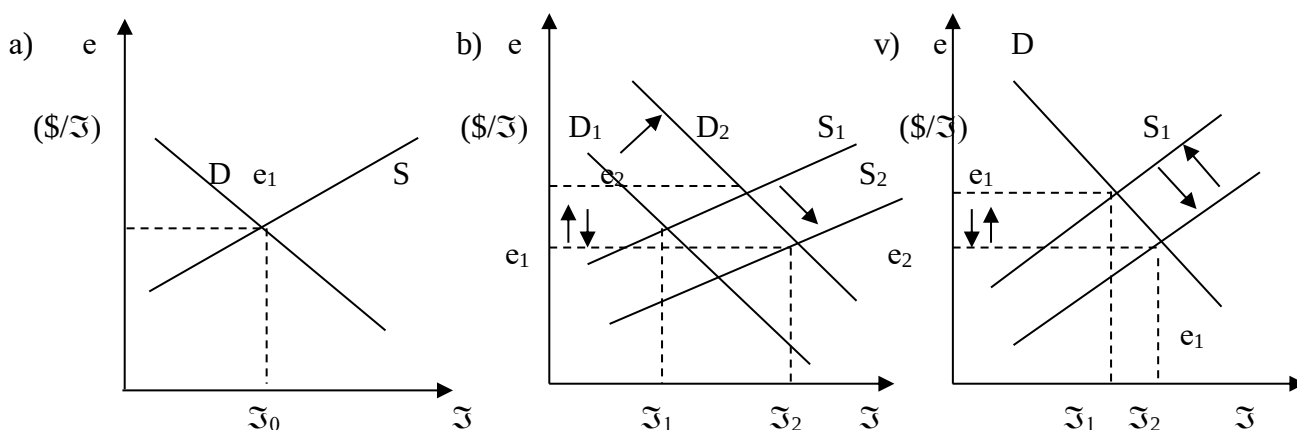
Valyuta kursining 2 turi mavjud:

1) *devizli kurs*, u bir birlik milliy valyutaga qancha miqdorda xorijiy valyutani ayirboshlash mumkinligini ko'rsatadi, ya'ni bu xorijiy valyuta birligida ifodalangan milliy valyuta narxidir (to'g'ri kotirovka);

2) *almashish kursi*, u devizli kursga teskari kattalik bo'lib, u bir birlik xorijiy valyutaga qancha miqdorda milliy valyutani ayirboshlash mumkinligini ko'rsatadi (teskari kotirovka). Masalan, 1 dollar = 6,2 yuan nisbat – AQSh uchun devizli kurs va XXR uchun almashish kursi hisoblanadi).

Biz o'z tahlilimizda valyuta kursi deganda devizli kursni, ya'ni valyutalarning to'g'ri kotirovkasini faraz qilamiz (10-rasm).

Valyuta kursi valyuta bozori (foreign exchange market)da milliy valyutaga bo'lgan talab va uning taklifi o'rtasidagi nisbat orqali o'rnatiladi. 10 a-rasmda u tasvirlangan bo'lib, bunda e – dollarning valyuta kursi, ya'ni yuanlarda ifodalangan 1 dollar narxi, D – dollarga bo'lgan talab egri chizig'i, S – dollarning taklif egri chizig'i. Valyuta (dollar)ga bo'lgan talab egri chizig'i pastga qarab yo'nalgan, chunki dollarning valyuta kursi qanchalik yuqori bo'lsa, ya'ni yuanlarda dollarning narxi qanchalik yuqori bo'lsa, xitoyliklar 1 dollarga shunchalik ko'p yuanlarini sarflashlari kerak bo'ladi va ular tomonidan dollarga bo'lgan talab miqdori kamayadi.

10-rasm. Valyuta kursi va uni tartibga solish

Valyuta (dollar) taklifi egri chizig'i yuqoriga qarab tik yo'nalgan, chunki dollarning valyuta kursi qanchalik yuqori bo'lsa, amerikaliklar 1

dollarga shunchalik ko'p yuanlarni sotib oladilar, shu sababli dollarning taklif miqdori katta bo'ladi. Muvozanatli valyuta kursi y_{e0} dollarga bo'lgan talab va taklif egri chiziqlari kesishgan nuqtada o'rnatiladi.

Milliy valyuta(funt)ga talab quyidagilar bilan belgilanadi:

- ushbu mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarga boshqa mamlakatlar tomonidan bildirilgan talab;

- ushbu mamlakat moliyaviy aktivlar (aktsiya va obligatsiyalar)iga boshqa mamlakatlarning talabi.

Ma'lum bir davlatning, masalan AQShning tovarlari va moliyaviy aktivlariga ega bo'lishi uchun Xitoy o'zining valyutasi – yuanlarini u sotib olayotgan mamlakatning valyutasi (dollar)ga ayirboshlashi kerak bo'ladi. Shuning uchun chet elliklarning (xitoyliklarning) ushbu mamlakat (bizning misolda AQSh) tovarlari va moliyaviy aktivlari(kapital eksporti)ni sotib olishlariga bo'lgan hoxishlari, ya'ni amerika tovarlari eksporti qanchalik ko'p bo'lsa, ularning milliy valyuta(dollar)siga xitoyliklar tomonidan talabni oshiradi. Valyutaga bo'lgan talabning oshishi (10 b- rasmda)da dollarlarga bo'lgan talab egri chizig'ining D_1 dan D_2 ga siljishi uning narxi, ya'ni valyuta kursi (e_1 dan y_{e2} ga)ning oshishiga olib keladi. Valyuta kursining oshishi shuni bildiradiki, chet elliklar (xitoyliklar) o'zlarining valyuta (yuan)larini ushbu mamlakat valyuta birligi (dollar)ga ko'proq ayirboshlashlari yoki to'lashlari kerak bo'ladi. Agar avval biz dollarning valyuta kursi 1 dollarga 6,2 yuan to'g'ri kelgan deb tahmin qilgan bo'lsak, uning oshgani esa masalan, valyutalarning nisbati 1 dollarga endi 7 yuan teng keladi deb tahmin qilinishi mumkin bo'ladi.

Milliy valyuta (bizning misolda dollar) taklifi quyidagilar orqali aniqlanadi:

- ushbu mamlakat (AQSh)ning boshqa mamlakatlar (masalan, Xitoy) tovarlariga, ya'ni, import tovarlariga bo'lgan talabi;

- ushbu mamlakatning boshqa mamlakatlar moliyaviy aktivlariga bo'lgan talabi.

Milliy valyuta (dollarlar) taklifi ushbu mamlakat (AQSh)ning boshqa mamlakatlar (Xitoy) tovar va moliyaviy aktivlarini nechog'lik ko'p sotib olishi mumkinligiga bog'liq bo'ladi. Milliy valyuta taklifi (dollarlar taklifi) ortishi (10v- rasmda) dollarlar taklifi egri chizig'ining o'ngga S_1 dan S_2 ga siljishi uning valyuta kursini pasaytiradi (e_1 dan y_{e2} ga). Valyuta kursi, ya'ni milliy pul birligi narxining pasayishi endilikda 1 birlik milliy valyuta (dollar)ga xorijiy valyuta(yuanlar)ni kamroq,

masalan, 1 dollarga 6,2 yuan emas, faqatgina 1 dollarga 4,5 yuan ayirboshlash mumkinligini anglatadi.

Valyuta kursi o'rnatilishining qattiq va suzuvchi tartibi mavjud.

Qattiq valyuta kursi. Qattiq valyuta kursi (fixed exchange rate)da valyuta kursi AQSh Markaziy Banki – Federal Zahira Tizimi (FRS) tomonidan ma'lum bir qat'iy nisbatda belgilab beriladi, masalan, 1 dollarga 6,2 yuan va Federal Zahira Tizimi (FRS) interventsiyasi yo'li bilan qo'llab- quvvatlanib turadi. Federal Zahira Tizimi (FRS) interventsiyasi deganda, milliy valyuta hisobidan xorijiy valyutani sotish va sotib olish tushuniladi, uning maqsadi milliy pul birligi valyuta kursini o'zgarmas darajada ushlab turish hisoblanadi. Agar milliy valyutaga talab ortsa, u holda uning kursi ye_1 dan ye_2 ga oshadi(10.1b - rasm). Bunday holatda FRS qattiq valyuta kursini ye_1 darajada ushlab turishi kerak. Valyuta kursini pasaytirish va uni ye_2 dan ye_1 ga qaytarish uchun, Federal Zahira Tizimi bunday holatga aralashib (intervene), yuanlarni sotib olib (ya'ni, yuanlarga talab bildirib) dollarlar taklifini oshirishi lozim. Natijada dollarlar taklifining egri chizig'i o'ngga, S_1 dan S_2 ga siljiydi va dollarlarning boshlang'ich kursi - ye_1 o'rnatiladi.

Agar import tovarlari va xorijiy moliyaviy aktivlariga talab ortishi natijasida milliy valyuta taklifi (10v-rasm) oshsa, u holda milliy valyuta kursi (dollar) pasayadi (ye_1 dan ye_2 ga), bunday holatda Federal Zahira Tizimi qattiq valyuta kursini ye_1 darajada ushlab turish uchun valyuta kursini oshirish maqsadida valyuta interventsiyasini o'tkazadi. Bunda u milliy valyuta taklifini (dollarlar egri chizig'i taklifining chapga S_2 dan S_1 ga siljishi) xorijiy valyuta(yuanlar)ga talab bildirib, ya'ni unga milliy valyutani ayirboshlab kamaytirishi lozim. Federal Zahira Tizimi interventsiyasi valyuta zahiralar (foreign exchange reserves) operatsiyalariga asoslangan bo'ladi (valyuta zahiralar hisobi qattiq valyuta kursi tartibida to'lov balansining tarkibiy qismi hisoblanadi).

Federal Zahira Tizimi interventsiyalari to'lov balans holati bilan bog'liq bo'ladi. Agar milliy valyuta kursi oshsa, u holda valyuta zahiralar ortadi. Agar ushbu mamlakat tovarlariga talab ortsa, ya'ni eksport hajmi ortsa, valyuta kursi oshadi, bu xorijiy valyutani mamlakatga oqib kelishini, joriy operatsiyalar hisobi saldosing ijobiy bo'lishini ta'minlaydi va agar ushbu mamlakat moliyaviy aktivlariga talab oshsa, bu kapitalning mamlakatga oqib kelishi va kapital harakati hisobi saldosing ijobiy bo'lishiga sabab bo'ladi. Valyuta kursini pasaytirish uchun, Federal Zahira Tizimi xorijiy valyutani sotib olish hisobiga milliy valyuta taklifini oshiradi. Natijada valyuta zahiralarining to'ldirilishi ta'minlanadi.

Va aksincha, ma'lum bir mamlakatning import tovarlari va xorijiy valyuta aktivlariga talabining ortishi natijasida milliy valyuta kursi pasayishi ro'y beradi. Import ortishi sababli joriy operatsiyalar hisobida taqchillik yuz beradi, xorijiy moliyaviy aktivlarga talabning ortishi tufayli kapitalning oqib chiqib ketishi va kapital harakati hisobi saldosi ham manfiy bo'lishi kuzatiladi. Natijada to'lov balansida taqchillik holati yuzaga keladi. Bu taqchillikni moliyalashtirish va milliy valyuta kursini oshirish uchun Federal Zahira Tizimi milliy valyuta taklifini qisqartiradi, ya'ni xorijiy valyutani sotish hisobiga ularni xarid qiladi. Natijada Federal Zahira Tizimi valyuta zahiralarini qisqaradi.

Shunday qilib, qattiq valyuta kurslari tartibida to'lov balansi tenglamasi (VR – balance of payments) quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\begin{aligned} \mathbf{VR} &= \mathbf{Xn} + \mathbf{SF} - \mathbf{\Delta R} = \mathbf{0} \\ \text{ya'ni, } \mathbf{Xn} + \mathbf{SF} &= \mathbf{\Delta R} \end{aligned} \quad (10.8)$$

bunda,

VR – to'lov balansi;

Xn – joriy operatsiyalar hisobi balansi;

SF – kapital harakati hisobi balansi;

ΔR – valyuta zahiralarini miqdorining o'zgarishi.

Agar joriy operatsiyalar hisobi balansining yig'indisi musbat kattalik bo'lsa, ya'ni to'lov balansi profitsitli bo'lsa, u holda valyuta zahiralarini ortadi, agar manfiy bo'lib, to'lov balansi kamomadli bo'lsa, valyuta zahiralarini kamayadi. To'lov balansining tengligi (muvozanat holati) Federal Zahira Tizimi tomonidan valyuta zahiralarini kattaligini o'zgartirish, ya'ni uning intervensiyasi hisobiga yuz beradi.

Qattiq valyuta kurslari tartibida to'lov balansining surunkali profitsit holati ham, defitsit holati ham xavfli hisoblanadi. To'lov balansining surunkali profitsit holatida, rasmiy zahiralarining ortiqcha to'planishi oqibatida inflyatsiya (chunki Federal Zahira Tizimi qattiq valyuta kursini qo'llash uchun to'lov balansining profitsitli ortishi sharoitida pul taklifi, ya'ni milliy valyutani doimiy ravishda oshirishga majbur bo'ladi) yuzaga keladi. To'lov balansining surunkali profitsiti sharoitida rasmiy zahiralarining to'liq sarflanib ketish xavfi tug'iladi (chunki Federal Zahira Tizimi qattiq valyuta kursini qo'llab-quvvatlash uchun uning pasayishi, to'lov balansining taqchilligi sharoitida doimiy ravishda xorijiy valyuta taklifini oshirishga majbur bo'ladi va uning zahiralarini asta-sekin kamayib boradi). Bu Federal Zahira Tizimi tomonidan inflyatsiya yoki valyuta zahiralarini kamayishi xavfini yo'qotish

uchun milliy pul birligi valyuta kursi, ya'ni uning boshqa valyutalarga nisbatan narxi (value)ni rasmiy ravishda o'zgartirishiga olib keladi. Qattiq valyuta kurslari tartibida Federal Zahira Tizimi tomonidan milliy pul birligi valyuta kursining rasmiy oshirilishi *revalvatsiya* (revaluation, ya'ni narxining oshishi) deyiladi. Qattiq valyuta kurslari tartibida Federal Zahira Tizimi tomonidan milliy pul birligi valyuta kursining rasmiy pasaytirilishi *devalvatsiya* (devaluation, ya'ni narxining pasayishi) deyiladi.

Qattiq kurslar tizimi 1944 yilda, AQShning Bretton-Vuds shahrida ishlab chiqilgan va qabul qilinganligi sababli u Bretton-Vuds valyuta tizimi deb ataladi. Bu tizimga binoan:

- Xalqaro hisoblar uchun zahira valyuta AQSh dollari bo'lib qoldi;
- AQSh g'aznachiligi birinchi bor talabga ko'ra dollarlarni oltinga, 1 troysk untsiya(31.1 gramma)ni 35 dollarga ayirboshlash majburiyatini oldi;
- barcha milliy valyutalar qat'iy (aniq bir qat'iy nisbatda) dollarga va dollar orqali oltinga "mahkamlab" qo'yildi .

Amerika dollari xalqaro hisoblarda oltin o'rmini egalladi, chunki o'sha paytda AQSh dunyoning eng boy mamlakati edi. U kapitalistik mamlakat sanoat ishlab chiqarishining 57% i, jahon eksportining 30%ini ta'minlab berdi va kapitalistik mamlakatlar oltin zahiralarining $\frac{3}{4}$ qismini o'zida jamlagan edi. AQShlarining milliy valyutasi – dollar – eng qat'iy valyuta hisoblanib, katta ishonchga sazovor bo'lgan. Ammo asta-sekin jahondagi kuchlar nisbati o'zgarib borib, Yaponiya va Germaniyada «iqtisodiy mo'jiza» ro'y bergan, ular sanoat ishlab chiqarishining sur'atlari AQSh iqtisodiyotining o'sish sur'atidan oshib ketish holati yuz bergan. 1954 yilda Yevropa iqtisodiy birlashmasi hosil qilindi (YeES yoki "Umumiy bozor"), unga dastavval 6 mamlakat a'zo bo'ldi (Germaniya, Frantsiya, Italiya, Belgiya, Niderlandiya va Luksemburg). Shundan so'ng Amerika tovarlarining raqobatbardoshligi pasaydi. Real qimmatga ega tovar va xizmatlarga amerikaliklar tomonidan katta miqdorda sarflangan dollarlarning boshqa mamlakatlar qo'lida to'planishi oqibatida, AQShlari g'aznachiligida ularni oltinga ayirboshlash masalasi ko'ndalang bo'lib qoldi. AQShning oltin zahirasi shiddatli tarzda kamayib bordi. AQSh dollarlarni oltinga ayirboshlashni bekor qilishni e'lon qildi, 1969 va 1971 yillarda dollar devalvatsiya qilindi, ya'ni dollarning valyuta kursi boshqa valyutalarga nisbatan pasaytirildi. Undan oldin 1967 yilda Buyuk Britaniya II Jahon urushidan keyingi iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelgani oqibatida bu mamlakatning MB (Bank of

England)i dollarga nisbatan funtning devalvatsiyasi (ya'ni, valyuta kursining pasayishi)ni e'lon qilishga majbur bo'ldi. Germaniya 1969 yilda dollarga nisbatan markaning revalvatsiyasi (ya'ni, valyuta kursining oshishi)ni amalga oshirdi. Bretton-Vudsk qattiq valyuta kursi tizimining inqirozi boshlandi. Shu tartibda 1973 yilning 19 martida egiluvchan valyuta kurslari tizimi kiritildi.

Egiluvchan valyuta kursi. Egiluvchan (flexible) yoki suzuvchi (floating) valyuta kurslari tizimida valyuta kurslari bozor mexanizmi orqali tartibga solinadi va valyuta bozoridagi talab va taklif nisbati orqali o'rnatiladi. Shuning uchun to'lov balansi muvozanati MBning aralashuvisiz (interventsiyasiz) o'rnatiladi va bu kapitalning oqib kelishi yoki oqib chiqib ketishi orqali amalga oshiriladi.

To'lov balansi tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$VR = Xn + CF = 0 \quad \text{ya'ni, } Xn = - CF \quad (10.9)$$

bunda,

VR –to'lov balansi;

Xn – joriy operatsiyalar hisobi balansi;

CF – kapital harakati hisobi balansi.

Agar to'lov balansida kamomad kuzatilayotgan bo'lsa, u mamlakatga kapitalning oqib kelishi orqali moliyalashtiriladi. To'lov balansining yetishmovchiligi shuni bildiradiki, ushbu mamlakat tovarlari va moliyaviy aktivlariga talab uning boshqa mamlakatlar tovarlari va moliyaviy aktivlariga talabidan kamroq ekanligini ko'rsatadi. Bu milliy pul birligi valyuta kursining pasayishiga olib keladi, chunki uning taklifi ortadi (ushbu mamlakat fuqarolari xorijiy tovarlar va moliyaviy aktivlarni xarid qilish uchun chet el valyutasiga o'z milliy valyutalarini taklif etadilar).

Suzib yuruvchi valyuta kursi tartibida valyuta kursining pasayishi valyutaning qadrsizlanishi (depreciation) deb ataladi. Valyutaning qadrsizlanishi milliy tovarlarni arzonroq qilib, tovarlar eksporti va kapital oqimiga ijobiy ta'sir etadi, chunki endilikda xorijliklar o'z milliy valyutalariga ushbu mamlakat valyutasini ko'proq olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Agar to'lov balansi profitsitli bo'lsa, u kapitalning oqib chiqib ketishi orqali moliyalashtiriladi. Profitsit xorijiy tovarlar va moliyaviy aktivlarga nisbatan ushbu mamlakat tovarlari va moliyaviy aktivlariga talab katta ekanligini bildiradi. Bu milliy valyutaga bo'lgan talabni va

uning valyuta kursini oshiradi. Valyuta kursining oshishi suzib yuruvchi valyuta kursi tartibida *valyutaning qimmatlashuvi* (appreciation) nomini olgan. Valyutaning qimmatlashuvi shunga olib keladiki, endi ushbu mamlakat valyuta birligini olish uchun xorijliklar o'zlarining valyutalarini ko'proq sarflashlari kerak bo'ladi. Bu milliy tovarlarni nisbatan qimmatroq qilib, eksportni qisqartiradi va importni rag'batlantiradi, ya'ni import tovarlari va chet el qimmatbaho qog'ozlariga talab ortadi, chunki ularni ko'proq xarid qilish imkoniyati yaratiladi. Natijada milliy valyutaning valyuta kursi pasayadi.

Ammo zamonaviy valyuta tizimi absolyut (mutlaq) egiluvchan valyuta kurslari tizimi hisoblanmaydi, AQSh Federal Zahira Tizimi (FRS) va Yevropa banklar konsortsiumi dollarning 1985 yildagidek absolyut erkin tebranishi, uning kursi tushib ketishiga yo'l qo'ymaydi, ya'ni AQSh Federal Zahira Tizimi uni sun'iy ravishda sotib olib va unga talabni oshirib, yuqori valyuta kursini qo'llab-quvvatlab turadi. Agar MB valyuta kursini o'rnatishda qatnashmasa, u holda bu – «sof suzish» tizimi hisoblanadi (clean floating).

Tayanch iboralar

jahon xo'jaligi, jahon bozori, ishlab chiqarish kooperatsiyasi, kapital migratsiyasi, ishchi kuchi migratsiyasi, xalqaro savdo, ochiq iqtisodiyot, yopiq iqtisodiyot, eksport va import kvotasi, ishlab chiqarishning internatsionallashuvi, ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi, ishlab chiqarishning xalqaro kooperatsiyasi, transnatsional korporatsiya (TNK), integratsiya, erkin savdo, bojxona ittifoqi, umumiy bozorlar, nisbiy nazariyasi, jahon tovar aylanmasi, tashqi savdo, GATT (Savdo va tariflar bo'yicha Bosh bitim), Jahon Savdo Tashkiloti (JST), iqtisodiy integratsiya, ASEAN, NAFTA, LAI, MYERKOSUR, OPEK

Nazorat savollari

1. Jahon xo'jaligi deganda nimani tushunasiz va u qanday qilib shakllangan?
2. Zamonaviy jahon xo'jaligi jadal sur'atlarda rivojlanishining asosiy omili nimada deb hisoblaysiz?
3. Jahon bozori, undagi munosabatlar va ayirboshlash qanday shakllarda amalga oshiriladi?
4. Tashqi iqtisodiy munosabatlarning eng muhim shakli – xalqaro savdo o'z ichiga nimalarni oladi?

5. Ochiq iqtisodiyot deganda nimani tushunmoq kerak?
6. Eksport kvotasi nima va u qanday aniqlanadi? Import kvotasichi?
7. Ishlab chiqarishning halqaro ixtisoslashuvi va uning qanday ko‘rinishlari mavjud?
8. Ishlab chiqarishning internatsionallashuvi, ixtisoslashuvi, kooperatsiya tushunchalarining mazmuni va o‘zaro aloqadorligini tushuntirib bering.
9. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar qanday shakllarda amalga oshiriladi?
10. Jahon xo‘jaligining asosiy xususiyatlarini tushuntiring.
11. Iqtisodiy integratsiyalar va integratsion birlashmalarning qanday asosiy ko‘rinishlari mavjud?
12. Tashqi iqtisodiy siyosatning ikki o‘zaro bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi bo‘lgan tamoyili mavjud: erkin savdo (fritrederlik) va tashqi savdoni cheklash (proteksionizm). Ularni tushuntirib bering.
13. Xalqaro savdo nazariyasi, A.Smitning mutlaq ustunlik nazariyasi va D.Rikardoning nisbiy ustunlik nazariyalarini tushuntiring.
14. GATT, uning takil topishi va tamoyillarini aytib bering.
15. Iqtisodiy integratsiya va jahonda tarkib topgan qanday integratsion guruhlarini bilasiz?
16. Mamlakatning to‘lov balansi deganda nimani tushunmoq kerak?
17. To‘lov balansi qanday uch bo‘limdan iborat?
18. Markaziy bank intervensiyasi deganda nimani tushunish kerak va qanday holatlarda MB undan foydalanadi?
19. To‘lov balansiga qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?
20. Valyuta kursi, nominal va real valyuta kursini tushuntiring.
21. Qanday sharoitda mamlakat tovarlarining raqobatbardoshligi oshib, uning tovarlariga talab ortadi, sof eksport miqdori katta bo‘ladi?
22. Milliy valyuta va valyuta kursining qanday ikki turi mavjud?
23. Milliy valyutaga bo‘lgan talab va taklif nimalarga bog‘liq?
24. Valyuta kursi o‘rnatilishining qattiq va suzuvchi tartibi mavjud. Ularni tushuntiring.
25. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirishning o‘ziga xos xususiyatlarini tushuntirib bering.

Mavzuga doir testlardan namunalar

1. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar va jahon iqtisodiyotining rivojlanishi asosida..... yotadi

- a) **xalqaro mehnat taqsimoti;**
- b) kapitalning xalqaro bo'linishi;
- c) iqtisodiy tizimlarning bog'liqligi;
- d) xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning o'zaro bog'liqligi.

2. Tashqi savdoni tartibga solishning tarif usuliga ..... kiradi.

- a) **bojxona bojlari;**
- b) demping;
- c) kvotalar;
- d) subsidiyalash.

3. Mamlakatning xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimidagi ishtiroki darajasining oshishi ... zaruriyatiga olib keladi.

a) ichki bozorni tashqi raqobatdan himoya qilish maqsadida tashqi savdo siyosati choralarini kuchaytirish;

b) **milliy iqtisodiyotning ochiqlik ko'lamini kengaytirish;**

c) madaniy qadriyatlar, turmush tarzi va boshqalarni birlashtirish;

d) ichki mehnat bozorini migrantlar oqimidan himoya qilish maqsadida migratsiya siyosati choralarini kuchaytirish.

4. Eksport kvotasi ... deb ataladi.

a) tovarni eksport qilish huquqini yoki ruxsatini olish;

b) tovarlarni eksport qilishni to'liq taqiqlash;

c) **mamlakatdan olib chiqishga ruxsat etilgan mahsulotlar hajmini miqdoriy yoki qiymat jihatidan cheklash;**

d) eksport qiluvchiga davlat tomonidan beriladigan moliyaviy imtiyoz.

5. Advalor boji - bu ... ga belgilangan bojxona to'lovi.

a) **mahsulot turidan qat'i nazar, bojxona qiymatining foizi;**

b) import imtiyozi sifati;

c) ichki bozorda ishlab chiqarilishi davlat tomonidan subsidiyalangan eksport qilinadigan tovarlar;

d) mahsulotning o'lchov birligiga qat'iy belgilangan miqdor va bojxona qiymatining foizi shakli.

6. Все большая включенность данной страны в мировое хозяйство позволяет ...

a) ограничить потребление природных ресурсов;

b) **повысить уровень конкурентоспособности национальной экономики;**

- c) перейти к полному самообеспечению;
- d) снизить миграцию трудовых ресурсов.

7. Davlatning jahon iqtisodiyotidagi faolligi ortib borayotgani ... imkonini beradi.

- a) tabiiy resurslardan foydalanishni cheklash;
- b) milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshlik darajasini oshirish;**
- c) o'zini to'liq ta'minlashga o'tish;
- d) mehnat migratsiyasini qisqartirish.

8. Jahon iqtisodiy inqirozi sharoitida jahon bozorida yoqilg'i-moylash materiallari narxining oshishi o'rnini bosuvchi samarani tasdiqlab ...ga olib keldi.

- a) ishlab chiqarilgan neft hajmining keskin kamayishi;
- b) gibrid dvigatellar va elektromobillarni yaratish bo'yicha; tadqiqotlarni moliyalashtirishni qisqartirish;
- c) neft qazib olishni ko'paytirish va uni jahon bozorida sotish.
- d) elektr transport vositalari, tabiiy dvigatelli avtomobillar, velosipedlar sonining ko'payishi;**

9. Mahsulotni import qilish... ga olib keladi.

- a) import qiluvchi mamlakatda ushbu mahsulotni mahalliy ishlab chiqarish hajmining oshishi;
- b) eksport qiluvchi mamlakatda ushbu mahsulotni mahalliy ishlab chiqarish hajmini oshirish;
- c) eksport qiluvchi mamlakatda ushbu mahsulot narxining pasayishi;
- d) import qiluvchi mamlakatda ushbu mahsulot uchun narxlar pasayishi.**

10. Importga bojxona tarifini joriy etish...

- a) ichki iste'molchilar farovonligini oshiradi;
- b) import ishlab chiqaruvchilarning xalqaro operatsiyalardan tushgan daromadidir;
- c) import qiladigan ishlab chiqaruvchilarni himoya qilishni ta'minlaydi;
- d) mahalliy o'xshash mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilarni himoya qiladi;**

11. Investitsiyalardan olingan daromadlar _____ to'lov balansida aks ettiriladi

- a) savdo balansi;
- b) joriy hisob;**

- c) kapital hisobi;
- d) rasmiy zaxira hisobi.

12. Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichi birinchi navbatda ... bilan tavsiflanadi.

a) iqtisodiy jihatdan eng qoloq va iqtisodiy jihatdan yuqori rivojlangan mamlakatlar o'rtasidagi farqni qisqartirish;

b) jahon iqtisodiy munosabatlarining global tabiati va mamlakatlar iqtisodiyotining baynalmilallashuvi;

c) milliy iqtisodiyotlarni individuallashtirish;

d) turli siyosiy tizimga ega mamlakatlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning kuchayishi.

13. Xalqaro savdoning asosiy ko'rsatkichlariga ... kiradi.

a) eksport va import;

b) valyuta kursi;

c) YaIM;

d) kvota.

14. Xalqaro savdo ... uchun sharoit yaratadi.

a) mahalliy va jahon ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi farq tufayli qo'shimcha daromad olish;

b) xorijiy investitsiyalarni jalb qilish orqali ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish;

c) mehnat migratsiyasini qisqartirish;

d) tabiiy resurslarni iste'mol qilishni cheklash.

15. Mamlakatda kichik maishiy texnika uchun import bojxona boji miqdori 15 dan 10% gacha kamaydi. Bu _____ bojxona bojiga misol.

a) advalor;

b) maxsus;

c) birlashtirilgan;

d) kompensatsiya.

Atamalar lug‘ati

Absolyut likvidlilik - pullarning tez va harajatlarsiz boshqa bir aktivga (real yoki moliyaviy) ayirboshlash mumkinligidir. Ingliz tilida “liquid” so‘zi, “suyuq, oquvchan” ma’nosini anglatadi. Barcha aktivlar likvidlilik xususiyatiga ega, chunki ularni ayirboshlash yoki sotish mumkin, ammo ularning likvidlilik darajasi turlichadir. Faqat naqd pullar absolyut likvidlilik xususiyatiga egadir.

Abstraktlashtirish - iqtisodiy hodisa va jarayonlarni tadqiq etish va tushuntirishda modellarni qo‘llash.

Avtarkiya – davlatlarning boshqa davlatlar iqtisodiyotiga bog‘liq bo‘lmagan mustaqil milliy xo‘jalik yaratishga qaratilgan reaksiya siyosati.

Avtonom iste’mol – shaxsiy iste’mol harajatlarining yalpi milliy daromad o‘zgarishiga bog‘liq bo‘lmagan qismi. ShD nolga teng bo‘lganda ham avtonom iste’mol to‘plangan mulk va jamg‘armalarning kamayishi yoki qarz hisobiga amalga oshirilishi mumkin bo‘ladi.

Avtonom investitsiyalar – asosiy kapitalga qilingan investitsiyalarning yalpi ichki mahsulot hajmi o‘zgarishiga bog‘liq bo‘lmagan qismi.

Avtomatik stabilizatorlar (barqarorlashtirgichlar) – budjet-soliq siyosatining iqtisodiy tebranishlarning ta’sirini avtomatik tarzda kamaytiruvchi elementlari (ishsizlik, kambag‘allik, nogironlik bo‘yicha nafaqalar, kishilarning daromadlari bo‘yicha soliqlari, qo‘shimcha qiymat solig‘i va boshqalar).

Agregatlash - alohida elementlarni bir butun agregatga birlashtirish bo‘lib, u doimo abstraktlashga asoslanadi, ya’ni unchalik ahamiyatga ega bo‘lmagan jihatlarni chiqarib tashlab, ahamiyatga molik bo‘lgan iqtisodiy jarayon va hodisalarning qonuniyatlari ajratib ko‘rsatiladi.

Akselerator – bu milliy daromadning o‘zgarishiga javoban yangi investitsiyalarning necha marotaba o‘rishini ko‘rsatuvchi koeffitsientdir.

Aktivlar – iqtisodiy faoliyat sub’ektlarining pul va moliyaviy mablag‘lari, asosiy va aylanma fondlarining qiymati.

Aktiv to‘lov balansi - to‘lov balansida tushumlar summasi to‘lovlar summasidan ortiq bo‘ladi.

Amerika modeli nisbatan liberal hisoblanib, unda ijtimoiy tenglikka erishish masalasi qiyilmaydi. Bu model tadbirkorlikni rag‘batlantirishga, aholining nisbatan faol qismining boyishiga qaratilgan. Aholining kam ta’minlangan qismi turmush darajasiga muvofiq qisman

imtiyoz va nafaqalar bilan ta'minlanadi. Bu model yuqori mehnat unumdorligiga va kishilarning shaxsiy muvaffaqiyatiga asoslangandir.

Amortizatsiya – foydalanish jarayonida asosiy kapital qiymatining kamayishi.

An'anaviy iqtisodiy tizim elementlari barcha iqtisodiy tizimlarning tarkibida mavjud bo'lib, bunday iqtisodiy tizim an'ana, urf-odatlariga asoslanadi. U ko'pincha iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan davlatlarda hukm suradi. Bunda ishlab chiqarish texnikalari, ayirboshlash, daromadlarni qayta taqsimlash vaqt belgilab bergan urf-odatlariga asoslanadi.

Aralash iqtisodiy tizim sof bozor iqtisodiyoti va ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiy tizimlar elementlarini sintezlashtiradi, ya'ni bunda bozor mexanizmi davlatning iqtisodiy jarayonlarga faol aralashuvi bilan to'ldiriladi.

Aholining xarid qobiliyati – aholining bozorda vujudga kelgan narxlar asosida tovar va xizmatlarni xarid qilish imkoniyati.

Axborot kommunikatsiya texnologiyalari - xususiy, umumiy va ishlab chiqarish kommunikatsiyasida axborotlar tayyorlash, qayta ishlash va yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan ob'ektlar, harakatlar va qoidalar, shuningdek barcha texnologiyalar hamda sanab o'tilgan jarayonlarni birlashgan ravishda ta'minlovchi sohalar majmuasi. AKT tushunchasiga mikroelektronika, kompyuter va dasturiy ta'minot, telekommunikatsiyalar ishlab chiqish hamda ishlab chiqarish, Internetdan erkin foydalanishni ta'minlash, Internetning axborot resurslarini ta'minlash, shuningdek sanab o'tilgan sohalar bilan bog'liq bo'lgan turli xil hodisalar va bu faoliyat sohalarini tartibga soluvchi rasmiy va norasmiy qoidalar kiradi.

Aholini ijtimoiy himoyalash – aholini bozor iqtisodiyotining salbiy ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlaridan asrash, shu oqibatlarining aholi ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga ta'sirini yumshatish.

Aholining real daromadlari – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori, ya'ni, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadning xarid quvvati.

"Aqlli kishilarning ketib qolishi" — mamlakatdan "intellektual elita" vakillarini chet elda ishga joylashish maqsadida chiqib ketishi.

Bazel qo'mitasi talablari – bank tizimining barqaror amal qilishi hamda o'z majburiyatlarini bajara olishini ta'minlash uchun o'rnatilgan xalqaro me'yorlar majmui bo'lib, u kapitalning yetarlilik darajasini,

banklarni nazorat qilish jarayoniga hamda bozor intizomiga qo'yilgan talablarni ifodalaydi.

Bandlik – mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishi; fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq va qonunga zid kelmaydigan, mehnat daromadi beradigan faoliyati.

Banklarning umumiy kapitali – banklarning o'z faoliyatlarini (bank operatsiyalarini) amalga oshirish uchun mo'ljallangan moliyaviy resurslari bo'lib, u banklar tomonidan turli manbaalar orqali jalb etilgan pul kapitalidan iborat.

Bank zahiralari – bankda saqlanayotgan naqd pullar, Markaziy bankda tijorat banklari tomonidan saqlanayotgan foizsiz depozitlar.

Banklar kapitalining yetarlilik darajasi – bu jami kapitalning riskka tortilgan aktivlarga nisbati bo'lib, u xalqaro Bazel kelishuviga ko'ra, kamida 8 foizni tashkil etishi kerak.

Banknota – bu bankning vekselidir (qarzli majburiyatidir). Zamonaviy sharoitlarda banknotalarni muomalaga faqat MB chiqarish huquqiga ega bo'lganligi sababli naqd pullar MBning qarzli majburiyatlari hisoblanadi.

Bank tizimi – bu mamlakat hududida tarixan shakllangan va qonun bilan mustahkamlangan kredit tashkilotlarining faoliyat ko'rsatish shakli.

Bankning to'lov qobiliyati - bu uning aktivlari miqdori eng kamida uning qarzlariga teng bo'lishidir. Bank aktivlariga esa uning boshqa shaxs va muassasalardan sotib oladigan banknotalari va barcha moliyaviy mablag'lari (obligatsiyalar i qarzli majburiyatlari) kiradi. Obligatsiyalar va qarzli majburiyatlar bank daromadining manbai bo'lib xizmat qiladi. Bankning qarzlar (liabilities) – uning passivi – bu mijozning birinchi talabi bo'yicha qaytarib berish majburiy bo'lgan bankka qo'yilgan depozitlaridir.

Bank likvidliligi – ya'ni bankning istalgan vaqtda omonatchilarning har qancha soniga omonatlarini bir qismi yoki hammasini naqd pulda bera olishga qodirligidir. Agarda bank barcha depozitlarni qog'oz pullarda saqlasa, u absolyut likvidlilikka ega bo'ladi.

Bankning aktiv operatsiyalari – banklarning kelajakda daromad olish maqsadida jamlangan kredit mablag'larini kreditlarga va investitsiyalarga joylashtirilishi va boshqa maqsadli operatsiyalaridir.

Bankrot – xo'jalik sudi tomonidan e'tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini to'la hajmda qondirishga

yoki majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini bajarishga qodir emasligi.

Bank depozitlari – jismoniy va yuridik shaxslarning bank muassasalariga ma'lum muddatga va muddatsiz omonat shaklida qo'yilgan bo'sh pul mablag'lari.

Bank krediti - eksport va importni kreditlashda ssuda formasida namoyon bo'ladi va u tovarlar, tovar hujjatlari, veksellarni, xamda trattani garovga olgan holda beriladi. Ba'zan banklar o'zlariga chambarchas aloqada bo'lgan yirik eksportyor-firmalarga blankli kredit, ya'ni rasmiy ta'minlanmagan kreditlar beradilar.

Banklarning kredit portfeli – tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning umumiy jamlanmasi. Ular quyidagicha tasniflanadi: a) yaxshi; b) standart; v) substandart; g) shubhali; d) umidsiz. Tijorat banklariga ma'lum sanaga ssuda hisob varaqalarida qolgan pul mablag'lari majmuasi (qoldig'i).

Bank-moliya tizimining barqarorligi – banklarning va boshqa moliya muassasalarining o'z majburiyatlari yuzasidan talablarga to'la javob bera olishi. Bu likvidlilik, kapitalning yetarliligi, aktivlar sifati, rentabellik ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi.

Barqarorlik – narsa va hodisalarning amal qilishi va rivojlanishdagi o'ziga xos muayyanlik holati.

Barqaror iqtisodiy muvozanat - iqtisodiyotning har qanday (ichki, tashqi) ta'sirlar ostida ham bozor mexanizmi yordamida mustaqil ravishda yana o'zining muvozanat holatiga qayta olishidir. Agarda iqtisodiyot tashqi ta'sirlar ostida yuz bergan beqarorlik holatidan mustaqil ravishda barqarorlikka qayta olmasa, u holda iqtisodiyot *beqaror muvozanatlikka* yuz tutadi.

Bevosita investitsiya – kapital qo'yilmalarni investor tomonidan to'g'ridan-to'g'ri investitsiya ob'ektlarga yo'naltirilishi nazarda tutiladi.

Biznes – foyda olishga qaratilgan (ehtiyoj va muhtojlikni qondirish natijasida) tadbirkorlik faoliyatini anglatadi.

Bilvosita investitsiya – vositachi moliyaviy tashkilotlar orqali investorlar tomonidan kapital qo'yilmalarning qo'yilishi tarzida ifodalanadi.

Bozor kon'yunkturasi – muayyan vaqt mobaynida tovarlar bozorining holatini tavsiflovchi vaqtinchalik iqtisodiy vaziyat bo'lib, quyidagi belgilar orqali aniqlanadi: ichki va tashqi savdodagi o'zgarishlar; ishlab chiqarish va qurilish dinamikasi; tovar zahiralar harakati; narxlar dinamikasi va boshqalar.

Bojxona boji - tovarlar davlat chegarasini kesib o'tganda solinadigan maxsus pul solig'i.

Bojxona ittifoqi — ikki va undan ortiq davlatlarning bir-biriga va uchinchi mamlakatlarga nisbatan soddalashtirilgan tarif siyosatini o'tkazishidir.

Bojxona tarifi — tovar oqimlarining chegarani kesib o'tishida davlat tomonidan olinadigan, soliq miqdori ko'rsatilgan tartiblangan tovarlar ro'yxati.

Budjet profitsiti – muayyan davrda budjet daromadlarining budjet harajatlaridan ortiq bo'lgan miqdori.

Budjet defitsiti (taqchilligi) – budjet harajatlarining budjet daromadlaridan ortib ketishi natijasida vujudga kelgan taqchillik.

Valyuta — ma'lum bir davlatning qonun bilan o'rnatilgan pul vositasi (milliy valyuta), bir yoki bir necha yetakchi mamlakatlarning valyutasi ko'rinishidagi jahon rezerv pullari, Xalqaro valyuta fondi va Yevropa valyuta tizimi a'zolari tomonidan ko'p tomonlama hisob-kitoblarda foydalaniladigan xalqaro valyuta birliklari.

Valyuta bozori - turli mamlakatlar milliy pul birligi(valyuta) o'zaro bir-biriga ayirboshlanadigan bozor.

Valyuta kursi – mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan bahosi.

Valyuta tushumi – tovar va xizmatlarni eksport qilish, shuningdek, xalqaro kreditlar hisobiga xorijiy valyutalarning kelib tushishi.

Veksel – bu bir iqtisodiy agent (xususiy shaxs)ning boshqa bir iqtisodiy agentdan ma'lum bir miqdorda va ma'lum vaqtga olgan qarzini foizli mukofoti bilan qaytarishi shart bo'lgan majburiyatli qarzidir.

GATT- Savdo va tariflar bo'yicha Bosh kelishuv — tashqi savdo operatsiyalarini o'tkazishda belgilangan tamoyillarga amal qilishga rozi bo'lgan mamlakatlarni birlashtiruvchi savdo va tarif masalalari bo'yicha xalqaro akt.

Giperinflyatsiya– haddan tashqari inflyatsiya, narxning shiddat bilan o'sishi, pul qadrining g'oyat tez pasayishi, pul topishga intilishning minimal darajaga kelishi bilan xarakterlanadi.

Gipoteza - biror-bir hodisani tushuntirish uchun ilgari surilayotgan ilmiy tahmin, ammo amalda hali o'z tasdig'ini topishi va nazariy jihatdan to'g'ri bo'lishi uchun nazariy asoslangan bo'lishni talab etadi.

Global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz – jahonning deyarli barcha mamlakatlarida moliyaviy, ijtimoiy va iqtisodiy sohalarida mutanosiblik

va nisbatlarning keskin izdan chiqishi natijasida beqarorlik va chuqur tanglik holatlarining vujudga kelishi.

Global muammolar — olamshumul ahamiyatga ega bo'lgan va o'z yechimini topishida jahondagi barcha mamlakatlarning birgalikdagi harakatlarini talab etuvchi sivilizatsiyamizning eng dolzarb masalalari.

Davlat - unga tegishli barcha muassasa va tashkilotlar siyosiy va yuridik huquqga ega va u mamlakat iqtisodiyotini tartibga solishda iqtisodiy jarayonlarga ta'sir etadi.

Davlat budjeti – davlatning daromad va harajatlari, hamda ularni moliyaviy ta'minlash manbalarining tartiblashtirilgan rejasi.

Davlat investitsiyasi – davlat budjeti va budjetdan tashqari davlat fondlari hamda davlat korxonalari tomonidan kapitallar qo'yilishini ifodalaydi.

Davlat qarzlari – davlatning mamlakatda qimmatli qog'ozlarni chiqarish shaklidagi, turli budjetdan tashqari fondlardan (ichki qarz), hamda xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan (tashqi qarz) olgan qarzlari.

Davlat ichki qarzlari – davlat tomonidan ichki mablag'ni jalb qilish natijasida vujudga kelgan majburiyatlarining yig'indisi.

Davlat tashqi qarzi – davlat tomonidan xorijdan mablag' jalb qilish natijasida vujudga kelgan majburiyatlarining yig'indisi.

Davlatning maqsadli jamg'armalari – davlat budjeti tarkibida jamlanadigan jamg'armalar bo'lib, ularning har biri uchun mablag'lar manbalari, har bir manbaadan mablag' tushishi me'yorlari va shartlari, shuningdek shu mablag'lardan foydalanilishi mumkin bo'lgan maqsadlar qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Daromad solig'i – fuqarolarning muayyan davr (bir yil) davomida yalpi daromadidan olinadigan majburiy to'lov (soliq).

Daromad solig'i stavkalari – aholi daromadlaridan tabaqalashtirilgan holda olinadigan soliqlarning foizlardagi darajalari.

Devalvatsiya – qayd qilingan valyuta kursi tizimi amal qilayotgan sharoitda hukumat tomonidan milliy valyutaning boshqa valyutalarga nisbatan kursini tushirishga qaratilgan tadbiri. Devalvatsiya to'lov balansi taqchilligini bartaraf qilish, eksportni arzonlashtirish, importni qimmatlashtirish imkonini beradi.

Deduksiya - umumiylikdan xususiylikka, nazariyadan faktlarga murojaat qilish orqali amaldagi jarayonlarni tekshirib tasdiqlash yoki inkor etish usuli.

Dekret pullar - davlat tomonidan umumiy to'lov vositasi sifatida qonunan tasdiqlangan pullardir.

“Demografik portlash” — jahonning kam rivojlangan va kambag'al mamlakatlarida nazorat qilib bo'lmaydigan darajada aholi sonining o'sishi.

Demping — eksport tovarlarini bozorning o'rtacha narxidan, hatto tannarxidan ham pastroq narxda sotish. Bu usul bozorni egallash, raqobatchilarni sindirish maqsadida qo'llaniladi.

Depozit — lotincha so'zdan olingan bo'lib, lug'aviy ma'nosi-saqlash uchun topshirilgan buyum ma'nosini bildiradi. Bank depozitlari — jismoniy va yuridik shaxslarning bank muassasalariga ma'lum muddatga va muddatsiz omonat shaklida qo'yilgan bo'sh pul mablag'lari.

Defitsit — biror narsaning yetishmasligi, kamchiligi. Jumladan, tovarlar yetishmasligi, budget mablag'larining yetishmasligi.

Deflyatsiya — inflyatsiya davrida muomaladagi qog'oz pulni kamaytirish. Davlat tomonidan muomaladagi pul miqdorini kamaytirishga qaratilgan moliya va pul - kredit tadbirlarini qo'llash orqali amalga oshiriladi. Iqtisodiyotda narxlar umumiy darajasining pasayishi.

Diversifikatsiya — (lotinchadan diversus- har xil va facere-qilmoq, bajarmoq) — ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish.

Dividend — aksionerlik jamiyati sof foydasidan aksiya egalariga to'lanadigan qismi bo'lib, u aksionerlarga naqd pul yoki aksiyalar bilan to'lanadi.

Dotatsiya - budget va budgetdan tashqari fondlardan qaytarib olmaslik sharti bilan xo'jaliklarning zararlarini qoplash, shuningdek, mahalliy budgetlar mutanosibligini ta'minlash uchun ajratilgan pul mablag'laridir.

Yevro - universal yevropa hisob-kitob-to'lov birligi bo'lib, Yelga a'zo mamlakatlar hududida EKYu o'rniga joriy etilgan.

Yevropa valyuta tizimi (YeVT) - Yel a'zolarining hududiy valyuta guruhi.

Yevropa Ittifoki (Yel) - Yevropaning 28ta davlatini birlashtiruvchi iqtisodiy va siyosiy guruh.

Yopiq iqtisodiyot - xususiy va davlat sektorini birlashtiruvchi iqtisodiyot.

Jahon banki – 1944 yilda Xalqaro valyuta jamg‘armasi bilan bir vaqtda tuzilgan birinchi davlatlararo investitsiya instituti bo‘lib, o‘z faoliyatini 1946 yil 25 iyunda boshlagan.

Jahon bahosi - talab va taklif egri chiziqlari ta’sirini hisobga olgan holda milliy narx ko‘rsatkichlari ta’sirida xalqaro savdo markazlarida hosil bo‘ladigan narx.

Jahon bozori — moddiylashtirilgan va moddiylashtirilmagan ko‘rinishidagi ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol bosqichlarini o‘z ichiga oluvchi XIM sub’ektlari (milliy va hududiy iqtisodiyotlar, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar)ning o‘zaro iqtisodiy ta’sirlashish global muhitidir.

Jahon bozori kon’yunkturasi - jahon tovar bozorlarida sotish sharti, ushbu bozorlardagi talab, taklif, narxlar darajasi, ularning o‘zgarish tendensiyalari.

Jahon moliya institutlari – jahon moliyaviy va iqtisodiy tizimi barqarorligini ta’minlash maqsadida ushbu jarayonlarni tartibga solish, muvofiqlashtirish bo‘yicha chora-tadbirlarini ishlab chiquvchi, turli vosita va yo‘llar bilan qo‘llab-quvvatlovchi va tavsiyalar beruvchi xalqaro va milliy moliyaviy tashkilotlar.

Jahon moliya-valyuta tizimi – xalqaro valyuta va moliyaviy munosabatlarning davlatlararo bitimlarda kelishilgan holda amal qiladigan shakli, xalqaro miqyosda xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.

Jahon savdo tashkiloti — xalqaro savdoni institutsional va xuquqiy asosini tashkil etuvchi mustaqil davlatlararo tashkilot.

Ijtimoiy soha – aholining munosib turmush sharoiti va farovonligini ta’minlashga xizmat qiluvchi soha va tarmoqlar majmuasi. Bular qatoriga uy-joy fondlari, sog‘liqni saqlash, ta’lim, sport, madaniyat muassasalari va boshqa tuzilmalarni kiritish mumkin.

Immigratsion kvota — xorijiy fuqarolarning kirib kelishini davlat tomonidan miqdoriy cheklash.

Import – mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mahsulotlarini, kapitalini, texnologiya va xizmatlarini olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir. U vaqtni tejashga, iqtisodiyot, aholi ehtiyojini qondirish vazifalarini muvaffaqiyat bilan hal qilishga ko‘maklashadi.

Importga chegaralangan moyilik – importga qilingan harajatlardagi o‘zgarishning YaIM o‘zgarishiga nisbatan ulushi, importga qaratilgan harajatlar hisssasi.

Investitsiya – bu iqtisodiy samara (foyda, daromad) olish yoki ijobiy ijtimoiy natijaga erishish uchun sarflanadigan pul mablag‘lari, banklarga qo‘yilgan omonatlar, paylar, qimmatli qog‘ozlar (aksiya, obligatsiyalar), texnologiyalar, mashinalar, asbob-uskunalar, litsenziyalar va samara beradigan boshqa har qanday boyliklardir. Investitsiya ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish bo‘lib, uning moliyaviy va real turlari mavjud.

Investor – xususiy va qarzga olingan mulkiy va intellektual qiymatlarni sarflash haqida qaror qabul qiluvchi investitsiya faoliyati sub’ekti.

Investitsiyaviy jozibadorlik – investitsiya ob’ektlarini tasniflash va baholash, reyting orqali taqqoslashni amalga oshirish, turli iqtisodiy rivojlanish bosqichlari va darajasidagi xo‘jalik hamda investitsiya jarayonlarini qiyoshlash orqali tahlil qilish.

Investitsiya muhiti – investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf-xatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va siyosiy omillar majmui.

Investitsiya faoliyati - investitsiya maqsadlarini amalga oshirish bilan bog‘liq faoliyat. Investitsiya kompleksi tashkilotlari orqali amalga oshiriladi.

Investitsiya faoliyati ishtirokchilari - buyurtmachilar, pudratchilar, yetkazib beruvchilar, banklar, sug‘urta kompaniyalari, loyihalovchilar, vositachilar, ilmiy-maslahat firmalari, o‘z mamlakatida qonunchilikka ko‘ra investitsiyaviy mulk egalari (tasarrufchilari) yoki buyurtmalardan foydalanuvchi sifatida qatnasha oluvchi xorijiy tashkilotlarni kiritish mumkin.

Investitsiyaviy faollik – turli iqtisodiy sub’ektlar (davlat, korxona va tashkilotlar, jamg‘armalar va h.k.)ning daromad olish maqsadida milliy yoki xorijiy iqtisodiyotlarga investitsiya resurslarini kiritishga intilishi.

Investitsiyaviy kreditlar – ishlab chiqarishni kengaytirish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, modernizatsiyalash va rekonstruksiya qilish, yangi bino va inshootlarni qurish uchun zarur bo‘lgan vositalar hamda qimmatli qog‘ozlarni sotib olish maqsadida olingan uzoq muddatli kreditlar.

Investitsiya siyosati – savdo menejmenti umumiy strategiyasining bir qismi bo‘lib, korxonani rivojlantirish uchun aktivlarni kengaytirishning eng samarali yo‘llarini tiklashni nazarda tutadi.

Investitsiya dasturi – ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish uchun ishlab chiqilgan dastur.

Investitsiya loyihasi - ma'lum harakatlarni amalga oshiruvchi, ya'ni kelgusida foyda olish maqsadida kapital qo'yilishiga asoslangan, tashkiliy-huquqiy va moliyaviy hisob-kitob hujjatlari tizimi.

Investitsiyaviy hamkorlik xalqaro iqtisodiy munosabatlarning bir ko'rinishi bo'lib, resurslarni ratsional taqsimlash, xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish natijasida uning ustunliklaridan foydalanish orqali nisbatan yuqori natijalarga erishish, texnologik ishlab chiqarish tuzilmasini yangilash kabilarni maqsad qilgan.

Indeksatsiya – iqtisodiyotdagi narxlarning o'rtacha darajasi o'zgarishiga bog'liq ravishda ish haqi va boshqa daromadlarni tuzatish, kelishtirish.

Indossament - veksel olib pulni olmagan kishi uni boshqa bir odamga berishi va bunda uning veksel berilganligi haqida yozuvni bitishidir.

Induksiya - faktlarni yig'ib, ularni bir tizimga keltirish va tahlil qilish, so'ngra ularni umumlashtirish va xulosa chiqarish usuli.

In'eksiyalar - mamlakat ichida ishlab chiqarilgan har qanday mahsulot hajmiga iste'moldagi o'zgarish tufayli qilingan qo'shimcha harajatlardir.

Innovatsion texnologiyalar – iqtisodiyotga yangiliklarni tatbiq etish bosqichlarida qo'llaniluvchi usul va vositalar majmui bo'lib, o'z ichiga joriy etish, trening, konsalting, transfert, audit, injiniring kabi turlarini oladi.

Internet xizmatlari - internet tarmog'i abonentlariga amaliy bayonnomalar tomonidan taqdim etiluvchi funksional imkoniyatlar majmui: elektron pochta, fayllarni qabul qilish va uzatish, veb-hujjatlarni o'qish, onlayn muloqot (chat), terminal orqali erkin foydalanish, tarmoqda hujjatlarni saqlash va ishlash va h.k.

Inflyatsiya – pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valyutaning qadrsizlanishi, narxlarning o'sishi.

Inflyatsiya darajasi – ma'lum vaqt ichida (oy, yil) narxlar darajasining foizdagi o'zgarishi.

Inqirozga qarshi choralar dasturi – O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan 2009-2012 yillarga mo'ljallanib inqirozga qarshi ishlab chiqilgan choralar dasturi bo'lib, mazkur dasturda talabni rag'batlantirishga yo'naltirilgan bir qator moliyaviy imtiyozlar va

barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlovchi chora-tadbirlar majmui o'z aksini topgan.

Ipoteka – bankning garov xat, ko'chmas mulk garovi asosida muayyan muddatga ssuda berishi.

Ipoteka krediti - joylarda tasdiqlangan namunaviy loyihalar bo'yicha yakka tartibdagi uy-joy qurilishiga barpo etiladigan uy-joy garovi ostida beriladigan uzoq muddatli kredit. Ipoteka kreditlari tijorat banklari tomonidan qaytarishlik, to'lovlik, ta'minlanganlik va muddatlilik shartlarida beriladi.

Iste'mol – ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining oxirgi fazasi, ijtimoiy mahsulotdan aholini iqtisodiy talablarini qondirish jarayoni.

Iste'molga o'rtacha moyillik – iste'mol harajatlarining daromaddagi (yoki shaxsiy tasarrufdagi daromad hajmidagi) hissasi.

Iste'molga chegaralangan moyillik – iste'mol harajatlaridagi o'zgarishning bu o'zgarishni keltirib chiqargan daromadlarning o'zgarish miqdoridagi ulushi.

Iste'mol krediti – markaziy bank tomonidan barqarorlik davrida qo'llaniladigan pul siyosati dastagi. Bunday kredit banklar va boshqa maxsus kredit institutlari tomonidan aholining uzoq muddatli iste'mol tovarlarini sotib olish uchun beriladi.

Iste'mol tovarlari – inson ehtiyojini qondirishga mo'ljallangan iste'mol buyumlarining tovar shakli; pulga sotib olib, iste'mol etiladigan moddiy mahsulotlar va har xil xizmatlar.

Ichki investitsiya – mamlakat ichida turli shakldagi kapitallar qo'yilishini ifodalaydi.

Ish bilan band bo'lgan jami aholi – ishchi kuchi (iqtisodiy faol aholi)ning ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan qismi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi – ishlab chiqarishning rivojlanishi uchun tashqi shart-sharoitlarni ta'minlovchi tarmoqlar majmui bo'lib, o'z ichiga temir va avtomobil yo'llari, elektr, gaz va suv ta'minoti, aloqa kommunikatsiyalari, ombor xo'jaligi va boshqalarni oladi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash – ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning asosiy yo'nalish va vositalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: korxonalardan eskirgan asbob-uskunalarni chiqarib, zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan almashtirish; mahalliy resurslar asosida ishlab chiqarishga innovatsion texnologiyalarni joriy

etish; ishlab chiqarilayotgan mahsulot assortimentini kengaytirish; ishlab chiqarish harajatlarini pasaytirish va resurslarni tejash; sifatni boshqarish va sertifikatlash tizimini joriy etish; chiqitsiz va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish va boshqalar.

Ishsizlik – mamlakatda ish bilan band bo‘lmagan ishchi kuchi guruhining mavjud bo‘lishi, aholi iqtisodiy faol qismining o‘ziga ish topa olmasdan qolishi, ishchi kuchidan to‘liq foydalanmaslik.

Ishchi kuchi – ishga layoqatli, ishlayotgan va faol ish izlayotgan aholi.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig‘i – bu mavjud resurslardan muqobil tanlov asosida samarali foydalanish yo‘llarini aniqlashda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan oddiy makroiqtisodiy modeldir.

Ish o‘rni – muayyan kasbdagi bir xodimning mehnat vazifalarini amalga oshirishi uchun moslashtirilgan va ishni bajarish uchun ishlab chiqarish vositalari, mehnat qurollari bilan jihozlangan joy.

Ish bilan taminlash – fuqarolarning qonun xujjatlariga zid kelmaydigan, o‘z shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog‘liq bo‘lgan, ularga ish haqi yoki daromad keltiradigan faoliyat.

Ish haqi – bu, yollanma xodim daromadi bo‘lib, unga tegishli bo‘lgan mulkchilik huquqini iqtisodiy jihatdan ro‘yobga chiqarish shaklidir.

Iqtisodiy barqarorlik – bu iqtisodiy tizimning shunday holatiki, uni tashkil etuvchilarining barqaror va o‘zaro mutanosib ravishda rivojlanishi qayta ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta’minlaydi.

Iqtisodiy integratsiya — hududiy miqyosda sifat jihatdan yangi iqtisodiy muhitni yaratish yo‘li orqali milliy xo‘jalik komplekslarining o‘zaro yaqinlashish va bir-biriga kirib borishi jarayoni.

Iqtisodiy ittifoq — iqtisodiy integratsiyaning oliy ko‘rinishi, u umumiy huquqiy me‘yorlar, soliq bazasining soddalashtirilishi, ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalarda yagona standartlarni joriy etish, yagona valyutaga o‘tish kabilar bilan tavsiflanadi.

Iqtisodiyotning raqobatbardoshligi – mamlakat iqtisodiyotining xalqaro savdoda ishtirok etish, jahon bozoridagi o‘z o‘rni va mavqeini saqlab qolish va kengaytira olish, jahon talablariga javob beradigan mahsulotlar ishlab chiqara olishga layoqati bo‘lib, u quyidagilar orqali belgilanadi: mamlakatdagi ishlab chiqarishning texnik-iqtisodiy darajasi, ishlab chiqarish harajatlari miqdori, ishlab chiqarilayotgan tovarlar sifati, infratuzilmaning rivojlanganlik darajasi, mutlaq va nisbiy ustunliklarning mavjudligi.

Iqtisodiy o'sish – real yalpi ichki mahsulot umumiy hajmining yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real yalpi ichki mahsulotning oldingi yilga nisbatan o'sishi.

Iqtisodiyotning real sektori – iqtisodiyotning bevosita moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq sohasi bo'lib, u o'z ichiga sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport, aloqa tarmoqlarini oladi.

Iqtisodiy faol aholi – bu aholining tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish uchun o'z ishchi kuchini taklif etishni ta'minlaydigan qismi.

Iqtisodiy faol bo'lmagan aholi – mehnat bilan band bo'lmagan va ishsiz deb hisoblanmaydigan shaxslar (o'quvchilar va talabalar, ishlamayotgan uchinchi guruh nogironlari, uy bekalari, ixtiyoriy ravishda mehnat bilan band bo'lmagan shaxslar).

Iqtisodiy nochor korxonalar – muayyan miqdorda kapital yo'qotish, ishlab chiqarish maydonlarining qisqarishi, ishsizlar sonining ortishi, raqobatbardosh bo'lmagan mahsulot ishlab chiqaradigan va buning uchun katta miqdorda materiallar, xom ashyo, yonilg'i, mehnat resurslari sarflaydigan qoloq, samarasiz korxona.

Kartel - tashqi savdo assotsiatsiyasi (uning a'zolari alohida tovar guruhlari bo'yicha ishlab chiqarish va narx siyosatini muvofiqlashtirib oladi).

«**Katta yigirmalik**» – 20 ta yirik mamlakatlar guruhi bo'lib, unga jahondagi eng boy mamlakatlar va yirik rivojlanayotgan davlatlar kiradi va ular xissasiga jahon yalpi ichki mahsulotining 90 foiz ulushi to'g'ri keladi.

Kon'yunktura – bu bozorda ma'lum bir vaqtda yuzaga kelgan iqtisodiy holatdir (asosan talab hamda taklif nisbati va u bilan bog'liq bo'lgan narxlar darajasi orqali yuzaga keladi).

Kooperatsiya aloqalari – turli soha ishlab chiqarish tarmoqlarida ma'lum mahsulotni tayyorlash bo'yicha uzoq muddatli aloqalarni o'rnatish.

Kredit – bu vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ma'lum muddatga, haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir.

Kutilayotgan inflyatsiya darajasi – mavjud ijtimoiy-iqtisodiy axborotlar, ma'lumotlar asosida alohida shaxs va korxonalar tomonidan kutiladigan bo'lg'usi davrdagi inflyatsiya darajasi.

Lizing – mashina, asbob-uskuna, transport vositalari, ishlab chiqarish inshootlarini ijaraga beruvchida mulkiy huquq saqlanishini ko‘zda tutuvchi uzoq muddatli ijaraga berishning yangi maxsus shakli bo‘lib, kapital qo‘yilmalarini moliyalashtirish bank kreditining muqobil shaklidir.

Makroiqtisodiyot – bu mamlakat iqtisodiyotini yaxlit bir tizim sifatida o‘rganuvchi fan bo‘lib, u iqtisodiyot nazariyasining bo‘limi sifatida barqaror iqtisodiy o‘shish, resurslarning to‘liq bandligi, inflyatsiya darajasini minimallashtiri, fiskal siyosat, monetar siyosat, to‘lov balansi muvozanatini ta‘minlash kabi ko‘pgina davlat ahamiyatiga molik masalalar bilan shug‘ullanadi.

Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar – mamlakat yaxlit iqtisodiyoti darajasidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayon va hodisalarni o‘lchash va baholash imkoniyatini beruvchi ko‘rsatkichlardir. Masalan, yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, iqtisodiy o‘shish, ishsizlik, inflyatsiya darajasi va boshqalar.

Makroiqtisodiy agentlar - uy xo‘jaliklari, firmalar, davlat, chet el sektoridir.

Makroiqtisodiy bozorlar - tovarlar va xizmatlar bozori (real bozor), moliyaviy bozor(moliyaviy aktivlar bozori), iqtisodiy resurslar bozori, valyuta bozori.

Mamlakat pul oboroti – ma‘lum bir davr mobaynida korxonalar, tashkilotlar va aholi tomonidan naqd pul va naqd pulsiz shaklda amalga oshirilgan to‘lovlar majmuasidir.

Markaziy bank – bu mamlakatning eng asosiy banki hisoblanadi. Markaziy bank pul-kredit (monetar) siyosatini olib boradi. AQShda u FRS (Federal Reserve System), Buyuk Britaniyada – Angliya banki (Bank of England), Germaniyada – Bundesdeutchebank, Rossiyada – Rossiya Markaziy banki deb yuritiladi. Asosiy funksiyasi mamlakat iqtisodiyotidagi pul massasini nazorat qilishdan iborat.

Majburiy zahira me‘yori – bu tijorat banklarining MB da o‘zlarining bir qism depozitlarini foizsiz omonatlar (agarda mamlakatda zahirali bank tizimi bo‘lsa) yoki naqd pullar shaklida saqlashidir.

Ma‘muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiy tizim - ishlab chiqarish vositalariga davlat egalik qilgan, iqtisodiy qarorlarni jamoa bo‘lib qabul qilinadigan, iqtisodiyotni davlat rejasi asosida markazlashtirilgan boshqaruv orqali tashkil etilishidir.

Mehnat bozori – mehnatga qobiliyatli aholining ish bilan band bo‘lgan va band bo‘lmagan qismlari va ish beruvchilar o‘rtasidagi

munosabatlarni hamda ularning shaxsiy manfaatlarini hisobga oluvchi shartnomalar asosida ishchi kuchini ishga yollashni amalga oshiruvchi, shuningdek, unga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi nisbatlarni bevosita tartibga soluvchi, bozor iqtisodiyotining murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimidir.

Mehnat unumdorligi – bu ishchi kuchi mehnat faoliyatining iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichidir. U ishlab chiqarilgan mahsulot yoki ko'rsatilgan xizmatlar miqdorining mehnat harajatlariga nisbati, ya'ni mehnat xarajatlari birligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot bilan belgilanadi.

Mehnat haqi – joriy davrda ish beruvchi tomonidan yollangan xodimga bajargan ishlari uchun berilgan pul yoki natura usulidagi to'lovlar bo'lib, ular hisoblangan summalar yig'indisidan tashkil topadi va ikki qismga bo'linadi: ish haqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

Mikroiqtisodiyot - iqtisodiyot nazariyasining bir qismi, u birinchidan, iqtisodiy birliklar (firmalar, uy xo'jaliklari, tarmoqlar)ni, ikkinchidan esa alohida olingan bozorlarni, aniq olingan narxlarni tadqiq etadi.

Milliy iqtisodiyot – bu tarixan ma'lum bir hududlar chegarasida tarkib topgan ushbu mamlakat tarmoqlarining o'zaro mehnat taqsimoti va umumiy maqsadlariga muvofiq kompleks birlashuvining tizimidir.

Milliy valyuta – mamlakatning milliy pul birligi.

Milliy valyutaning qadrsizlanishi – xorijiy valyutalarga nisbatan milliy valyuta kursining kamayishi.

Milliy valyutaning qimmatlashishi – xorijiy valyutalarga nisbatan milliy valyuta kursining ko'tarilishi.

Modellashtirish - abstraksiya usulidir, ya'ni iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'rganish va ma'lum yechimlarni topishda ulardan eng asosiylarini tanlab tadqiq etish yoki boshqacha aytganda dalillarni kutilayotgan natijalar bilan bog'lash usuli hisoblanadi.

Moliya bozori – oldi-sotdi ob'ekti sifatida pul hamda pulga tenglashtirilgan qimmatli qog'ozlar maydonga tushuvchi munosabatlar bo'lib, odatda o'z ichiga qarz majburiyatlari bozori va kapital (mulk) bozorini oladi.

Moliya-bank tizimi kredit qobiliyati – milliy yoki xalqaro moliya-bank muassasalarining kredit resurslariga ehtiyoj sezgan sub'ektlarga qarz berish imkoniyati.

Modernizatsiya – ob’ektni takomillashtirish, yaxshilash, yangilash, uni yangi talab va me’yorlarga, texnik shart-sharoitlarga, sifat ko‘rsatkichlariga moslashtirish.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.

Moliya-bank tizimi – tarixan shakllangan va belgilangan qonun qoidalar asosida faoliyat yurituvchi mamlakatdagi moliya–kredit muassasalari majmuidir.

Moliyaviy institutlar – belgilangan qonun-qoidalar doirasida faoliyat yurituvchi mamlakatdagi moliya-kredit tashkilotlari.

Moliyaviy manbalar – iqtisodiyotning turli darajasida chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun taqozo etiluvchi moliyaviy mablag‘larning kelib chiqish manbalari. Masalan, moliyaviy manbalar aholi va korxonalarning manbalari, davlat budjeti mablag‘lari, qarzga olingan mablag‘lar, xorijiy investorlarning mablag‘lari va boshqa ko‘rinishlarda bo‘lishi mumkin.

Moliyaviy investitsiya – daromad olish maqsadida investitsiyalarni turli qimmatli qog‘ozlar (aksiyalar, obligatsiyalar, banklarning depozit sertifikatlar va boshqalar)ga qo‘yilishidir.

Multipikator – bu yalpi harajatlarning bir birlikka ortishi (kamayishi) yalpi daromadlarni necha marotaba oshishi (qiskarishi)ga olib kelishini ko‘rsatuvchi koeffitsientdir.

Narxlar indeksi - tovarlar va xizmatlar, yoki aktivlar o‘rtacha narxining o‘zgarishi ko‘rsatkichi. Narxlar indeksi bozor savati deb yuritiladigan ma’lum to‘plamdagi tovar va xizmatlarning joriy yildagi narxlari yig‘indisini bazis yildagi narxlari yig‘indisiga nisbati bilan aniqlanadi.

Nominal YaIM– bu joriy narxlarda, ya’ni ushbu yil narxlarida hisoblangan ko‘rsatkich bo‘lib, u qiymat ko‘rsatkichi hisoblanadi va shuning uchun narxlar darajasining o‘zgarishi uning kattaligiga ta’sir ko‘rsatadi.

Oraliq mahsulot – ishlab chiqarish va muomala jarayonidan chiqib ketmagan, yakuniy iste’mol uchun uchun yetib bormagan, qayta ishlash yoki sotishga mo‘ljallangan mahsulot.

Ortiqcha talab – mavjud narxlar darajasida tovarlar va xizmatlar taklifidan ularga bo‘lgan talabning ko‘pligi. To‘liq bandlilik sharoitida inflyatsiya darajasining oshishiga olib keladi.

Ochiq iqtisodiyot - xususiy, davlat va chet el(xorijiy) sektorlarini birlashtiruvchi iqtisodiyot.

Oqimlar - milliy daromadning bir qismini mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan mahsulotlardan boshqasiga safarbar etilishidir.

Portfel investitsiyalar — xo‘jalik ob‘ektini ekspluatatsiya qilish tufayli daromad olish xuquqini kafolatlovchi kapital qo‘yilmalari.

Potensial YaIM – to‘liq bandlilik sharoitida, yoki mavjud sarmoya resurslari va ishchi kuchidan to‘liq foydalanish hisobiga erishilishi mumkin bo‘lgan ishlab chiqarish hajmi.

Preferensiya – iqtisodiyotni maqsadga muvofiq rivojlantirish va tartibga solishda ayrim soha va tarmoqlar, korxona va ishlab chiqarish turlariga nisbatan beriluvchi imtiyoz, afzallik va ustuvorliklardir.

Proteksionizm – davlatning xorij raqobatidan ichki bozorni himoya qilish siyosati, mamalakatga olib kelinayotgan tovarlarga yuqori bojlar belgilaydi, ayrim tovarlarni olib kelish cheklanadi yoki umuman taqiqlanadi.

Pul – barcha tovar va xizmatlar ayirboshlanadigan, umumiy ekvivalent sifatida foydalaniladigan, boshqa barcha tovarlar qiymatini ifodalaydigan maxsus tovar.

Pul bazasi – bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar va Markaziy bankdagi tijorat banklarining zahiralardir.

Pul massasi – har qanday mamlakat iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlar aylanishini ta‘minlaydigan, xususiy shaxslar, institutsional mulkdorlar(korxonalar, birlamalar, tashkilotlar va b.) va davlat egalik qiladigan naqd va naqd pulsiz xarid hamda to‘lov vositalari majmuidir.

Pul - kredit siyosati – davlat tomonidan iqtisodiy o‘rishni ta‘minlash maqsadida pul muomalasini tashkil etish va barqarorligini ta‘minlash uchun amalga oshiriladigan barcha chora-tadbirlar majmuidir.

Pulga bo‘lgan talab – uy xo‘jaliklari va firmalar tomonidan bitimlarda to‘lov vositasi sifatida foydalanish, ko‘zda tutilmagan harajatlar uchun saqlab turish, moliyaviy aktivlar sifatida foydalanib daromad olish uchun jamg‘arish maqsadida ega bo‘lishga intilgan pul miqdoridir.

Pullarga bo‘lgan transaksiyali talab – bu pullarga bitimlar tuzish uchun, ya‘ni tovar va xizmatlarni sotib olish uchun bo‘lgan talabdir.

Pulning miqdoriy nazariyasi – pul taklifi va iqtisodiyotdagi baholarning umumiy darajasi o‘rtasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlikni o‘rnatuvchi nazariyadir. Birinchi bor ingliz faylasufi va iqtisodchisi D.Yum tomonidan XVIII asrda ilgari surildi, amerikalik iqtisodchi I. Fisher tomonidan 1911 yilda rivojlantirildi va keyinchalik Kembrij universiteti iqtisodchilari tomonidan takomillashtirildi.

Pullarning taklifi - bu iqtisodiyotda mavjud barcha pullar bo‘lib, jami pullarning umumiy hajmidir. Pul massasini tavsiflash va o‘lchash uchun turli umumlashtirilgan ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi va ular *pul agregatlari* deb ataladi.

Rasmiy zahiralar darajasi – mamlakatda (odatda Markaziy bankda) to‘plangan rasmiy zahiralar (masalan, chet el valyutalari, oltin, mamlakatning XVFda kredit ulushi, qarz olishning maxsus huquqi (SDR) va h.k.) hajmining moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash ehtiyojlariga yetarliligi.

Real YaIM – bu qiyosiy narxlarda, ya‘ni yʻzgarmas yoki bazis yil narxlarida hisoblangan yalpi ichki mahsulotdar. Bunda bazis yil qilib istalgan yilni olish mumkin, ya‘ni tanlangan bazis yil joriy yildan oldin ham, undan keyin ham bʻylishi mumkin.

Real almashinuv kursi – ikki mamlakatda baholar darajasining o‘zaro nisbatini hisobga oluvchi almashinuv kursi. Solishtiralayotgan mamlakatlardagi nominal almashinuv kursini baholar indekslarining o‘zaro nisbatiga ko‘paytirish yo‘li bilan topiladi.

Real investitsiya – asosiy vositalarni vujudga keltirish, tovar moddiy boyliklar zahirasi oshirishga qo‘yiladigan kapitaldir, ya‘ni korxonalarini bunyod etish hamda ularni bir maromda ishlashini ta‘minlash uchun yetarli miqdorda xom-ashyo zahiralarini barpo etishga yo‘naltirilishi.

Real foiz stavkasi – inflyatsiya sur‘ati hisobga olinib tuzatish kiritilgan nominal foiz stavkasi.

Revalvatsiya – qayd qilingan valyut kursi tizimi amal qilayotgan sharoitda hukumat tomonidan milliy valyutaning boshqa valyutalarga nisbatan kursini oshirishga qaratilgan tadbiri. Importni arzonlashtiradi va eksportni qimmatlashtiradi.

Resurslar bozori - uy xo‘jaliklari o‘zlariga tegishli bo‘lgan ishlab chiqarish omillarini tadbirkorlarga sotadigan bozor.

Reinvestitsiyalar – investorning faoliyati natijasida olingan foydani (daromadni) muaomalaga kiritish.

Retsessiya – ishlab chiqarishning nisbatan mo‘tadil, keskin bo‘lmagan holdagi pasayishi yoki iqtisodiy o‘sish sur‘atlarining davomli ravishda pasayib borishi.

“Sakkizlik” guruhi (“Katta sakkizlik”, G-8) – Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Kanada, Rossiya, AQSh, Fransiya va Yaponiya hukumatlarini birlashtiruvchi xalqaro klub. Shuningdek, mazkur mamlakatlar yetakchilarining norasmiy Yevropa komissiyasi

ishtirokidagi forumi ham shu nom bilan atalib, forum doirasida dolzarb xalqaro muammolarga yondashuvlar amalga oshiriladi.

Saldo - muayyan vaqt davomida moliyaviy tushumlar va sarflar, eksport va import qiymati (savdo balansi saldosi), xorijiy to'lovlar va tushumlar (to'lov balansi saldosi) o'rtasidagi farq.

Samaradorlik – iqtisodiyot nazariyasining asosiy muammosi hisoblanib, u resurslarning cheklanganligi sharoitida ulardan oqilona foydalangan holda cheksiz ehtiyojlarni maksimal darajada qondirishlik yo'llarini tadqiq etadi.

Sektor – institutsion birliklar yig'indisi bo'lib, ularning maqsadi, moliyalashtirish manbalari va funksiyalari bir xil bo'ladi, natijada ularning iqtisodiy huquqi ham o'xshashib ketadi.

Soliqlar – belgilangan va muayyan miqdorlarda undiriladigan, muntazam, qaytarib berilmaydigan va beg'araz xususiyatga ega bo'lgan, budjetga yo'naltiriladigan majburiy pul to'lovlaridir.

Soliq stavkasi – soliqlarni hisoblashda soliq bazasining har bir birligi hisobiga to'g'ri keladigan soliq me'yorida.

Soliq imtiyoz – soliq to'lovchilarning ayrim toifalariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq to'lashdan to'liq, qisman va vaqtincha ozod qilish shaklidir.

Soliq krediti – budjetga to'lanishi lozim bo'lgan soliq summasini ma'lum muddatga kechiktirish, bo'lib-bo'lib to'lash yoki soliqni qaytarish shaklidir.

Soliq yuki – soliq to'lovchilarning muayyan davrda budjetga to'langan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'indisidir. Mamlakat miqyosida muayyan davrdagi barcha to'langan soliqlar va yig'implarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i ham soliq yukini ifodalaydi.

Sof bozor iqtisodiyoti tizimi – bu xususiy mulkchilikka, erkin tanlovga, shaxsiy manfaat, raqobatga asoslangan tizim bo'lib, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklaydi.

Cof ichki mahsulot (sof milliy daromad) makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, YaIM (YaMD) dan amortizatsiya ajratmalari miqdorini ayirib tashlash yo'li bilan topiladi.

Stagflyatsiya – bu iqtisodiyotda narxlar va ishsizlik darajalarining bir vaqtning o'zida o'sishidir.

Subsidiyalar - bu pul yoki natura ko'rinishidagi yordam turi bo'lib, budjet va budjetdan tashqari fondlardan ajratiladi. Subsidiyalar bevosita va bilvosita bo'lishi mumkin. *To'g'ri subsidiyalar* – kapital qo'yilmalar,

ilmiy tadqiqotlar, kadrlarni qayta tayyorlashga ajratilgan mablag'lar bo'lsa, *egri subsidiyalar* soliq imtiyozlari, imtiyozli shartlarda kreditlar berish, pasaytirilgan bojxona bojlari va boshqalardir.

Subvensiya - qat'iy maqsadlar uchun beriladigan dotatsiya turi bo'lib, foydalanish sharti buzilganda uni kaytarib olish mumkin.

Tarkibiy o'zgarishlar – bu milliy iqtisodiyotning samarali va barqaror tarkibiy tuzilishini ta'minlash maqsadida uning tarmoq va sohalarini izchil ravishda o'zgartirib borishdir. Tarkibiy o'zgarishlar o'z ichiga yangi tarmoqlarni barpo etish, ba'zilarini kengaytirish, ayrim samarasiz, istiqbolga ega bo'lmagan tarmoqlarni qisqartirish kabi chora-tadbirlarni oladi.

Tarkibiy ishsizlik – bu iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish oqibatida ishchi kuchiga talab tarkibida o'zgarish ro'y berishi natijasida yuzaga keladigan majburiy ishsizlikning ko'rinishidir.

Tashqi savdo aylanmasi – mamlakat, mamlakatlar guruhi tashqi savdo faoliyati hajmining pul ko'rinishidagi ifodasidir, muayyan vaqt oralig'ida (masalan, yil davomidagi) eksport va import hajmining yig'indisiga teng bo'ladi.

Tashqi savdo – bir mamlakatning boshqa mamlakatlar bilan savdosi.

Tashqi savdo siyosati – bu bir mamlakatni boshqa mamlakatlar bilan olib borayotgan savdosi (eksporti va importi) borasidagi siyosatidir. Bunga teng huquqlilik va ikki tomonlama manfaat olish ko'zda tutiladi.

Tashqi savdo balans saldos – bu mamlakat eksporti va importi hajmi o'rtasidagi farq, tafovutdir.

Tashqi qarz – bu mamlakat hukumati, moliya-kredit tashkilotlari, yirik korxonalarining boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag'larining jami hajmidir.

Tashqi nodavlat qarzlar – bu mamlakatdagi xususiy shaxslar (moliya muassasalari, korxonalar va aholi) tomonidan boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag'larining jami hajmidir.

Tijorat banklari – bu sanoat va savdoni qisqa muddatli kreditlar bilan ta'minlash, shuningdek xususiy mijozlarga turli turdagi bank xizmatlarini ko'rsatishga ixtisoslashgan banklardir.

Tovar va xizmatlar bozori - iste'molchilar tovar va xizmatlarni xarid qiladigan, ishlab chiqaruvchilar esa o'z mahsulotlarini sotadigan bozor.

Transaksiya talabi – bu pullarga bitimlar tuzish uchun, ya'ni tovar va xizmatlarni sotib olish uchun bo'lgan talabdir. Pullarga bo'lgan talabning bu turi klassik modelda tushuntirilgan va u pullarga bo'lgan talabning yagona turi hisoblanib, pullarning miqdoriy nazariyasi (amerikalik iqtisodchi I.Fisher va ingliz iqtisodchisi A.Marshall taklif etgan) tenglamasidan keltirib chiqarilgan.

Transmilliy korporatsiyalar (TMK) - chet el aktivlariga ega bo'lgan yirik kompaniyani iqtisodiy tashkillashtirish ko'rinishi.

Transfert to'lovlari – evaziga hech qanday tovar yoki xizmatlar olinmaydigan davlat harajatlari (pensiya, stependiyalar, ishsizlik nafaqasi va boshqalar).

Turmush darajasi – aholining zaruriy, moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda xizmatlar bilan ta'minlanganlik hamda ularni iste'mol qilish darajasi.

To'lov balansi – muayyan muddat davomida mamlakatning chet ellarga to'lagan va xuddi shu davr mobaynida mamlakatga chet eldan tushgan to'lovlar summolari nisbatini tavsiflaydi. To'lov turkumiga tashqi qarz, uning foizi, chetdan olingan tovarlar va xizmatlar haqi, xorijiy investitsiyalar, xorijda diplomatik ishlarni, iqtisodiy aloqalarni yuritish harajatlari, fuqarolar va qo'shma korxonalarining chet elga pul o'tkazmalari va boshqalar kiradi.

To'g'ridan – to'g'ri investitsiyalar – bevosita mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish jarayonini tashkil etish yoki yanada kengaytirish maqsadida xorijiy sheriklar tomonidan uzoq muddatli kapital qo'yilmalar kiritish. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar investorlarga mazkur ishlab chiqarish jarayonlari ustidan nazorat qilish imkonini beradi.

Uy xo'jaliklari – bu mustaqil, oqilona harakat qiluvchi makroiqtisodiy agent bo'lib, uning iqtisodiy faoliyat yuritishdan maqsadi tovar va xizmatlardan olinadigan foydalilikni maksimallashtirishdir.

Uzoq muddatli depozitlar – jismoniy va yuridik shaxslarning tijorat banklariga bir yildan ortiq muddatga qo'yilgan pul ko'rinishidagi jamg'arma va omonatlar.

Umumiy bozor — ishlab chiqarish omillarini milliy chegaralar orqali erkin ko'chib o'tishi ta'minlanadigan iqtisodiy integratsiya ko'rinishi.

Umumiy muvozanat – bu bir vaqtning o'zida barcha bozorlarda muvozanat o'rnatilishi, butun bir iqtisodiy tizimdagi muvozanat, ya'ni makroiqtisodiy muvozanatdir. Bunday makroiqtisodiy muvozanatga esa yalpi talab va yalpi taklif o'zaro tenglashgandagina erishiladi.

Uslub (approach) – bu bir necha usul va tamoyillar yig‘indisi hisoblanib, ular orqali tadqiqot maqsadiga erishish yo‘llari belgilanadi.

Filips egri chizig‘i – ishsizlik darajasi dinamikasi (absissa o‘qi) va inflyatsiya sur‘ati (ordinata o‘qi) orasidagi bog‘liqlikni grafikda tasvirllovchi egri chiziq.

«**Fitch Reytings**», «**Mudis**», «**Standart end Purs**» **xalqaro reyting kompaniyasi** – faoliyati banklar, moliyaviy institutlar, investitsiya va aksionerlik kompaniyalarining kredit layoqatini o‘z vaqtida va aniq baholashga yo‘naltirilgan xalqaro reyting agentliklari.

Firmalar - bu mustaqil, oqilona harakat qiluvchi makroiqtisodiy agent bo‘lib, ularning iqtisodiy faoliyat yuritishdan maqsadi foyda olishni maksimallashtirishdir.

Fond bozori – qimmatli qog‘ozlar va boshqa moliyaviy vositalarning oldi-sotdi jarayonlari amalga oshiriluvchi maxsus tashkillashtirilgan bozor.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar — mamlakatlar va hududlar o‘rtasidagi, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar ishtirokidagi xo‘jalik aloqalari tizimi.

Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi — ishlab chiqarish bosqichlarining o‘zaro bir-birini to‘ldirishi va ularni muvofiqlashtirish maqsadida milliy iqtisodiy komplekslarning xamkorlik qilishi.

Xalqaro ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi — mamlakatlar o‘rtasidagi mehnat taqsimoti ko‘rinishi bo‘lib, unda o‘zlarining ichki ehtiyojlaridan ortiqcha bir turdagi mahsulotlar tayyorlash bilan shug‘ullanuvchi milliy ishlab chiqarishlarning tabaqalanishi yuz beradi.

Xalqaro savdo nazariyasi - iqtisodiy nazariyaning bir qismi. Ishlab chiqarish va ayirboshlashga xalqaro ixtisoslashuv sabablarini, hamda bundan mamlakatlar oladigan manfaatlarni o‘rganadi.

Xalqaro tashkilotlar – ularning har biri xalqaro siyosatda o‘zlarining faoliyat maqsadlari yo‘nalishlariga qarab, yer yuzi taraqqiyotida egallab turgan mavqelariga qarab, umuman xalqaro siyosiy-amaliy munosabatlar jarayonida harakatlarga kirishadigan boshqa xalqaro tashkilotlar tizimidagi maqomlariga qarab ahamiyat kasb etadilar.

Xalqaro tranzit - xorijiy yuklarni jo‘natish va qabul qilib olish punktlari berilgan mamlakat hududidan tashqarida bo‘lishi shartida tashilishidir. Agar tovarlar bojxona omboriga joylashtirilmasdan tashilsa, bevosita xalqaro tranzit, bojxona omboridan foydalanilsa – bilvosita xalqaro tranzit hisoblanadi.

Xarid qobiliyati pariteti – valyutalar almashinuv kurslarining shunday darajasiki, bunda har bir valyutaning xarid qobiliyati tenglashadi.

Xizmat ko'rsatish sohasi – ijtimoiy ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan ko'rinishga ega bo'lmagan iste'mol qiymatlarini yaratishga yo'naltirilgan sohalari. U o'z ichiga moddiy xizmatlar ko'rsatish (transport, aloqa, savdo, maishiy xizmat va boshqalar) hamda nomoddiy xizmatlar ko'rsatish (huquqiy maslahatlar berish, o'qitish, malaka oshirish va boshqalar)ni oladi.

Xorijiy investitsiya – chet ellik investorlar foyda (daromad) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va boshqa turdagi faoliyat ob'ektlariga qo'shayotgan mulkiy boyliklarning va ularga nisbatan huquqlarning, shuningdek, intellektual mulkka nisbatan huquqlarning barcha turlari chet el investitsiyalari hisoblanadi.

Xususiy sektor - uy xo'jaliklari va firmalarni birlashtiruvchi iqtisodiyot sektori.

Xususiy tadbirkorlik – bu fuqarolar (alohida fuqarolar) tomonidan o'zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari ostida, shaxsiy daromad (foyda) olish maqsadida amaldagi qonunchilik doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo'jalik faoliyatidir.

Chek – bu bank omonatchisining ma'lum bir miqdordagi o'z pullarini o'ziga yoki boshqa bir kishiga berishi haqidagi buyrug'idir.

Chet el(xorijiy) sektori - ushbu sektor dunyoning barcha mamlakatlarini birlashtiradi va mustaqil oqilona harakat qiluvchi makroiqtisodiy agent hisoblanadi.

Shaxsiy daromad – jismoniy shaxslarning soliq to'lagunga qadar daromadi.

Shved modeli kuchli ijtimoiy siyosat yuritishi bilan ajralib turadi va u milliy daromadni nisbatan kam ta'minlangan aholi qatlami tomon qayta taqsimlanishi orqali mulkiy tengsizlikni kamaytirishga qaratilgandir.

Eksport – tovarlar, xizmatlar, investitsiya, qimmatli qog'ozlar, texnologiyalar va boshqalarni tashqi bozorga chiqarish.

Eksport salohiyati – milliy iqtisodiyotning jahon bozorlarida raqobatbardosh bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish hamda ularni jahon narxlari bo'yicha yetarli hajmlarda eksport qilish qobiliyati.

Eksport kvotasi - mamlakat eksporti qiymatining uning yalpi ichki mahsuloti (YaIM)ga nisbati (foizlarda).

Embargo - alohida mamlakat yoki davlatlar guruhi bilan savdoni butunlay ta'qiqlash.

Emissiya – qog‘oz pullarning g‘aznaxonaga yoki boshqa davlat moliya organlari tomonidan muomalaga chiqarilishi; barcha shakldagi pul belgilarini muomalaga chiqarish.

Erkin iqtisodiy hududlar - mamlakatning shunday hududiki, bu yerga olib kirilgan tovarlar milliy bojxona yurisdiksiyasidan tashqarida hisoblanadi, binobarin bojxona nazorati va soliqqa tortishdan ozod etiladi, ya'ni - bu milliy iqtisodiyotning bir qismini tashkil etib, bu yerda mamlakatning boshqa xhududlarida qo‘llanilmaydigan o‘ziga xos imtiyozlar va rag‘batlantirishlar tizimidan foydalaniladi.

Erkin savdo hududlari (ESX) — preferensial hudud hisoblanib, uning doirasida bojxona va miqdoriy cheklashlardan holi savdo tartibiga rioya qilinadi.

Yagona soliq to‘lovi – kichik biznes sub’ektlarini qo‘llab-quvvatlash maqsadida turli soliq va yig‘imlar o‘rniga soddalashtirilgan tartibda to‘lanuvchi soliq turi.

Yakuniy mahsulot – bu qayta ishlash yoki qayta sotishga yo‘naltirilmagan va yakuniy iste’molga mo‘ljallangan mahsulotdir.

Yalpi ichki mahsulot – mamlakatda bir yil davomida ishlab chiqarilgan jami pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor qiymati yig‘indisi.

Yalpi milliy daromad – mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarishda ishtirok etish natijasida hamda mulklaridan olgan boshlang‘ich daromadlari yig‘indisi.

Yalpi taklif – bu grafik ko‘rinishga ega, rasmda egri chiziq shaklida aks ettirilgan model bo‘lib, u ma’lum bir davrda muayyan narxlarda milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan va xaridorlarga taklif etilayotgan real milliy mahsulot hajmidir.

Yalpi talab – bu grafik ko‘rinishga ega, rasmda egri chiziq shaklida aks ettirilgan model bo‘lib, u milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar hajmini uy xo‘jaliklari, korxonalar, hukumat hamda xorijiy xaridorlar tomonidan muayyan narxlar darajasida sotib olish xohishi va to‘lov qobiliyatini aks ettiradi.

Yangi industrial mamlakatlar (YaIM) — iqtisodiy jihatdan eng tez rivojlanayotgan Osiyo (masalan, Janubiy Quriya, Singapur, Tayvan, Gonkong), Afrika va Lotin Amerikasidagi bir qator davlatlar kiradi.

Yapon modeli aholi turmush darajasi (jumladan ish xaqi darajasi) mehnat unumdorligi ortishidan orqada qolishi bilan xarakterlanadi. Buning hisobiga mahsulot tannarxi kamayib, uning jahon bozorida raqobatbardoshligi keskin ortadi. Mulk bo‘yicha keskin tabaqalanishga

to'siqlar qo'yilmaydi. Bunday model faqatgina millatning yuqori darajada o'zligini anglab yetishida, kishilarning milliy manfaatlarini ularning shaxsiy manfaatlaridan yuqori qo'ya olishida mavjud bo'lishi mumkin bo'ladi.

O'sish sur'atlari – iqtisodiy hodisa va jarayonlarning miqdor va sifat jihatidan o'zgarish darajasi.

Qattiq (qayd etilgan) valyuta kursi – Markaziy bank tomonidan valyuta intervensiyasi yordamida ta'minlab turiladigan valyuta kursi.

Qog'oz va metall pullar – bu ramzga ega pullar hisoblanadi. Ushbu pullarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularning tovar qiymati past bo'lib, pul qiymatiga mos kelmaydi.

Hisob foiz stavkasi – bu Markaziy bankning tijorat banklariga kreditlar bo'yicha beradigan foizidir. Tijorat banklari o'z zahiralarini tezkor ravishda to'ldirishlari zarurati paydo bo'lganda yoki murakkab moliyaviy vaziyatga tushib qolganlarida Markaziy bankdan qarz olishlari mumkin va bunda u tijorat banklari uchun oxirgi bosqich kreditor bo'lib xizmat qiladi.

Testlar javoblari

Test	1-bob	2-bob	3-bob	4-bob	5-bob	6-bob	7-bob	8-bob	9-bob	10-bob
1	d	d	b	b	d	a	b	a	d	a
2	b	c	c	a	a	a	a	d	d	a
3	a	b	c	c	d	d	d	b	b	b
4	c	b	a	d	b	d	c	a	b	c
5	c	a	a	a	d	c	c	b	c	a
6	b	a	d	b	c	c	b	b	b	b
7	a	a	b	b	b	b	c	a	b	b
8	d	a	d	a	d	b	c	d	c	d
9	a	d	b	b	d	b	c	d	d	d
10	b	d	d	b	a	d	a	b	a	d
11	d	c	d	d	b				a	b
12	a	d	d	b					c	b
13		d		b						a
14		d		c						a
15				d						a
16				d						
17				c						
18				c						
19				c						
20				d						
21				b						

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – T.: O'zbekiston, 2014. – 46 b.
2. Mirziyoev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyovning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o'rganish va keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan. Ilmiy-ommabop qo'llanma-T.: "Ma'naviyat". 2018. - 319 b.
3. 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan 28.01.2022 yil PF-60-son Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni
15. Алимов А.М., Отакузиева З.М., Макроиктисодиёт фанидан маърузалар курси, Т.: ТДШИ, 2008 й.
16. Анисимов А.А., Артемьев Н.В., Тихонова О.Б., Макроэкономика. Теория, практика, безопасность: учебное пособие, Юнити-Дана, 2012.
17. Аносова А. В. [и др.]; Макроэкономика: учебник для бакалавров / под ред. С.Ф. Серёгиной. - М. :Юрайт, 2011.
19. Бланшар О. Макроэкономика: учебник: пер. с англ. - М.: ГУ ВШЭ, 2010.
21. Бродский Б.Е. Макроэкономика. Продвинутый уровень. Курс лекций, М.: Инфра-М, Магистр, 2014.
22. А.С.Булатова, Н.Н.Ливенцева. Мировая экономика и международные экономические отношения: учебник – М.: Магистр, 2008.
24. Валдайцева М.В. Макроэкономика: Учебно-методическое пособие / Под ред. проф. Н.А. Шапиро. - СПб.: НИУ ИТМО; ИХиБТ, 2013.
25. Веселова Н.В. Макроэкономика (продвинутый уровень). Электронное учебно-методическое пособие. - Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2012.
26. Виноградова А.В. Макроэкономика: Учебно-методическое пособие. - Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2012.
30. Зокирова Н., Абдурахмонов О. Инкироз: оқибатлар, бартараф этиш, меҳнат муаммолари ва янги марраларга чиқиш. – Т.: Fan va texnologiya, 2009.
31. Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник. 2-издание, испр., доп. –М.: Дело 2002.

32. Ивашковский С.Н. Экономика для менеджеров. Микро и макроуровень. Издание 7-е., М.: Дело, 2014.
34. Кейнс Ж.М. “Бандликнинг умумий назарияси, фоиз ставкаси ва пуллар”. М., 1978.
36. Макконелл К., Брю С. «Экономикс. Принципы проблемы и политика». Пер. с 13-го англ.изд. – М.: ИНФРА – М, 2003.
37. Матвеева Т.Ю. Введение в макроэкономiku. Учебное пособие, 5-е изд., испр. - М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007.
38. Мэнкью Н.Г. Принципы макроэкономики: Учебник для вузов. 2-ое изд./Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2006.
39. Нуралиев С.У., Нуралиева Д.С. Экономика: Учебник для бакалавров, Дашков и К, 2015 год.
40. Отакузиева З.М. Методическое пособие к практическим занятиям по предмету «Макроэкономика». – Т.: Изд-во ТашГИВ, 2004.
41. Отакузиева З.М. «Давлат бюджети камомадини молиялаштириш йўллари», Тошкент Давлат Шарқшунослик Институтининг илмий журнали, 1-сон, Тошкент-2006-йил.
42. Отакузиева З.М., «Таълим технологияларини ўқув жараёнида қўллаш – давр талаби», Инновацион технологиялар ва уларни таълим жараёнига жорий этишнинг назарий ва амалий масалалари мавзусида республика илмий-амалий анжуман материаллари, Андижон -2011.
43. Отакузиева З.М., Талипова А., «Влияние налогово-бюджетной политики на развитие малого бизнеса и частного предпринимательства» Иқтисодиёт ва таълим журнали, 2-сон, ТДИУ - Тошкент, 2012.
44. Отакузиева З.М., Синдаров Ш.Э., «Микроэкономика», учебно-методическое пособие, ТУИТ, - Ташкент, «Алоқачи» - 2013.
45. Отакузиева З.М., Талипова А.С., «Комплексная методика управления состоянием и развитием систем» журнал «Биржа Эксперт», № 1-2, Тошкент – 2013.
46. Отакузиева З.М., «Сборник задач по экономике», учебно-методическое пособие, Филиал Российского Государственного университета нефти и газа им.И.М.Губкина, Ташкент-2015.
47. Рахимова Д.Н., Жумаев Н.Х., Тешабаев Т.З., Хошимов Э.А. «Инқирозга қарши бошқарув», ўқув қўлланма, “Фан ва технология” Т.: -2013.

48. Под общей редакцией: Серегина С. Ф., Аносова А. В., Ким И. А., Касаткина А. А., Щукина Л. Б., Давыдова Е. А., Пономарев А. В., Букина И. С., Кутепова Н. И. Макроэкономика: учебник для бакалавров, М.: Юрайт, 2013.

50. Тешабаев Т.З. «Бошқарув тамойиллари ва инновацион технологиялар», Монография, «Фан ва технология», Тошкент – 2011.

51. Тешабаев Т.З. «Ўзбекистонда инновацион фаолиятни тартибга солиниши ва олий таълим тизимида кадрлар тайёрлаш концепцияси», “ТАТУ хабарлари” журнали, 1-сон, Тошкент - 2012.

52. Тешабаев Т.З. «Фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини такомиллаштириш истиқболлари” “ТАТУ хабарлари” журнали, 2-сон, Тошкент-2012.

53. Тешабаев Т.З. “Таълим тизимида замонавий ахборот технологиялари” “Биржа-Эксперт” журнали, 9-сон, Тошкент-2012.

54. Тешабаев Т.З. “Таълим муассасаларида ахборот технологияларидан фойдаланишнинг айрим масалалари” “Биржа-Эксперт” журнали, 10-11-сон, Тошкент-2012.

55. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика: Пер. с англ. со 2-го изд.-М.: Дело, 2002.

57. Экономическая теория. Макроэкономика. Переходная экономика: учебн.пособие: в 2 ч./ Б.И.Герасимов, Н.С.Косов, В.В.Дробышева и др.; Под общ.ред. д-ра экон.наук, проф. Б.И.Герасимова и д-ра экон.наук, проф. Н.С.Косова. – Тамбов: Изд-во Тамб.гос.тех.ун-та, 2009.-Ч.2-204с, стр.32-42.

58. Экономика: учебник для вузов / Л. С. Гребнев. - М. : Логос, 2011. - 408 с.

Internet saytlar

www.lex.uz - O‘zbekiston qonun va buyruqlari nashr etiladigan hukumat portali

www.stat.uz - O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining rasmiy sayti

www.gov.uz - O‘zbekiston Respublikasi Davlat Xokimiyati portali

www.ziyounet.uz-O‘zbekiston ta’lim portali.

www.uzinfocom.uz - Infocom.uz elektron jurnali

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari
universiteti, 2023

“Logistik tizimlarni tahlil qilish va loyihalashtirish”

60611400 - Pochta aloqasi texnologiyasi
yo‘nalishi talabalari uchun darslik.

Pochta aloqasi texnologiyasi kafedrası majlisida
ko‘rib chiqildi va nashr etishga ruxsat etildi.

2022 yil 24 mart
18-sonli bayonnoma

“AKTSIM” fakulteti UK majlisida
ko‘rib chiqildi va nashr etishga ruxsat etildi.

2022 yil 29 mart
7-sonli bayonnoma

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
TATU Kengash majlisida
ko‘rib chiqildi, nashr etishga va nashr
guvohnomasini olishga ruxsat etildi
2023 yil

Tuzuvchi: Z.M.Otakuziyeva

Taqrizchilar: S.S. Gulyamov
J.T.Usmonov
Ma’sul muharrir:

Musahhih: _____